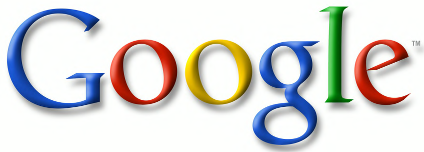
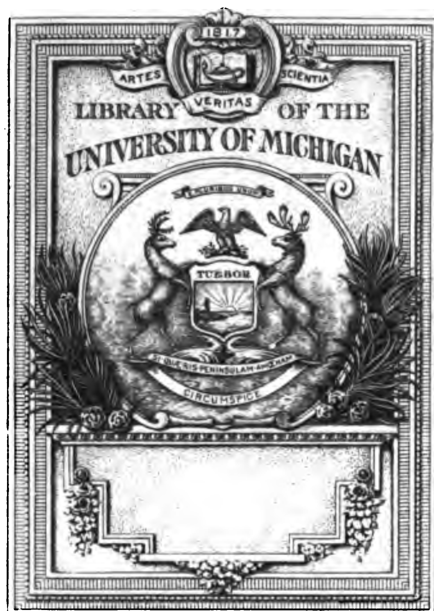

1817
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

Tome 5, 69-

Z

Guido de Bray.

ZIJN LEVEN EN WERKEN.

BIJDRAGE

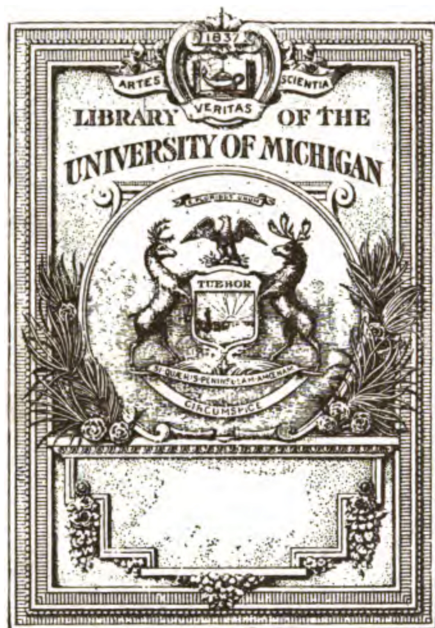
TOT DE

GESCHIEDENIS VAN HET ZUID-NEDERLANDSCHE PROTESTANTISME,

DOOR

L. A. VAN LANGERAAD.

ZIERIKZEE,
S. OCHTMAN & ZOON.
1884.

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

GUIDO DE BRAY.

GUIDO DE BRAY.

ZIJN LEVEN EN WERKEN.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN HET ZUID-NEDERLANDSCHE PROTESTANTISME.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID,

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN,

op gezag van den Rector-Magnificus

Dr. G. D. L. HUET,

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE,

VOOR DE FACULTEIT TE VERDEDIGEN

op Donderdag den 16den October 1884, des namiddags te 3 uren,

DOOR

LAMBREGT ABRAHAM VAN LANGERAAD,

geboren te Biervliet.

ZIERIKZEE,
S. OCHTMAN & ZOON.
1884.

Snelpersdrukkerij van H. LAKENMAN te Zierikzee.

Aan mijnen Vader

EN

Aan de nagedachtenis mijner Moeder.

INHOUD.

VOORWOORD.

De voltooiing van mijn proefschrift schenkt mij eene zeer welkome gelegenheid om U allen, Hoogleeraren in de Faculteit der Godgeleerdheid, zoo ook U, Hooggeleerde Scholten, Oort *en* Gooszen *openlijk mijnen oprechten en hartelijken dank te betuigen voor alles, wat ik aan U verplicht ben. In het bijzonder evenwel een woord van lof aan U, Hooggeleerde* Prins, *zeer geachte promotor, en aan U, Hooggeleerde* Acquoy, *voor de talrijke bewijzen van hulpvaardigheid en welwillendheid, mij bij de vervaardiging van mijn proefschrift zoo ruimschoots betoond. En waar ik U daarvoor openlijk dank zeg, daar mag ik U, Hooggeleerde* Fruin, *Dr.* W. N. du Rieu, Louis D. Petit, *de helaas gestorven* C. A. Emeis, J. de Sauvage *en het verdere personeel der Rijks-Universiteits-Bibliotheek te Leiden, Dr.* Ch. Sepp *te Amsterdam, Dr.* Campbell *te 's Hage,* Tiele *te Utrecht niet vergeten, voor de vele gewichtige diensten, mij, bij het samenstellen mijner dissertatie bewezen, evenmin als U,* Piot, Pinchart, Rahlenbeck, Ruelens *en* Olivier *te Brussel,* L. Devillers *te Mons,* A. de Decker *te Antwerpen,* Dufour *te Genève. Ontvangt allen mijnen warmen, mijnen oprechten dank.*

Tot mijn groot leedwezen heeft Ds. H. Steenberg, *in leven predikant te Amsterdam, de verschijning mijner dissertatie niet mogen aanschouwen. Uwe nagedachtenis, edele vriend en weldoener, zal steeds levendig bij mij blijven.*

Waar de lezer vette letters aantreft, beschouwe hij die als aanduidingen eener abreviatuur. Mijn uitgever was niet in staat de abreviaturen op de gewone wijze te drukken, en om nu het oorspronkelijk karakter der stukken niet te schenden, heb ik in den door mij genomen maatregel, mijn toevlucht moeten zoeken.

De in den loop des vorigen jaars verschenen Étude historique sur GUY DE BRÈS, *par* DANIEL OLLIER, *te Laigle, heeft, naar mijne meening, mijn arbeid niet overbodig gemaakt.*

Nog zij hier vermeld, dat het menigmaal aangehaalde werk van den Heer CH. PIOT, Histoire des Causes de la désunion, révoltes et altérations, *tot op dit oogenblik niet is uitgekomen.*

NIEUWVEEN, Juni 1884.

INLEIDING.

»Het belang der hervormingsgeschiedenis van Zuid-Nederland »is vooral in den laatsten tijd volmondig erkend geworden, en »heeft haar tot een geliefkoosd onderwerp der studie gemaakt" [1]). Op grond daarvan mag men onderstellen, dat iedere bijdrage hiertoe welkom zal zijn aan hen, die zich met de beoefening der historie bepaaldelijk bezighouden, in 't bijzonder aan zulken, die een warm hart hebben voor datgene, wat zóó krachtig heeft medegewerkt tot de glansrijkste periode onzer geschiedenis.

Onder de vele voor onze kerkgeschiedenis belangrijke mannen, die in de 16de eeuw in de zuidelijke Nederlanden zijn geboren, neemt Guy de Bray eene eerste plaats in, en niet ten onrechte is er dan ook, reeds in 1853, op gewezen, dat hij ten volle waard is, beter in zijn leven en werken gekend te worden, dan tot dusver het geval is geweest [2]). Sedert heeft het in ons land, en ook in België en Frankrijk, niet ontbroken aan zeer gewaardeerde bijdragen, De Bray betreffende; doch in weerwil daarvan bleef nog een groot deel van zijn leven in nevelen gehuld, en, al is 't mij door ijverige nasporingen ook gelukt, vele dier nevelen te verdrijven, toch blijven er nog altijd meer of min duistere plekken over. Desniettemin meen ik in staat te zijn, den grooten man vrij nauwkeurig te doen kennen.

---

1 Woorden van H. Q. Janssen, *Kerkhervorming te Brugge*, Rotterdam, 1856, Dl. I, blz. 2.

2 R. C. Bakhuizen v. d. Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen*, Amsterdam, 1853, blz. 127 en 128.

Tot de behandeling van zijn leven en werken kan ik echter niet overgaan, zonder vóóraf rekenschap te geven van de door mij geraadpleegde geschriften en archieven.

A. De gedrukte geschriften, die mij ten dienste stonden, zijn:

I. *Procedvres / tenves a l'endroit de / cevx de la religion / dv pais-bas. /*
Avsqvelles est ample- / ment deduit comme GVY DV BRES / *et* PEREGRIN DE LA GRAN- / GE *fideles ministres à Vallenciennes, ont si- / gné par leur sang non seulement la doctrine de / l'Euangile par eux purement annoncee: mais aussi les derniers assauts, et disputes souste / nues contre certains Apostats et ennemis de / la croix et verité du Fils de Diev. / avec /*
L'issve hevrevse d'av- / tres notables personnages, qui pour / vne mesme verité de foy ont souffert / la mort. / MDLXVIII. Zonder plaats [1]).

II. *Histoire / des Martyrs / persecutez et mis a mort / povr la verite de l'evangile, de pvis / le temps des apostres iusques à present*, à Genève, imprimé par PIERRE AUBERT, 1619 [2]).

III. *Historien der Vromer Martelaren*, Dordrecht by JORIS WATERS, anno 1616 [3]).

IV. P. B. BÄHLER, *Guido de Bres in zijn leven en sterven*, 1836, uit het Fransch vertaald. Dit geschrift bevat niets dan

1 Het door mij gebruikte exemplaar behoort aan de bibliotheek der Rijks universiteit te Leiden en is gebonden in perkament. Het kostbaar boekje is uit het legaat van den Haagschen boekhandelaar PROSPER MARCHAND verkregen. Ook de Waalsche bibliotheek te Leiden bezit een exemplaar, alsmede Jhr. TRIP V. ZOUTLAND, predikant te Hattem.

Op het titelblad volgt: „Breve / preface des choses / aduenues au Pais-bas sur le faict / de la Religion". / Deze preface is ongepagineerd; aan den voet der pagina vindt men *a.* II–*a.* V; de tekst van het werkje in kl. 8⁰. loopt van p. 17–p. 404. Dit werkje is de bron geweest, waaruit CRESPIN in zijn *Histoire des Martyrs* geput heeft bij de behandeling der martelaarsgeschiedenis van DE BRAY en DE LA GRANGE.

2 In f⁰. à 2 col. 14 fol. n. chif. n. chif., 861 fol. chif., 10 fol. n. chif. de tables en tout 1760 pages. Het door mij gebruikte exemplaar behoort aan de Thysiaansche bibliotheek te Leiden.

3 Dit boek behelst slechts een uittreksel uit CRESPIN, doch is zeldzaam genoeg, om er de aandacht op te vestigen. Ik hoop dit later elders te doen.

een uittreksel uit CRESPIN, en is van geen wetenschappelijke waarde.

V. Dr. R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen.* Amsterdam, 1853 [1]).

VI. W. R. POOLMAN in: *Kalender voor de Protestanten in Nederland* enz., 5ᵉ Jaarg., 1860, blz. 150-211. De titel is: »GUIDO DE BRES. De Hervormer en Martelaar van Zuid-Nederland. De opsteller der Nederlandsche geloofsbelijdenis". Dit stuk is zeer belangrijk; men vindt daarin alles bijeen wat in dat jaar te geven was.

VII. CH. RAHLENBECK, GUY DE BRÈS, *étude historique.* Brux. 1878; overgedrukt uit: *La Revue Belgique.* Bij zeer veel goeds komt hier ook zeer veel oppervlakkigs voor.

VIII. PHILIPPE HOYOIS, *pasteur à Spirmont* (Belgique). GUY DE BRÈS, *réformateur et martyr montois du XVIᵉ Siècle. Vingt et un sonnets.* Brux. 1882. Uit een kort voorwoord, dat de schrijver aan zijne sonnetten laat voorafgaan, blijkt, dat men binnen kort eene zeer uitvoerige levensbeschrijving van GUY DE BRAY van hem mag verwachten.

IX. CH. PAILLARD.

a. Histoire des Troubles religieux de Valenciennes, 1560-1567. Brux. La Haye, 4 T., 1874-1876. Het werk loopt niet verder dan 7 Dec. 1565, doch wordt voortgezet in:

b. Bulletin historique et littéraire de la Société du protestantisme français, 1877 en 1879, Paris [2]), wederom voortgezet in:

---

[1] Men zie aldaar blz. 127 en 128, en vooral bijlage E, blz. 156-158, waarin voorkomt een brief van DE BRES aan het Consistorie van Antwerpen, zonder opgave waar die gevonden is. Eene copie komt mede voor in de *Pièces du 16ᵉ Siècle*, vol. I, fº. 156 (Collection de Cartulaires et Manuscrits, nº. 182), op het Rijksarchief te Brussel. Deze copie, die nog al afwijkt van de uitgave van B. v. D. B., geef ik in bijlage A achter dit geschrift.

[2] Zie Jaargang 1877, p. 33-43; p. 73-90; p. 121-133; p. 364-372 en p. 414-426. Jaargang 1879, p. 59-67 (Interrogatoires politiques de GUY DE BRAY), p. 224-220 (id. de P. DE LA GRANGE.) Een gedeelte dezer interrogatoires is afgedrukt bij GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, Brux. 1850, T. II p. CXI, note 1 en p. CXLIX, note 1.

c. *Mémoires historiques sur l'arrondissement de Valenciennes*, T. V en VI, Valenciennes 1878 en 1879 [1]). »Papiers d'État et documents inédits pour servir à l'histoire de Valenciennes pendant les années 1566 et 1567".

De onverwachte dood van PAILLARD heeft hem verhinderd, dezen arbeid te voltooien.

X. A. PINCHART, *Mémoires de Pasquier de le Barre et Nicolas Soldoyer*, 2 T., Brux. 1859-1865 [2]). Het zijn vooral de aanteekeningen, door den Heer PINCHART gevoegd bij den door hem uitgegeven tekst, die menige bijzonderheid uit DE BRAY'S leven en werken bevatten.

XI. ALEX. HENNE, *Mémoires de Pontus-Payen*, 2 T., Brux. La Haye 1861 [3]).

XII. EDMOND POULLET, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, 1565-1586, 3 T., Brux. 1877-1882 [4]).

XIII. *Biographie nationale de Belgique*, Brux. [5]), artikel over GUY DE BRES door J. D(ELECOURT). Dit stuk, hoofdzakelijk vervaardigd naar gegevens van RAHLENBECK, laat hier en daar, wat nauwkeurigheid aangaat, nog al iets te wenschen over.

XIV. *La France protestante*, 2me édition, Livraison V. Paris 1881 [6]), geschreven naar aanleiding van PAILLARD'S arbeid.

XV. In de *Bibliophile-Belge*, Brux. 1868-1869 [7]), een stuk, getiteld: *La confession de* GUY DE BRÈS, door J. DELECOURT, bevat een menigte van tot op dat oogenblik onbekende bijzonderheden, DE BRAY betreffende.

In tal van biographische woordenboeken en encyclopediën vindt men artikelen gewijd aan DE BRAY; doch in geen van alle is iets te vinden wat niet in het reeds vermelde voorkomt.

---

1 Publiés par la Société d'agriculture, sciences et arts.

2 Vgl. o. a. T. I, p. 62, note 1; id. p. 124–126 en T. II, p. 264, note 1.

3 Voor ons doel is alleen van belang T. I. Vgl. o. a. p. 156, 273, 325 en 326.

4 Voor DE BRAY komt vooral in aanmerking T. II, Brux. 1880. Vgl. het register in voce.

5 Vgl. T. III, 1880, kolom 1–8.

6 Kolom 87–90.

7 *Bulletin trimestriel*, 3e année, p. 67–71.

Brussel 75

Over de literatuur der Confessie wordt later afzonderlijk gehandeld.

B. De onuitgegeven stukken en bescheiden, door mij geraadpleegd, zijn, in het Belgisch Rijks-archief te Brussel:

I. *Papiers d'Etat (collection de):*

a. Correspondance de Tournay, T. I (1561-1563) en T. II (1563-1564) [1].

b. Lettres et pièces diverses sur les événements de Tournai, (1559-1566) [2].

c. N°. 27 de l'Inventaire [3].

d. Conseil des Troubles, T. VI; XXVII (hier vindt men een deel »des interrogatoires politiques de Guy de Bray, Peregrin de la Grange, Michel Herlin Sr." e. a.) T. XXXIII en XXXVII [4].

e. Lias 77, 78, 94 en 95 de lá restitution par l'Autriche en 1862 [5].

f. Receuil du Besoigne des Commissaires du Roy n^re sire à Valenciennes, sur le faict des troubles et rebellion advenue en icelle ville.

---

[1] De in deze deelen voorkomende brieven en andere stukken zijn voor 't grootst gedeelte op 't laatst der vorige eeuw overgeschreven en bijeengebracht in een t. f°. groot 309 pagina's (Pinchart, *Mémoires*, T. I, p. 62, note 2).

[2] Hier vindt men o. a. tal van bijzonderheden over de Taffin's.

[3] Een vrij groot pak papieren, die zeer veel belangrijks bevatten, o. a. het geheele proces van Jacques Taffin (broeder van Jean), waarin allerbelangrijkste mededeelingen voorkomen aangaande Adriaan de Saravia.

[4] Deze „Papiers du Conseil des Troubles" zijn voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis van het grootste gewicht. Men vindt daarin o. a. *les informations sur les troubles du* 16e *Siècle et les justifications des Magistrats* (Ch. Piot, *Histoire des causes de la Désunion, Révoltes et Altérations des Pais-Bas par Messire Renon de France.* Brux. 1882, T. I, p. 289, note 1).

[5] Toen de Oostenrijkers in 1794 genoodzaakt waren Brussel te verlaten, hebben zij een groot deel der staatspapieren en andere stukken medegenomen, die achtereenvolgens te Lillo, Dordrecht, Bergen op Zoom, Arnhem, Dusseldorf, Wurtzburg, Regensburg, Lentz, Weenen, Parijs (na Wagram) 1810-1815, Weenen (naar aanleiding van het Verdrag van Parijs) 1815-1862, geweest zijn. Eerst na dien tijd zijn ze in verschillende seriën te Brussel teruggekomen.

II. *Collection de Cartulaires et Manuscrits.*

a. N°. 182 (Pièces du 16e Siècle, T. I).

b. N°. 191*bis.*

Nog enkele andere papieren zijn gebezigd, zooals uit de aanteekeningen zal blijken, doch deze zijn van meer ondergeschikten aard.

In de door De Bray geschreven werken vinden we bijna niets, met betrekking tot zijne levensgeschiedenis.

HOOFDSTUK I.

Optreden der Hervorming in de zuidelijke Nederlanden. De familie DE BRAY. Jeugd, jongelingsjaren en eerste vorming van GUY DE BRAY in Engeland.

Nauwelijks had LUTHER den 31sten October 1517, aan de slotkerk te Wittenberg, zijne 95 stellingen aangeslagen, of weldra vonden de daarin uitgedrukte denkbeelden ingang in veler harten niet alleen in Duitschland, maar ook in de omliggende landen. »Heinde en verre klonk de naam van den wakkeren doctor, die, terwijl alle bisschoppen en doctoren zwegen, eindelijk was opgestaan, om het kwaad te keeren. Reeds die vermaardheid zonder meer was reden genoeg, om zijn geschriften met de levendigste belangstelling te ontvangen, om te wedijveren wie 't eerst ze gelezen had, om niet te rusten, eer ook vrienden en bekenden ze zich hadden aangeschaft." Dat de Roomsch-Katholieke geestelijkheid met alle kracht waarschuwde tegen den Wittenbergschen ketter en verbood zijne geschriften te lezen, verwondert ons niet. En evenmin bevreemdt het ons, dat dit alles niets baatte, en dat, hoe meer men tegen LUTHER waarschuwde, de begeerte om iets van hem te weten des te grooter werd. Was het in 't begin belangstelling, spoedig had zich reeds bij velen de overtuiging gevestigd, dat LUTHER waarheid sprak, en het duurde niet lang, of ook in deze streken verkreeg hij zijne aanhangers. ERASMUS, die destijds te Antwerpen zijn verblijf hield, verzekert in een brief aan ZWINGLI, dat LUTHER's werken in menigte voorhanden waren [1]).

---

1 Dr. J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland*, Amsterdam 1873, Dl. I, blz. 68, 69.

Dat Antwerpen zoo spoedig tal van aanhangers der Hervorming in zijn midden had, is toe te schrijven aan den grooten handel, die daar ter plaatse gedreven werd. Menschen uit alle oorden van Duitschland waren er bij voortduring in menigte te vinden, en LUTHER's handelwijze en de gevolgen ervan werden onophoudelijk besproken [1]).

Groot was vooral de invloed, door Antwerpen uitgeoefend op de uitbreiding der Hervorming, door de menigte hervormingsgezinde geschriften, die òf door den boekhandel aldaar ontvangen en verder verspreid werden, òf die uit de stad zelve kwamen, uit drukkerijen van ECKERT, VAN BERGEN, VORSTERMAN, VAN HOOCHSTRATEN, VAN DOESBORCH, ROERMUNDE, LIESVELDT e. a. [2]). Zijn het in den beginne vooral de geschriften van LUTHER geweest, spoedig begon men er ook gedeelten van den Bijbel te drukken. Zoo werd vermoedelijk reeds in 1522 bij JACOB VAN LIESVELDT het Evangelie van Mattheüs gedrukt, en verscheen nog in datzelfde jaar, naar alle waarschijnlijkheid bij HANS VAN RUREMUNDE, het eerste Nieuwe Testament [3]).

Den 7den November 1519 werden te Leuven in 't openbaar eenige geschriften van LUTHER verbrand; hetzelfde vond plaats te Antwerpen den 13den Juli 1521 en nogmaals den 6den Mei 1522 [4]).

Doch de vrienden en aanhangers der Hervorming bleven niet tot Antwerpen beperkt, maar werden weldra in meerdere of mindere mate ook in andere steden aangetroffen.

In 1521 verschenen de eerste keizerlijke plakkaten tegen de ketters [5]), en twee jaar later werden te Brussel de eerste

---

1 CH. RAHLENBECK, *L'inquisition et la réforme en Belgique*, Brux. 1857, p. 3 en 4.

2 DE HOOP SCHEFFER, a. w. Dl. I, blz. 114.

3 Prof. DOEDES, *Nieuwe bibliografisch-historische ontdekkingen*, Utrecht 1876, blz. 24.

4 DE HOOP SCHEFFER, a. w., Dl. I, blz. 115.

5 J. B. BLAES, *Mémoires anonymes sur les troubles des pays-bas* 1565–1580, T. I, Brux. 1859, p. 7, note 1. „Ordonnances sur le fait des hérésies, promulgées aux Pays-Bas par l'empereur Charles-Quint. Elles portent la date des 22 Mars et 8 Mai 1521", etc. Vgl. ook G. BRANDT, *Historie der reformatie*, Amsterdam 1671, Dl. I, blz. 67 en volgd.

Nederlandsche martelaren HENDRIK VOES en JOHANNES ESCH verbrand [1]).

Een jaar ongeveer vóór deze gebeurtenis werd in de stad Mons de man geboren, die in latere jaren eene zoo belangrijke rol zou spelen, n.l. GUY DE BRAY.

Waarom (deze vraag dient eerst beantwoord te worden) BRAY en niet BRES? Op afdoende wijze is dit uitgemaakt door PAILLARD [2]). Bij het door hem reeds opgesomde kan nog gevoegd worden, dat de Doorniksche predikant AMBROIZE WILLE den 29sten Augustus 1566 een brief schreef: »a son frère GUY DE BRAY, à Vallenciennes" [3]); dat te Mons, in oude stukken [4]) o. a. in de *Geneaologies bourgoises de Mons* [5]), wel ontelbare malen voorkomt de familie DE BRAY, nooit DE BRES; dat in T. XXVII van de *Papiers du Conseil des Troubles* voorkomen *Les interrogatoires politiques de* GUY DE BRAY, en eindelijk dat in al de processtukken van de broeders van GUY, geen andere spelling wordt gebezigd dan DE BRAY [6]).

---

1 H. C. ROGGE, *Kalender voor de protestanten in Nederland*, 8ste jaargang, Amsterdam 1863, blz. 134–154. Eene verhandeling getiteld: HENDRIK VOES en JOHANNES ESCH, de eerste martelaren der Hervorming. Hier zij nog opgemerkt, dat VOES en ESCH de eerste Nederlandsche martelaars waren voor de zaak der Hervorming. Doch de eerste N.-Nederlandsche martelaar was WILLEM DIRKS te Utrecht, Juli 1525, en de eerste Hollandsche martelaar JAN DE BAKKER (Pistorius) 15 Sept. 1525.

2 *Histoire des troubles religieux de Valenciennes*, T. III, p. IX, note 1, en in het *Bulletin du protestantisme français* 1877, p. 124, note 2.

3 Vgl. *Mémoires historiques sur l'arrondissement de Valenciennes*, T. V, Valenciennes 1878, p. 419.

4 Men zie hierover in het depôt der Rijks-archieven te Mons:

a. Comptes des draps de morts, rendus au chaptre de l'église St. Waudru de 1437 à 1581, T. I (op verschillende plaatsen).

b. T. II, XIIIme compte de MRE. HUGHES DE BRUNE.

c. Fondation de bourses de JEAN BONHOMME, T. I.

d. Noms des personnes qui ont eu des bourses de MRE. JEAN BONHOMME au collège du Faulcon à Louvain.

5 Zie in de stadsbibliotheek te Mons een handschrift in 3 dln. getiteld: Genealogies bourgeoises de Mons, Dl. I en II.

6 De naam DE BRAY komt reeds in de 1ste helft der 15de eeuw te Mons voor, en was in de 16de eeuw zeer verspreid. 't Zou mij te lang ophouden, hierbij stil te staan; indien mij echter in 't vervolg tijd en gelegenheid gegeven worden, hoop ik eene genealogie van de familie (waarvoor ik reeds een tal van bijdragen verzameld heb) in het licht te geven.

De vader van onzen GUY was JEAN DE BRAY, die in Mons het bedrijf van blauwschilder uitoefende, en die, naar zijne woonplaats »le Béguinage", in de wandeling JEAN DU BÉGUINAGE werd genoemd. De naam zijner vrouw is nog onbekend. Uit hun huwelijk weten wij, dat ten minste vier zoons en eene dochter geboren zijn, die min of meer in de geschiedenis voorkomen. De vier zoons heetten: JEHAN, JHEROME, CHRISTOFFEL en GUY, terwijl de naam der dochter MAILETTE was. Of ook MICHEL DE BRAY, gelijk RAHLENBECK wil [1]), tot de kinderen van JEAN DU BÉGUINAGE moet worden gerekend, durf ik vooralsnog niet bevestigen.

Voor de geschiedenis der broeders van GUY kan hier verwezen worden naar den arbeid van PAILLARD [2]), terwijl MAILETTE en haar man, DANIËL DE LA DEUZE, later, en wel bij de geschiedenis van Valenciennes in 1566 en 1567, zullen behandeld worden.

Dat GUY in 1522 het levenslicht aanschouwde, wordt niet door allen toegestemd [3]); PAILLARD en RAHLENBECK nemen 1523 aan [4]), en wel omdat men in 1567 zeide »que GUY DE BRAY etoit ung homme de quarante cinq ans ou environ" [4]). Hiermede komt volkomen overeen, hetgeen GILLES D'ESPRINGALLES den 15^{den} November 1561 hieromtrent aan zijn rechters te Doornik verklaarde: *„que ledt. homme est de quarante ans ou environ"*. Hierop afgaande vergissen we ons wel niet veel, wanneer wij 1522 houden voor het geboortejaar van GUY [5]).

Korten tijd vóór DE BRAY's geboorte bevond zich te Mons een Italiaansche monnik, die in de straten predikte en tal van toehoorders tot zich trok. Onder zijn gehoor bevond zich ook de moeder van GUY. Wat hij predikte? Hoogstwaarschijnlijk liet hij zijne waarschuwende stem hooren tegen de nieuwe ketterij,

---

1 RAHLENBECK, *Guy de Bres*, p. 14.

2 *Bulletin* 1877, p. 364, 372 en 414–526. *„Note sur la famille de Guy de Bray et sur les persécutions dirigées contre les membres de cette famille.*

3 O. a. POOLMAN, t. a. p., blz. 158, geeft 1530 als het geboortejaar op.

4 *Bulletin* 1877, p. 121. *Guy de Bres*, p. 5, note 1.

5 Den juisten datum der geboorte op te geven is, vooral uit die tijden, onmogelijk; vgl. hierover REIFFENBERG, *Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II*, Brux. 1842, p. 303, note 2.

die hoe langer zoo meer aanhangers vond en misschien ook reeds in 't hart van enkele inwoners der stad wortel had geschoten. GUY deelt ons dienaangaande, schrijvende aan zijne moeder, het volgende mede: »Reduisez en vostre entendement comme il a plu à Dieu de m'appeler à son seruice contre toute esperance humaine: voire et quand i'estoye encore porté en vostre ventre, vous couriez par la ville de Mons apres vn certain Jésuite Italien [1]), lequel preschoit par les rues. Vous dites lors en priant Dieu, mon Dieu, que ne m'as tu donné un tel enfant? Et qve n'est l'enfant que ie porte en mon ventre, un enfant pour prescher ta parole" [2]). Zeker bevroedde de moeder toen weinig, wat er eenmaal van het kind, waarvan zij weldra hoopte moeder te worden, groeien zou. Wij zien er uit, dat vrouw DE BRAY toen ter tijde nog eene ware dochter der Moederkerk was.

Onder zijn familie groeide de jonge knaap op, en daar zijn broeder JEHAN de school bezocht had [3]), mogen wij onderstellen, dat ook GUY dit zal hebben gedaan. Denkelijk echter heeft hij al spoedig de school moeten verlaten, om een ambacht te leeren. Hij koos een vak, dat toen zeer in aanzien was, n.l. het glasschilderen. Of hij het in deze kunst tot eene belangrijke hoogte heeft gebracht, dan of de verandering van godsdienstige denkbeelden dit verhinderd heeft, is mij niet gebleken.

CRESPIN deelt ons mede, dat DE BRAY in zijne jeugd geheel en al was overgegeven aan paapsch bijgeloof [4]), wat ons bij den ijver zijner moeder geenszins bevreemdt. Overigens zijn ons uit zijn kindsche jaren geene bijzonderheden bekend.

Wat is de aanleiding geweest, dat DE BRAY zich langzamerhand van de Katholieke kerk vervreemdde en eindelijk geheel met haar brak? »Il parvint (zegt CRESPIN) par une continuelle lecture des escritures à la verité de l'Euangile" [5]). Het kan wel niet

---

1 „Jésuite Italien" is blijkbaar eene vergissing, daar de orde eerst in 1534 door Loyola gesticht en den 27sten September 1540 door paus Paulus III bij de bul *Regimini militantis* bevestigd werd.

2 *Histoire des Martyrs*, fº. 745, vº. *a.*

3 *Bulletin* 1877, p. 417.

4 *Histoire des Martyrs*, fº. 749, vº. *a.*

5 *id.*, fº. 749, vº. *a.*

anders, toen eenmaal door de herhaalde lezing en overdenking van den Bijbel zijne oogen waren opengegaan voor het bederf der Roomsche kerk, of de begeerte werd bij hem wakker, om meer van de Hervorming te weten. En hiervoor bestond gelegenheid genoeg; want eene groote menigte boeken, waaruit men de leer der Hervormers in meerdere of mindere mate kon leeren kennen, waren in omloop en werkten niet weinig mede tot de uitbreiding der Hervorming. In het plakkaat, dat den 22sten Sept. 1540 werd uitgevaardigd, vinden wij een groot aantal boeken vermeld, wier lezing verboden werd. Behalve eene menigte Latijnsche van ERASMUS, MELANCHTON, EOBANUS HESSUS enz., ook het Nieuwe Testament, de Evangeliën, Brieven, Prophetieën en andere boeken in het Fransch en Thiois (d.i. Vlaamsch), »ayant préfaces ou prologues, apostilles ou gloses, sentans doctrine erronée, repugnans ou contraires à notre sainte foy, aux sacrements ou aux commandements de l'église [1]). Verder vond men nog in Henegouwen de volgende boeken, die tot den afval van DE BRAY hebben kunnen medewerken: *La doctrine des Enfans*, een Luthersche catechismus, in het begin van 1543 op de markt te Rijsel verbrand, - *Lamentation de Jésus Christ*, - *La sainte oraison*, en een uit het Vlaamsch vertaald geschrift van een Gentschen priester, getiteld: *Briève institution* [2]). In den aard der zaak ligt het ook, dat DE BRAY, wanneer de gelegenheid zich voordeed, niet zal verzuimd hebben, de verkondigers der nieuwe leer te gaan hooren.

Wat den tijd betreft van DE BRAY's overgang tot de Hervorming, in een brief, dien hij uit zijne gevangenis te Valenciennes aan zijne moeder schreef, vinden wij dienaangaande het volgende: »Mais ia à Dieu ne plaise que ie renonce mon Sauveur, pour mettre des idoles en sa place, et des choses profanes au lieu de son sang pretieux. Je luy ay desia serui plus de vingt ans" [3]). Volgens dit bericht uit 1567, valt zijn overgang vóór 1547

---

1 CH. L. FROSSART, *L'Église sous la croix pendant la domination espagnole.* Paris, Lille 1857, p. 163–171.

2 POOLMAN, t. a. p., blz. 163.

3 *Histoire des Martyrs*, f°. 745, v^o. *b.*

en wij zullen wel niet ver mistasten, als wij dit allerbelangrijkst feit stellen tusschen zijn 18de en zijn 25ste jaar.

Of DE BRAY, na deze gebeurtenis, nog lang in de zuidelijke Nederlanden heeft vertoefd, of wel spoedig daarna in Engeland eene schuilplaats heeft gezocht, is niet met zekerheid te zeggen, en evenmin kan op afdoende gronden worden aangetoond, dat hij, vóór zijn vertrek, zelf godsdienstige oefeningen heeft gehouden. Mogen wij aannemen, dat DE BRAY in 1548 zich nog in zijne geboorteplaats bevond, dan is het bijna zeker, dat hij daar kennis heeft aangeknoopt met meester NICOLAS en diens vrouw BARBARA, die zich, op hunne reis naar Engeland, eenigen tijd te Mons ophielden. Hoe ongelukkig het met mr. NICOLAS, zijn vriend AUGUSTIN BARBIER en diens vrouw MARION afliep, wordt ons door CRESPIN verhaald [1]). Met hen werden een aantal inwoners der stad om des geloofswille gevangen genomen, en men mag vermoeden, dat DE BRAY aan deze vervolging wist te ontsnappen, door land, ouders en vrienden te verlaten en eene veilige schuilplaats te zoeken in Engeland, waar sedert 1547 EDUARD VI regeerde, onder voogdijschap van den Hertog VAN SOMMERSET. Den 4den November 1547 werd aldaar door het Parlement besloten, de Communie onder beide gedaanten in te voeren, en in December van dat jaar kwamen BERNARDINO OCHINO en PETRUS MARTYR, door CRANMER's bemiddeling, te Londen aan. OCHINO werd benoemd tot Domheer van Canterbury, doch zonder verplichting om in die stad zijn verblijf te houden, en MARTYR werd aangesteld tot hoogleeraar te Oxford [2]). Het is niet waarschijnlijk, dat DE BRAY met hen in kennis is gekomen. Behalve de beide hier genoemden, waren in Londen eene menigte personen, die DE BRAY in meerdere of mindere mate zal hebben leeren kennen: de Italiaan TREMELLIO, VALÉRAND POULLAIN, BUTZER, JOH. à LASCO, UTENHOVE, MARTEN DE KLEYNE (MICRON), WOUTER DEELEN of DELEEN, DATHENUS, PERUCEL e. a.

---

1 *Histoire des Martyrs*, fº. 197, vº. *a*-199 vº. *b*.

2 Vgl. KARL BENRATH, *Bernardino Ochino von Siena*, Leipzig 1875, S. 212, ff.

Londen is voor De Bray eene goede leerschool geweest, en het zal ons later blijken, dat zijn verblijf aldaar in het vervolg rijke vruchten heeft afgeworpen. Hier toch was hij in staat, een geregeld gemeenteleven te leeren kennen; hij zag er een geordend kerkbestuur, door à Lasco ingevoerd, en wellicht heeft hij inzage kunnen nemen van de in 1551 in druk uitgekomene »Confessio Londinensis" [1]).

---

1 Dalton, *Joh. à Lasco*, Gotha 1881, S. 325, ff.

HOOFDSTUK II.

Terugkeer in het Vaderland. Eerste verblijf te Rijsel. Vlucht naar Francfort a/M. Verblijf en verdere vorming in Zwitserland.

Algemeen wordt aangenomen, dat DE BRAY na den dood van EDUARD VI, in het begin der regeering van MARIA (1553-1558), Engeland verlaten heeft en naar zijn vaderland is teruggekeerd [1]). Doch reeds in 1552 vinden wij hem in de zuidelijke Nederlanden. Twee onwraakbare getuigen staan ons hier ten dienste. De eerste is de Abt MORILLON; deze toch zegt in eene aanteekening, bij een brief aan den kardinaal GRANVELLE te Rome, d.d. 5 April 1567: »Le prisonnier qui se nommait Augustin du Mont, est le renommée hérétique GUY DU BRAY, natif de Mons que at esté ci devant bruslé en effigie, et at passé XV ans, dogmatisé a Valenciennes et à Tournay" [2]). De tweede getuigenis komt voor in *L'Histoire du Pays-Bas et Guy de Bres* en luidt aldus: »De GUY DU-BRES, natif de Mons en Haynaut, ville extremement adonnée à superstitieuse cruauté, non seulement les eglises de l'Isle, Vallenciennes, Tournay et bourgades alenuiron (les quelles passé *seize ans* il auoit reduites au Seigneur au milieu des feux allumez,) en peuvent tesmoigner" [3]).

---

[1] POOLMAN, t. a. p. blz. 167, en HOYOIS, *Guy de Bres*, p. 13: „C'est quand lui (Edouard VI) succéda la sanglante Marie Que le montois revint en sa chère patrie".

[2] POULLET, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, T. II, p. 353, note 1.

[3] Het boekje. waaraan ik dit bericht ontleen, is, zooals de inleiding zegt, gedrukt in 1568. (Ook hier vinden wij derhalve 1552 als het jaar waarin DE BRAY openlijk is opgetreden, geheel overeenkomende met hetgeen MORILLON zegt).

Na zijne terugkomst trad hij spoedig als leeraar op. »Ende (zoo lezen wij in het Martelaarsboek) nadat hy daer (Engeland) eenen tyt lanck gewoont hadde, en dat hy verstont dat men den Euanghelio in de Nederlanden wat gehoors begon te gheven. Soo quam hy wederom, opdat hy die van zynder natiën waren, wat behulps mochte doen. Syn eerste beginselen waren simpele vermaninghen, dewelcke hy dede ter plaetsen daer hy eenigh toehoorders vant. Ja hoe cleynen hoopken het ooc was, en insonderheyt voechde hy hem by die van Rijssel, om de veelheyt der gheloovighen die anders niet en wenschten, dan openbaerlick samen te comen om de Predicatie des Euangeliums te hooren; ende van dier tyt aen nam hy eenen strydt op hem teghen de secte der wederdooperen, dewelcke hen onder het goede zaet vermengt hadden, ende bleef alsoo volherdich in zyne doene, tot de vervolginghe van OGUIERS toe" [1]).

Die weinige woorden geven een zeer duidelijk overzicht van het leven en de werken van DE BRAY van 1552-1556. Wij maken daaruit op, dat deze het leven van een rondtrekkend prediker leidde en dat Rijsel de hoofdplaats zijner werkzaamheid was. Het is zeer wel mogelijk, dat hij juist deze plaats uitkoos, omdat er vele Anabaptisten werden gevonden, die hij haatte met een grooten haat [2]).

Merkwaardig is het te lezen, hoe de kruisgemeente van Rijsel gedurende DE BRAY's verblijf bloeide. CRESPIN zegt er het volgende van: »Il se trouvera peu de lieux ou l'Euangile en ce temps ait esté en plus grande hardiesse presché et annoncé, et auec zele et affection reçeu, comme en icelle ville. Car l'espace de trois ans precedens l'Euangile ayant esté annoncé et presché secrettement par les maisons, par les bois, par les champs et cauernes de la terre, au grand danger de la vie de ceux qui s'y trouvoyent, la crainte de la tyrannie n'a peu

1 Vgl. *Historie der Martelaren*, Dordrecht 1616, Dl. I, f⁰. 231*b*.

2 Hoe het te Rijsel stond met de Hervorming vóór en tijdens het verblijf van DE BRAY aldaar, is op te maken uit het reeds aangehaalde werk van CH. L. FROSSARD. Zie ook PAILLARD, *Le proces de Pierre Brully*, Paris 1878, p. 115-127.

refroidir l'affection ardente qui estoit au coeur du peuple affamé du désir de la pasture et nourriture des ames. La predication y estoit pratiquee, et mise en effect: les oeuures de misericorde y estoyent exercees, non seulement enuers les domestiques de la foi, mais aussi enuers les ignorans: tellement que beaucoup par ce moyen estoyent attirez à la conoissance de Jesus Christ. Ils auoyent ordonné certains diacres pour receuoir les aumosnes; hommes craignans Dieu, et de qui on auoit bon tesmoignage, lesquels alloyent toutes les sepmaines par les maisons des fideles receuoir les aumosnes: et admonestoyent un chancun de leur vocation et du devoir vers les poures fideles, en sorte que chacun en son endroit s'estudioit à bonnes oeuures. En peu de temps le Seigneur se dressa par la predication secrette de sa parole, vne Eglise florissante, de telle maniere que les assemblées estoyent en bon nombre tant d'hommes que de femmes et petits enfans, non seulement de la ville, ains aussi des villages de 4 ou 5 lieuës à la ronde, qui là acouroyent comme affamez du désir quils auoyent d'estre instruits" [1]). Wie leest niet met innig welgevallen dit bericht? Helaas, deze schoone en heerlijke bloeitijd der Rijselsche kruisgemeente duurde niet lang. Weldra brak eene allerhevigste vervolging los, die haar, zoo al niet geheel, dan toch voor verreweg het grootste gedeelte vernietigde.

Doch waartoe, vraagt misschien iemand, dit stuk uit Crespin overgenomen? Wat heeft dit met het leven van De Bray te maken? Ik wil trachten aan te toonen, dat deze kortstondige bloei het werk is van niemand anders dan van onzen Guy.

In 1552 was De Bray in België gekomen; niets belet ons dus, zijne komst te Rijsel te stellen in 't begin van 1553, — iets vroeger of later. Wij treffen hier een geordend gemeenteleven aan, en beschouwen dit als vrucht van De Bray's verblijf in Engeland. Hierbij mag gevoegd worden, dat de Oguiers onzen De Bray beschouwden als het hoofd der gemeente, en eindelijk is

---

1 *Histoire des Martyrs*, f⁰. 417 v⁰.

het bijna zeker, dat het bericht van niemand anders afkomstig is dan van DE BRAY zelven, die, zooals later uitvoerig zal worden aangetoond, tal van bijdragen voor de *Histoire des Martyrs* geleverd heeft.

De vervolging, waarvan ik zoo even sprak, begon den 6[den] Maart 1556 met de gevangenneming der familie OGUIER. Aandoenlijk is het te lezen, op welk eene menschonteerende wijze vader, moeder en twee zoons (BAUDECHON en MARTIN) gemarteld en eindelijk gedood werden. Een paar uitdrukkingen, voorkomende in brieven, die door de beide broeders uit hunne gevangenis werden geschreven, hebben betrekking op GUY DE BRAY en verdienen daarom meer bepaald onze aandacht. BAUDECHON zegt, schrijvende aan zijne vrienden: »Fuyez tous ceux (Anabaptistes) qui vous enseignent le chemin large, et ayez en reuerece ceux qui vous enseignent la voye estroite; car elle vous menera à salut; *comme iusques à présent très fidelement vous a esté annoncé en grande diligence par nostre frere G, qui est de vous tous bien conu et aprouue*" [1]); en MARTIN zegt: »*Je vous prie n'oubliez pas la saincte doctrine de l'Euangile, et tous les bons enseignemens qu' auez ouys de nostre frere Guy. Monstrez que vous les auez receus au coeur, et non pas des oreilles seulement*" [2]).

DE BRAY was dus hoofd en leidsman der gemeente, ijverig en nauwgezet, en in ieder geval, zooals uit de woorden *iusques à présent* blijkt, tot Maart 1556 te Rijsel.

De schok, dien de gemeente te verduren had, was hevig; wie niet wilde gevangen worden, zocht zijn heil in de vlucht, en CRESPIN besluit, na de geschiedenis der OGUIERS afgehandeld te hebben, met deze woorden: »Il ne faut demander sur ceci, si on laissa les autres en paix: car on ne voyait autre chose sur les chemins et par les champs que gens fugitifs tant estoit la cruauté grande" [3]).

---

1 *Histoire des Martyrs*, f⁰. 419 v⁰. *a.*

2 *id.*, f⁰. 420 v⁰. *b.*

3 *id.*, f⁰. 421 r⁰. *a.*

Onder die vluchtelingen bevond zich ook GUY DE BRAY. Vóór wij hem echter vergezellen op den tocht, dien hij nu gaat ondernemen, trekt de vervaardiging van zijn eerste werk onze aandacht. Hij schreef dit te Rijsel, zooals op afdoende gronden kan worden aangetoond. Het is *Le Baston de la Foy Crestienne.* CRESPIN zegt, dat het door hem vervaardigd is te Gent, nadat hij zich bij de gevangenneming der familie OGUIER uit Rijsel derwaarts had begeven [1]). Hieruit zou volgen, dat de *Baston* geschreven was in 1556. Maar zonderling is het, dat de auteur van de *L'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres,* niets weet van een verblijf van DE BRAY te Gent, doch zeer goed, dat de *Baston* van zijne hand afkomstig is. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, wijkt alleen RAHLENBECK af van het gewone gevoelen. Deze schrijver meent, dat de *Baston* eerst in 1558 is vervaardigd en in 1562 in het licht heeft gezien. [2]) Het jaar der vervaardiging laat zich eenigszins verklaren; doch hoe men 1562 stellen kan als jaar der uitgave, is onbegrijpelijk. De uitgave toch van 1562 heeft op het titelblad *"reveu et augmenté"* [3]). Nu echter een exemplaar van den eersten druk bekend is geworden, behoeven wij ons niet langer in gissingen te verdiepen: de feiten spreken. In den loop van 't vorige jaar trof ik in eene brochure van Dr. A. KUYPER aan, wat ik zoolang te vergeefs had gezocht [4]). Wij lezen daar, dat het boekje verschenen is te Lyon in 1555. Dit jaar is afdoende, om Rijsel aan te nemen als de plaats, waar DE BRAY zijn eersteling heeft vervaardigd. Wij wezen er reeds op, dat DE BRAY tot ongeveer half Maart 1556 te Rijsel is geweest, en dit, in verband gebracht met het jaar der verschijning, kan onzes inziens geen twijfel overlaten omtrent de plaats van oorsprong [5]).

---

1 *Histoire des Martyrs,* f⁰. 749 r⁰. *a.*

2 RAHLENBECK, l. c., p. 7.

3 Mogelijk is het, dat RAHLENBECK gebruik heeft gemaakt van eene editie, in 1562 te Geneve verschenen. (*Bulletin de la Société du Protest. franç.* 1877, p. 122, note 1), die ik niet ken.

4 Dr. A. KUYPER. *Ex ungue leonem,* Amsterdam 1882, blz. 9 en vooral noot 1.

5 Zie verder over de *Baston* hoofdstuk VI van dit geschrift.

Onder de vluchtelingen uit Rijsel bevond zich dan ook DE BRAY. Waarheen begaf hij zich? Het algemeene antwoord is naar Gent, waarheen PAILLARD hem reeds in 1555 laat vertrekken [1]). Dat deze gissing onjuist is, leeren ons de aanhalingen uit de brieven der OGUIERS. Is DE BRAY werkelijk te Gent geweest, dan is hij er niet gekomen vóór Maart 1556. Te ontkennen, dat DE BRAY er geweest is, valt moeilijk, daar CRESPIN er op wijst; doch tegenover diens getuigenis staat het stilzwijgen van den auteur van de *Histoire du Pays-bas et Guy de Bres.* Heeft hij werkelijk te Gent vertoefd, dan is het toch slechts van zeer korten duur geweest, aangezien wij hem spoedig te Frankfort a/M. vinden. De eerste, die hierop heeft opmerkzaam gemaakt, is RAHLENBECK [2]); doch als deze wil, dat GUY de Rijselsche vluchtelingen daarheen geleid heeft, dan is dit niet te bewijzen. DE BRAY zelf maakt in een zijner werken gewag van zijn verblijf te Frankfort, en verhaalt daarbij het volgende: »Mesme quelque temps y a que l'vn des principaux de la secte (du nom duquel ie me deporte) en presence de plusieurs gens de bien en la ville de Francfort, me dist et maintinst fort et ferme, auec plusieurs de ses disciples. Que jamais la terre n'auoit soustenu ni porté idole plus abominable, que ce qu'on appelle la Bible, et que tout le monde s'estoit la amusé, cerchant là dedans la parole de Dieu, là ou il la faloit cercher dedans nostre coeur. Et l'vn d'eux redoubla, et dist en la presece de Monsieur à Lasco, et de nous tous. Que voulez-vous tant parler de l'Escriture? ie vous asseure, quant à moy, j'ay plus aprins á voir tuer une poule ou un chapon, que iamais ie n'ay fait en tous les presches et lectures des liures que i'ay iamais leus. Auquel ie respondi, Il faut donc dire que vous mangez souuent des poules et des chapons, puis que vous auez tant aprins à leur mort: mais ie vous prie, luy di-ie qu'y auez vous aprins de bon? Il respondit quil y auoit aprins à cognoistre l'obeissance que Jesus Christ auoit rendue à Dieu son pere en la Croix. Et que comme la poule estoit tuée

1 *Bulletin* 1877, p. 121.

2 l. c., p. 9 en 10, en in navolging daarvan HOYOIS l. c., p. 15.

et occise sans faire resistence, et le tout pour le bien et pour la vie de l'homme. Mais luy fut dit. Comment cognoissez vous quil y a eu un Jesus Christ, et qu'iceluy est mort pour l'homme: le trouvez-vous escrit au ventre d'un chapon? Les Turcs tuent aussi des chappons: mais ils n'y savent lire que Christ soit leur sauveur: à la fin ils se mirent en cholere, et sembloyent des gens hors du sens, quand ils furent rembarrez par la parole de Dieu, et par leurs propres-raisons. Qui est celuy qui ne s'esmerueille d'ouir des propôs si fols et hors de raisons. Nést ce pas à bon droict que tellens gens soyent ainsi traittez? puis quils ont reietté la doctrine du Dieu vivant, ou les Anges mesmes desirent regarder, quils soyent enuoyez à l'eschole des bestes brutes" [1])?

Wij kunnen hieruit opmaken, dat De Bray te Frankfort geen onbekende was, en er omgang had met à Lasco en meer andere mannen van naam, die zich daar bevonden. Wanneer het gemelde twistgesprek zal hebben plaats gehad, laat zich bij benadering bepalen. à Lasco toch verliet ongeveer half April Frankfort, doch keerde er den 29sten Mei d.a.v. weder [2]). Niet waarschijnlijk, dat vóór dien tijd De Bray er zoo in 't openbaar zal zijn opgetreden. In die onderstelling heeft het twistgesprek plaats gehad tusschen 29 Mei en 31 October, als zijnde de dag, waarop à Lasco Frankfort verliet [3]).

Meer valt, voor zooverre mij bekend is, over De Bray's verblijf te Frankfort niet te zeggen; doch men mag gelooven, dat hij er Kalvijn, zoo al niet gesproken, dan toch ontmoet heeft [4]).

---

1 vgl. Guy de Bres. *La racine, source et fondement* etc., edition 1595. Pierre de S. André, p. 91 en 92.

2 Dalton, a. a. O. S. 427 ff.

3 Dalton, a. a. O. S. 483.

4 Kalvijn vertrok in 't laatst van Augustus naar Frankfort, ten einde pogingen in 't werk te stellen, om de groote oneenigheid, die in de gemeente heerschte, bij te leggen; hij kwam er in de eerste dagen van September en bleef er ongeveer drie weken. Zie *Corpus Reformatorum*. Opera Calvini, Volumen XVI, Col. 271 en 301, note 3. Behalve wat hier te vinden is, over de oneenigheid die te Frankfort heerschte, vgl. vooral Albrecht Wolters, *Reformations geschichte der stadt Wesel*, Bonn 1868, S. 200, ff.

Zeer waarschijnlijk is het, dat DE BRAY, ook tijdens zijn verblijf te Frankfort, kennis heeft gemaakt met den welbekenden JEAN CRESPIN, die zich in 1556 aldaar bevond [1]). Waarheen DE BRAY zich uit Frankfort begaf, is niet juist bekend. HOYOIS wil, dat hij in 1557 vandaar naar Gent is vertrokken en na zich hier eenigen tijd schuil gehouden te hebben, in Noordelijk Frankrijk is werkzaam geweest [2]). Eene bijna gelijke opvatting wordt door RAHLENBECK voorgestaan [3]).

Ik ben met POOLMAN [4]) de meening toegedaan, dat DE BRAY in de laatste maanden van 1556 of in het begin van '57 naar Zwitserland is vertrokken. Of echter dit vertrek naar Zwitserland in verband moet gebracht worden met een brief, dien DE BRAY in 1556 aan KALVIJN heeft geschreven, en waarop door dezen is geantwoord, kan ik, daar ik dit stuk tot mijn spijt niet heb kunnen opsporen, niet zeggen. [5]) Zooveel is in ieder geval zeker, dat DE BRAY te Lausanne en Genève is geweest, en eerst in December 1561, na zijn vlucht uit Doornik, te Amiens heeft gepreekt.

Ook van de bijzonderheden van DE BRAY's verblijf in Zwitserland weten wij niets. CRESPIN zegt er van: »Depuis, comme il

---

1 *Corpus Reformatorum.* Opera Calvini, Vol. XVI, Col. 293.

2 l. c., p. 16.

3 RAHLENBECK, p. 12, waar hij zegt: „Notre réformateur continuait, en effet sa vie errante, toujours menacée, toujours exempte de repos. Dès 1557, on avait signalé sa presence à Dieppe en Normandie, ou des fugitifs de nos provinces étaient aller se fixer, à Amiens, à Lille, à Montdidier.

4 t. a. p., blz. 179.

5 In de *Papiers d'Etat,* Correspond. de Tournay, 1561–1563, f⁰. 136, r⁰. lettre du Xme jour de janvier 1561 (n. s. 1562) komt het volgende voor: „que plus est, entre les dits papiers (de GUY DE BRAY) l'on a recouvert plusieurs lres de plusieurs costez escriptes audt. GUY, et entre icelles une lre de JAN CALVIN del'an 1556, par lesquelles il respond a certaines questions, que luy auoit proprosé ledt. GUY, dont envoions extraict a vre Alteze". In het afschrift, dat van deze brieven is gemaakt, staat verkeerdelijk 1558, en dit is oorzaak, dat DELECOURT, die dezen brief naar dit afschrift uitgegeven heeft (*Bibliophile-Belge* 1868–1869), ook 1558 opgeeft als het jaar, waarin KALVIJN aan DE BRAY heeft geschreven. Opmerkelijk is dat deze brief van KALVIJN gemist wordt in de uitgave der „*Lettres de Jean Calvin*", door JULES BONNET, en in de uitgave der „Opera Calvini" in het *Corpus Reformatorum.*

estoit studieux de savoir plus amplement, ce qui est requis au ministère, il 's achemina vers Lausanne et Genève, à ces fins et pour aprendre la langue latine" [1]). De tijd, dien hij in deze steden heeft doorgebracht, liet hij niet nutteloos voorbijgaan, zooals blijkt uit deze woorden: »Quant à l'érudition de laquelle Dieu l'avoit enrichi, depuis l'auoir fait venir estudier à Genève et Lausanne, il n'est besoin d'en tenir grand propos [2]).

Toen men den 10^den^ Januari 1561 (n. s. 1562) DE BRAY'S verblijf te Doornik had ontdekt, werden onder zijne papieren en boeken talrijke bewijzen gevonden, die betrekking hadden op zijn verblijf in Zwitserland. O. a. blijkt dit uit deze zinsnede: »*et trouvons que ledt. Guy a faict le comechemet de ses erreurs à Lozane et Genève* [3]). Dat DE BRAY eerst in deze plaatsen van de Katholieke kerk zou vervreemd zijn, is onjuist; doch duidelijk is 't niet, wat met dit *comechemet* wordt bedoeld.

Met CRESPIN zooveel nadruk te leggen op de studie van het Latijn, is, dunkt me, niet noodig, 't zal DE BRAY toch hoogstwaarschijnlijk vooral te doen zijn geweest om predikant te worden en om het Grieksch en Hebreeuwsch te beoefenen, waarvoor in beide genoemde plaatsen uitstekende gelegenheid bestond [4]).

Onder de vrienden van DE BRAY te Genève behoort ook de reeds genoemde CRESPIN, met wien hij later in briefwisseling trad, en door wien hij werd aangezocht medewerker te worden aan een nieuwe uitgave van de *Histoire des Martyrs*.

---

1 *Histoire des Martyrs*, f⁰. 749 r⁰. *a*.

2 *L'Histoire du pais-bas* etc. Préface.

3 *Papiers d'Etat*, Corresp. de Tournay, 1561-1563, f⁰. 136 r⁰.

4 In het „*Livre du recteur*" komt DE BRAY's naam niet voor. 't Is daarom te vermoeden, dat hij, evenals vele anderen, naar Lausanne en Genève is gegaan, om door de „*Compagnie des pasteurs à Genève*" naar de buitenlandsche kerken te worden gezonden. vgl. LUTTEROTH, *La réformation en France, pendant sa première periode*. Paris 1859, p. 73 en note 1 aldaar.

HOOFDSTUK III.

Terugkeer uit Zwitserland in het Vaderland. Huwelijk. Verblijf en werkzaamheid te Rijsel, Doornik, Valenciennes. Vlucht naar Frankrijk.

Over den tijd van terugkomst van De Bray bestaat vrij groot verschil. Poolman stelt het laatst van 1559 [1]). Hoyois, die zijn verblijf in Zwitserland slechts een jaar laat duren, neemt 1560 aan [2]), terwijl Paillard en Rahlenbeck ons, naar 't schijnt, voeren tot het laatst van 1558 of het begin van 1559. Dit laatste gevoelen schijnt op de drie volgende gronden het meest aannemelijk.

1°. Uit het proces van Jacques de Lo (Februari 1560) [3]) blijkt, dat De Bray vóór dien tijd menigmaal te Rijsel is geweest, blijkens Crespin's woorden, als hij zegt: »Il (Guy de Bray) a esté *plusieurs fois* en ceste ville, faisant grosse assemblée de gens" [4]). Deze woorden zijn voldoende tot wederlegging van Hoyois en geven ons tevens recht, om De Bray's terugkeer vroeger te stellen dan Poolman aanneemt.

2°. In Mei 1567 schrijft De Bray uit zijne gevangenis te Valenciennes aan zijne vrouw: *„et cependant il a pleu a nostre bon Dieu nous laisser viure ensemble l'espace d'enuiron sept ans"* [5]). En daar ons van elders bekend is, dat aan De Bray den

---

1 t. a. p. blz. 182.

2 l. c. p. 17 en 18.

3 Verkeerdelijk wordt soms 1561 aangegeven als het jaar der terechtstelling van De Lo. Het vonnis tegen hem is geteekend „XVIe de Febvrier XV^C LIX" (n. s. 1560). Voor de chronologie van De Bray is het van belang, hierop te letten.

4 *Histoire des Matyrs*, f°. 572 r°. *a*.

5 *id.*, f°. 744, v°. *a*.

31sten Augustus 1560 een zoon, ISRAËL, werd geboren [1]), zoo leiden wij uit deze twee gegevens de gevolgtrekking af, dat DE BRAY in de laatste helft van 1559 gehuwd zal zijn. En daar 't wel niet waarschijnlijk is, dat dit huwelijk terstond bij zijne terugkomst zal zijn gesloten, en de reis uit Zwitserland wel denkelijk hier en daar tot oponthoud aanleiding zal gegeven hebben, komen wij in het laatst van 1558 of het begin van 1559.

3°. Een brief, door CRESPIN in 1559 aan DE BRAY geschreven, waarin aan dezen verzocht wordt, in het Fransch en het Latijn eene lijst te maken van die martelaars, die hij de eer waardig acht, in de *Histoire des Martyrs* opgenomen te worden.

Niets verhindert ons alzoo te gelooven, dat DE BRAY in 1559, en wel in het begin des jaars, weer den vaderlandschen grond heeft betreden, na eene afwezigheid van bijna drie jaren.

Eene der meest gewichtige gebeurtenissen voor DE BRAY, in 1559, is zeker geweest zijn huwelijk met CATHERINE RAMON. HOYOIS wil, dat dit huwelijk voltrokken zal zijn te Doornik [2]), wat niet van waarschijnlijkheid ontbloot is. De naam RAMON toch komt voor in de Waalsche gedeelten van België. Verder wijs ik er op, dat zich in 1566 te Antwerpen bevond HENRY RAMON, die het bedrijf uitoefende van *hautelisseur de toile* [3]).

Nu was de *hautelice* eene kunst, die gedurende deze jaren in Doornik op eene zeer groote hoogte stond; en velen van hen, die zich op deze kunst toelegden, waren vurige aanhangers van het Protestantisme, en zochten, toen in 1561 te Doornik de vervolging losbarstte, in Antwerpen een goed heenkomen. Wie zal ons zeggen, of ook niet HENRY RAMON tot dezen heeft behoord? Men ziet, ik waag slechts eene gissing, maar die niet geheel van grond ontbloot schijnt. Van DE BRAY's vrouw is ons voor 't overige niets bekend.

---

[1] *Papiers d'Etat*, Corresp. de Tournay, 1561-1563, f°. 136.

[2] l. c., p. 18.

[3] *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 209 r°. *Papiers du Cons. des Troubles*, T. VI, f°. 14 v°. Collection de la chambre des comptes, registre 112. Compte de GUILLAME LE SAGE touchant le recept et administration des biens, meubles, confisquez pour le faict des toubles au quartier d'Anuers, f°. VII, r°.

Waar heeft DE BRAY vertoefd en gewerkt? Deze vraag dient in de eerste plaats beantwoord te worden. Behalve Doornik, Valenciennes en Rijsel, worden door sommigen nog Dieppe, Amiens en Montdidier genoemd. ROSSIER [1]) b.v. zegt, dat vóór 1560 DE BRAY (dien hij ten onrechte stichter van de kerk te Valenciennes noemt), Amiens en Montdidier heeft bezocht; terwijl PAILLARD [2]) verklaart: »que GUY DE BRAY a son retour (de Genève) dans les Pays-Bas, se fixa à Tournay, mais avec un rayonnement incessant sur Lille, Valenciennes, Dieppe, Amiens et Montdidier", en er aan toevoegt, dat hij in deze drie laatstgenoemde plaatsen de evangelische kerken heeft gesticht. Dit laatste bericht is onjuist: DE BRAY heeft noch te Dieppe, noch te Amiens of Montdidier eene kerk gesticht [3]).

Om kort te gaan, de werkzaamheid van DE BRAY in N.-Frankrijk had eerst plaats na zijne vlucht uit Doornik, zooals ons later zal blijken. Waar vestigde hij na zijne terugkomst den hoofdzetel zijner werkzaamheid? Het vervolg van ons verhaal zal leeren, dat hij geene vaste verblijfplaats had, doch zich nu eens hier, dan daar bevond, en dat Doornik de plaats was, vanwaar hij de omliggende plaatsen bezocht.

Vóór wij echter zijne werkzaamheid te Rijsel, Doornik en Valenciennes achtereenvolgens bespreken, moet nog de vraag beantwoord worden, of DE BRAY ook Antwerpen heeft bezocht. In het proces van DE LO (over wien straks meer) lezen wij: »Ils (les juges) me monstrerent vn petit papier que nostre frère GUY m'auoit escrit, auquel il exposait le cinquiesme chapitre de la premiere à Timothee (ie di le passage où les Papistes veulent fonder leurs voeux monastiques et Papistiques) et demanderent ou je l'auoi eu. Je di à Anuers" [4]). Voegt bij deze getuigenis

---

1 vgl. ROSSIER, *Histoire des Protestants de Picardie, particulierement de ceux du departement de la Somme* etc., Paris 1861, p. 17.

2 *Bulletin* 1877, p. 121.

3 vgl. voor Dieppe EMILE LESENS: *Histoire de la réformation à Dieppe* par GUILLAUME et JEAN DAVAL, Rouen 1878, T. I p. 7 suivv., voor Amiens en Montdidier, ROSSIER l. c., p. 14, suivv.

4 *Histoire des Martyrs*, f⁰. 572, v⁰. *b*.

van De Lo het volgende bericht, voorkomende in het: »Interrogatoire de Philippe Mallart", 17 Janvier 1561 (n. s. 1562). »Interroghié s'il avoit cogneu Ghuy du Bray, dist d'avoir heu ses devises en Anvers et en chemin, y poelt avoir II à III ans, le ayant trouvé en chemin allant de ceste ville (Valenciennes) audict Anuers" [1]). Mij dunkt dat de vraag, of De Bray in dezen tijd te Antwerpen is geweest, thans bevestigend mag beantwoord worden.

De bovenvermelde woorden van De Lo voor zijne rechters, n.l. dat De Bray menigmaal in de stad was geweest, verhinderen ons aan te nemen, dat De Bray te Rijsel een vast verblijf had.

Wat dezen Jacques de Lo betreft, hij werd in den nacht van 29 op 30 Januari 1559 (n. s. 1560) gevangen genomen onder beschuldiging van ketterij, en onderging onmiddellijk voor den stadspensionaris zijn eerste verhoor, waarbij hij ook ondervraagd werd over De Bray. »Suivant cela (schrijft hij), ils s'enquirent de nostre frere Guy l'appelant comme vous sauez [2]). Je leur di d'auoir esté quelques fois en sa compagnie. Comment? (dirent ils) a esté plusieurs fois en ceste ville faisant grosse assemblée de gens" [3]).

De Lo werd in een allerellendigst, donker en akelig hol opgesloten, waarin hij zich nauwelijks kon wenden, terwijl hij bijna iederen dag in verhoor genomen werd. Nu en dan schreef hij aan zijne vrienden het voornaamste, waaruit zich laat opmaken, dat ook De Bray's naam nog al eens werd genoemd. Behalve het reeds medegedeelde o. a. nog dit: »Ils (les juges) m'ont aussi pressé de sauoir si ie m'ai conferé de ceste doctrine avec personne en ceste ville. J'ai dit que i'en auoi conferé avec Guy en la maison de feu Robert Oguier et avec m. François de la Riuiere en Anuers" [4]). De Lo heeft derhalve reeds tijdens het eerste

1 Paillard, *Hist. des Troubl. religieux* etc., T. II, p. 122.

2 Het is niet noodig aan te nemen, dat De Bray te Rijsel bekend zal geweest zijn onder den naam van „den langen minister", zooals hij naderhand werd genoemd; vgl. *Histoire des Martyrs*, f⁰. 744, r⁰. *a*. Dat hij hier aldus heet, is enkel om hem te onderscheiden van Peregrin de la Grange (den kleinen minister).

3 *Histoire des Martyrs*, f⁰. 572, v⁰. *a*.

4 *id.*, f⁰. 573, v⁰. *a*. François de la Rieviere, Perucel (maistre François le Clerc Perucellius.)

verblijf van DE BRAY te Rijsel tot zijn volgelingen behoord, en is, zooals blijkt, menigmaal met hem in gesprek geweest ten huize van de zoo ongelukkige familie OGUIER.

Nog bezitten wij van DE LO een »*Epistre exhortatoire enuoyee à Guy de Brès, en laquelle il l'admoneste de son deuoir et office envers le troupeau de Christ* [1]). Uit sommige uitdrukkingen, hierin voorkomende, schijnt te blijken, dat DE BRAY zijn vaderland weder wilde verlaten, en zeker is het voor een niet gering gedeelte aan den brief van DE LO toe te schrijven, dat hij van dit plan afgezien en nog bijna twee jaar in deze streken gewerkt heeft.

Den 16^{den} Februari 1559 (n. s. 1560) werd DE LO veroordeeld om levend verbrand te worden, en 's namiddags van dien dag werd het vonnis aan hem voltrokken. Wat DE LO uit zijne gevangenis geschreven heeft, viel later, hetzij in origineel hetzij in afschrift, den Spanjaarden in handen. In een brief toch, den 24sten December 1561 uit Doornik aan MARGRETHA geschreven, treffen wij daarover deze mededeeling aan: »et luy (l'inquisiteur de Flandres) deluiré quelque escript que un nomé DE LOO, executé coe heretique pertinax à Lille, auoit faict, par ou il advertissoit ses complices, qui'l appelloit freres, de ce dont il auoit esté interrogué par le juge, et qu'il auoit respondu. Les asseurant qu'il ne changeroit jamais de confession auquel escript il a denome aucunez particulierement, et entre aultres mre Jerosme, quil appelle GUY DE BREZE. Lequel escript ledt inquisiteur a emporté pour s'en servir la et sy comme il appartiendra [2]).

Evenals vroeger, mocht ook nu DE BRAY, wanneer hij te Rijsel optrad, zich verblijden in een talrijk gehoor, en door zijn toedoen zal zeker de gemeente, die in 1556 zoo fel geteisterd was, aanmerkelijk in bloei zijn toegenomen. De marteldood van DE LO hield den ijverigen man niet uit Rijsel

1 Vgl. Bijlage B, achter dit werk.

2 *Papiers d'Etat*, Correspond. de Tournay, 1561-1563, f°. 122 r°.

terug; nog menigmaal ging hij er heen om de gemeente op te bouwen en zijne aanhangers in hun geloof te bevestigen [1]).

Wat Doornik betreft, het centrum van DE BRAY's werkzaamheid, POOLMAN getuigde weinig of niets van DE BRAY's verblijf aldaar te weten; wij zijn in dit opzicht gelukkiger en in staat om, bedrieg ik mij niet, vrij wat licht op dit gedeelte van zijn werk te laten vallen.

Het door PIERRE BRULLY in 1544 uitgestrooide zaad was met zijn dood niet verstikt. Integendeel, langzaam maar zeker breidde de Hervorming zich te Doornik uit, en het ontbrak er niet aan martelaars voor de goede zaak [2]). Doch behalve dezen, pleit hiervoor ook de groote menigte vluchtelingen uit Doornik, die in Antwerpen, Frankfort, Wezel en andere plaatsen werden aangetroffen.

Lang en veel had DE BRAY reeds te Doornik gewerkt, toen eene gebeurtenis van groote gevolgen langzamerhand de aandacht op hem vestigde, en hem ten slotte noodzaakte, zijn heil te zoeken in de vlucht. De gebeurtenis, die wij hier op 't oog hebben, is het in 't openbaar zingen van psalmen, op de avonden van 29 en 30 September 1561.

Op den avond n.l. van 29 September, ongeveer te acht uren, liep een aantal mannen en vrouwen, waaronder ook vreemdelingen, door de straten der stad Doornik, terwijl zij nu en dan de psalmen van MAROT zongen. Deze beweging duurde tot tien uren, en niettegenstaande door het bestuur der stad alle mogelijke voorzorgsmaatregelen werden genomen, om in 't vervolg derge-

---

[1] *Papiers d'Etat*, Correspond. de Tournay, 1561-1563. Lettre du Xme jour de janvier 1561 (n. s. 1562), wij vinden daar: „En la ville de Lille (GUY) auoit familiere cognoissance avec l'hoste et l'hostesse qui furent de la roze blanche, ou ceulx qui se disoyent de l'escripture pouvoient librement disputer et conferer d'icelle, neantmoings led[t] GUY ne *s'y logeoit pour estre plus seurement*, dont avons passé quelque temps adverti le s[r] DE COURIERES, et presentement advertissons ceulx de la ville, qui nous ont ad ces fins escript"; en in dezelfde *Papiers d'Etat*, f⁰. 99 r⁰., lettre du XVe jour de Novembre 1561, getuigt GILLES D'ESPRINGALLES, „qu 'il a oy dire a ladt GUILLEMETTE que led[t] JEROME ou GUY alloit de ville en ville circuyr, et entr aultres a' Vallenciennes et a Lille".

[2] *Histoire des Martyrs*, f⁰. 298 r⁰. *b*, f⁰. 299 r⁰. *a* en f⁰. 385 r⁰. *a*–f⁰. 386 r⁰. *a*. Het hier beschrevene komt ook in uittreksel voor bij MOTLEY, *De opkomst van de Nederl. Republiek*, 's Hage 1860, Dl. I, blz. 231.

lijke ongeregeldheden te voorkomen, kon toch niet belet worden, dat den 30sten des avonds te 7 ure wederom hetzelfde gebeurde. De bevelhebber van het kasteel der stad, Floris de Montigny, heer van Montmorency, deed daarentegen alles wat in zijn vermogen was, om dergelijke troebelen te voorkomen, wat hem dan ook zeer goed gelukte; en aangezien de beweging zoo spoedig was bedwongen, en alles in 't werk werd gesteld om de hoofdschuldigen te ontdekken, meende men, dat het onnoodig was de Landvoogdes van het gebeurde in kennis te stellen. Deze echter bleef niet lang onbekend met hetgeen te Doornik was voorgevallen. Niet zoodra was zij van alles op de hoogte, of zij liet onmiddellijk schrijven aan de regeering der stad, om haar daaromtrent nauwkeurig te onderrichten, en gaf bovendien haar voornemen te kennen, om drie commissarissen te zenden, ten einde een gestreng onderzoek in loco in te stellen. Aan den bevelhebber van het kasteel, de Montigny, werden toegevoegd Chr. d'Assonleville en Jehan de Blasere, en aan de werkzaamheid dezer drie is het te danken, dat wij vele bijzonderheden, De Bray betreffende, zijn te weten gekomen.

De drie benoemde commissarissen gingen den 8sten October naar Doornik, kwamen er den volgenden dag aan en togen onmiddellijk aan 't werk. Den 12den zonden zij aan de Landvoogdes het eerste verslag van hunne bevinding, betrekkelijk weinig belangrijks behelzende, dewijl de eigenlijke bewerkers der beweging voorloopig onbekend waren gebleven. Maar uit een brief, den 15den October 1561 geschreven, zien wij, dat reeds belangrijke ontdekkingen zijn gedaan, die dagelijks meerder werden, gelijk ons het tweede verslag der commissarissen aan de Landvoogdes d.d. 18 October op voldoende wijze leert. Voortdurend werden verdachte personen gevangen genomen en nauwkeurig ondervraagd, terwijl alles wat men te weten kwam, werd opgeteekend, waarvan een uittreksel aan de Landvoogdes werd gezonden [1]). In dit uittreksel nu is het, dat wij voor de eerste

---

1 Extraict prins des informaons des Commissaires du roy nre se, estantz pntem en la ville de Tournay". *Papiers d'Etat*, Correspond. de Tournay, 1561–1563, fº. 52 rº.–fº. 67 rº.

maal den naam van DE BRAY vermeld vinden en wel in het getuigenis eener vrouw, genaamd BARBE AMERIES.

»Ladicte BARBE AMERIES remandée et requise de dire verité: declaire quil luy souvient bien qu'en l'hiver dernier passé parauant le Noël, ung nomé PIERRE CORON, son filz en sa maison venoit dire à elle et a son beau filz de Francfort et sa feme et les emmena entre huict et noeuf du soir p ung temps bien obscur, en une pauvre maison qu'elle ne congnoit, en la paroisse Sainct Brixe ou ilz oyrent ung sermon que feit ung nome JEROME, comme elle a entendu, quy parloit fort sur la langue françoise, ou estoit pnt led. JEAN DE LANNOY. Et sortirent lesd JEROME et LANNOY ensamble lequel JEROME on dit estre fort scavant, et de grande familiarité auec luy. Et estoient environ une vingtaine de psonnes, ne scet de quelle matiere il parloit.

Interrogué de son surnom et daultres circonstances, dict quilz se celent lun laultre, et que ses enffantz ne luy osoient confier le secret.

Dit que ledt. JEROME *n'arreste gueres en ung lieu et va de ville a aultre* Comme aussy ceulx qui font coventiculles et assamblees changent souvent de logis.

Dict que led. LANNOY et JEROME sont des principaulx prescheurs et se meslent de gaigner les aultres, et entr aultres a oy dire que led. JEAN à este luy qui a gasté Madamoiselle DE LE CROIX, laquelle se est refugié premier en Anvers et de la à Francfort.

DE LANNOY ontkende in 't begin ten sterkste, dat hij iets van JEROMME wist, doch, daar BARBE AMERIES volhield, gaf hij eindelijk de volgende vrij onbestemde verklaring:

»Dict quil se souvient d'avoir veu ung grand home françois, nome JEROMME lequel n'a toutesfois nul certain domicille, mais va ça et la, et a diverses fois passé p ceste ville, et a logé quelque fois à l'escu de France, auec lequel prisonnier et ledt. GUILLAME GORNU (ne se souvient poinct bien des aultres) souparent, disputarent, decidarent et communiquerent de l'escripture, et de la alla à Lille, mais ne scet la ou il logeoit en ceste ville, et s'acconstre ordinairem allant et venant d'ung manteau. Et dit que la derniere fois quil parla a luy fut en l'estee dernier. Lequel a recognu led. psonnier et dict quil est vray, quil luy a reprins etc.

Uit het medegedeelde bemerken wij, dat DE BRAY vóór het einde van 1560 te Doornik was en daar godsdienstige bijeenkomsten leidde; dat hij geene vaste woonplaats had, en dat de

kinderen van BARBE AMERIES haar niet genoeg vertrouwden, om haar de geheimen van DE BRAY te vertellen.

Eene allerbelangrijkste gebeurtenis had plaats in den nacht van 1 op 2 November, waarbij de hoofdrol werd gespeeld door DE BRAY. In dien nacht toch werd door hem de *Confession de foy* aan den koning van Spanje aangeboden, op eene wijze zóó zonderling, als zeker zelden, waarschijnlijk nooit, een geschrift aan iemand is overgegeven. De belangrijkheid van het feit noodzaakt ons, het schrijven der commissarissen over deze zaak aan de Landvoogdes mede te deelen.

Madame (zoo schrijven zij) ce jourd' huy à l'ouverture de la porte de ce chasteau à esté trouvé, jecté endedens la premiere fermeture un certain pacquet cloz et caceté; ou il y avoit ung long escript adreschant à nous ou en nre absence à Ceulx de ceste ville, faict au noms des bourgeois manans et habitans d'icelle, contenant leurs plainctes allencontre des persecutios qui se font pntement pour la foy de Jesu-Christ (qu'ilz dient) chose toujours predicte par luy et ses apostres, et que cela ne sert que a soustenir la tyrannie du Pape et de ses ministres, ayant faict plusieurs constitutions pour esteindre l'honneur de Dieu, fonder son ambition avarice et idolatrie, disant qu'ilz ne sont turbateurs du repos publicque ny rebellés au princes, bien est vray qu'ilz ne pouvoient louer les chanteries icy faictes, qui disoient estre advenuz par avollez et gens subornez par les pbres de ceste ville, pour esmouvoir ceste persecution contre eulx, et affin que schaichons la pureté de leur doctrine, nous pntoient le livret icy encloz, conten leur confession qu'ilz disoient plus de la moictié de ceste ville, nous pnter d'un comun accord, a quoy plus de cent mil hões des pays si consentet pareillement et que pour perdition de biens, tourmens, calamitez, mortz ou feuz ne la changeront, ni se leisseront diuertir de la pureté de la doctrine de Dieu. Enfin alleguet aucunes sentences en latin, grec et hebrieu prinses de l'escripture. Nous envoions a V. A. ledt. petit liure, duquel en avions trouvé un semblable en la maison de JAN DU MORTIER, voires ung long escript faict sur mesme matiere de persecution des vrays chrestiens escript d'une mesme main que celuy pnt, qui est cae que retenons ledict escript, pour povoir averer l'auteur et interroguer sur ce noz prisonniers, par lequel nous admonestons aussy de prendre exemple au magistrat de France, lequel pour

auoir persecuté ainsy les bons fidelles a la poursuyte dẹs pbres (prebstres) leurs ennemys en sont en perplexité de conscience. Voions assez le stil estre d'un francois, et pour la prolixité dud^t. escript le temps ne souffre d'ẹn faire la copie, mais luy envoyons un petit extraict, dont le demeurat de l'escript se poeult estimer [1]).

Extraict des lres iectees dedans la porte du chasteau de Tournay.
Ne voiez vous pas bien encoires la rondeur de conscien quy est ẹn nous, quant nous somes entr voz mains, que nous aymons mievlx à morir et endurer toute sorte de tourmentz, plustost que de dire ou faire quelque chose que nous voyons nẹ debvoir estre dicte ne faicte. Quelle mauvaise estime povez vous cocepvoir de ceulx qui ayment mieulx à perdre la vie, que de dire une chose quils n'entendent et ne croyent poinct voires encoires la ou ilz pourroient estre delivrez, car ilz pecheroient s'ilz faisoient aultrem pregnez bien docques garde a cecy (messieurs) et regardez ce q petendent noz adversaires et de quelle conscien ilz sont poulsez, quand ilz cryent sy furieusem a la mort, et au feu, cont les pauures innocentz. Ilz ne cesseront point jusques ad ce quilz ayent remply vre ville de sang et de feu. Sy vous prestez encoires l'oreille, ilz feront une infinité de pauvres vefves et orphelins desolez pmy les pays, ilz pilleront soubz umbre de l'inquisition de la foy, tous les biens de voz pauvres subjectz. O quelle desolaon il adviendra en vre ville, messieurs, sy vous leur concedez le desir de leur coeur sanglant.

Jamais depuis que la ville de Tournay a esté faicte, il n'y eult telle desolaon qu'il adviendra. Il fauldra tout destruyre de fonz en comble. Hélas messieurs, que ferez vous de tant de milliers de psonnes de toutz sexes, et de tous eages, d'homes, de femes, de jeusnes filz et de jeusnes filles, de gentilz homes, et de damoiselles et de bons marchans, et de tant de gens de tous estatz et qualitez, que sy vous voulez poursuyvre cest cruauté, vous n'aurez poinct d'eauwe nette en vre ville, que toutes voz rivieres ne soient remplies de sang humain, vous ne pourez veoir le soleil par les feux et fumées. Combn fauldra il de feux et de glaives. Que deviendra la tant renomée ville de Tournay, de la quelle il vous fauldra destruyre les trois parts, non seulem d'elle, mais aussy de tous les pays-bas. Que dira ung chun, quant il recognoistra la en execution ses parens et compaignons,

[1] *Papiers d'Etat.* Correspond. de Tournay 1561–1563, f°. 50 v°.–f°. 51 v°. lettre du 2me jour de novembre.

quand poeult estre il voyra les occis, homes et femes de vre sang et maisons de voz plus proches parens et amys. Ayez doncqs pitié de vous aumoingz si vous ne l'auez de nous. Sy vous voulez poursuyvre come on vous incite de faire, il fauldra que mre se (Sire) le Roy, se prepare pour estre roy sans subiectz; car nous somes plus grand nomb que plussrs ne pensent. Il est maintenant trop tard messieurs, et la chose est venue trop avant pour estaindre l'evangile et la cognoissce de la verité. Jamais l'evangile n'a esté diminuée pour les psecutions. Ce n'est point la-le moyen on n'estiendra jamais le feu en y jectant du bois, mais il s'alluma d'avantaige. Pour ung de noz gens mis a mort, il nous en revient cent, vous mesmes en estes tesmoingz. Cessez doncqs vos vehemeces, et ne nous constraindez plus doresnavant a faire des choses contr noz pauvres conciences. Qu'auez vous gaignez, quant p voz menasches p voz terreurs, vous constraignez le prauvre peuple de Dieu a idolatrie. Vous ferez bien dire aux infirmes et debilles en la foy, ce qúilz ne croient poinct, mais cependant en leurs coeurs ilz ont en exceraon une telle esglise quy constrainct les homes p la force. Vous constrainderez bien la bouche et la langue, mais le coeur est hors de vre puissance, a quy faict on service p constraincte come il est escript Rom 14 tout ce quy est faict sans foy c'est pesché, ne sont poinct bien relevez les pbtres, quant p constraincte on mengera leur Dieu, qu'on se confessera a eulx, qu'on yra a la messe, ou p constraincte on dira d'y avoir este. Sy on n'use de plus grande douceur vers le peuple, et sy on ne le leisse paisible, sans le plus constraindre a l'idolatrie, nous craignons quil n'advienne une terrible cofvssion p toutes les villes de ce royme. Car nous ne povons plus tenir le peuple soubz la discipline de patien, quil ne s'esleive, voians que ne cessez de trainer p chun pour les gens de bien en voz prisons, nous craindons bien quil n'en advienne du grand mal, et que plussieurs qui'ad pnt sén rejouissent ne viennent a en plorer. Ne vous fiez poinct sur les gendarmeries, ny sur aullres choses samblables, car vous debuez penser que beaucoup qui monstreront bonne mine, et quy seront en entretenuz a vostre argent, vous tourneront le doz au besoing, nous ne disons poinct cecy, pour espouveter ni intimider psonnes, mais seullem vous admonestons d'enclinez voz coeurz a paix, pour vre bien et le prouffit de vre Roy. Car Dieu nous est tesmoing, combn nous craignons les troubles du peuple pour ceste cause, nous les admonestons d'estre patiens et de prier Dieu pour tous psecuteurs, actendant le secours

d'en hault, dont il nous est promis, et remectent la vengenge a cell a quy elle appartient, c'est a Dieu, et il la rendra sur la teste de tous ceulx quy nous psecutent. Et nous voullons bien que vous scachez messieurs, q n'eult este la diligence de la quelle nous avons este envers le peuple pour le tenir en leurs limites, les pays eussent esté mainten en extreme desolation. Parquoy ayez pitié du pauvre peuple, vous estes comis pour le garder et le deffendre contr les oppresseurs, et repoulser tous ces accusateurs qui tachent de vous tromper au sang du peuple de Dieu. Que si vous ne voullèz desister nous prions Dieu, quil nous face la grace, de porter nos psecutions patiament pour l'honneur de son nom, nous donnant grace de morir constamment en nre innocence, et le ciel et la terre seront tesmoingz, que vous nous destruisez iujustement [1]).

Het stuk, waarvan het medegedeelde een uittreksel is, werd door De Bray, zooals later blijken zal, schoon en krachtig geschreven en klinkt op sommige plaatsen bijna profetisch. Zijn zacht en edel karakter schemert op verscheidene plaatsen door, en ware het gemoed der Spanjaarden of liever der Roomsche geestelijkheid te vermurwen geweest, dan zou een brief als deze, daartoe het zijne wel hebben bijgedragen.

Het laat zich begrijpen, dat alle mogelijke moeite werd aangewend om den auteur in handen te krijgen, wat echter bij de stipte geheimhouding niet zeer gemakkelijk vlotte.

Toen eenmaal De Bray genoemd was geworden, werd hij een voorwerp der ijverigste nasporingen. Hij was een oude bekende, en hem in handen te krijgen, was heel wat waard. Met hetgeen De Lannoy gezegd had, was men niet tevreden, hij werd geacht meer te weten dan hij reeds bekend had, en onderging daarom een nieuw verhoor, waaruit wij zien, dat al vrij wat van De Bray aan het licht was gekomen. De Lannoy bleef echter bij hetgeen hij eenmaal gezegd had; geen woord was uit hem te krijgen, en, daar men zag, dat hij niet tot andere gedachten te brengen zou zijn, zelfs al ging men tot pijniging over, staakte men het onderzoek [2]).

---

1 *Papiers d'Etat.* Correspond. de Tournay, 1561-1563, fº. 76 rº.-fº. 77 rº.
2 *id.* fº. 93 vº.

Een en ander over De Bray vinden wij in het verhoor van zekere weduwe d'Antoing, als ze zegt:

que led[t]. Hieromme a par trois ou quatre fois presché en sa maison en assamblées, et qu'elle l'a encoires oy ailleurs, mesmem que un nomee Guillemette sa fille, auoit tres familiere et privée conversaon avec luy, aussy que lad[e] vefve auoit esté pnte quant le scel fut delivré par le mary de ladicte Guillemette a un sien nepveu, pour sceller les lres jectées dedens la premiere fermeture de ce chau. Mais n'auons sceu rien thirer d'avantaige parceque led[t]. Hieromme changeoit son nom, et ne voulsist que l'on sceust dont il estoit, ny ou il hantoit, ny ou il logeoit [1]).

Wij vinden hier eene eerste opheldering met betrekking tot het in 't kasteel geworpen pak, en zien tevens, dat De Bray zooveel mogelijk zorg droeg (èn door zijn naam te veranderen èn door zich over zijne persoonlijke omstandigheden niets te laten ontvallen), aan hen, die hij niet vertrouwen kon, onbekend te blijven.

Laat ons thans kennis gaan maken met een man, die ons over De Bray's verblijf te Doornik vele bijzonderheden geeft.

De bedoelde persoon is Gilles d'Espringalles, van wien eenige stukken, die voor ons van de grootste waarde zouden geweest zijn, (o. a. een geschrift van zijne hand aan Guy De Bray), verloren zijn gegaan, nadat zij, zoo 't schijnt, tot belangrijke ontdekkingen hadden geleid. De commissarissen bezigden, toen zij zijn verhoor, dat den 15[den] November had plaats gehad, naar Brussel zonden, in een begeleidend schrijven deze woorden:

»Et envoyons a V. A. la derniere confession (de vroegere zijn verloren), quil nous a ce jourd' huy faict, l'ayant interrogué et suyvuy de prez sur les poinctz contenuz en sondit escript, qui est venu merveilleusemet apropoz pour descouvrir le mal [2]).

Gelukkig is deze *dernière confession* bewaard gebleven. Hetgeen daarin op De Bray's geschiedenis betrekking heeft, laten wij hier woordelijk volgen:

---

1 *Papiers d'Etat.* Correspond. de Tournay, 1561-1563, f⁰. 93 v⁰.

2 *id.*, f⁰. 94 r⁰., lettre du 15e jour de novembre 1561.

Derniere cofession de Gilles d'Esprigalles du XVe novembre 1561.

Led^{t}. Gilles Espringalles de rechief mandé pardevas nous, pour estr oy et interrogue sur certainz poinctz a luy fornuz par escript.

Respond premierem quil n'a esté de tout allieṅé de legle catholicq, et n'a voullu croire entierem aux parolles de ces nouveaux pdicantz, lesquelz il a plus oy par curiosité que aultrem, et fut encoires au Noël dernier a la confes et au sacrem, neantmoings ne scet nomer le pbre (prebstre) si non quil dict en general ung chappell de Nre Dame, et ne a que sept ou huyct mois, quil comencha d'oyr les preschementz dud^{t}. Hieromme.

Dict quil n'a oy aultres prescheurs hereticques que led^{t}. Jeromme, lequel il a oy trois fois, ass^{r}. une fois en la mais de la vefve d'Antoing, la seconde fois en la mais Nicaise Petit et la troiz^{me} fois en la mais Guillemette d'Antoing feme de Jacques Deswatines.

Interrogué quy estoient ausd^{ts}. coveticulles et assamblees, dict qu'en la mais de la vefve d'Antoing furent assamblez auec luy et sa feme, Franchois Marchié, marchant et sa feme, Jan Polu, estaingier et sa feme, Jan Lumen, marchant de vin et sa feme, lad^{te} vefve et Guillemette sa fille. Et pendant quilz souppoient, actendant led^{t} Guy, il y survint assisté de Robert du Four et de Guillame Cornu, et estanz à table feit quelque admonition ou smon. La seconde fois fut au logis dud^{t}. Nicaise Petit, ou furent pns, luy parlant, led^{t} Nicaise et sa feme m^{re} Nicolas Taffin, pensionair de ceste ville, Jacques Taffin rpr (recepveur) du bois de Nieppe, son fre. Mre Pierre, des mres, chirurgien. Antoine Carpeau, marchant demt au papegay, et y avoit quelque ault home, quy luy sambloit estre de quelque stil, quil ne congnoit que de veue, et sa feme, et fut cela le jour Sainct-Michel dernier. Et y arriva envrion les VII heures du soir, et desia estoient venuz lesd^{ts} Taffin freres. Et tient que toute la compagnie y alloit en intention d'oyr led^{t}. home et de souper. Et de faict prescha vne bonne demye heure devant led^{t}. souper, et apz souper fit les graces, qui durarent l'espace d'une sept pseaumes, et traicta quelque matiere de l'apocalipse [1]).

---

1 Uitvoerige bijzonderheden, deze tweede bijeenkomst betreffende, komen voor in de verhooren der gebroeders Taffin.

La troiz^e fois en la mais de lad. GUILLEMETTE, y estoit luy parlant avec sa feme, ARNOULD DE LANDAS gentilhoe, NICAISE TRAPET, marchant, led^t. ANTOINE CARPEAU et sa feme, ung JACQUES DE MONCHEAU, charpentier, dem^t a Saint Brixt. JAN DE LANNOY rpvr, et plussieurs srs particullrs et sa feme derniere et quatr ou cinq aultres quil ne cognoit poinct, dont l'un estoit appellé RENAULT, quil n'a plus veu, ce qui a esté fct depuis ces chanteries, ou led^t. GUY parla ent aultres choses *que c'estoit mal faict d'avoir chanté et que ce n'estoit faict de son admet et quil en pourroit advenir du mal.*

Interrogue a quelle occaon il a faict la lre (que luy avons monstre) aud^t JEROME. Dict quil la plus faict par ostentaon pour monstrer quil scauoit quelque chose, que par malice, et pour empescher quil ne vint confusion des chanteries.

Et sur ce luy a esté dict quil y a plussieurs propoz en sond^t. escript par ou il loue les chanteries (pourveu quil ne suyve la multitude apz) come chose saincte et servante a l'honneur de Dieu.

A quoy respond quil ne voeult cela soustenir, et l'a faict pour monstrer quil scauoit quelque chose, et pour estr en reputaon d'icceulx.

Interrogué par quy il a enuoyé led^t. escript aud^t JEROME, dict que ce a esté par lad^te GUILLEMETTE.

Dict quil ne scet ou logoit led^t. GUY, et luy disoit lad. GUILLEMETTE, quil ne voulloit qu'on scet son logis, et que a ceste occaon, *il se tenoit en quelque deriere de logis secretem ou sur le devant y auoit quelque menager, et n'estoit possible de le scavoir.*

Persiste quil ne scet son surnom, ne dont il est natif, sinon qu' a son langaige il luy samble estre haynuier, et luy a dict lad. GUILLEMETTE quil estoit maryé et avoit enffantz, et ne scet ou il a apprins sa doctrne, a lbn oy dire *quil a esté de stil*, et ne pense poinct quil soit scauant en latin, grecq ou hebryeu, parquoy sy en ses escriptz y a quelque chose de semblable fault que ne soit queqlue aultr.

A oy dire a lad GUILLEMETTE que led^t. JEROME ou GUY alloit de ville en ville circuyr, et entr aultrs à Vallenciennes et a Lille, croyt bien quil alloit aussy a Montz.

Dict que led^t home est de *quarante ans ou environ, hault de stature, palle de face et assez maigre et long visaige, et la barbe thirante sur le roussart, avec les espaulles hautes, ongeroz dotz. Et estoit mal en ordre avec un manteau noir a collet rabattu,* et luy

ou q. bz dos

samble quil estoit plustost a Vallenciennes que nulle part ailleurs.

Interrogué s'il ne congnoit la lre de l'escript, quy estoit au pacquet, a nous adressé, *que nous tenons dud*[t]. JEROME. Dict que non.

Interrogué, qui luy a baille *la confession des fideles, quil dict estr d'Anuers*, dont il faict metion par sond[t] escript aud[t]. GUY. Dict que psonne, ne luy a baillé, et que jamais ne la veu, et ce quil en parle p sond[t]. escript est pour aultant quil en auoit oy parler audt. personnaige. Et sur ce que luy a este dict, q par plussieurs lieux de son escript, il monstre assez de scavoir, que c'est de lad[te] Confession, d'aultant quil la juge bonne, mesmes quil dict que led[t]. JEROME l'attacha et publya aux portaulx. A persisté quil ne le scavoit q par led[t]. JEROME. Dict quil ne scet qui est l'auteur de ladt[te] Confession.

Dict aussy quil ne scet, quy l'a imprimé. Requis de dire quelle correspondance ceulx de ceste ville ont avec ceulx de France. Dict quil n'en scauroit a parler, parce quil ne les a hanté. Coe aussy ne scauroit a parler quelle intelligen, ceulx de ceste ville ont avec ceulx Danuers, Valenciennes et Lille etc [1]).

Wij vinden hier voor ons doel allerbelangrijkste bijzonderheden, niet alleen tot de uitwendige historie betrekkelijk, maar die ons ook een blik doen slaan in het inwendige leven der Doorniksche gemeente. Opmerkelijk is het, dat de bijeenkomst ten huize van NICAISE PETIT plaats had op S[t]. Michiel, denzelfden avond waarop het zingen van psalmen in 't openbaar in de stad Doornik een aanvang nam. Dat DE BRAY van het plan wist, is duidelijk. Zijne woorden bewijzen dit »*Car nous ne povons plus tenir le peuple soubz la discipline de patience*"; dat hij er echter bepaald tegen was en de gevolgen, die er uit konden voortvloeien, goed overzag, dit blijkt uit hetgeen hij ten huize van PETIT verklaarde. Guillemette

D'ESPRINGALLES geeft ons eene vrij nauwkeurige persoonsbeschrijving van DE BRAY, iets wat niet van belang ontbloot, aan de nasporingen van PAILLARD ontsnapt is [2]).

Nog zien wij, dat bij de commissarissen de gedachte reeds

---

[1] *Papiers d'Etat.* Correspond. de Tournay, 1561-1563 f[o]. 99 r[o]. Lettre du 15[e] jour de novembre 1561.

[2] PAILLARD, *Histoire des Troubles religieux de Valenciennes* etc. T. III, p. XV.

had postgevat, dat De Bray te beschouwen was als de vervaardiger van het geschrift, dat in den nacht van 1 op 2 November in het kasteel van Doornik geworpen was.

Onder degenen, die op de avondbijeenkomst ten huize van N. Petit verschenen, zijn ook genoemd twee broeders Taffin. Er komt in hunne verhooren nog al een en ander voor, wat een betere voorstelling geeft van dusdanige bijeenkomsten. Daarop toch heeft betrekking hetgeen hier volgt:

Me Nicolaz Taffin conseillier pensionnaire, etc. dict quil y a environ VI ou VII sep^nes^, autrement du tempz n'est record, passant vers le soir pardevant la maison de Nicaise Petit le jeusne son beau cousin, fut par luy invité au soupper en son logiz ce quil luy accorda. Et environ lez VI heures et demye y arriva ung homme estraingier, assez de grande stature quil ne cognoit portant la barbe assez longue thirante plus sur le blon que le noir, comme il luy samble. Ne scet s'il vint seul ou en compagnie, tant y a que Gilles Despringalles sy trouva pareillement.

Interrogué si mez autres ne sy trouvarent en lad^te^ compagnye dit que Jaques Taffin recepveur du boiz de Nieppe, son fre vint avecq luy parlant. Et luy samble quil y avoit encoires ung ou deulx quil ne cognoit point. De sorte que en tout nombre ilz estoient VII ou VIII.

A entendu par bruict comun depuis ces follies icy, que ung nomé Carpreau marchant, hoste du papegay y estoit et quil estoit coe guide et conducteur dudt estrangier, lequel estrangier sur la fin du soupper feit quelq *exhortation* ou *collation* quy dura ung quart d'heure, demye heure ou ainsy, car il ne print a ce regard, parlant *les comandemez de Dieu et l'observation d'iceulx, et n'oyt chose qui puist displaire a homme de bien, ny qui fut contre la foy catholique.*

Ne se souvient si led^t^. homme fit quelq benedicite en franchoiz, et ny a prinz regard, disant quil n'est de rienz preadverti, et s'il fust esté, quil y eust de plus pres prins regard.

Si dit quil n'y eult aucune conference de l'escripture.

Dit que a ce quil poeult avoir cognu dudict personnaige estrangier a sa langue et facon de faire il luy samble plustost haynuyer que d'aultre pays, et aultre chose ne scait [1]).

1) *Papiers d'Etat.* Lettres et pièces diverses sur les événements de Tournai, 1559-1566, f°. 21 r°.-f°. 21 v°.

Uitvoeriger nog is N. TAFFIN in eene verklaring, die hij eenige dagen later aflegde. Na vermeld te hebben, op welke wijze hij door zijn neef was uitgenoodigd om te komen avondmalen, gaat hij voort met te zeggen, dat eenigen tijd, nadat hij en zijn broeder de woning waren binnengetreden, een vreemdeling binnenkwam:

duquel il n'auoit aucune cognoissance, et ne le vit oncques que ceste foiz et a depuys entendu quil s'appeloit HEROSME, qui fut amené par ANTHOINE CARPREAU hoste du papegay..... Et comme ilz furent miz a table led[t]. estrangier commencha a dire le benedicite et la paternostre en franchois et plā encoires quelques parolles, ne se souvient si ce fut en forme de prieres ou exhortation.... et le soupper achevé le mesme homme recita les grâces et fit quelque collation, ne scauroit dire lequel des deux dura le plus, ou le benedicite ou les graces, tant y a que l'une desdt. collations la plus longue dura ung bon quart d'heure, ou demye heure, selon quil poeult le conjecturer, ou il allegua et fit mention d'ung passaige de l'appocalipse »*vtinam calidus aut frigidus*" et d'autres propoz et enseignemenz n'est memoratif.

Interrogue si lorsquil fut prié par sond[t]. cousin il n'estoit advertie de lad[te] assamblée et que led[t] HEROSME s'y debuoit trouver a dit que non, et quil y alloit par seulle cognoissan, affinité et amitye, aussy quil luy a assisté de conseil en aucuns ses affaires.

Interrogué pour quoy il ne declaira a ceulx de la ville ce qui avoit passé, mesmement pour quoy il endura led[t]. estrangier faire lesd[t] collaonz en forme de benedicite et graces non acoustumées, veu quil scet que c'est contre les ordonn de sa ma[té] etc.

Dict que ce fut a l'occaon que led[t] home ne dit (a son jugement) chose contre la foy catholicq, combien quil trouva telle facon de faire assez nouvelle et quil ne luy sambloit y avoir matiere, qui fut cause, quil ne print regard.

Dit que durant la table ne fut tenu auscuns propoz concernans le faict de la religion, dumoins quil luy samble, mais tous autres propoz joyeulx, et coo l'occaon se presentoit.

Interrogué a quelles fins led[t]. estrangier alleguoit le propoz de l'appocalipse cy dess recité, et a quelz propoz et intention il applicquoit, et quelle chose par la il voulloit inserer.

Dit quil ne scet bonnem ou il vouloit tomber, mais estime bien quil disoit ces propoz *pour les vouloir acthirer a ses opinions*

et sentemens, coe depuys il s'est doubté et lors non, car il ne prendoit regard a son subiect [1]).

Geheel en al overeenkomstig met hetgeen NICOLAAS TAFFIN hier zegt, is de getuigenis van JACQUES TAFFIN [2]).

Was men aldus langzamerhand op de hoogte gekomen van vele zaken DE BRAY betreffende, het verwondert ons niet, dat de commissarissen nog meer wilden weten en alle mogelijke pogingen in 't werk stelden, om hem gevangen te nemen. Zoo vonden wij in de *Poinctz et articles, surquoy les comiss de sa ma^té en la ville de Tournay requirent avoir resolution de la part de son alteze:*

S'il plust a sa ma^te que l'on escripve aux villes voisines pour faire apprehension du predicant nome HIEROMME alias GUY sur la description du personnaige que on leur envoyera.

Hierbij is in margine aangeteekend:

Il sera faict ainsi pour les villes de Mons, Vallenciennes, Lille, Gand, Douay et Anvers, avec pris et promesse d'impunité a cell qui le pourroit livrer vif ou mort [3]).

De minute van dezen brief, die gezonden is naar Mons, Valenciennes, Rijsel en Douay, is van dezen inhoud:

MARGUERITE. de Bruxelles le XXVIe de Decembre 1561.
Tres chierz et bien-amez:
Nous somes esté advertis que apres l'assamblee, que se feit

---

1 *Papiers d'Etat.* Lettres et pièces diverses sur les événements de Tournai 1559-1566, f°. 23 r°. etc. In dit verhoor van N. TAFFIN worden talrijke, hoogstbelangrijke mededeelingen gevonden betreffende JEAN TAFFIN en nog twee andere broeders.

2 Het geheele proces van JACQUES TAFFIN komt voor in de *Papiers d'Etat* (archives revenues de Vienne), n°. 27 de l'inventaire. Als punt van beschuldiging tegen dezen TAFFIN was o. a. ook ingebracht, dat door zijn toedoen zekere ADRIAAN uit een klooster te S^t. Omer was gevlucht. Deze ADRIAAN is de welbekende SARAVIA. Het is van 't hoogste belang voor de geschiedenis, die stukken na te gaan, dewijl ze zeer veel licht over hem verspreiden.

3 *Papiers d'Etat.* Correspond. de Tournay, 1561-1562, f°. 110 v°.

dernieremet de nuit en la ville de Tournay, ung des principaulx prescheurs et dogmatizeurs se seroit rendu fugitif. Sans que iusques oires l'on ayt peu scavoir son nom, le nomans les uns GHUY DU BRAY et les aultrs JHEROME. Bien nous ha l'on donne la description que vous verrez p le billet cy joinct, et entendons quil hante souvent la ville de Mons, changeant de logis, de nom et encoustremens.

Et pour ce quil convient de s'assurer dud[t]. psonaige, qui autrement causerat du mal beaucoup entre les bons subiectz de sa ma[te] ordonnons de faire incontinet, apres la reception de cestes, faire bonne et soigneuse investigation et soigneux regard, pour veoir si l'on pourra recouvrir led[t]. personnaige. Promectant plustost pour venir a meilleure cognoissance d'icelluy pris a ceulx qui le nous pourront renseigner [1]).

Alleen het antwoord van het stadsbestuur van Douay is ons bewaard gebleven. Volledigheidshalve vinde het hier zijne plaats:

Madame!

Le plus humblement que faire poons a la bonne gre de vre alteze, supplions estre recomandez.

Madame ayans reçeu vos lres du XXVII. jour du mois passé, touchant la pourste d'un nome GUY DU BRAY alias HIERONIME, il plaira a vre alteze estre advertye q des l'instant de la reception d'icelles nous avons faict tous extremes debuoirs de nous informer, et le plus secretement que avons fe peu. Sy led[t] psonaige se polroit recouvrir. Ny scavoir quil eult hanté ou conversé en ceste ville, en lacquelle inquisition tant pour led[t] psonaige q aults sy en poons recouvrir nous psistons journellem pour en ce et aultre cas, ou plaira vostre alteze novs comander vous obeyr et complaire. Et prions Dieu que a vre alteze (madame) il donne sa grace.

Douay ce V[e] jour de janvier a[0]. 1561 (n. s. 1562)

Vos tres humbles et obeissans.
Escheuins de la ville de Douay [2]).

Het resultaat, dat dit schrijven ons oplevert, is negatief; DE BRAY is niet te Douay geweest na zijne vlucht uit Doornik.

---

1 *Papiers d'Etat*, liasse 95. Juillet-Decembre 1561.

2 *Papiers d'Etat*, liasse 94. Janvier-Juin 1561 (n. s. 1562).

Waar hij wel heeft vertoefd, zal het volgende hoofdstuk ons doen zien.

Een stuk, dat ons, vooral om den inwendigen toestand der gemeente te leeren kennen, ontelbare diensten zou hebben kunnen bewijzen, is niet gevonden. Het is een nieuw verhoor van d'Espringalles. Uit een brief, die er bijgevoegd was, kunnen wij eenigszins tot den inhoud besluiten.

Quant est de Gilles Espringalles nous l'avons a nred. venue de rechief interrogué et pressé de prz avec tous les arguments quil nous a eté possible, pour thirer de luy plus amplement la verité, le quel nous a respondu et faict de nouveaux les confessions qui sont pn joinctes, par les quelles vre alteze pourra descouvrir plusieurs choses importantes et concernantes *le faict des sectaires en ceste ville, et de leur congregaon, forme de baptesme, et conduicte*, comme il a entendu d'aultres, *mesmement qu'en leurs des congregaons plus secretes, ne recoivent facillement tous venans, silz ne sont par avant bien instruictz a malice en leurs confessions* [1]).

Men ziet van hoe groot gewicht het zou zijn, indien wij nauwkeurig wisten, hetgeen hier slechts aangestipt is.

Toen De Bray het dreigend onweder zag opkomen, verliet hij Doornik, waar hij zooveel en met zulk een goeden uitslag had gearbeid; hij begaf zich naar Frankrijk, waar hij zekerder meende te zijn van zijn leven dan in zijn vaderland.

Doch eèr wij hem derwaarts volgen, moge hier eene plaats vinden het allerbelangrijkste, wat aangaande zijn verblijf te Doornik ter onze kennis gekomen is [2]).

---

1 *Papiers d'Etat*, Correspond. de Tournay 1561-1563 f°. 122 v°.

2 Uit de *Papiers du Conseil des Troubles*, vol. 32 f°. 105 v°.-f°. 106 v°., waar wij de *charges contre* Gilles Joly vinden, blijkt, dat De Bray tijdens zijn verblijf te Doornik eenigen tijd ongesteld is geweest, en dat zijn aanhangers bij hem kwamen om hem, terwijl hij aan het ziekbed was gekluisterd, te troosten:

Item au confort de ce quil (G. J.) auroit adheré aux sectes, se trouvera p les responsifz d'un ministre nommé Guy De Bray, executé en Vallenchiennes, recoeillez p Monsr Coronel, commissaire illec, que des l'an LXI, icelluy De Bray confesse d'avoir esté visité et consolé p la femme dudt Joly en sa maisen l'hors estant mal indisposé.

Het verslag, dat in Brussel werd opgemaakt over de Doorniksche bewegingen en naar Spanje gezonden, is te vinden in bijlage C achter dit werk.

Den 10[den] Januari toch werd het verblijf van De Bray te Doornik ontdekt. Men vond zijne boekerij, tal van brieven, dagboeken enz., kortom alles wat hij bezat, en het gevolg hiervan was, dat men van nu af aan geheel en al op de hoogte was van zijn leven, zijn doen en laten.

In een zeer uitvoerig schrijven aan de Landvoogdesse uitte zich de vreugde der commissarissen, nu zij eindelijk na lang zoeken het zoo vurig verlangde hadden gevonden.

Het grootste gedeelte van dit allermerkwaardigst document verscheen reeds in druk [1]), doch wij nemen het hier geheel over, omdat alles daarin betrekking heeft op De Bray.

Est (madame) que nous avons faict telle dilligen qu'avons descouvert la maison, ou ce Guy de Bresse, aultrement Hierome, ministre et predicant solloit resider en ceste ville, en la paroisse St Brixe. Et desirans empoigner un nome Jan de Gand et sa femme, desquelz ledict Guy tenoit sa diote maison en arrière louaige, et luy faisoit ses provisions, avons failly de mectre la main sur eulx, mais seullement ont esté saisiz leurs biens.

Si auons pareillement ordonne de constituer prissonnier un nome Piat Moyeulx, cousturier et sa femme, lesquels estoient des familiers dudict-ministre, et des plus advanchez en la congregaon des hereticques, mais n'ont peu estre trouvez, pourquoi le procur du bailliaige de ceste ville par nostre charge a procedé par saisissement de leurs biens.

Et entendant que led[t]. Piat auoit encoires un aultre louaige d'un jardin et quelque petite maisonnete en lad[te] paroisse de S[t]. Brixe tenant les rempars assez pres la maison dudit Guy, y est alle avec quelques sergeans et lui arrivé illec a trouve tout le voisinage assemblé pour estaindre le feu que un quidam jusques ad present incognu, le mesmes jour a l'aprèz disner, ayant descendu audit jardin par une eschelle estoit venu mectre dedens une grande multitude de livres et de papiers amassez ensamble en ladte maison, tellement que tous se meirent a estaindre ledit feu et saulver lesdictz papiers et livres, si avant quilz poeurent.

Entre lesquelz ont este saulvez environ deux-cens exemplaires

---

1 *Bibliophile Belge* 1868/69, p. 67-71.

d'un petit livret intitulé: *Confession de foy des fidelles des Pais-Bas* dont par ci-devant en auions enuoie un semblable a V. A. et pour ce que ledt. peuple en prendoit a discreon. nous les auons faict rapporter par un edict fort rigoreux contre ceulx qui les retiendroient.

Ont aussy este trouuez plussieurs livres tres pernicieux de CALVIN, LUTHER, MELANCHTON, OCOLAMPADIUS, ZWINGLIUS, BUCCERUS, BULLINGERUS, BRENTIUS et tous aultres heresiarcques tant en francois que en latin, auec aucuns livres en grec, et aultres divers livres rammassez la plus part hereticques et deffenduz.

Comme parreillement ont este trouuez grande multitude de pappiers et livretz et entre iceulx plussieurs memoriaulx, recoeulx de sermons, minutes, lres, extraictz, annotaons et choses samblables tant en francois qu'en latin, ou sont inserees plussieures sentences de l'escripture saincte et aucuns auteurs, la plus part en grec et quelques unes en hebrieux, *le tout escript de mesme lre et caractere* (coe auons veu par conference) *que la missive qui nous fut envoyee et jectee dedens la premiere porte de ce chau qui nous donne asseurance que lesds missives ont esté escriptes et composées enthierement par ledt* GUY, *et partat nous oste le scrupule, qu'auons eu jusques ad pnt. pour scauoir quy les auoit escript et composé.*

Que plus est entre lesdts pappiers l'on a recouvert plussieures lres de plussieurs costez escriptes audt. GUY, et entre icelles une lre de JAN CALVIN de l'an 1556 par lesquelles il respond à certaines questions que luy auoit propose led GUY, dont envoions extraict a vre. Alteze coe aussy y auoit lres d'un nome PIERRE DATHEY (sic) qui se dit ministre des Flamengs a Francfort lequel intitule led GUY *ministre de la parole de Dieu es pays-bas, et trouuons que led* GUY *a faict le comenchemet de ses erreurs a Lozane et a Geneve, aussy une aultre lre de* JAN CRESPIN *de l'an* 1559, *qui luy demande le catalogue des martirs qui ont estez pardeca les quelz il scauoit digne de ce tiltre et reng, veu quil en faisoit l'estat tant en francois que en latin.*

Comme pareillemet trouvons divers escriptz a luy adreschantz, sur les choses qui passent pntemet en France, avec divers escriptz venans de diverz lieux de ces pays, la plus part sans nom, ny lieu dont ilz sont escriptz, le tout parlant des matieres et affaires hereticques.

Par ou voions estre satisfaict a plusieures choses que nous desirions entendre, ascauoir que led hoe s'appelle GUY DE BRESSE, natif de Mons, coe auons trouué escript de sa prope main en aucuns de ses livres tant en latin, grecque et francois ayans les

aucuns d'iceulx ce mot Guy efface, et au lieu d'icelluy mis Hieromme, pour se rendre tant plus incognu, est marye, ayant eu un filz le dernier daoust 1560 q le lendemain il feit baptiser et appeler Israël, selon que voyons par sesds memoriaulx escriptz de sad^e main.

Ledict hoe est le surveillat et ministre general de ces sectaires Calvinistes, principallement en ceste ville, Lille, Vallenciennes ou il a ses congregaons quil appelle egle des fidelles avec ses someurs. et aultres ses suppostz et aydes.

Outre lesquelz diacres il auoit en ceste ville un Antoine Carpreau, vendeur d'orphaverie et passemeterie d'or et sa feme, un Jan Cordonier et sa feme, led Piat, Robert du Four le jeume, Pasquier de Metz et aultres semblables, entre aultres Guillemette d'Antoing.

Les lieux principaulx ou il faisoit ses assamblees et presches estoient tous en la paroisse S^t. Brixe, scavoir est la maison de Jacques Carette hautelisseur, Jan du Mortier, Jan Cornu, de lad. Guillemette d'Antoing feme de Jacques Deswatine et quelques aultres particulieres plaches. Et falloit faire la profession de sa foy auec renuchiaon solepnelle a la papaulte et egle romaine devat qu'estre admis aux misteres et secretz de ses erreurs.

Entendons aussy quil faisoit la coene et baptesme a la facon des Calvinistes estoit nourry des gaiges que ses diacres collectoient ca et la de ceulx de sa sequelle, et s'est monstre fort dollent et marry des chanteries qui ont este faictes en ceste ville, disant que cela leur feroit un grand scandal, et envoyeroit une grande persecution contre l'egle des fidelles, et que sans cela leur cas estoit totallement asseure, coe a la verite il estoit. Tellemet quil faict a croire que ces emotions et scandal des chanteries sont advenues par la permission divine, pour oster et abollir ces erreurs et zizanie, qui se semoiet ainssy en ceste ville.

En la ville de Lille auoit familiere cognoissance auec l'hoste et l'hostesse qui furent de la roze blanche, ou ceulx qui se disoient de l'escripture pouuoiet librement disputer et conferer d'icelle, neantmoings led Guy ne sy logeoit pour estre plus secretemet, dont auons passe quelque temps adverti le s^r de Courieres, et pntemet advertissons ceulx de la ville qui vous ont ad ces fins escript. nous

A Valenciennes a semblablemet son egle mais ne scauons ou il la tient. Sinon quil y a un Phl^e Malard chausetier qui s'en mesle et avec lequel Jan de Lannoy executé auoit grande habitude

coe pareillemet un nome GOBERT sayetteur de Valenciennes et sa feme nome ANTHOINETTE frequentoiet les coventicules dud[t]. GUY, dont eussions adverti mons. le marquis DE BERGHES, ne fut qu' entendons qu'il est passé quelque temps parti d'illecq.

Au surplus pour acheuer ce quil reste sur le faict des livres et papiers dudit GUY, nous ferons dilligence endedens un jour ou deux de les visiter plus particulierement et veoir, ce que pourrons d'iceulx thirer pour le bn de nre negotiaon et quelz livres et pappiers se deburot brusler et quelz aultres garder. Et ne doubtons pas que led. GUY et tous les aultres hereticques et sectaires n'ayent un grand sentimet et dolleur d'esprit, de ce que leurs secretz et labeurs sont ainsy descouvertz jusques a la que l'un diceulx s'est ose (coe dit est) habandonner a mectre le feu en plain jour en lad[e] maison, dont pouoit sourdre grand incovenient a ceste ville, a cae quil y auoit joindant une grange plaine de bois, laquelle allumee pouoit causer un grand feu par lad[e] ville.

Voila (madame) les conseils des malings qui sont (Dieu mercy) ainsi disrompuz et dissipez, et la source de tout ce mal par cela et aultres choses precedentes du tout en tout enfonsee. Reste que les prelatz et magistratz usent pour l'advenir de bonne dilligence et suyvet les ordonn de sa maté quoy faisant, nous esperons sera enthieremet remedie au mal de ceste ville, selon la bonne et saine intention de sad[e] maté et la vre [1]).

De Landvoogdes was ten zeerste voldaan over de belangrijke vondst en gaf last om alles, nadat het doorgezien zou zijn, te verbranden [2]). Het bevel werd opgevolgd, en spoedig toonde een rookzuil den inwoners van Doornik de plaats aan, waar DE BRAY's documenten werden verbrand [3]).

Wanneer wij nu, aan het einde onzer mededeelingen aangaande DE BRAY's verblijf te Doornik gekomen, de slotsom opmaken, dan kan met voldoende zekerheid worden aangenomen, dat de bijeenkomst, die in 1560 vóór Kerstmis was gehouden en

---

1 *Papiers d'Etat.* Corespond. de Tournay, 1561–1563, f⁰. 136 v⁰. cet.

2 *id.*, f⁰. 144 v⁰.

3 *id.*, f⁰. 148 v⁰.

waarvan BARBE AMERIES spreekt, wel niet de eerste van dien aard te Doornik zal geweest zijn. Alles wijst er op, dat deze plaats de hoofdzetel was van zijn verblijf, vanwaar uit hij de omliggende steden, Rijsel, Valenciennes, wellicht ook Mons, bezocht. Gezamenlijk vormden zij ééne gemeente, aan wier hoofd DE BRAY stond.

Het was een verstandige voorzorgsmaatregel, dat de bijeenkomsten gehouden werden in de parochie van St. Brixe, derhalve in de nabijheid van DE BRAY's woning. Hij behoefde zich nu niet ver op straat te begeven en had minder kans ontdekt te worden, dan wanneer hij genoodzaakt geweest ware, de geheele stad te doorkruisen. Zagen wij, tijdens DE BRAY's eerste werkzaamheid in Rijsel een zeker kerkbestuur hem bij zijn arbeid in de gemeente de behulpzame hand bieden, in Doornik vinden wij dit uitgebreider terug. Hier toch zijn *diacres*, *sommeurs* en anderen. Te Doornik vond men, zooals DE BRAY zelf zegt, »eene kerk der geloovigen."

In zijn onderhoud voorzag hij door de gelden, die gedurende de godsdienstoefeningen (misschien ook bij andere gelegenheden) voor hem werden ingezameld.

Merkwaardig zijn de avondbijeenkomsten. De godsdienstplechtigheden hadden hier alleen vóór en na den maaltijd plaats, en deze werd gehouden onder alledaagsche gesprekken. Het hoofddoel was, mijns inziens, om nieuwe aanhangers te winnen; want velen, die er kwamen, hadden nog niet met het Katholicisme gebroken. Duidelijk blijkt de strekking uit hetgeen N. TAFFIN verzekert, wanneer hij verhaalt waarom DE BRAY de plaats uit Openb. III : 15 (scio opera tua: quia neque frigidus es, neque calidus: utinam frigidus esses, aut calidus) gebruikte. Tot uitdeeling der sacramenten waren dergelijke vergaderingen minder geschikt, daar deze meer in de gemeente als zoodanig te huis behoorden. Het komt mij voor, dat er eene belijdenis moest afgelegd worden, om als lid der gemeente te worden aangemerkt; want, ware dit het geval niet, hoe zou men dan te weten zijn gekomen, wat er voor het lidmaatschap werd geëischt? Wel is waar had D'ESPRINGALLES gezegd: »qu'en

4

leurs *Congregations plus secretes,* ne recoivent facillement tous venans, silz ne sont parauant bien instruictz a malice en leurs confessions"; maar eerst uit de in De Bray's verblijf gevonden papieren wist men, dat er plechtige afzwering geschieden moest van pausdom en kerk. Er bestond dus eene gemeente te Doornik, geheel in den trant der kruisgemeenten, en de avondbijeenkomsten dienden tot het winnen van nieuwe leden.

De ontdekking, den 10den Januari gedaan, gaf ook zekerheid aangaande den schrijver van den brief, die den 2den November in het kasteel was gevonden. Ook is het voor ons van groot belang dit te weten, daar nu ook de auteur bekend is van het uitvoerig geschrift, waarin gehandeld wordt over de vervolging der ware Christenen, daar het (gelijk vermeld is) van dezelfde hand was. Wij brengen dit in verband met den brief, die door Crespin in 1559 aan De Bray gericht is, en waarin hij dezen een lijst vraagt van de martelaars, die dien naam verdienen, uit deze gewesten. Het blijkt dus, dat Crespin de hulp van De Bray niet te vergeefs heeft ingeroepen, en onmiskenbaar groot is dan ook de invloed geweest, door hem op de *Histoire des Martyrs* uitgeoefend. Met zeldzame nauwkeurigheid en juistheid zijn de Zuid-Nederlandsche martelaren uit dezen tijd beschreven, en menigmaal werd ik getroffen door de groote overeenkomst van Crespin met de origineele stukken, in het Rijks-archief te Brussel voorhanden. Onmogelijk kon Crespin, zonder belangrijken bijstand, zooveel geven als nu 't geval was. Zeker was niemand beter in staat zóó uitvoerige berichten te leveren dan De Bray, die alles van nabij kende. Wij twijfelen er niet aan, of Crespin's verblijf in 1566 te Antwerpen en andere plaatsen zal hem vele bouwstoffen geleverd hebben; doch dit staat vast, dat voor België een goed deel van De Bray afkomstig is.

Wil d'Espringalles, dat de kennis van de Bray slechts van geringen omvang is geweest, dan vinden wij hier het bewijs, dat De Bray zeer veel studeerde en volkomen op de hoogte was van hetgeen er in de theologische wereld omging. Te oordeelen naar de boeken, die in zijne boekerij voorhanden waren, was hij in het bezit van eene groote menigte van werken der Her-

vormers, en uit de aanteekeningen, die hij maakte, laat zich afleiden, dat zij niet ongelezen bleven.

Bij al de drukke bezigheden, die DE BRAY had, voerde hij nog bovendien eene zeer uitgebreide correspondentie met allerlei personen, en DATHENUS bestempelt hem met den titel van: *minister van Gods woord in de Nederlanden.*

DE BRAY vervulde eene allerbelangrijkste rol. Niet alleen met Duitschland en Zwitserland stond hij in nauwe betrekking, ook in Frankrijk was hij gunstig bekend. Van bijna alles, wat daar voorviel, kreeg hij bericht door brieven en mededeelingen. Dat dit niet alleen gedaan werd met het doel, om hem op de hoogte te houden van hetgeen hier en daar voorviel, maar dat ook wel degelijk prijs werd gesteld op zijn oordeel, zijn raad en voorlichting, is boven alle bedenking verheven, en het zal van zijn kant ook wel niet aan welwillendheid en hulpvaardigheid ontbroken hebben. Wij vinden DE BRAY hier bezig te midden van het gewoel en den strijd dier dagen. Hoofd van drie gemeenten, die beurtelings door hem worden bezocht en waaraan hij zijne beste krachten besteedt, door allen als om strijd gewild en gevraagd, vindt hij toch in weerwil van al dien afmattenden arbeid, nog tijd voor studie. Dat zijn werk hem ter harte gaat, zien wij uit de wijze, waarop hij bij Koning en hooge regeering opkomt voor de aan zijne zorgen toevertrouwde kudde, en vrijheid vraagt voor het geweten, dat op den duur toch niet aan banden kan worden gelegd. En als hij bijna wanhoopt aan de verhooring zijner bede, dreigt hij niet met geweld, wel wetende dat dit niet baten zou, maar doet enkel de ernstige waarschuwing hooren, dat, zoo men voortging het volk te onderdrukken, de tijd niet verre meer kon zijn, dat het volk in opstand komen zou tegen de over hem gestelde machten.

Vóór dat wij met DE BRAY Doornik voor het naburige Valenciennes verwisselen, moeten nog drie feiten ter sprake komen, aldaar voorgevallen, en waarbij door sommigen aan DE BRAY wordt gedacht. Ik bedoel:

1°. den dood van ADRIEN MICHEL;

2°. de gevangenneming van FRANCOIS VARLUT en ALEXANDER DAYKE [1];

3°. NICAISE DE LE TOMBE's uiteinde.

Daar DE BRAY nu eenmaal de stad ontvlucht was, wist men niets beters te doen dan hem te verbannen en zijne beeltenis te verbranden: hetgeen echter niet geschied is op last der commissarissen [2]), die, nadat zij hun taak volbracht hadden, den 21sten Januari 1561 (n. s. 1562) tot hun vroegeren werkkring terugkeerden [3]). Dat zij den aanhangers der nieuwe leer wel voor een tijd het zwijgen hadden opgelegd, maar hen niet hadden uitgeroeid zou spoedig blijken [4]). Doch ons bestek gedoogt niet hierover in 't breede uit te weiden. Zien wij, 1°. hoe DE BRAY staat tot MICHEL.

Nadat RAHLENBECK gezegd heeft, dat DE BRAY Doornik verlaten had, deelt hij ons mede: »qu'il se trouve de nouveau dans cette ville en Juillet 1563, lors du procès fait à ANDRE MICHEL, surnommé l'Aveugle illuminé, et adresse aux juges de ce pauvre homme, au nom de l'Eglise du Dieu vivant, une epitre dont l'original est perdu, mais dont il fit probablement tenir une copie à JEAN CRESPIN, puisque nous retrouvons ce document dans le livre des Martyrs. De peur de les compromettre, GUY DE BRES evitoit d'aller ostensiblement sès plus proches parents, toutes les fois qu'il passait de Mons [5]). Dit bericht is geheel en al bezijden de waarheid: niet in 1563, maar in 1562, en wel den 22sten Mei, is MICHEL terdood gebracht [6]).

Is dit zoo, dan is het al zeer onwaarschijnlijk, dat DE BRAY weinige maanden na zijne vlucht, weer in Doornik zal geweest zijn. Wel is er sprake van een verzoekschrift, hetwelk een

---

1 Ook wel DAYKEN of DECKE. Verkeerd is de spelling DAYLZEN. FROSSARD l. c. p. 48.

2 *Papiers d'Etat.* Liasse 77, Lettre du 9e jour d'Avril 1567.

3 GACHARD, *La Bibliothèque nationale à Paris*, Bruxelles 1875, T. I., p. 370.

4 GACHARD, l. c. T. I., p. 371.

5 RAHLENBECK, l. c. p. 12.

6 *Histoire des Martyrs*, f°. 620, v°. *a*, en Archives du royaume, à Bruxelles, af-

een vriend van MICHEL gemaakt heeft, doch van DE BRAY's bemoeiingen in deze is geen spoor te ontdekken.

2°. Toen VARLUT en DAYKE gevangen werden genomen, bevonden zij zich op eenigen afstand van Doornik met tal van vrienden, onder het gehoor van »een vreemden minister", die zijne getrouwen ging verlaten. Die vreemde minister wordt voor DE BRAY aangezien [1]). Hoe stellig DE LE BARRE zich ook uitlaat, toch is DE BRAY niet die »vreemde minister". De persoon, waarover hier gesproken wordt, is CORNEILLE DE LESENNE [2]), of, zooals hij ook genoemd wordt, CORNEILLE DE GAND [3]).

Nu 3°. nog NICAISE DE LE TOMBE. RAHLENBECK weet ons daarvan het volgende te vertellen: »GUI DE BRÈS etait de tout point digne de ses disciples. L'un d'eux le tisserand *Nicaise Deltombe*, brûlé vif sur le marché de Tournai le 12 Novembre 1563, entouré, comme le roi Louis XVI, des tambours de la garnison qui sonnaient la charge pour l'empêcher de parler au peuple, avait dit a ses juges que Jerôme, le grand dogmatiseur, banni et condamné au feu comme lui même, c'est a dire GUI DE BRÈS, quil n'avait jamais vu auparavant, était venu le trouver dans son cachot, comme il faisait d'habitude pour les autres fideles de Tournay [4]).

Hoe hebben wij hierover te oordeelen? Dat bij de terechtstelling tamboers aanwezig waren, is waar; onjuist is echter de opgave van den dag der terechtstelling: deze is niet 12, maar 6 November. Dat DE BRAY de gewoonte had de gevangenen op te zoeken, kan door geen enkel bewijs gestaafd

---

deeling *Chambre des comptes*, N°. 39980, f°. 63, r°. (Cincquiesme compte de GILLES DU RIEU, receveur general et massart de la ville et cite de Tournay par luy rendu pour ung an, finy à la S[t]. Remy an mil cinq cent soixante deux.) „A douze soldats du chasteau de ceste ville pour leurs salaires, d'avoir este presens à l'execution faicte par le feu de ANDRIEN MICHEL, héréticque paye par ordonnence XII L."

[1] POOLMAN, t. a. p., blz. 197 en 198, en PINCHART l. c., T. I., p. 124 en 125.

[2] *Histoire des Martyrs*, f°. 756, r°. *a*.

[3] *Papiers d Etat*. Lettres et pièces diverses etc. f°. 47–f°. 73. Waar alles voorkomt wat op deze geschiedenis betrekking heeft.

[4] RAHLENBECK, l. c., p. 11 en 12. Waar als bron wordt opgegeven: *Cartulaires et manuscrits*, N°. 192, f°. 249 v°. Arch. gen. de Belgique.

worden; en bovendien is het onjuist, dat DE LE TOMBE hem niet gezien had, vóór hij hem in de gevangenis opzocht. DE LE TOMBE kende DE BRAY zeer goed, daar hij zelf getuigde in 1561 zijn preken in Doornik bijgewoond te hebben [1]). Slotsom: DE BRAY's leven kan gekend worden, zonder dat op de vier genoemde personen gelet wordt.

Zoo komen wij ten laatste te Valenciennes.

Hetgeen wij daarvan weten, is weinig en reeds door PAILLARD gegeven.

Was het zingen van psalmen in Doorniks straten oorzaak geweest, dat DE BRAY bekend werd; ten opzichte van Valenciennes had dit voor hem dezelfde gevolgen.

D'ESPRINGALLES had er reeds van gesproken, dat DE BRAY in Valencienes kwam, en de vondst van 10 Januari bewees dit zonneklaar. Niet zoodra was dit ter ooren gekomen aan de Landvoogdes, of onmiddellijk liet zij aan den stadsprevoost onderstaanden brief schrijven.

Tres chier et bien aimé, nous entendons que ung GUY DE BRESSE, aultrement nommé JHEROMME, qu 'est celluy qui ha causé du mal beaucoup en la ville de Tournay et y dogmatizé, ha eu grande habitude avec ung chaussettier, nommé PHILIPPE MALLARD, et ung GOBERT, sayetteur. aussi sa femme nommée Anthonette, demorans à Vallenciennes, hantans auec luy les conventicles, et quil auroit aussi celle part son église, et pour ce quil ne convient laisser passer ces choses par dissimulacion, nous vous requérons, et de par sa Majesté, ordonnons etc [2]).

PH. MALLART was spoedig gevonden, en in zijn huis werd ook gevat SIMON FAUVEAU, die al geruimen tijd gezocht was [3]). In hun proces komt DE BRAY's naam enkele malen voor, doch zij laten zich zeer behoedzaam over hem uit. Dat ze hem kennen

---

1 *Papiers d'Etat.* Correspond. de Tournay 1563–64, f°. 288 v°., lettre du VI° jour de Nov. 1563.

2 PAILLARD l. c., T. II, p. 24 en 95.

3 id., T. II, p. 96–98.

is duidelijk, doch zij houden hardnekkig vol, nooit eene samenkomst onder zijne leiding bezocht te hebben.

Men ziet dat van DE BRAY's arbeid te Valenciennes weinig te verhalen is, bij gebrek aan de noodige bescheiden. Dat hij er zijne aanhangers had, is boven allen twijfel verheven.

PAILLARD deelt nog een vrij groot stuk mede, dat hij betitelt »*Indication sur le prédicateur et ministre protestant Guy de Bray*" [1]), doch het behelst niets anders dan een uittreksel van den door ons medegedeelden brief van 10 Januari [2]).

---

1 PAILLARD l. c., T. II, p. 141, No. 50

2 Vgl. bl. 45–48 van dit werk.

HOOFDSTUK IV.

DE BRAY in Frankrijk.

December 1561-Juli 1566.

Nadat de auteur van het martelaarsboek met een enkel woord gesproken heeft van het verblijf en den arbeid van De Bray in de Zuidelijke Nederlanden, gaat hij aldus voort: »ende sonder breeder te verhalen de moeyte, arbeyden ende swaricheden deses ghetrouwen knechtes Godts, sullen niet alleen betuyghen de Nederlantsche Ghemeynten: maar ook die van Diepen, Mondenier, en Amiens, dewelcke hy bystondt ende te hulpe quam, doe nu de schrickelicke vervolginghen in zyn lant aenghericht, hem niet en lieten zyn ampt vol-voeren" [1]).

Opmerking verdient, dat niet Dieppe, maar Amiens De Bray de eerste schuilplaats aanbood. Een onwraakbaar bericht staat ons daarvoor ten dienste. Het luidt aldus: »Pour la fin (madame) nous ne voullons deleisser d'advertir vred. Alze. que entendons led[t]. Guy de Breze, estre a Amyens, y prescher et baptizer à la Calviniste, et a son accaon s'estre suscité quelques tumultus populaires dont estimons vre Alteze estre advertie. Mesme un nommé Jan Barbet, orphèvre de ceste ville, l'a veu en lad[e]. ville assisté de hallebardiers pour sa garde [2]).

Van elders weten wij, dat het in December 1561 alles behalve rustig was in Amiens, alwaar de katholieke en de protestantsche partijen zeer sterk tegen elkaar overstonden. Dit gaf aanleiding tot herhaalde botsingen, die zóó hoog liepen, dat het huis,

---

1 *Historien der vromer Martelaren*, Dl. I, f°. 231 *b*.

2 *Papiers d'Etat*, Correspond. de Tournay, 1561-1563, f°. 125 v°. lettre du 24me jour de Décembre 1561.

waar de Hugenoten hunne bijeenkomsten hielden, verwoest, de preekstoel stukgeslagen en de predikant gevangen genomen werd [1]).

Brengen wij de beide berichten in verband met elkander, dan zouden wij daaruit besluiten, dat de predikant, die te Amiens gevangen werd genomem, niemand anders is geweest dan onze De Bray. Zijne gevangenschap duurde echter niet lang. De onderdrukte partij toch riep de hulp in van Jean de Monchy s[r]. De Senarpont, baron De Vismes, die zich te Dieppe bevond, en bekend stond als ijverig Kalvinist. Spoedig was hij te Amiens, bevrijdde den predikant en herstelde de orde, terwijl hij de schuldigen straffen liet. Den 16[den] April 1562 werd bij de gemeente als predikant aangesteld, Ebrard Hérailly-Dumont [2]).

Er is grond te vermoeden, dat De Bray, na uit de gevangenis ontslagen te zijn, nu en dan het nabijgelegen Montdidier zal hebben bezocht, om den predikant La Place in zijn arbeid bij te staan.

Hoe lang De Bray zich in deze steden heeft opgehouden, is onbekend. Het kan zijn dat hij, tegelijk met Dumont, Amiens verlaten heeft, om zich naar Dieppe te begeven. Is dit zoo, dan moet De Bray zich reeds in den zomer van dat jaar in deze stad hebben bevonden [3]). Of De Bray te Dieppe ingrijpend heeft gewerkt, is aan twijfel onderhevig, omdat de gebroeders Daval, die zeer uitvoerig stilstaan bij de kerkelijke aangelegenheden dezer jaren, niets hoegenaamd hieromtrent mededeelen.

Wij verkeeren nu weer in duisternis omtrent De Bray's lotgevallen. Is hij uit Dieppe naar Sédan gegaan, of wel heeft hij zich naar Antwerpen begeven? Voor dit laatste valt ook wel een en ander te zeggen. Nauwkeurig weten wij niets; slechts gissingen zijn mogelijk, en eerst in 1565 daagt er voor ons

---

1 Vgl. L. Rossier, l. c., p. 23-32.
2 id., p. 32 en 33.
3 E. Lesens, l. c. T. I, p. 25.

eenig licht op. Uit dit jaar namelijk bezitten wij een brief, dien De Bray uit Sédan (waar hij toen predikant was, bij Henri Robert de La Marck, hertog van Bouillon), geschreven heeft *a messieurs et freres du Cons. de Capernaum*, d. i. aan het consistorie van Antwerpen [1]).

Uit dezen brief, geschreven 10 Juli 1565 [2]), bemerken wij, dat De Bray, ongeveer een jaar vroeger, met Ch. Niellius eenige dagen te Brussel had doorgebracht, ten einde met den Prins van Oranje over zaken den godsdienst betreffende te onderhandelen [3]), en dat hij in den loop van 1565 naar Metz was geweest, om den raad van Taffin in te winnen ,over de den Hertog van Bouillon door Lodewijk van Nassau (?) toegezondene Wittenbergsche Concordia. Wij leeren De Bray hier als zeer gematigd kennen, volstrekt niet afkeerig van eene mogelijke vereeniging tusschen Kalvinisten en Martinisten, waarover in dit jaar en de volgende zooveel te doen is geweest.

Toen De Bray uit Metz was teruggekeerd en zijn beschermheer den uitslag zijner zending had medegedeeld, wilde deze, dat ook het consistorie van Antwerpen hiermede in kennis zou worden gebracht, aan welk verlangen De Bray gaarne voldeed. Hij roert echter ook andere onderwerpen aan. Zoo wil hij, en ook Taffin, indien 't noodig is, naar Antwerpen komen, om te helpen arbeiden aan den bloei en de uitbreiding der gemeente, en waarschuwend laat hij zijn stem hooren tegen de Anabaptisten, over wier vorderingen te Antwerpen hij ten zeerste bedroefd is.

Wat ons in dezen brief vooral treft, is de groote genegenheid en liefde, die De Bray koesterde voor de gemeente te Antwerpen, waaraan hij, volgens zijn zeggen, vele verplichtingen had, doch waarvoor hij door omstandigheden buiten zijn toedoen, ver-

---

1 Dat onder *Capernaum* Antwerpen moet worden verstaan is onbetwistbaar. Vgl. *Corpus Reformatorum Opera Calvini*, vol. XVI, n°. 2501, col. 235-237 en id. n°. 2506, col. 243-245.

2 In Bijlage A vindt men dien afgedrukt.

3 Zie Bijlage A, noot 1.

hinderd was, de noodige dankbaarheid te toonen. De woorden, die nu volgen, verdienen in hooge mate onze aandacht: »nre bon Dieu nous face la grace que nous puyssions bientost retourner pour besoigner en *sa vigne, comme nous besoignons icy"*. Onder *Vigne* wordt de gemeente van Antwerpen verstaan, gelijk bekend is. Letten wij hier nauwkeurig op alles, dan zien wij, dat er tusschen De Bray en de gemeente te Antwerpen eene allerinnigste betrekking bestond, en dat het niet aangaat, hier alleen te denken aan een band, ontstaan door de vroegere werkzaamheid te Doornik en omliggende plaatsen. Mijns inziens heeft De Bray de gemeente gekend, ja wat meer is, er zelf in gewerkt, waarom anders *retourner*? Is het niet mogelijk, dat De Bray, na een kort oponthoud in N.-Frankrijk, naar Antwerpen is gekomen, van daaruit met Niellius in 1564 den Prins te Brussel heeft bezocht en eindelijk »par la malice des hommes" genoodzaakt is geworden op nieuw zijn vaderland te ontvluchten? Zoo dit kon toegestemd worden, dan ware ook niet onzeker, dat de Prins alstoen aan den Hertog van Bouillon zal hebben geschreven, zich het lot van dezen geleerden, ijverigen en zachtzinnigen man aan te trekken.

Opheldering te geven omtrent het aanhangsel, door De Bray bij dezen brief gevoegd, is mij tot heden niet gelukt [1]), wellicht doet nader onderzoek ook hier eenmaal het gewenschte licht opgaan.

Was het ons niet mogelijk den tijd te bepalen, waarin De Bray te Sédan is gekomen, beter zijn wij ingelicht omtrent zijn vertrek vandaar, dat voorviel in 1566. Hoe en wat De Bray voor zijn

---

1 In hetzelfde Dl. der *„Pièces du 16 Siècle"*, waarin ik de copie vond van dezen brief van De Bray, trof ik f°. 155 een schrijven aan van Gilles le Clercq, gedateerd 19 Februari 1565 (1566 n. s.) en uit Augsburg gericht aan Johan Soreau, die toen in Metz vertoefde, aldus eindigende: „Au reste nre dessein se porte bien. L'apparence est que les propos du sr d'Andelot s'effectueront, il a este icy et est party en poste vers le prince d'Oranges pour luy decouvir de grandes affaires, et ensemble negocier selon les moyens que Dieu nous donera." Wellicht dient dit in verband gebracht te worden met dingen, waarop De Bray in zijn schrijven zinspeelt. d'Andelot deed in het voorjaar van 1566 eene buitenlandsche reis (Poullet l. c., T. II, p. 662).

gemeente te Sédan is geweest, weten wij niet; dat hij haar niet zal verwaarloosd hebben, is na al het voorgaande te begrijpen. Hij zal er zich bevonden hebben in den schoot van zijn huisgezin: een voorrecht, dat hem bij zijn herhaald omzwerven niet al te menigvuldig ten deel viel.

Wij moeten nu nog wijzen op zijnen letterkundigen arbeid in deze jaren. In 1564 verscheen te Antwerpen een boekje, behelzende de geschiedenis van CHRISTOPHORUS FABRITIUS en OLIVERUS BOCK of BOUCK [1]). Dit boek heeft DE BRAY in 1566 uit het Vlaamsch in het Fransch vertaald: een bewijs alzoo, dat hij ook de Vlaamsche taal machtig was. Nog verscheen in 1565 de eerste druk van een werk, door hem geschreven tegen de Anabaptisten [2]), dat niet alleen van historiekennis, maar ook van grondige belezenheid getuigt. Enkele passages uit den opdrachtsbrief doen ons zien, dat het werk in Frankrijk is vervaardigd:

> Puis me remonstrans le devoir que ie deuoye à ma patrie et à ma nation, auquel le Seigneur *m'auoit* doné pour Ministre, voire se seruat de moy pour dresser les premiers fondmens és lieux susdicts, que c'estoit bien raison que ie m'employasse à les secourir au besoin etc.

---

1 „Historie / ende gesciedenisse van de verraderlicke / geuangenisse der vromer en godsaliger mannen / Cristophori Fabritij / Dienaer des Goddelicken / Woordts binnen Antwerpe / ende Oliverij Bockij / Professeur der Latijnscher sprake / in de hooghe en / vermaarde schole van Heydelberch / waervan den / eenen tot een siecklicke en ellendige verlossinge ge- / comen / en / den anderen wreedelijk vermoordt ende / ten vyere opgeoffert is. Antwerpen 1564, November". Aan de welwillendheid van Dr. C. SEPP heb ik de kennismaking met den 2den druk (1565) van dit merkwaardig boekje te danken.

2 La racine, / fondement des / anabaptistes / ov rebaptisez / de nostre temps. / Avec tres ample refv- / tation des arguments principaux, par les quels / ils ont accoustumé de troubler l'Eglise de / nostre seigneur Jezus Christ, et seduire les / simples. / Le tout reduit en trois livres, par / GUY DE BRES". Voor mij ligt de editie van 1595 gedrukt bij Pierre de St. André. (Het exemplaar behoort aan de bibliotheek der Leidsche Universiteit en is afkomstig van Prosper Marchand). Vooraf gaat een „Epistre / a l'eglise de / nostre seigneur / Jesus Christ / qui est esparsé es pays bas de Flandres Brabant, Hainault et Artois, etc. GUY DE BRES desire grace, paix et accroissement de foy par le moyen de nostre Seigneur Jesus Christ, et vne ferme perseuerance en la verité du Fils de Dieu", groot 15 pag. Het eigenlijk werk loopt van pag. 1–pag 903. Vorm en inhoud worden later door mij behandeld.

Je ne veux taire aussi que ie me suis grandemet serui en cest oeuvre du labeur des saincts personnages qui ont escrit contre ceste secte de nostre temps, comme de ce grand seruiteur de Dieu, feu de bone et heureuse memoire maistre JEAN CALVIN (etc) [1]). Car Dieu qui afflige les nations voisines par ces sectes, leur en peut tous les iours enuoyer autat, et pourtant il est bon que chacun soit sur sa garde et se premunisse de bonne heure d'armes propres contre ces sectes ici: Car elle gaigne tous les iours pays par l'Allemaigne, Angleterre, etc. *et croyez qu'ils ne faudront pas aussi en France* si Dieu n'a pitié de nous.

Zeker zal ook DE BRAY niet vreemd zijn geweest aan de zending van Vlaamsche boeken, die te Sédan gedrukt en van daar uit over België werden verspreid [2]).

Uit alles blijkt ons, dat DE BRAY allengs eene hoogst belangrijke persoon geworden was, op wiens raad prijs gesteld werd, die met Prins Willem confereerde en grooten invloed oefende.

---

1 KALVIJN stierf den 27sten Mei 1564.

2 POULLET, l. c. T. I, p. 340 „A Sedan près mésiere sur moeuse on y inprime libures pernicieux en Thioys, ainsi que j'ay descouvert depuis XV jours enchà, lesquels on transporte par ce pays; et dernièrement furent descouvert et arrestez six tonneaux grandz plains de telz libvres" (Lettre d'Antoine Havetius, évêque de Namur, au Cardinal de Granvelle. Bruxelles le 30 juin 1566). Verder l. c. p. 526. (Lettre du prévôt Morillon au Cardinal de Granvelle. Brux. 7 Juilet 1566). „L'on at imprimé ung monde de mechantz livres a Sédan, mesmes en françois et flameng, *entre lesquelz estoit le martirologe des hugonautz commenceant de St. Esteinne* (etc). Dit laatste vooral verdient onze aandacht. Welk martyrologium wordt hier bedoeld? Een nadruk van CRESPIN is niet waarschijnlijk, daar al de edities tot 1570 beginnen bij WICLEFF en HUSS. (*Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme francais* 1880 p. 318–322 No. IX. *Melanges* par Ch. L. FROSASRD). Wij willen hier denken aan een Vlaamsche (Hollandsche) editie, en wel die editie, die, gelijk Dr. SEPP (*Geschiedkundige-Nasporingen* II, blz. 120 enz). gist, in 1566 te Antwerpen is gedrukt. Mag dit worden aangenomen, dan is DE BRAY's hand er in te kennen. Daardoor toch wordt verklaard, waarom deze uitgave uitvoeriger dan die van 1565 handelt over FABRITIUS en DE BOCK, verder de behandeling der 16 martelaren, voorkomende in Dr. SEPP's a. w., blz. 122; en wat mijns inziens hier vooral gewicht in de schaal legt is dit, dat nu begrijpelijk is, waarom het zeer rekkelijk gevoelen aangaande het sacrament des doops, uit de verhooren van ANTOINE VERDICT, voorkomende in de editie van 1559, afgedrukt bij SEPP, a. w. blz. 12, hier is weggelaten. 't Is dan niet aan bekrompen dogmatisme toe te schrijven, dat in de editie van 1566 de woorden van VERDICT niet voorkomen, maar aan den diepen haat, dien DE BRAY koesterde tegen de Anabaptisten.

Hij was een spil waarom zeer veel draaide, een krachtig medewerker (in gematigden zin) tot voorbereiding der zaken, die komen zouden, terwijl hij, door mede te arbeiden aan de verzoening van Kalvinisten en Martinisten, bewees een man te zijn, die boven velen zijner tijdgenooten op echt Christelijk standpunt stond [1]).

---

1 Poolman, t. a. p. blz. 201.

HOOFDSTUK V.

DE BRAY in Antwerpen en Valenciennes, Juli 1566-23 Maart 1567. Ontvluchting. Gevangenneming. Dood. Maart 1567-31 Mei 1567.

»Si vous sembloit, que nous y pourions fē quelque chose, »escripvez a leglie de Metz et a monrs le Duc quilz nous »laissent venir faire ung voiage" [1]). Zoo schreef DE BRAY in Juli 1565 naar Antwerpen, en in 1566 was voor beiden de gelegenheid daar, om te dezer plaatse iets te doen. Reeds in het begin des jaars was TAFFIN in Antwerpen geweest, en DE BRAY's hulp werd door het consistorie in de maand Juli gevraagd. In deze maand had te St. Tron eene bijeenkomst plaats van edelen, en door het Consistorie van Antwerpen werden MODED, DE LA GRANGE, JUNIUS, benevens nog een onbekend predikant daarheen gezonden, om aan de edelen een verzoekschrift te overhandigen. De leegte, ontstaan door het vertrek van JUNIUS, werd aangevuld door DE BRAY, die tot dat einde overkwam uit Sédan, vooral ook met het doel om tegen de Anabaptisten te ageeren. »Led. GUI DE BREZ estant a Sedan, fust māde p ceulx Davers, pour y fe psches, du temps de lad. assamblee de St. Tron et aprez y avoir psche eviron trois septmaines sur le dire que les Anabaptistes troubloyet les egles de flandre a quoy il desiroit obuier, obtient cogie de ptir dudt. Anvers et vient audt. Valeciennes ou il arriva le IXe du mois Daoust, sur le soir [2]).

Lang heeft DE BRAY te Antwerpen niet vertoefd. Hij is er evenwel geweest op een allerbelangrijkst tijdstip, en zal er

1 BAKHUIZEN V. D. BRINK, a. w. blz. 157.

2 Blijage D. Recueil général etc.

zeker een gewichtig aandeel genomen hebben in de beraadslagingen van het Consistorie, dat als het middelpunt van de bewegingen in 1566 kan worden aangemerkt. Bedrieg ik mij niet, dan had DE BRAY te Antwerpen zijn intrek genomen bij JAN DE MARETZ [1]).

Toen DE LA GRANGE van de vergadering te St. Tron was teruggekomen te Valenciennes, schreef hij den 26sten Juli aan DE BRAY, dat men zeer verlangend was naar zijne tegenwoordigheid, dat hij wel zou doen aan het Consistorie aldaar te berichten, wanneer het hem gelegen viel te komen, waar men hem zou kunnen afhalen, ja, dat men alles voor hem wilde doen, wat hij maar verlangde. Dit aanbod moet DE BRAY ten zeerste verblijd hebben. Hem werd nu weer de gelegenheid aangeboden, om te arbeiden in eene plaats, die zeker aangename herinneringen in zijn gemoed had achtergelaten, toen hij in 1561 genoodzaakt was geworden zijn heil te zoeken in de vlucht, en het verwondert ons niet, »*que son ancienne Eglise le receut auec ioye*" [2]).

Niet heel lang nadat DE BRAY den brief van DE LA GRANGE had ontvangen, verliet hij Antwerpen, en zoo vinden wij hem in de eerste dagen van Augustus op reis. Den 8sten kwam hij te Doornik, waar hij des nachts vertoefde, en in den morgen van 9 Augustus, ten verzoeke van eenige zijner vrienden zeer

---

1 *Pièces du* 16e *Siècle*, T. I, fo. 206 vo. Hier komt een lijst voor van receptateurs van de predikanten te Antwerpen. Wij vonden daar o. a. het volgende:

„TAFFIN in de Vlaminck strate, bij eenen Waet nu fugitiff. ende noch tot LOUYS DU BOYS, daer vuyt hangt Cameryck. Noch tot P. MISTRES, daeraf hij de dochter halt (bijna onleesbaar) noch tot JA. SOUREAU bij de Minnebroeders.

Een predicant genaemt V. D. HEYDEN gelogeert bij JAN DANEELS.

Een Spaenschen predicant, gelogeert tot MARCUS DE PALMA.

ISEBRANDUS in de gasthuys beempden bij Metsere eenen die fugitiff is. Idem bij AERT V. D. BEKEN in 't Sweert.

HERMANNUS is gelogeert gheweest bij CORNELIS BOUSYN. By d'advocaat RETINS. By den procureur DIONISI in de pauw aen 't bierhooft.

Een Walsche predicant heeft gelogeert tot JAN DE MARETZ" enz. Daar nog andere predikanten worden genoemd, als: JUNIUS, NIELLIUS enz., zoo is zonder twijfel onder den Waalschen predikant DE BRAY te verstaan.

2 *L'Histoire du Pays-Bas etc.* Préface.

ten genoege der toehoorders eene preek hield achter de abdij „*aux Nonnains*” [1]).

In den namiddag verliet DE BRAY Doornik, voorafgegaan door tal van personen uit Valenciennes, die gekomen waren om hem af te halen, en gevolgd door een groot getal van vrienden uit de stad, waar hij een nacht vertoefd had. Tegen het vallen van den avond kwam hij te Valenciennes aan, alwaar hij den eersten nacht zijn intrek nam in eene herberg, die op haar uithangbord een beer had; de twee volgende nachten bracht hij door in het huis van zijne zuster, die gehuwd was met den aanzienlijken lakenkoopman DANIEL DE LA DEUZE; daarna kwam hij bij JACQUES BIZOU, totdat hij eindelijk een huis betrok van CHARLES DE LIÉVIN, heer van FAMARS [2]). De jaarwedde, die DE BRAY zou genieten voor zijne werkzaamheden, werd door het Consistorie bepaald op 50 ponden Vlaamsch [3]). Het is niet waarschijnlijk, dat met DE BRAY ook zijn huisgezin zich te Valenciennes vestigde. Vermoedelijk was dit nog te Sédan, toen hij te Valenciennes kwam; doch zeker is het, dat zijne vrouw en kinderen, zooal niet onmiddellijk, dan toch binnen betrekkelijk korten tijd Frankrijk zullen hebben verlaten, om zich in de nabijheid van Valenciennes, denkelijk te Mons of eene der aanliggende plaatsen, metterwoon te vestigen. Dat zij niet in Frankrijk bleven, blijkt uit hetgeen DE BRAY den 19den Mei 1567 aan zijne moeder schreef: »Je suis ioyeux qu'elle est retirée auec ses enfans à Sedan ce m'est vn petit soulas et repos” [4]). Niet onmogelijk is het ook, dat DE BRAY zijn huisgezin naar Valenciennes heeft

---

1 Vgl. A. PINCHARDT, l. c., T. I, p. 124–126: „Il (DE BRAY) fut pryé par aulcuns des marchans que avant son partement pour Vallenchiennes, dont il estoit ministre, il luy pleust leur faire part d'une presche ou admonition, ce quy luy accorda. Et de fait le lendemain (9 Août) du mattin l'assemblée se fist au meisme lieu acoustumé derrière ladicte abbaye, et feyst ledict GHUY la presche au contentement des auditeurs, lesquelz à leur retour prisèrent merveilleusement le scavoir d'icelluy”.

2 Vgl. *Bulletin* 1877, p. 126. Over FAMARS vgl. bijlage D, blz. 30, noot 1.

3 Vgl. bijlage D, blz. 37.

4 Vgl. *Histoire des Martyrs*, f⁰. 748 v⁰. *b*, en bijlage H, blz. 141.

5

laten komen, toen hij, na eenigen tijd bij verschillende personen vertoefd te hebben, het huis van FAMARS betrokken had.

Zoo was dan DE BRAY, na eene afwezigheid van ruim vijf jaar, weer te Valenciennes gekomen, en weinig bevroedde hij zeker, toen hij er door eene jubelende en joelende menigte begeleid binnentrok, dat hij er binnen enkele maanden het einde van zijn leven vinden zou. De laatste periode van dat leven, waartoe wij thans zijn gekomen, gaat geheel en al op in de allermerkwaardigste geschiedenis der stad Valenciennes, van Juli 1566 af tot het einde van Maart 1567, en het is onmogelijk haar te beschrijven, zonder met allerlei bijzonderheden, die tot de belegering van Valenciennes, het consistorie aldaar, en DE BRAY's ambtgenoot DE LA GRANGE in betrekking staan, in gedurige aanraking te komen [1]).

Zag het er voor de Roomsch-Katholieke partij te Valenciennes in 't begin van 1565 vrij goed uit, toch zaten de Hervormden, al was hun het zwijgen opgelegd, niet stil. Immers in Mei gingen twee hunner naar Genève, om daar een predikant te halen, die onder hen werkzaam zou kunnen zijn. Deze reis was niet vergeefsch, dewijl hun de vurige PEREGRIN DE LA GRANGE werd meegegeven, om in de bestaande behoefte te voorzien [2]). Niet zoodra was deze te Valenciennes aangekomen, of hij begon met alle kracht afbreuk te doen aan de Roomsche kerk, wat hem bijzonder gelukte. Al heel spoedig kon men zijnen grooten invloed op de bevolking waarnemen, en ging in den beginne alles vrij wel in 't geheim, na de aanbieding van het verzoekschrift der edelen trad hij in het openbaar op. Langzamerhand verloor de stadsregeering alle gezag, en al gelukte het haar de openbare preeken [3]) eenige dagen te verhinderen, ze voor goed te beletten ging niet. Het verbazend groot aantal toehoorders, dat

---

[1] In bijlage D, blz. 19-32, vindt men een nauwkeurig en geregeld overzicht van alles, wat op het beleg van Valenciennes (December 1566-Maart 1567) betrekking heeft. Eenig gebruik van het in de genoemde bladzijden afgedrukte stuk is gemaakt door PAILLARD; in zijn geheel is het echter nooit uitgegeven.

[2] Vgl. bijlage D, blz. 38.

[3] Vgl. bijlage D, blz. 30 en 31.

er steeds bij tegenwoordig was, bewees maar al te klaar, dat ze in den smaak vielen van een groot gedeelte der inwoners van Valenciennes. Van den 8sten Juli tot den 7den Augustus werden 12 openbare preeken gehouden in de nabijheid der stad, deels door PEREGRIN DE LA GRANGE, deels door JEHAN LESEUR, die optrad, tijdens DE LA GRANGE te Antwerpen en te St Tron was [1]). Steeds grooter werd de spanning in de stad tusschen Kalvinisten en Roomschen, en de nieuwbenoemde gouverneur DE NOIRCARMES [2]) trachtte te vergeefs, ter voorkoming van ongeregeldheden, de inwoners te bewegen, Spaansch garnizoen in de stad te laten komen.

Gelijk gezegd is, was DE BRAY den 9den Augustus des avonds te Valenciennes aangekomen, en reeds den volgenden dag hield hij zijne eerste openbare preek te Anzin [3]). Hij verscheen hier, vergezeld van zijn ambtgenoot DE LA GRANGE, omringd door een zestigtal gewapende ruiters. De preek duurde anderhalf uur en werd voorafgegaan door het lezen van een gedeelte des Bijbels en het zingen van eenige psalmverzen. De aanzienlijkste burgers uit Valenciennes waren in groot getal aanwezig. Toen de preek geëindigd was, werd door DE BRAY een kind gedoopt, terwijl hij na afloop hiervan door de ruiters (welke hunne pistolen ontladden, vóór ze in de stad kwamen) naar zijne woning werd geleid [4]). Om beurten werden van nu af door de beide predikanten dergelijke godsdienstoefeningen buiten de stad gehouden, hetgeen voortduurde tot den 18den Augustus d.a.v. [5]), en ten einde gereed te wezen om vijandelijke aanvallen, indien zulks noodig mocht zijn, af te slaan, zorgde men er voor, steeds goed gewapend te verschijnen op de plaats, waar de preeken werden gehouden.

In betrekkelijk korten tijd was dan ook de godsdienstige gezindheid der inwoners van Valenciennes geheel veranderd, en, kon men met Paschen nog aan de Landvoogdes schrijven, dat er in geen jaren

---

1 Vgl. bijlage D, blz. 33 en 34.

2 Vgl. over hem bijlage D, blz. 35, noot 2.

3 Anzin, stad in Frankrijk, département du Nord, in de nabijheid van Valenciennes.

4 Vgl. *Bulletin* 1877, p. 126.

5 Vgl. voor de bijzonderheden *Bulletin* 1877, p. 26–31.

zoo getrouw was deelgenomen aan de kerkelijke plechtigheden [1]), nu hadden zich van de 30,000 inwoners meer dan twee derden bij de predikanten aangesloten, en PAILLARD zegt terecht, als hij eene beschrijving levert van de bevolking der stad in die dagen: »Cette population est littéralement enfiévrée, fanatisée, elle ne travaille plus, ne se livre plus au commerce, ne semble vivre que pour aller aux prêches. Elle est comme suspendue aux lèvres des deux ministres, à celles de PÉRÉGRIN surtout, qui par son entrain, sa vivacité, etait devenu l'idole de ses auditeurs, GUY et PÉRÉGRIN sont les maitres de la ville" [2]). De regeering had niets meer te zeggen; de door haar genomene besluiten werden beschouwd als niet uitgevaardigd. Den 20sten Augustus werd een ban geproclameerd: »de non assembler pour faire ghuet sans y estre appellé aultrement" [3]), en den 22steu een nieuwe ban: »de non mectre par escript tant ceulx de l'anchienné que de la nouvelle religion" [3]).

Niets mocht baten, de partij der Kalvinisten werd steeds invloedrijker, al stouter en stouter werden de eischen, die zij stelde. Den 24sten Augustus had te Valenciennes de beeldenstorm plaats [4]), en den daaraanvolgenden dag traden DE BRAY en DE LA GRANGE in twee der leeggeplunderde kerken voor eene talrijke schare van hunne volgelingen op, de eerste in de St. Janskerk, de tweede in de kerk bij het Begijnenklooster (église au Beguinage) [5]). Nog dienzelfden dag (25 Augustus) werden door NOIRCARMES,

---

1 Vgl. bijlage D, blz. 29.

2 Vgl. *Bulletin* 1877, p. 131.

3 Vgl. *Mém. Hist.*, T. V, p. 375–377 en 380 en 381.

4 Vgl. bijlage D, blz. 41 en volgd.

5 Vgl. bijlage D, blz. 42 en noot 4 aldaar. DANIEL OLLIER, *Guy de Bres, Etude historique*, Laigle 1883, p. 124 zegt: „le 25 août, les Calvinistes avaient porté les prêches dans les églises. Le 26 août à l'église du Béguinage." De schrijver teekent hierbij aan, dat hij deze bijzonderheid heeft ontleend aan een „charmant calendrier de Valencienes, du XVIe Siècle", waarin men o. a. leest: „Ce jour (26 août) audit an fut preschié par les ministres un Evangile Saint-Jehan au Beghinaige". Duidelijk is het, dat hier eene vergissing heerscht, en dat l'Evangile de Saint-Jehan is verward geworden met l'Eglise de Saint-Jehan.

op bevel der Landvoogdes, de beide zich te Valenciennes bevindende commissarissen teruggeroepen, tot zoolang de zaken eene andere en gunstigere wending zouden hebben genomen [1]). Den 26sten Augustus kwamen uit Brussel eenige edelen in de stad, om te spreken over het verdrag, dat den 23sten dierzelfde maand te Brussel was gesloten, en waarbij door MARGARETHA de vrijheid van preeken was toegestaan, zooals bleek uit een schrijven, dat zij mede hadden gebracht [2]). Deze missive der Landvoogdes werd ook meegedeeld aan het Consistorie; doch alvorens dit er toe overging, de in bezit genomen kerken te verlaten en weer te gaan preeken buiten de stad, ter plaatse waar zulks vroeger was geschied, zou eerst door DE BRAY geschreven worden naar Doornik, aan AMBROSIUS WILLE [3]), om van hem te vernemen, hoe men in dezen zou handelen. DE BRAY deed in zijn brief aan WILLE de volgende drie vragen: 1°. of de Kalvinisten te Doornik gewapend ter preek kwamen; 2°. of de plaatsen, waar zij hunne godsdienstoefeningen te Doornik hielden, hun waren gegeven door den magistraat, dan wel of zij ze door geweld hadden bemachtigd; 3°. hoe het volk te Doornik dacht over het pas uitgevaardigde plakkaat tegen de beeldstormers, welk plakkaat tegelijk het verbod bevatte, om in 't vervolg gewapend naar de preeken te gaan. WILLE antwoordde den 29sten Augustus op dit schrijven van DE BRAY, dat zij ongewapend verschenen in de plaatsen, waar zij hunne godsdienstoefeningen hielden, dat zij hoopten dit ook in 't vervolg door Gods genade te zullen kunnen doen, dat zij zouden trachten van de regeering der stad de noodige gebouwen te krijgen, en eindelijk dat het volk niet zeer was ingenomen met het nieuwe plakkaat [4]). Toen deze brief te Valenciennes was bekend geworden, eischten de Kalvinisten binnen de stad geschikte plaatsen, om daar hunne bijeenkomsten te houden. Zij meenden hierop recht

---

1 Vgl. *Mem. Hist.*, T. VI, p. 10.

2 Vgl. *id.*, T. V, p. 385 en 386.

3 Vgl. over WILLE, bijlage D, blz. 30 noot 3 en PIOT, l. c., T. I, p. 147, note 6.

4 Vgl. bijlage D, blz. 44 en 45, waar het antwoord van WILLE is afgedrukt.

te hebben, daar zij het grootste deel der bevolking uitmaakten [1]). NOIRCARMES stond, op last der Landvoogdes, de inwilliging van dit verzoek niet toe, terwijl hij er met nadruk op wees, dat, indien het compromis van den 23[sten] Augustus niet werd nagekomen, het wel eens verkeerd met hen zou kunnen afloopen. Dit laatste is dan ook gebeurd, en van het oogenblik af waarop NOIRCARMES de zoo evengemelde weigering deed, tot op den dag, dat de stad definitief in staat van beleg is verklaard geworden, is op alle mogelijke wijzen onderhandeld, om tot eene minnelijke schikking te geraken. Niets bracht echter tot het beoogde doel, daar alles afstuitte op de onverzettelijkheid der Kalvinisten, die daartoe niet weinig van buiten af werden aangezet [2]). De Landvoogdes eindelijk, het dralen en talmen moede, vaardigde den 14[den] December 1566 een plakkaat uit, waarbij de stad beschuldigd werd van rebellie gepleegd te hebben tegen den Koning, en van nu af werd zij geheel en al ingesloten door de troepen van NOIRCARMES. Kort voordat MARGARETHA de stad in staat van beleg verklaarde, schreef NOIRCARMES nog aan haar: »Je pense bien entre aultre choses que les mynistres qui pretendent se faire seigneurs en Valenciene (comme Calvin a fait en Geneve) ne trouveront jamais bon, que le Roy y soit le plus fort" [3]). Gedurende het beleg was alle macht in handen der Kalvinistische partij, aan wier hoofd stonden de drie predikanten DE BRAY, DE LA GRANGE en JEHAN CATEUX. Vooral DE LA GRANGE is het geweest, die door zijne vurige en bezielende taal grooten invloed op de bevolking heeft uitgeoefend, en voor een deel moet ook aan zijn toedoen worden toegeschreven, dat de bevolking van Valenciennes weigerde, de troepen van NOIRCARMES binnen te laten; want toen hem werd verzocht, het volk aan te sporen, het vreemde garnizoen binnen te laten, zeide hij: »Ik wilde liever, dat mijn tong aan mijn gehemelte werd vastgehecht, en dat ik stom werd gelijk een visch, dan mijn mond

---

1 *Mem. Hist.*, T. V., p. 423 en 424.

2 Dit alles is breeder uiteengezet op blz. 72 noot 1 en in bijlage D, blz. 45-62.

3 *Mem. Hist.*, T. VI, p. 290.

te openen, om het volk aan te sporen eene zoo wreede en onredelijke zaak te doen" [1]), en als D'OULTREMAN er hem op wees, dat het beter was, dat hij en zijn aanhang de stad verlieten, dan haar bloot te stellen aan de woede van eenen zijns inziens terecht verontwaardigden Koning, zeide hij, »dat het niet aan hem stond, zich te bemoeien met het vertrek der predikanten, en dat God de Schepper, die hen in zijne bescherming had, machtig genoeg was om hen te verdedigen en zijn evangelie te bewaren tegen de zamenspanningen der tyrannen" [2]). Wordt ons door dezen zegsman [3]) DE LA GRANGE geschilderd als een rebel, veel gunstiger is zijn oordeel over DE BRAY, als hij zegt, »dat er nog een ander predikant was, van geboorte Henegouwer, wiens naam was GUY DE BRAY, die zich verzette tegen den raad van DE LA GRANGE, door het volk aan te raden te gehoorzamen aan de bevelen des Konings" [4]).

Zooals reeds boven is gezegd, moet wat te Valenciennes geschied is, vooral gesteld worden op rekening van personen, die niet in de stad vertoefden, en die Valenciennes wilden gebruiken als basis eener operatie, die, ware ze gelukt, de belangrijkste gevolgen na zich zou hebben gesleept. Den bewoners was (dit staat vast) door de edelen hulp toegezegd, en toen die hulp uitbleef, moesten zij zich overgeven aan NOIRCARMES, daar zij op een beleg niet voorbereid waren en dit dus op den duur zonder bijstand onmogelijk konden volhouden. Menige belangrijke bijdrage tot staving van dit gevoelen is te vinden in de: »Interrogatoires politiques de GUY DE BRAY, DE LA GRANGE en CATEUX" [5]), waaruit zonneklaar blijkt, dat gehandeld is op aansporing van

---

[1] Vgl. o. a. blz. 40 der *Histoire des Choses Les plus memorables qui se sont passées en la ville et Comté de Valentiennes, depuis le commencement des troubles des païs-Bas Sous le regne de Philippe II, Roi D'Espagne jusqu' à l'année* 1621. Hs. in klein 4[o]., blz. 1-154. Dit Hs. behoort aan de Koninklijke Bibliotheek te 's Hage en is mij welwillend ten gebruike afgestaan door den bibliothecaris Dr. CAMPBELL.

[2] Vgl. A. HENNE, l. c., T. I, p. 272 en 273.

[3] PONTUS PAYEN.

[4] Vgl. HENNE, l. c., T. I, p. 273.

[5] *Bulletin* 1879, p. 59–67, p. 224–233 en p. 347–251, GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne,* T. II, préface, p. CXI, CXLIX en CL.

vele der verbondene edelen, vooral ook van Prins WILLEM VAN ORANJE [1]).

Moet dit worden toegestemd, dan kan het ons niet bevreemden,

---

1 Dat WILLEM VAN ORANJE en met hem tal van andere edelen de hand hebben gehad in den opstand te Valenciennes, leert ons JEAN CATEUX (vgl. over dezen bijlage D, blz. 46, noot 2), als hij op de vraag „soubz quel espoir ceulx de Valenchiennes se pensoyent maintenir contre le Roy, et quel espoir on leur a donné de secours" zegt: „quil ne scet a parler. Bien est vray quil a veu aucunes fois en la maison de GUY DE BRES, lettres non intelligibles, et a oy prescher ledt. GUY quilz auroyent secours, denommant le sr. DE BREDERODE comme leur protecteur, le recommendant grandement en sa presche. Et sy a le confessant bien oy dudt. GUY et aultres quilz auoyent grand espoir de secours sur la personne du prince D'ORANGE, conte DE HORNES, conte LUDOVIC et aultres, auec lequel prince journellement traictoyent en Anuers plusieurs ministres et signamment TAFFIN. Ayant le confessant aussy en bonne mémoire que ledt. GUY aprez que l'on auroit receu nouvelles quil ny auroit point de secours, s'auroit en sa presence grandement dollu des srs. qui les auroyent trompez et trahiz, se plaignant signamment et en grande aigreur dudt. prince D'ORENGES, l'appellant meschant, malheureux, qui les auoit abusez, et que Dieu le puniroit quelque jour pour ce quil les auoit sy longtemps entretenus en folle esperance de secours et quil ne y avoit point, estant partant cause de la ruine de la ville, leurs ayant mis la hart au col, proferant encoire plusieurs aultres semblables propos" (*Papiers d'Etat*, *Conseil des Troubles*, T. XXVII. Informations et justifications de Hainaut, f⁰. 78 v⁰. et suiv afgedrukt door PAILLARD, in het *Bulletin* 1879, p. 349). Dezelfde verklaringen vindt men in de: „Interrogatoires politiques", van een groot aantal gevangenen uit Valenciennes (vgl. bijlage D, blz. 77–82). MORILLON schreef aan GRANVELLE: „LA GRANGE et GUY DE BRAY, que sont esté executez a Valenchienes, se sont plainctz a DAMBLAIN (maitre d'hotel DE GRANVELLE à St. Amand) qu'ilz sont estez abusez par les confederez, qu'ilz n'ont rien faict sans charge du conte DE HORNES, du prince D'ORANGE et du comte D'EGMOND" (POULLET, l. c., T. II, p. 522). En dat ook DE LA GRANGE zoo stout sprak, verwondert niet, als men let op hetgeen PONTUS PAYEN (HENNE, l. c., T. I, p. 275 en 276) meedeelt: „quand maistre PELLEGRIN estoit en chaire, chantoit bien aultre langaige que la patience Evangelique, car il les incitoit à prendre courageusement les armes pour deffendre leur patrie sans s'estonner des menasches et bravades du seigneur DE NOIRCARMES: Que le prince D'ORANGE, comte D'EGMONT, HORNES et HOOGSTRAETES qui leur portoient bonne affection, n'endureroient jamais qu'on les vinst assiéger, que les gentils hommes confederez qui avoient embrasse l'Evangile avecq eulx, assembloient leurs forces à toutte diligence pour les delivrer des courses et invasions journaliers que leur faisoit le Seigneur DE NOIRCARMES par ses garnisons: que toutte la Flandre estoit couverte de gens de guerre pour les secourir, tellement qu'avant peu de jours ils verroient marcher en campaigne une armée de cincquante mil hommes, qui scauroient bien abaisser l'orgueil du seigneur DE NOIRCARMES, et mectre au feu et au sang les pays d'Arthois et Haynault qui leur estoient contraires, pour estre plongez trop avant l'Idolatrie Romaine" (vgl. ook *Bulletin* 1879, p. 224–233). Bij het vele, wat reeds is

dat, vooral toen in de stad groot gebrek begon te heerschen, reikhalzend naar de beloofde hulp werd uitgezien, en dat men zonderling te moede zal zijn geweest, toen in de laatste dagen van Januari of in het begin van Februari een bericht in de belegerde veste kwam, o. a. inhoudende, dat de Prins had verklaard, dat het onnoodig was nog op zijn bijstand of hulp te rekenen, en dat het beste zou zijn, zich hierin zoo goed mogelijk te schikken, met de bijvoeging dat pogingen zouden worden in het werk gesteld, om, indien zij zich wilden overgeven, billijke voorwaarden voor hen te erlangen [1]). Wat vóór

opgesomd, kunnen nog gevoegd worden enkele uitdrukkingen, voorkomende in den brief, dien GILLES LE CLERCQ den 1sten October 1566 uit Doornik aan het consistorie te Valenciennes schreef, n.l. dat men zich niet te zeer-moest haasten de voorstellen van NOIRCARMES aan te nemen, dat hij betere dingen hoopte dan men nu had, en dergelijke meer (vgl. bijlage D, blz. 50 en 51); verder de tegenwoordigheid van CRESPIN, die in het laatst van November nog te Valenciennes was (bijlage D, blz. 56, noot 1). Ook mag niet worden voorbij gezien, dat de admiraal DE COLIGNY in de laatste dagen van October of in 't begin van November te Valenciennes is geweest (GACHARD, *La Bibliothèque nationale à Paris*, T. I, p. 388–393, waar, in een zeer merkwaardig stuk, dat tot opschrift heeft „La chainture des gheustz du jour Saint-Andrien 1566, de laquelle chainture lesdicts gheustz se vantoient de chaindre la ville de Lille", deze bijzonderheid wordt meegedeeld). Nog weten wij, dat DE COLIGNY, de prins van CONDÉ e. a. 300,000 kronen hadden geleend te Parijs, om daarvoor Duitsche hulptroepen te huren (bijlage E, blz. 87); ook had de graaf van HORNES, tijdens hij te Antoing was, aan JACQUES GELLÉE (een inwoner uit Valenciennes) beloofd, dat de stad binnen twee, uiterlijk drie weken hulp zou ontvangen (bijlage D, blz. 59). Men wist ook te Valenciennes, tijdens de belegering der stad, zeer goed, dat LODEWIJK pogingen in 't werk stelde om Duitsche hulptroepen te krijgen en dat BREDERODE zijn best zou doen een leger op de been te brengen in de nabijheid van Antwerpen. Alles afdoende eindelijk is, dat WINGLE den 12[den] December te Valenciennes is geweest, om te zien, hoe de toestand van zaken was, ten einde naar bevind te Antwerpen verslag te doen (GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, T. I, p. 492). Voor de verschillende pogingen, die zijn aangewend om de stad te ontzetten, verwijs ik naar bijlage D, blz. 63, 64 en 73, waar ze worden vermeld. Bij het daar vermeldde dient nog gevoegd te worden, GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, T. I, p. 493: „BREDERODE, CULENBOURG, LOUIS DE NASSAU et d'autres confédérés, s'occupent de former une nouvelle ligue, sous couleur de se défendre contre le Roi, et le premier continue de fortifier Viane. Les geux ont tenu a Anuers une réunion dans la maison de HOOGSTRAETEN, en présence du comte DE HORNES et de LOUIS DE NASSAU, entre autres délibérations, on sait qu'il s'y est agi de secourir Valenciennes". Deze brief is geschreven den 18[den] December 1566.

1 Vgl. bijlage D, blz. 70–73.

het beleg was geschied, had ook nu weer plaats: zonder ophouden werd er onderhandeld, doch evenmin als toen, kwam ook nu eene schikking tot stand. NOIRCARMES, die ten laatste deze onderhandelingen, die tot niets leidden, moede werd, liet in den nacht van den 21sten op den 22sten Maart eene batterij tegen de stad oprichten, die den volgenden nacht in gereedheid kwam [1]) en den 23sten Maart het vuur tegen de stad opende. Weinige uren daarna gaf zij zich op genade over, na eene belegering doorgestaan te hebben van ruim drie maanden [2]). Dat de overgave zoo spoedig volgde op de opening van het vuur, moet daaraan worden toegeschreven, dat de inwoners der stad niet op een bombardement voorbereid waren, omdat men hun had voorgespiegeld, dat dit in geen geval zou plaats hebben [3]). Onmiddellijk na de overgave werden de wapens aan de burgerij ontnomen, de privilegiën ingetrokken, de hoofden van den opstand met tal van andere personen, die er aan hadden deelgenomen, gevangen gezet [4]), en den 31sten Maart door MARGARETHA eene commissie benoemd, om een onderzoek in te stellen naar alles wat gebeurd was, ten einde daarvan een nauwkeurig verslag te maken en de schuldigen naar verdienste te straffen [5]). In den aard der zaak lag, dat in de allereerste plaats gezocht werd naar DE BRAY en DE LA GRANGE, en de Landvoogdes gelastte NOIRCARMES, de beide

---

1 Vgl. *Liasse* 78, de la restitution par l'Autriche en 1862. Lettre du 23e Mars 1566 avant pasques.

2 Bij BOR, editie 1679, f⁰. 142, komt het volgende „*Jaerdicht*" voor op de inname van Valenciennes door NOIRCARMES:

De Heer Van NoorCarMes heeft VaLenCHn
sterCk beLegen,
d'ontsetters VersLegen, en de Stad geCregen.

3 Vgl. bijlage D, blz. 73.

4 Vgl. bijlage D, blz. 74.

5 Vgl. bijlage D, blz. 75.

predikanten onmiddellijk, na ze op de pijnbank uitgehoord te hebben, te doen ophangen [1]).

Dan, welke moeite NOIRCARMES ook aanwendde, en hoe hij zijn best deed de bedoelde predikanten te vinden, het gelukte hem niet, hoewel hij er vast van overtuigd meende te zijn, dat zij den 26sten Maart nog in de stad waren [2]), wat ook werkelijk zoo was, en hij vond het zeer onaangenaam, dat hij juist die twee personen, die als de hoofden van den opstand werden beschouwd, niet in handen kon krijgen, niettegenstaande daartoe de ijverigste pogingen door hem werden aangewend [3]). Nog vijf dagen na de overgave bleven zij in de stad verborgen, totdat het hun gelukte, in den nacht van den 28sten op den 29sten Maart te vluchten. In hun gezelschap bevond zich ook MICHEL HERLIN de jonge; zij waren allen verborgen geweest in het huis van JEAN LE MESUREUR, die hen ook in de gelegenheid had gesteld om de stad te verlaten [4]). Hun plan was om de grenzen over te trekken, ten einde, hetzij in Frankrijk of elders, een goed heenkomen te vinden. Eenige bijzonderheden, deze poging tot ontvluchting betreffende, worden door PONTUS PAYEN [5]) en door NICOLAAS SOLDOYER [6]) medegedeeld. PAYEN zegt, dat zij zich des nachts met een kleine boot door de Waterpoort hadden verwijderd, terwijl SOLDOYER, waarschijnlijk meer nauwkeurig, bericht, dat zij zich door middel van touwen van de

---

1 Vgl. *Papiers d'État, Liasse* 78 de la restitution par l'Autriche en 1862. Lettre de MARGUÉRITE du 24e jour de Mars 1566 (n. s. 1567) à NOIRCARMES: „Estant d'aduis que incontinent (si faict n'est) vous faictes trousser les prédicans et ministres desquelz (apres les auoir mis à la question et chasqué d'eulx ce que pouuez du duvenu et desseing de ses sectaires et rebelles) vous ferez subitement la justice par la harde, comme estant l'ung passé longtemps condammé et pendu en figure, et l'aultre estrangier, tous deux perturbateurs de la tranquillité".

2 Vgl. zijn brief van dien dag aan de Landvoogdes in *Liasse* 71 de la restitution par l'Autriche en 1862.

3 Vgl. A. HENNE, l. c., T. I, p. 324 en 325. „NOIRCARMES estoit extremement fâché qu'il ne pouvoit recouvrir maistre PELGRIN DE LAGRANGE et GUY DE BRAY, combien qu'il les eust faict soigneusement cercher par toutes les maisons et places de la ville".

4 Vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 354.

5 Vgl. A. HENNE, l. c., T. I, p. 325.

6 Vgl. A. PINCHARD, l. c., T. II, p. 263.

stadsmuur hebben laten afzakken. Zoodra zij buiten de stad gekomen waren, hebben zij zich verborgen in de omliggende bosschen, totdat de honger hen dwong te voorschijn te komen. Den ganschen nacht doorloopende, kwamen zij in het dorp St. Amand (destijds schijnt dit nog een dorp of vlek te zijn geweest) en namen daar hun intrek in zekere hun bekende herberg, waar zij zich terstond aan het eten begaven. Intusschen had MICHEL HERLIN Jr. door zijne kleeding de aandacht getrokken van een landbouwer, die naar 't scheen de zaak niet vertrouwde en meende er den maire van te moeten verwittigen. Dit geschiedde, met het gevolg dat de maire kwam en de vluchtelingen gevangen liet nemen [1]). Als ondergeschikte zond hij hiervan onmiddelijk bericht aan den graaf DU ROEULX [2]),

[1] Vgl. A. HENNE, l. c., T. I, p. 325 „Et cheminans toutte la nuict, vindrent loger au bourcq de Saint-Amand en certaine hostellerie de leur cognoissance, ou ils se mirent incontinent à faire bonne chère, s'esjouissans d'estre heureusement eschappez d'ung tel péril. Ung villageois les ayant veu et consideré attentivement le bel equipaige de HERLIN, vint raconter par forme de divise au maire du dit Saint-Amand ce qu'il avoit veu, déclarant par la menu la stature, face et forme des vestemens dudit HERLIN, sans oublier son espée dorée a vouveau de velours.

Le maire, se doubtant bien que c'estoient bourgeois de Vallenciennes qui s'estoient sauvez secrètement, entra en la taverne accompaigné de ses sergeans, les constitua prisonniers et envoya, soubs bonne garde au chasteau de Tournay." MORILLON schreef naar aanleiding der gevangenneming van deze vijf personen aan GRANVELLE (POULLET, l. c., T. II, p. 353 en 354): „Vostre grand maire de St. Amand, sur quelque advis qu'il heust d'ung paisaint la veille de Pasques, poursuivit diligemment cinq hommes que l'on avoit veu passer une rivière près de Rumegie, qu'est de voz terres, et soy deuxiesme seullement les saisit en une maison et cabaret où ils les entretint, jusqu'a ce que ses gens et sergeans arrivarent, et at trouvé que c'estoit PELEGRIN DE LA GRANGE, principal ministre de Valenchiennes, ung AUGUSTIN DE MONT, prédicant que se dict envoié par le duc de Boillon, MICHEL HERLIN le josne, filz de l'aultre MICHEL, son seruiteur, et ung cordier de Valenchiennes qu'avoit emprins de les conduire. Mais il sçavoit mal le chemin et Dieu at voulu qu'ilz soient tombez ès mains de la justice pour estre chastiez selon leurs desmétrites". In eene noot teekent MORILLON hierbij aan „Le prisonnier qui se nommait AUGUSTIN DU MONT est le ronommé heretique GUY DE BRAY"; vgl. boven, blz. 15.

[2] „JEAN DE CROY, comte du Roeulx, fils ainé d'Adrien, premier comte du Roeulx, chevalier de la Toison d'or, gouverneur de Flandre, Flandre gallicante et Artois, anchien maréchal de l'ost sous Charles-Quint, et de Claudine de Mebin. Il avait-epousé Marie de Licques, de la maison de Recourt. Il fut plus tard, par commission du 3 Juillet 1572, commis à la surintendance du comté de Flandre et mourut en 1581". Vgl. POULLET l. c., T. I, p. 277, note 2.

den gouverneur van Doornik, en deze had niet zoodra de mededeeling ontvangen, of hij stuurde eenige zijner onderhoorigen om de gevangenen uit St. Amand te halen. De maire der plaats was echter naar Brussel vertrokken, om zelf het verblijdende nieuws aan de Landvoogdes te brengen, en zijn luitenant weigerde de gevangenen mee te geven. Du Roeulx, weinig gesticht over deze weigering, zond er nu den procureur des konings heen, die, na eenige harde woorden tot den luitenant gericht en hem gedreigd te hebben met de ongenade des Konings, eindelijk de gevangenen meekreeg en ze naar Doornik vervoerde, alwaar ze stevig geboeid den 31sten Maart 1567 aankwamen en in het kasteel werden opgesloten [1]). In een brief, door De Bray uit zijne gevangenis te Valenciennes aan zijne vrienden aldaar geschreven, geeft hij een uitvoerig verslag van datgene wat betrekking heeft op zijne overbrenging van St. Amand naar Doornik. Ik deel hier zijne eigene woorden mede:

»Guy de Bres a present prisonnier et avparavant ministre et Pasteur de l'eglise reformée de nostre Seigneur Jesus Christ, qui est en en la ville de Valenciennes: desire à icelle eglise grace et misericorde de par Dieu le Pere, et de par le Seigneur Iesus Christ, et vn perpetuel accroissement de foy par le cognoissance de l'Euangile.

Apres donc, que moy, et monsieur De la Grange mon compagnon, ensamble Michel Herlin le ieune, son seruiteur et Jaques de Rieu, auons esté constituez prisonniers, nous auons esté menez de Caiphe à Pilate (comme on dit) c'est à dire d'vn lieu à l'autre. Le grand Maire de sainct Amat nous ayant apprehendé, nous mena audit lieu auquel nous fusmes vn iour et demi. Puis la justice de Tournay nous vint tirer de là comme par force, disant, que si on ne nous liuroit entre leurs mains quils rendroyet le lieu desolé. Estas doc liurez entre leurs mains: fusmes enferrez les pieds et mais: puis iettez sur vn chariot come poures brebis destinees a la boucherie: et de la fusmes menez au chasteau de Tournay auec grand' compagnie de soldats.

---

1 *Liasse* 78 de la restitution par l'Autriche en 1862. Lettre du comte Du Roeulx du 31e jour de Mars 1566 (n. s. 1567) afgedrukt bij A. Pinchart, l. c., T. II, p. 264 note 1 en bijlage G, blz. 117.

Estas là arriuez nous fusmes separez les vns des autres, et enchainez de grosses chaines. En tel estat ie fus visité d'vn grand nombre de gentils-hommes, de dames et damoiselles, lesquels (comme ils disoyent) auoyent fort grand desir de me voir, à cause qu'ils auoyent ouy parler de GUY DE BRES, et ne l'auoyent iamais peu voir" [1]).

Zoo waren dan nu DE BRAY en DE LA GRANGE in het kasteel te Doornik opgesloten, en de graaf DU ROEULX liet niet na, hiervan onmiddellijk aan de Landvoogdes kennis te geven. Uit het antwoord, dat den 1sten April 1567 door MARGARETHA hierop aan DU ROEULX gezonden werd [2]), ziet men, dat zij van oordeel was, dat de gevangenen zoo spoedig mogelijk naar Valenciennes moesten worden gevoerd,

»parcequ'il conuient q la punition et justice se face au lieu du delict assr en la ville de Valenciennes, y ayans mutiné le peuple contre sa maté, qui est cae de rebellion aussi quil est necessaire de les interroguer et confronter de plus pres auec aultres tant prisonniers en lad. ville de Valenciennes. Je vous prie de au plustost enuoyer lesd. prisonniers aud. Valenciennes à l'effect q dessus et ce auec bonne et seceure garde. *Sans preiudice toutesfois aux privileges de non renuoyer prisoniers d'ung province à l'aultre, n'y d'ung lieu à l'aultre, que ne en ce cas aura lieu*".

DU ROEULX kon zich met dit schrijven niet vereenigen, zooals blijkt uit zijn antwoord van 3 April [3]). De Landvoogdes bleef evenwel bij haar eenmaal genomen besluit, en den 9den April kwam het uitdrukkelijk bevel uit Brussel aan DU ROEULX, dat hij de gevangenen naar St. Amand zou laten brengen, waar dan iemand zou zijn van de noodige gewapende macht voorzien, om hen naar Valenciennes te brengen [4]).

Naar alle waarschijnlijkheid hebben DE BRAY en DE LA GRANGE, tijdens hun verblijf te Doornik, ook een politiek verhoor ondergaan, waartoe de Landvoogdes hare toestemming had gegeven [5]).

---

1 Vgl. *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 17-19.
2 Vgl. bijlage G, blz. 118.
3 Vgl. bijlage G, blz. 119 en 120.
4 Vgl. bijlage G, blz. 124 en 125.
5 Vgl. boven blz. 44, noot 2 en bijlage G, blz. 121.

Tijdens De Bray te Doornik in het kasteel gevangen zat, kwamen, gelijk reeds werd meegedeeld, verscheidene personen zoowel mannen als vrouwen hem bezoeken, waarvan sommigen den spot met hem dreven, anderen hem belasterden, nog weer anderen medelijden met hem hadden, terwijl er zeer velen waren die met hem wilden disputeeren, doch die, zoodra ze het niet meer tegen hem volhouden konden, zeiden: »nous ne sommes par Theologiens" [1]). Uit de gesprekken, die De Bray hier heeft gevoerd en die gedeeltelijk door hem worden medegedeeld, leert men hem kennen als vaardig in het debat, toegerust met eene zeer groote belezenheid en nauwkeurige kennis van zaken. Bijna alles wat men besprak, heeft betrekking op heiligenvereering, avondmaal (hoc est enim corpus meum), aanroeping van Maria en dergelijke. Hoe zal het den vromen De Bray wel te moede zijn geweest, toen een dronken priester bij hem kwam om met hem over het avondmaal te spreken?

Als staaltje van zijne gevatheid, dat tevens kan dienen om zijne geringe vrees voor de geestelijkheid te leeren kennen, diene het volgende:

»Il vint (schrijft hij) encores d'autres damoiselles desquelles plusieurs estoyet ieunes et brauemet attisees. Lors quelque vieille dit, Voicy assez pour teter mosieur Guy de voir tant de belles filles. A doc ie luy di, Madamoiselle, gardez les des tentations de vos prestres et moines: car vous sauez qu'ils sont hazardeux en telle marchandise" [2]).

Ook bleef De Bray niet onkundig van den strijd, die gevoerd werd tusschen Du Roeulx en de Landvoogdes, zooals we zien uit deze mededeeling van hem:

»Apres que i'eu esté là detenu dix ou onze iours, il y eut vn grand debat entre les seigneurs pour nous: les vns nous vouloyent rauoir à Valencienes: ceux de Tournay ne nous vouloyent rendre, disans que nous auios esté pris sur le Tournesy, et le debat monta si grand entre mosieur Du Reu et monsieur de

---

1 Vgl. *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 19.

2 Vgl. *id.*, p. 27.

QUATREUAUX [1]) qu'ils se batiret presque l'vn l'autre, et fut-on bien tard en la nuict empesché pour les appointer. Monsieur DU REU qui ne nous vouloit laisser aller, print le lendemain la poste et s'en alla à Bruxelles pour parler à madame, laquelle luy commanda de nous rendre aux Valencienois. Le lendemain de son arriuee, bie matin on me vint dire qu'il me faloit partir: les vns disoyent que c'estoit pour me mener à Bruxelles, les autres à Valenciennes" [2]).

Weldra kwam nu ook een officier, DE TRAMERY geheeten, in de gevangenis, om DE BRAY en zijn medegevangene naar St. Amand terug te voeren, en daar die officier DE BRAY een grooten haat toedroeg, verwondert het ons niet, dat hij op den bedoelden tocht allerellendigst werd behandeld.

»Puis (zoo zegt DE BRAY hieromtrent) me fit monter sur vn chariot sans paille n'aucun soulagement, sinon, que pour m'affliger d'auatage me fit enferrer les deux iambes de deux tres-gros fers: puis me fit lier les deux mains d'vne grosse corde qui me causa vne grande angoisse tout le chemin, et outre ce me fit encore lier d'vne autre corde par derrierre" [3]).

Geduldig in dit lijden, hief hij zijn oogen hemelwaarts, biddende om kracht, en terwijl hij dáár, zwaar gebonden en van pijn krimpend op den wagen lag, »enchainé come vne poure brebis destinee à la boucherie", was een van de geleiders zoo medelijdend hem eenig stroo te verschaffen, om daar op te liggen. Op deze wijze werd DE BRAY met zijne lotgenooten onder een sterk geleide door Doornik gevoerd:

»où les poures fideles estoyent nous regardans en pitié: et n'osans sonner mot. Finalement nous arriuasmes à St.-Amand, endurans grand' froidure, et là estoyet venus deux cents soldats de Valenciennes qui nous attendoyent. On nous changea de chariot pour nous amener en ceste ville de Valenciennes, en laquelle on m'a logé en

---

1 QUATREVAULX was luitenant bij de busschieters te paard, van de garde van den graaf DU ROEULX; vgl. PINCHART, l. c., T. II, p. 269.

2 Vgl. *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 28 en 29 en bijlage G, blz. 122–125.

3 Vgl. *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 33 en 34.

la plus estrage prison qui soit, et ou on n'auoit point accoustumé de mettre personne. Ceste priso est vn lieu fort obscur, lequel pour son obscurité est appelé Brunain, ou i'ay l'air par vne treille de fer, sur vn petit puant trou où tombent les immondi- filth dirt citez et ordures d'vne autre maison: mesmes les yurognes (sauf l'honneur des gens de bien) vriuent droit cotre ma fenestre, qui me donne grade puanteur: mais Dieu me fait ceste grace que ie passe et endure le tout alaigrement quand ie considere que c'est pour Iesus Christ, et pour sa Saincte Parole. J'ay aussi les fers aux pieds et aux mains, attendat mon Seigneur Jesus Christ lequel i'espere deuoir venir à ma redemption quoy que le monde en iuge autrement" [1]).

Den 16[den] April kwamen de gevangenen te Valenciennes aan, en onmiddellijk nam het verhoor een aanvang met De la Grange [2]), terwijl De Bray dezen en den daaraanvolgenden dag tal van personen bij zich kreeg, met wie hij allerhande disputen hield, vooral over den voorrang des pausen [3]). Hij deelt dit alles mede in een brief, door hem den 18[den] April uit de gevangenis aan zijne gemeente te Valenciennes geschreven, welken brief hij besluit met een ernstig woord van opwekking, eene aansporing om te volharden, en om vooral toch in geen enkel geval de aangenomen leer te verlaten, gelijk hij tot zijne smart gehoord had, dat reeds zoovelen gedaan hadden. Na hierop met alle kracht te hebben aangedrongen, eindigt hij op deze wijze:

»Or comme ainsi soit que ie vous aye tousiours porté vne amitié tres cordiale en mo coeur, et qu'aussi de vostre costé i'aye senti le mesme en beaucoup d'endroits (dont ie vous remercie) d'autant que maintenant il me semble que mon Dieu me veut retirer de ceste poure vie me mettre en son repos, vous n'aurez plus de moyen de continuer vers moy vostre-dite amitié, ie vous prie et supplie de la continuer enuers ma poure femme et mes petits enfas. Car pour le Fils de Dieu et pour vostre seruice,

---

1 Vgl. *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 33–36. Over de wijze, waarop men De Bray in de gevangenis te Valenciennes behandelde, vgl. nog bijlage H, blz. 132.

2 Vgl. bijlage G, blz. 126.

3 Vgl. *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 37.

elle est priuee de son mari, et les enfans de leur pere en leur tendre ieunesse. Ne faites pas vers eux cōme i'ay veu faire enuers plusieurs autres vefues, les laissans là sans s'en soucier. Et ne vous attendez pas les vns aux autres, mais assistez la poure vefue et ses petits enfans en ce qu'elle aura besoin de vous. Que si vous vsez d'ingratitude, et qu' apres mon trespas me mescognoissiez en ma posterité: le Seigneur iuste iuge le verra et s'en souuiendra. Or mes bien-aymez, ce que ie parle ainsi, n'est pas que ie me deffie de vous, ne qu'aucunemēt i'en doute: car ie say et m'asseure que mesmes vous ferez plus que ie ne requiers de vous" [1]).

In eenen tweeden brief, geschreven in Mei, »a tous mes chers freres et soeurs fideles de l'eglise reformée de Vallenciennes", die van zeer grooten omvang is [2]), deelt De Bray zijne gesprekken mede, die hij in de gevangenis heeft gevoerd over het avondmaal en de mis. Dit laatste gesprek [3]) heeft hij gehouden den 18den April met den bekwamen en welsprekenden bisschop van Arras, genaamd Franchois Richardot [4]).

Het resultaat, waartoe De Bray komt, is, »q la messe est vne chose nouuelle, ignoree des Apostres, et incognue aux Anciens qui sont venus apres eux. Qu'ils se glorifient dōc tant qu'ils voudront de tenir la doctrine anciēne et catholique, cela demeurera tousiours faux. Et ce que nous tenons et croyōs, est cela mesme que les Apostres et l'Eglise primitive ont enseigné, comme nous auons prouué par leurs escrits."

Het stuk getuigt in zijn geheel van de zeer groote kennis, die De Bray bezat; vooral de kerkvaders moet hij duchtig bestudeerd hebben, aangezien hij daaraan bijna al zijne argumenten ontleende.

---

1 Vgl. *l'Histoire du Pays-Bas et Guy de Bres*, p. 40–41.

2 Vgl. *id.*, p. 42–276.

3 Vgl. *id.*, p. 190–276.

4 „Franchois Richardot, né à Morey en Franche Comté, en 1507, docteur en theologie de la faculté de Paris, d'abord religieux Augustin, puis prevôt à Champlite, puis encore professeur à l'université de Besançon, évêque de Nicopolis *in partibus infidelium* et coadjuteur de l'archevêque de Besançon, chanoine et écolâtre de Ste Gudule à Bruxelles, professeur d'écriture sainte à Douai, suffragant d'Arras. Il avoit intronisé comme évêque, successeur de Granvelle, en 1561. Il mourut le 26 Juillet 1574. C'etait un des hommes les plus éloquents de l'époque". Vgl. Poullet, l. c., T. I, p. 51, note 1.

Richardot gaf zich echter niet gewonnen; want den 22sten Mei des avonds tegen 8 uren kwam hij weer naar De Bray, met een groot aantal geestelijken. Deze werd nu in eene groote zaal gevoerd en tegenover den bisschop geplaatst, terwijl de overige geestelijken rondom hem zaten, en opnieuw ving het gesprek over mis en avondmaal aan [1]).

Het hoofddoel dezer gesprekken schijnt geweest te zijn, De Bray weer tot het katholieke geloof over te halen: »pour puis apres triompher et esbranler les infirmes en la foy, pour leur faire abandonner la vraye et ancienne doctrine, laquelle ie leur ay preschée" [2]).

Verder heeft De Bray nog met eenige andere personen, die hem in zijne gevangenis kwamen opzoeken, disputen gehouden, die echter alle over dezelfde onderwerpen handelen [3]).

Behalve deze zoogenoemde godsdienstige verhooren, bezitten wij ook nog een gedeelte der politieke verhooren van De Bray, die betrekking hebben op de geschiedenis van Valenciennes, doch aangaande zijne persoonlijkheid, helaas! geen enkele bijzonderheid mededeelen. Paillard, die ze heeft uitgegeven, merkt er bij op, dat het ondervragen geschiedde volgens punten te Brussel gesteld [4]), en dat alleen dit gedeelte van het »Interrogatoire" bewaard is, om gebruikt te worden tegen prins Willem, zijn broeder Lodewijk e. a. [5]).

Hoedanig het uiteinde van De Bray en zijne medegevangenen geweest is, ligt voor de hand. Voor hetgeen zij gedaan hadden moesten zij hun leven boeten. Hij en zijn vriend De la Grange werden veroordeeld, »d'estre pendus sur le marché deuant la maison

---

1 Vgl. *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 277–332. „Les disputes tenues le 22 iour de May de la presente annee MDLXVII en la salle des prisons de Valenciennes entre l'euesque d'Arras nommé Richardot, et Guy de Bres natif de Mons en Haynaut, detenu et enferré prisonnier pour la doctrine du Fils de Dieu, en la mesme ville".

2 Vgl. *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 277.

3 Vgl. *id.*, p. 332-356.

4 Vgl. echter bijlage G, blz. 126.

5 Vgl. *Bulletin* 1879, p. 66, note 1.

de la ville". In den nacht van 30 op 31 Mei 1567, tegen drie uren des morgens, werd DE BRAY en DE LA GRANGE aangezegd, dat zij zich voor te bereiden hadden op het ondergaan der doodstraf, die om zes uur zou plaats hebben. Eenige oogenblikken nadat DE BRAY dit bericht had ontvangen, ging hij afscheid nemen van al de gevangenen en sprak hun daarbij op ongeveer deze wijze aan: »Mes freres ie suis auiourd' huy condemné à la mort pour la doctrine du Fils de Dieu: loué en soit il: i'en suis fort ioyeux. Ie n'eusse iamais pensé que Dieu m'eust fait vn tel honneur. Ie sens ma face s'enfler de la grace que Dieu decoule en moy de plus en plus: et suis fortifié de minute en minute et mon coeur bondit de ioye dedans moy". Hierna vermaande hij hen, »d'auoir bon courage", wees er op, »que ce n'estoit rien de la mort", en bracht als bewijsgrond daartoe bij Openb. XIV : 13: »Zalig zijn de dooden, die in den Heer sterven, van nu aan; ja, zegt de Geest, opdat zij rusten mogen van hunnen arbeid". Ook smeekte hij hen: »de demeurer fermes et constans en la Doctrine du Fils de Dieu", die hij hun had verkondigd, aantoonende dat het de zuivere waarheid Gods was, die hij ook had verdedigd in tegenwoordigheid van den bisschop van Arras, en waarvan hij weldra rekenschap zou gaan afleggen voor het aangezicht Gods. »Gardez vous (zeide hij hierop) gardez vous bien de faire chose cötre vostre concience: car ie preuoy que les ennemis de l'Euangile exerceront leur furie sur nous autres, pour vous esbranler puis apres, à fin de vous diuertir, et vous faire faire des choses contre vostre conscience: donnez vous en garde, car vous auriez pais apres vn boureau que vous nouririez en vos poures cösciences, qui vous seroit vne gehenne continuelle. O mes freres q̃ c'est chose bonne de nourir vne bonne conscience". Nu vroeg hem een der gevangenen, of hij reeds het boek had voleindigd, waaraan hij begonnen was, waarop DE BRAY een ontkennend antwoord gaf, er bijvoegende, dat hij niet meer zou werken, maar dat hij rust ging nemen in den hemel. »Le temps (sprak hij) de mon departement est venu, ie m'en vay moisonner au ciel ce que i'ay semé en terre, i'ay bataillé vn bon combat, i'ay acheué ma course, gardant la

foy à mon capitaine: quant au reste la couronne de gloire m'est gardée, laquelle le Seigneur iuste Juge me donnera. Il me semble (dit zeide hij met een vroolijk en lachend gelaat) q mon esprit ait des aisles pour voler au ciel, estant auiourd' huy conuié aux nopces de mon Seigneur le Fils de mon Dieu". Het gesprek werd afgebroken door de komst van den gevangenbewaarder, die DE BRAY op de meest humane wijze verzocht afscheid te nemen, er aan toevoegende, dat het hem ten zeerste speet, dat de zaak een dusdanig beloop had gekregen [1]).

Wat wij hier hebben medegedeeld, draagt zoozeer den stempel der waarheid, dat het bijna niet anders kan, of wij hebben deze berichten te danken aan een ooggetuige.

Nadat DE BRAY in zijn hol was teruggekeerd, nam ook DE LA GRANGE afscheid van zijne gevangene medebroeders en »Terstont daerna wert GUYDO ende DE LA GRANGE opt Stadthuys gheleyt om de sentencie des doots te ontfanghen, te weten, om gehangen ende verworcht te worden, overmits sy tegen 't verbot des Hofs van Bruyssel gedaen hadden, sonder eenichsins haer Leere aen te roeren, dan alleen dat sy tegen haer expres verbot het Nachtmael wt-ghereyckt hadden. Ten corsten geseyt, sy bleven overwinners aller haerder vyanden in den midden des doots" [2]).

DE LA GRANGE werd eerst gehangen, en slechts weinige oogenblikken daarna werd ook DE BRAY buiten het stadhuis gebracht, om zijn vonnis te ondergaan. Zoodra hij bij de ladder kwam, die tegen de galg aan stond, knielde de vrome man neer om te bidden, »maer men en wilde hem sulcx niet toelaten, dan ructen hem op, ende deden hem opclimmen. Doen hy nv op de leeder was so vermaende hy 't volck, dat sy de overheyt eerbiedende, souden wesen, ende dat sommighe van hen haerlieder conscientie in desen deele niet heel wel ghequeten en hadden. Daer nae vermaende hy hen volherdich te blijven

---

1 Vgl. *l'Histoire de Pays-bas et Guy de Brès*, p. 389-391.

2 Vgl. *De Historien der Vromer Martelaren*, Tot Delf, bij BRUYN HARMANSSZ SCHINCKEL, Anno 1601, f⁰. 348, r⁰ *b*.

in de Leere welcke hy hen vercondicht hadde, protesterende dat hy anders niet gheleert en hadde dan de suyvere waerheyt Gods: maer al eer hi dese propoosten wt hadde, soo wenckten de Commissarissen den Beule dat hy hem voorthelpen soude" [1]).

Tot laat in den namiddag bleven de lichamen der beide predikanten aan de galg hangen, als 't ware om ze ten toon te stellen. Eindelijk nam men ze af en begroef ze op den Mont d'Anzin [2]). Het verhaal wil, dat het lijk van DE BRAY zoo ondiep onder de aarde was begraven, dat het weldra bloot kwam en daardoor ten prooi lag van allerlei dieren. Dit verhaal is wel aan eenigen twijfel onderhevig, tenzij hier aan honden moet worden gedacht. MORILLON weet ons te zeggen, dat DE BRAY op 't oogenblik, dat het vonnis aan hem werd voltrokken, zeer ontroerd was [3]). Aan wankelmoedigheid valt hier wel niet te denken. Dat hij »fort esbranlé" was, komt overeen met wat in de *Historie der Vromer Martelaren* is te vinden, n.l. dat hij het volk aanspoorde tot gehoorzaamheid en onderdanigheid aan de wettige overheid, en strookt ook volmaakt met de karakterbeschrijving, die door PONTUS PAYEN van DE BRAY is gegeven [4]).

Nog dient ter dezer plaatse vermeld te worden, dat DE BRAY uit zijne gevangenis niet alleen brieven heeft geschreven aan zijne vroegere gemeente te Valenciennes, maar ook aan zijne vrouw en aan zijne moeder. Hoewel zij niet onbekend zijn, heb ik gemeend ze als bijlage H achter dit werk te moeten laten afdrukken [5]).

Boven werd er reeds op gewezen, dat de vrouw van DE BRAY

---

1 Vgl. *De Historien der Vromer Martelaren*, f⁰. 348 v⁰. *a*.

2 De „Mont d'Anzin" ligt in de onmiddellijke nabijheid der stad, aan de linkerzijde van den straatweg, die leidt naar Azincourt.

3 Vgl. hierover bijlage D, blz. 76 noot 1.

4 Vgl. HENNE, l. c., T. I, p. 273, boven blz. 71.

5 Deze brieven komen voor in de *Histoire des Martyrs*, f⁰. 744 r⁰.*b*–f⁰. 747 r⁰.*a* en f⁰. 748 v⁰.*b*–f⁰. 749 r⁰.*a* en in *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres*, p. 356-388. De brief, door DE BRAY aan zijne moeder geschreven, wordt in de *Histoire des Martyrs* in twee stukken gesplitst, wat in *l'Histoire du Pays-bas et Guy de Bres* niet het geval is. Vgl. hierover nader in bijlage H, blz. 141, noot 1.

met hare kinderen, eenige dagen vóór zijne terechtstelling, naar Sédan was gegaan, hetgeen hem zeer verblijdde. Wat er van hen is geworden en of zij er lang hebben vertoefd, zal niet gemakkelijk uitgemaakt kunnen worden, daar mij bij een ingesteld onderzoek is gebleken, dat geboorte- of doopregisters van dien tijd, die hier eenig licht zouden kunnen verspreiden, niet aanwezig zijn, en de acten van den kerkeraad der protestansche gemeente aldaar niet beginnen vóór 1581.

Zoo zijn wij dan gekomen aan het einde van een leven, dat vol was van werken, moeiten en gevaren en dat doorgebracht is in de meeste matigheid, den grootsten eenvoud en de meest gestrenge zedelijkheid.

Om echter volledig in staat te zijn tot een volkomen juist oordeel over De Bray, moeten wij nog onze aandacht vestigen op de vruchten van zijnen geest, die hij ons achterliet.

HOOFDSTUK VI.

DE BRAY als schrijver. Slotbeschouwing.

De schriften, die ons van DE BRAY zijn bewaard gebleven, waarop wij bij voorkeur onze aandacht moeten vestigen, zijn:

1° *Le Baston de la Foy.*

2° *La Confession de Foy.*

3° *La racine, source et fondement des Anabaptistes.* Met de bespreking van enkele kleinere geschriften, door hem vervaardigd of vertaald, benevens zijn aandeel in de verbetering en uitbreiding van de *Histoire des Martyrs* van CRESPIN, besluiten wij.

1°. Dat de *Baston de la Foy* door DE BRAY te Rijsel vervaardigd en in 1555 te Lyon in druk verschenen is, hebben wij reeds vroeger vermeld [1]). Waarom hij dit geschrift »*Baston*

---

1 Vgl. boven blz. 19 noot 4. Het zeldzaam exemplaar van den 1sten druk behoort aan Jhr. TRIP VAN ZOUDTLANDT, predikant te Hattem. „Het is een 12°, bevattende het eigenlijke werk, groot 205 folia recto en versa, voorafgegaan van een *Somme des choses contenues en ce livre*, groot 2 blz.; een *Catalogue des Docteurs et Conciles* van 3 blz., en een *Epistre à l'église de Dieu qui est en L. par Guido*, van 24 blz.; en bovendien gevolgd van een *Table pour trouver les principiales choses contenues en se présent livre en forme de l'Alphabet*, groot 28 blz. De titel luidt: *Le | Baston de | la Foy Crestienne | Liure très uitile a tous Chrestiens, pour | s'armer contre les ennemys de | l'Evangile: et pour aussy cog | noistre l'ancienneté de no | stre saincte foy, et de | la vraye E | glise. Recuilly et ammassé des livres des anciens | docteurs de l'Eglise et des Conciles et de | plusieurs autres Docteurs, ls noms | desquels' voyra en la page suivante. | Avec vne Table, pour trouver | tout ce que tu voudras, con | tenu au livre. Vestez toute l'armeure de Dieu, afin que | puises resister contre les assauts du Diable. Ephe.* 6. A Lyon. | Anno 1555". (Vgl. Dr. A. KUYPER, *Ex ungue Leonem*, blz. 9 noot 1). Voor mij ligt een exemplaar in 12° gedrukt in 1562 te Lyon, dat op sommige plaatsen vrij wat afwijkt van den eersten druk. Het behoort aan de Universiteits-Bibliotheek te Leiden en heeft den volgenden titel en inhoud: *Le Baston | de la Foy |*

de la Foy" noemt, leeren ons zijne eigene woorden, voorkomende in den opdrachtsbrief: »Ie vous ay bien voulu dedier, mes tres aimez, ce present liure, intitulé le Baston de la Foy„ recueilli et amassé des liures des anciens Docteurs de l'Eglise, et des Conciles, et de plusieurs auteurs: à fin que par ce moyen vous appreniez tous ensemble à batailler contre voz ennemis, auec le propre baston duquel ilz bataillent-contre vous: à sauoir les anciens. Je ne vous dy pas combien ce baston ici vous gardera d'estre blessez de voz ennenmis".

Het boekske bevat, ook volgens Dr. KUYPER [1]), weinig belangrijks en is niets anders dan eene verzameling van allerlei aanhalingen, van overal bijeengebragt, om de voornaamste geloofswaarheden, door de Kalvinisten beleden, te stellen tegenover de leer der Roomsche kerk [2]). Strekt het zoo ten bewijze van DE BRAY's groote belezenheid in de schriften der kerkvaders, hetgeen te meer opmerking verdient, als men let op den betrekkelijk korten tijd, die er verloopen was, sedert hij zich in de armen van het Kalvinisme geworpen had. De brief

---

Chrestienne, | propre | Pour rebarrer les ennemis | de l'Euangile: par lequel | on peut aussi connoitre | l'ancienneté de nostre | Foy, et de la vraye Eglise. | Recueilli de l'Escriture Sainte. et | des liures des anciens Docteurs | de l'Eglise, et des Conciles, et de plusieurs autres auteurs. | Reueu et augmenté. | Imprimé à Lyon, | 1562. Aan het eigenlijke werk, p. 5–562, gaat vooraf een 30 p. groote brief met dit opschrift: GVIDO | *A l'Eglise de Dieu desire grace et | paix et misericorde de Dieu par | Iesus Christ nostre Seigneur en | la connoissance du Saint Euangile | du Fils de Dieu* |, benevens een *Catalogue | des Docteurs et Conciles, | desquels ce present Liure à esté recueilli.* | p. 1–4, terwijl het werk gevolgd wordt door een *Somme des | choses contenues en | ce pre- | sent Liure*, 2 p. groot, en een *Indice des ma | tieres principales, et sen- | tences notables con- | tenues en ce pre- | sent Liure*, groot 36 p. Opmerking verdient, dat in den eersten druk niet voorkomt „*Recueilli de l'Escriture sainte*", hetgeen in den tweeden druk vóór „*Livres des anciens docteurs*" wordt geplaatst. Nog verscheen in 1562 eene andere uitgave van de *Baston* te Genève bij GUILLAUME REGNOULT, waarop de naam van GUY DE BRESCE wordt vermeld; eene 3de of 4de editie zag het licht in 1565, verbeterd door THOMAS COURTEAU (vgl. DANIEL OLLIER, l. c., p. 168.) In de Bibliotheek de la Salle de la Réformation à Genève vindt men een exemplaar van dezen druk, terwijl door Prof. BONET MAURY te Parijs, aldaar in den loop van 1883 een exemplaar is teruggevonden van de uitgave van 1562 te Genève.

1 Vgl. a. w., blz. 9, noot 1.

2 Vgl. POOLMAN, t. a. p., blz. 179.

van opdracht begint in de eerste uitgave »à l'eglise de Dieu qui'est en L" en in de tweede »L. Gûido, à l'eglise de Dieu". Dat onder »l'eglise de Dieu, qiu'est en L" zal moeten worden verstaan l'eglise de Lille, is zeer waarschijnlijk. Wat de L vóór Guido beduidt in den aanhef der volgende uitgaven, is mij niet duidelijk geworden; het gaat niet aan, er ook hier Lille onder te verstaan, dewijl het opschrift in dat geval geen zin heeft. Over 't geheel is de opdrachtsbrief zeer sierlijk en schoon geschreven, en verraadt hij dezelfde hand, die wij terugvinden in den brief, die in den nacht van den 1sten op den 2den November 1561 in het kasteel te Doornik geworpen werd [1]), welke hand ook is op te merken in den »epistre", die aan de *Confession de Foy* voorafgaat. Éene aanhaling er uit is voldoende, om te doen zien, dat De Bray de pen vaardig hanteerde, op waardige wijze voor zijne geloofsgenooten opkwam om hen te verdedigen, en, waar zij verdrukt werden, hen niet tot verzet, maar veeleer tot onderwerping en zachtmoedigheid aanspoorde:

»Et quant à voz Princes, Juges et Magistrats, entre les mais desquels ce present liure pourra tomber, ie vous prie, et requier au Nom du Dieu vivant, et de son Fils nostre Seigneur Jesus Christ, qui a respandu tout so sang en Croix pour l'amour de nous, que vous ayez à iuger iuste iugement des poures fideles, desquelz voz prisons sont remplies auiourdh'uy par la fureur des venerateurs des Peres, et ne soyez plus des bourreaux de cette meschante vermine: Car ce n'est pas vne chose honneste, et ne doit auoir lieu entre les hommes, que les Rois Empereurs. Princes et Magistrats soyet faits les bourreaux et medias. Soyez donq plus vergogneux que vous n'auez esté iusques ici, à cause que vous portez le Nom de Dieu, et que la puissance de gouuerner les peuples, vous et donnée de Dieu, non pour en abuser en punissat les bons, et defendat les mauvais ains pour maintenir et aider les bons, et pour punir les mauvais, comme les Apostres l'ont enseigné. Mais helas mon Dieu, en quel aveuglement est tombé le monde, d'estimer que ceux qui tiennent la vraye doctrine ancienne soyet heretiques? O Juges et Magistrats, ne voyez vous pas iournellemet en voz prisons les poures enfans de Dieu,

[1] Vgl. boven blz. 33 en 34.

boire et mager estroitement du pain et de l'eau, et estre iettez vilainement en fosses basses avec les bestes venimeuses, couchez comme des pour bestes sur vn peu de paille, ayas les bras et les iambes rompues par force de gehene? Ne voyez-vous pas, di-ie, de l'autre costé ces beaux messieurs qui sont si grans zelateurs des Peres anciens, auoir leurs vetres par tout farcis de vin et de sausses, sortans de leurs banquets, et couiues avec vn visaige embrasé de vin comme vn feu, qui s'en viennent à passe-teps interoguer les poures fideles, lesquels on va querir, non pas à table, mais en vne orde, tenebreuse et puate fosse? Lors on amene liez et enchainez les poures enfans de Dieu, auec vne face toute palle, deuat ces visages enflabez de vin et de sausses, et la premiere salutation qu'ils donnet, c'est, Viença meschant heretique, Va meschant damné, seducteur de peuples, tu as le diable au corps. Incotinet que les poures enfans de Dieu pensent ouurir la bouche pour leur defence, ces gros creuez subitement mettet la main à leur bible: mais c'est bien vne autre bible que le vieil et nouueau Testamet, car ils n'én sauet tirer que des fagots, et y apprendre à crier, Au feu, au feu, les meschas heretiques. Ie ne say où ils ont appris à faire ainsi. Ont ils appris cela des Prophetes et Apostres? Il appert bien que non. Ils n'ont pas aussi appris cela des anciens Peres: car ils trouueront dedans ce present luire qu'ils ont dit et fait tout autrement" [1]).

In den Catalogus, die de schrijvers vermeldt, aan wie de aanhalingen ontleend zijn, komen 41 namen van »docteurs" voor, terwijl 13 conciliën worden vermeld [2]).

Het boek is verdeeld in 23 hoofdstukken: 1°. De Dieu et de ses proprietez. 2°. De Christ et de ses proprietez. 3°. Du S. Esprit et de ses proprietez. 4°. De la Loy. 5°. Du franc Arbitre. 6°. Des causes de nostre iustification. 7°. Du merite. 8°. D'vn seul mediateur. 9°. De l'Eglise et de sa puissance. 10°. Du Baptesme. 11°. De la confession à Dieu, et de la reconciliation auec le prochain où est aussi parlé de la confession auriculaire. 12°. De la Cene. 13°. De l'Escriture sainte. 14°. Des Assemblees des fideles. 15°. Du Mariage. 16°. Des

---

[1] *Le Baston de la Foy*, Lyon, 1562, Epistre, p. 14–17.

[2] In de editie van de *Baston*, te Genève, 1562, komen 43 namen van „docteurs" voor en worden 14 Conciliën vermeld. Vgl. D. OLLIER, *Guy de Brès*, p. 172.

Full title of Ch XXII is: "Comment les magistrats qui persecutent les fideles pour ombre de religion ne demeurent impunis."

voeus. 17°. Du Jeusne et des viandes. 18°. De l'honneur des Saints 19°. Des Images. 20°. Du Purgatoire. 21°. De ne contraindre personne à croire. 22°. Des Magistrats qui percecutent les fideles. 23°. Du Magistrat ciuil, et de sa puissance.

De *Baston* vond spoedig tal van lezers, gelijk de elkaar vrij snel opvolgende uitgaven aantoonen. Ook in ons land werd zij gelezen, zoeals blijkt uit eene vertaling er van, die hier onder den titel van: *Staf des geloofs* het licht zag.

2°. *Confession de Foy* [1]).

---

[1] Voornaamste literatuur.

Leere ende order | der | Nederlansche, soo Duytsche | als Walsche, Ghereformeerder kercken: | in twee deelen onder-scheyden: | Vvaer van het eerste begrijpt, | Corpus Doctrinae | Dat is, | De Publijcke, of Opentlijcke ende alghemeyne Schriften | de suyvre Leere aengaende, van den beghinne der Reformatie, onder het | Kruys ende naderhandt, van de selve Kercken, gehouden, gheleert, gelooft | ende met den Bloede bevesticht: tsamen als in een Lichaem vervat: | Door | ANTHONIUS THYSIVS, Professor der Heyliger Schrift, in de ver- | maerde Hooge School tot Harderwyck. |

Waervan de Register op de weer-zijde deses blats verhaelt wordt. |

Apoc. 3. 11 | Siet ick kome haestelijk, hout dat ghij hebt, opdat niemant u kroon en neme. | 't Amsterdam, | By PIETER PIETERSZ. Boeckvercoper, woonende op 't | Water, bij den Dam, in den Gulden Kerck-Bybel, 1615.

Het door mij gebruikte exemplaar behoort aan de Universiteits-Bibliotheek te Gent en is afkomstig uit de pamfletten-verzameling van I. MEULMAN. Een tweede exemplaar behoort aan de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, een derde aan de Bibliotheek der Remonstranten te Amsterdam.

MARTINI SCHOOCKIJ, | Ultrajectini | *Liber | De bonis vulgo Eccelisiasticis dictis:* | Groningae, 1651, p. 519–522.

Praestantium ac Eruditorum | virorum | Epistolae | Ecclesiasticae | et | Theologicae. | Editio tertia | Amstelaedami, | 1704, p. 294 en 295.

JOH. ENS, *Kort Historisch berigt | van de | Publieke schriften, | rakende de | Leer en Dienst der Nederduytze kerken van de | Vereenigde Nederlanden, | Zijnde de Formulieren van Eenig- | heyt ende Liturgie.* Utrecht 1733, blz. 77-126.

I. LE LONG, *Kort | Historisch Verhaal, van den eersten oorsprong der | Nederlandschen Gereformeerden | kerken onder 't Kruys.* Amsterdam, 1751, blz. 82–110.

W. TE WATER, *Tweede | eeuw-getijde | van de | geloofsbelijdenisse.* Middelburg, 1762.

YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk,* Dl. I. Breda, 1819. Vgl. het register i. v. Geloofsbelijdenis.

C. M. VAN DER KEMP, *De eere der Nederlandsche Hervormde Kerk gehandhaafd,* Dl. I. Rotterdam, 1830, blz. 183–208.

Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland, Dl. IX. Leiden, 1838, blz. 285–387. Overzicht van het trapsgewijze toegenomen gezag der Geloofsbelijdenis en van den Catechismus, als Formulieren van eenigheid, door J. BORSIUS.

H. E. VINKE, *Libri Symbolici Ecclesiae Reformatae Neerlandicae,* Trajecti ad Rhenum, 1846. Praefatio, p. X–L.

Van oneindig meer belang dan de *Baston de la Foy* is de *Confession de la Foy*, vooral met het oog op de betrekking, waarin zij staat tot onze Nederlandsche Hervormde Kerk. Dit verplicht ons er langer bij stil te staan dan bij eenig ander geschrift van DE BRAY. De allereerste vraag, die zich aan ons voordoet, is deze: Met welk doel is de *Confession de la Foy* geschreven? Het antwoord op deze vraag is te vinden in den »Epistre au Roy", die aan den tekst der *Confession* voorafgaat. Wij lezen daar:

»S'il nous estoit permis, ô Sire, de nous presenter deuant vostre maiesté, pour nous defendre des crimes dont on nous charge, et monstrer l'equité de nostre cause: nous ne chercherions ce moyen secret de vous faire entendre le gemissement de vostre peuple par vne requeste muette ou Confession escrite: mais puis que nos ennemis vous ont rempliz les oreilles de tant de faux rapports, que nous sommes non seulement empeschez de venir deuant vostre face, mais chassez de vos terres, meurtris et bruslez en quelque part où nous soyons trouuez: pour le moins, Sire, ottroyez-nous au nom de Dieu, ce q nul homme ne peut denier aux bestes: c'est d'entendre comme de bien loing nostre clameur: afin que si, nous ayant entendus, les feux soyent augmentez en vostre royaume, les gehennes et tormens multipliez; et au contraire si nostre innocence vous est manifeste, qu'elle vous ait pour appuy et refuge à l'encontre de la violence de nos ennemis" [1]).

Duidelijk blijkt hieruit dat de *Confession* vervaardigd is, om Koning Philips II te laten zien, dat de godsdienst, dien de Kalvinisten beleden, geen aanleiding kon geven tot de misdaden, waarvan zij door hunne vijanden werden beticht. Oorspronkelijk is dus de *Confession de Foy* niets anders dan een verweerschrift. En wie waren de vijanden, waarvan in den opdrachtsbrief sprake is? De schrijver (DE BRAY) der »*Remonstrance aux magistrats, des Pays-bas, assauoir Flandres, Braban, Hainault*,

---

Nederlandsch Archief voor kerkelijke geschiedenis, Dl. IX. Leiden, 1849, blz. 135, noot 3 en blz. 152, noot 2.

Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, *Eene bladzijde uit de Geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, 's Gravenhage, 1861.

1 Vgl. *Confession de Foy*, Genève, 1855. Epistre, p. 1 en 2.

Artois, Chastelenie de l'Isle, et autres regions circonuoisines", voorkomende achter de *Confession*, noemt twee soorten op, die hij volgenderwijze aanduidt:

»les vns pour toute raison n'ont qu'vn zele inconsideré de telle quelle religion appuyee seulement sur vn erreur commun et inueteré. Les autres nous persecutent, no pour ce que nous les troublons en leur devotion: car il n'y en a point en eux: mais pour ce que l'Euangile (selon lequel desirons nous reformer) est contraire à leur impieté, auarice, ambition, paillardises, homicides, yurogneries et autres meschancetez, esquelles ils se plongent et veautrent comme bestes".

De wijze, waarop de *Confession* den Koning van Spanje is aangeboden, is reeds vroeger vermeld geworden [1]). Als feit mag worden aangenomen, dat DE BRAY in den nacht van den 1[sten] op den 2[den] November 1561 een exemplaar der *Confession* in het kasteel van Doornik zal hebben laten werpen, opdat het door den bevelhebber DE MONTIGNY zou gezonden worden aan de Landvoogdes te Brussel, die er op hare beurt den Koning van Spanje mede in kennis zou kunnen stellen.

Omtrent het jaar der uitgave verkeert men niet meer in het onzekere. Sedert toch een exemplaar der eerste uitgave is ontdekt bij den Haagschen Boekhandelaar I. L. C. JACOB, staat het vast, dat 1561 het jaar is, waarin zij voor het eerst verscheen [2]). Doch ook MODED geeft 1561 op als het jaar,

---

1 Vgl. boven blz. 22.

2 Van dit exemplaar, aangekocht door Jhr. TRIP VAN ZOUDTLANDT en naderhand door hem ten geschenke gegeven aan de Koninklijke Bibliotheek te 's Hage, waar het zich thans bevindt, verscheen in 1855 een nauwkeurig facsimilé bij den Geneefschen boekhandelaar JULES GUILLAUME FICK. Deze nieuwe uitgave is aangekondigd door G. H. M. D(ELPRAT) in de *Algemeene Kunst- en Letterbode* van 1856, blz. 132 en 133. Vóór dit exemplaar was ontdekt, had men er toch vroeger reeds op gewezen dat 1561 wel naar alle waarschijnlijkheid het jaar zou zijn, waarin de *Confession* in 't Waalsch was verschenen. Vgl. Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, a. w., blz. 3 noot 1. Bij de hier aangehaalde litteratuur kan nog gevoegd worden: JEAN BRUN, *La veritable religion des Hollandois*, Amsterdam 1675, p. 26, 34, 45.

In een met wit doorschoten exemplaar van TE WATER'S *Tweede Eeuwgetijde*, behoorende aan de Leidsche Universiteits-Bibliotheek (754, B. 12), die het na den dood van den schrijver in haar bezit kreeg, vond ik op blz. 3 in eene aanteekening

waarin de *Confession* in het licht is gegeven [1]). Na deze ontdekking, heeft men later nog een ander exemplaar gevonden der *Confession*, ook in 1561 uitgegeven [2]).

Zoodra de Landvoogdes kennis had gekregen van de verschijning der *Confession*, waarvan zij reeds een exemplaar in handen had, voordat DE BRAY er een liet werpen op het voorplein van het slot [3]), zond zij hiervan bericht aan de besturen van eenige der voornaamste plaatsen, met verzoek, om hun best te doen, dit verderfelijke geschrift, wáár zij het vonden, te vernietigen en hen, die het in hun bezit hadden, daarvoor gestreng te straffen [4]).

Al vrij spoedig werd de *Confession* in onze taal overgezet. De oudste Hollandsche uitgave toch is van 1562. Een exem-

---

het volgende: „de tijd der opstellinge van de *Ned. Geloofsbel.* wordt tot het jaar 1561 gebracht door P. E. JABLONSKI in: *Instit. historiae Christianae recentioris*, p. 86, die hierin, gelijk genoegzaam in alles, gevolgd is door J. H. S. FORMEY in zijn *Kort begrip der kerkelijke historie*, Dl. II, uit het Fransch vertaald en met aanteekeningen voorzien door J. DE LA FONTAINE, 1765. Vgl. nog CH. PIOT, l. c., p. 17.

1 Vgl. *Grondich be- | richt, van de eerste be- | ghinselen der Wederdoop- | sche Secten*, door HERMANVM MODED, / Tot Middelbvrgh, / by SYMON MOULERT / Anno 1603, blz. 270, „waer medė dat accordeert de belijdinge, die wy de ghereformeerde van de nederlanden den Coninck van Spaengien ouerghegheven hebben (by my onder 't Cruyce beneersticht) int Jaer 1561, ingaende in Januarij."

2 Vgl. Dr. A. v. D. LINDE, *Nederlandsche Spectator* 1865, blz. 162*b*–163*b*. „De text dezer uitgave is dezelfde, maar de titel is aanmerkelijk gewijzigd. Behalve de woorden: Confession / de foy / Faicte d'vn commun accord etc., bevat hij de opgaaf: Avec une Remonstrance / aux magistrats de Flandres / Braban, Hainault, Artois / chastelance de l'Isle, et au- / tres regions circonvoisines. Op deze woorden volgt een klein fleuron, maar zonder vinjet, zonder den text uit I Petr. III, en dan het jaartal MDLXI. Het geheel is groot 45 pp. en 2 bll. wit, verdeeld als volgt: Titel, keerzijde sonnet, 6 bll. met den brief aan FILIPS, 31 pp. met de Confession etc. Het formaat van deze editie staat tot die, welke in de Koninklijke Bibliotheek in den Haag is, als 13,8 × 9,3 tot 16,5 × 11,5. Dit exemplaar behoort in eigendom aan den Heer RENIER CHALON te Brussel".

3 Vgl. boven blz. 32.

4 Vgl. CH. L. FROSSARD, l. c., p. 296 en 297. De hier voorkomende *Lettre missive*, verkeerdelijk *Lettre patente* genoemd, is ook afgedrukt door DE COUSSEMAKER, in zijn: *Histoire des Troubles religieux dans la Flandre Maritime*, T. III, p. 70 en 71. De minute er van is te vinden in No. 27 de l'Inventaire, Rijksarchief te Brussel. De brief is onderteekend door de Landvoogdes en door VAN DER AA, waarvoor FROSSARD heeft gelezen VANDENSTA.

plaar hiervan is in het bezit geweest van I. LE LONG [1]), doch schijnt spoorloos te zijn verdwenen, tenzij het hetzelfde mocht zijn, als dat, hetwelk gevonden is door Dr. A. v. D. LINDE, die het ten geschenke heeft aangeboden aan de Koninklijke Bibliotheek in den Haag, waar het zich thans bevindt [2]).

Doch al ware van dezen eersten druk geen exemplaar gevonden, dan zou het toch kunnen worden aangetoond, dat de *Confession* in 1562 in 't Nederlandsch is overgezet geworden [3]).

---

1 Vgl. *Kort Historisch Verhaal*, blz. 84.

2 Een facsimilé hiervan uit de drukkerij der firma ENSCHEDÉ te Haarlem verscheen in 1864 te Nijmegen bij ADOLF BLOMHERT.

3 In het *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, door G. F. BARON THOE SCHWARTZENBERG, Dl. III, f°. 569, Leeuwarden 1778, komt het volgende voor:

„Ordonnantie, dat die zeker Boekje genaamd Belijdenis des Geloofs, bevonden wordt uitgestrooid, of onder zig te hebben, gevangen genomen, en overgezonden moet worden.

Den 7 April 1562.

JOHAN VAN LIGNE, Grave tot Aremberge, Vrijheere tot Barbanson, Seuenbergen etc. Stadhouder-Generael, mitsgaders die President en de raeden des Coninex van Spaengien, geordonneert in Vrieslant. Vheste, Eersame, Lieve, Besundere: Also sommige Sectarissen, om beter te moegen verwecken eenyge beroerten ende remotien onder goede Ondersaeten van Conincklijke Maiesteyt ons Aldergenaedichste Heere, ende die selue te trecken toe haerluyder quade opinie, souden hebben doen verspreyen zeecker boecxken, geintituleert: *Belijdinge des geloofs*, gemaict mit een gemein accordt, doir die Gelouige, die in de Nederlanden ouer al verstroyt zijn, dewelcke nae die zuyverheyt des heylighen Euangeliums ons Heeren Jesu Christi begeeren te leuen, gedruckt in den jaere ons Heeren Jesu Christi duysent vyffhonderd twee ende 't sestich, wesende de naem van den Drucker des voirscreuen boecxkens gesupprimeert; ende om sulcx te moegen geboerlicken volbringen, seynden deselue, onder dexele van missiuen, aen die officier, die van der Wet, ende andere goede Luyden: Omme waerinne te remedieren, ende die Ondersaeten van deze Landen niet en worden gescandalizeert, ende van den rechten wech, oick van der Obedientie van zijne Maiesteyts ende Ouerheyt verleit, soo ist; dat wij vordonneren ende deputeeren van zijne Maiesteyts wegen wel expresselick, dat ghij in alle de plaetsen van une jurisdictie scherp toesicht neempt, dat sulcke boecxkens niet verspreit en worden; ende zoo verre eenyge van dien bij iemandt beuonden worden, ghij in dien geualle deselue wel particulierlijck examineert, ende onderuraecht waer zij dezelue gecregen hebben, apprehenderende die Distribueerders, indyen ghy deselue weet te becomen, mitsgaders die geene, die bij hem sulcke boecxkens hebbende, daer aff geene genoechsame redene en sullen connen geeuen waer zij die gecregen hebben, ende die seluige ons wel verseeckert hier op ten Blockhuyse geuenckelicken ouerschikt, om tegens henluyden geprocedeert te wordene als nae rechte; van des te doene en syt in geenen ghebreecke.

Door wiens toedoen de *Confession* in onze taal is overgezet, kan vooralsnog niet worden uitgemaakt. Sommigen denken aan MODED [1]), anderen aan GODFRIED V. WINGEN [2]). Er wordt hier een nauwkeurig onderzoek vereischt. Later komen wij op de verschillende, Hollandsche zoowel als Fransche, drukken meer in 't bijzonder terug. Thans moeten beantwoord worden de vragen: Wie is de schrijver der *Confession?* wat is ons van haar ontstaan bekend? Wij hebben hieromtrent drie berichten, en wel van THYSIUS, SCHOOCK en SARAVIA [3]).

Het eerst trekt onze aandacht de mededeeling van SCHOOCK, niet omdat zij de oudste is, maar omdat zij beschouwd wordt als de meest ware en nauwkeurige, »locus hac in re classicus", zooals Dr. VINKE zegt [4]). Hoe hebben wij over die meddeeling, volgens SCHOOCK uit »certis documentis" geput, te oordeelen?

Vheste, Eersame, Lieue Besundere; onse Heer Godt zy mit V.
Gescreuen toe Leeuaerden in de Cancelrye den seuenden Aprilis. Anno XV[C] twee ende 't sestich.

Onderteekent,

P. EEMSKERCK.

Na een afschrift uit de Secretarie van Franequeradeel".

1 Vgl. *Le Protestantisme Belge, avant pendant et après les troubles du XVIe Siècle.* Considerations historiques par un Belge. Bruxelles, Anvers, 1856, p. 90.

2 Op het titelblad van eene uitgave der *Bekentenisse of Belijdenisse des geloofs* van 1566, die in het bezit is der Koninklijke-Bibliotheek te Brussel (vgl. *Catalogus der Bibliotheca Hulthemiana*, Dl. IV, p. 316, No. 26451)., staat geschreven: Auctor est GODFRID V. WINGENE, Praeceptor, vide plura apud OUTHOVIUM, in syne *Warschouwinge*, 8[0]. 1723, p. 217–222.

3 Vgl. A. THYSIUS, *Corpus Doctrinae,* Voorreden, blz. 8–10.
SCHOOCK, l. l., p. 519–521.
Praest. ac erudit. vir. Epist., p. 294 en 295.

4 *Libri Symbolici*, Praefatio, p. XIII, noot 1. Wegens het groote gewicht, dat aan SCHOOCK'S mededeeling wordt gehecht, deel ik ze hier in haar geheel mede: „A quibus primitus haec (confessio) universalis consensus in Orthodoxia formula per Belgium, concepta fuerit, diversimode a variis refertur. Ego *ex certis documentis*, pleniori opere cum bono Deo suo tempore exhibendis, ita hanc rem se habere didici. Jam anno 1559. GUIDO DE BRES vir pientissimus, (quippe, uti antea patuit veritatem Evangelicam sanguine suo obsignavit) maxime quod furibundi Anabaptistae

Volgens SCHOOCK zal DE BRAY reeds in 1559 begonnen zijn met het samenstellen van eenige artikelen der rechtzinnige overeenstemming, en wel met het doel om aan de geloofs-Inquisiteurs te laten zien, dat hij en zijne geloofsgenooten niet moesten worden gelijk gesteld met de Anabaptisten. 't Is zeer wel mogelijk, dat DE BRAY reeds in 1559 de hand aan het werk heeft geslagen, daar er volstrekt geen bezwaar bestaat aan te nemen, dat hij in dat jaar reeds uit Zwitserland naar zijn vaderland was teruggekeerd [1]). Toch zal hij wel niet zijn begonnen, vóór dat hij kennis had gemaakt met de *Confession de Foy des églises reformées du royaume de France,* aangenomen in de eerste nationale synode, die in Mei 1559 onder voorzitterschap

---

ab Inquisitoribus eodem loco cum Orthodoxis haberentur, instituit quosdam articulos consensus Orthodoxi colligere, quos cum Hadriano Zaraviae accincto ad iter Genevense primitus exhibuisset, per eum Calvino et aliis Theologis Genevatibus sub finem illius anni ostensi fuerunt; sed cum ab Authore lingua Gallica (quod Belgis plerisque ea ex parte aut vernacula esset, aut saltem familiaris) concepti essent, Zaraviae authores fuerunt, moneret tum Authorem, tum reliquos per Belgicam ministros, potius cum patribus Gallis consentirent in Confessionem, quae in prima Synodo Parissina recenter eodem anno condita erat, die videlicet 19. May, redux paulo post in Belgium Zaravia, Authori tum viva voce, tum per literas, quas a Genevatibus deferebat, consilium Calvini, aliorumque illius Collegarum exposuit, pressitque hos articulos Bresius usque ad annum 1561. quo ex consilio Godefridi Wingii, cujus jam antea fuit facta mentio (renuente licet Zaravia, qui contendebat iterato Genevates consulendos esse) eosdem misit ad Ecclesiam Emdanam, in qua cum viveret Cornelius Cooltuyn Wingio familiaris, ipse eosdem cum paucis ex collegis (quod non putaret, omnes privati ministri positiones, tanquam definitam formulam consensus plurium nationum, probaturos esse) expendit, probavitque; postea missi fuerunt ad varios in Belgio ministros, item ad ministros Metenses, quorum jam antea facta fuit mentio, nec non Frankendalium ad Petrum Dathenum et Casparum Heidanum, ut et Francfurtum ad Vallerandum Pollanum, nec non ministros Ecclesiae Belgicae Londini, itemque eos, qui ibidem Ecclesiae Galicae praeerant, Nicolaum scil. Galasium, Petrum Cognatum, et Petrum Alexandrum quondam Confessionarium Mariae Ungariae reginae; neque enim consultum fuit visum, iterum adire Genevates, quod mallent Belgas Gallicae Confessioni, hoc ipso anno 1561. vulgatae subscribere. A plerisque in Belgio Ministris visa cum esset haec Confessio taciteque probata, Walonico idiomate, primitus concepta erat ab Authore vulgata est anno 1562, ac mox anno sequenti, sive anno 1563 in Belgicam traducta linguam per ommes Ecclesias non solum fuit diffeminata, verum etiam ab hoc tempore coepit esse formula consensus". Het overige gedeelte van SCHOOCK's mededeeling zal ons eerst straks te stade komen.

1 Vgl. boven blz. 24, 25.

van FRANCOIS DE MOREL, heer van Callonge of Colonges, te Parijs gehouden werd [1]). Want, ofschoon de Confessie van DE BRAY niet moet worden beschouwd als eene bepaalde navolging van de Fransche, zoo heeft hij haar toch tot voorbeeld genomen. Is er dus geen voldoende grond, om dit eerste gedeelte van SCHOOCK's bericht in twijfel te trekken. Iets anders is het, waar hij spreekt over SARAVIA en diens reis in 1559 naar Genève. In 1557 was ADRIAAN SARAVIA gevlucht uit het Franciscaner klooster te St. Omer [2]), vermoedelijk naar Duitschland, om dit land weldra te verlaten, ten einde zich naar Engeland te begeven. Volgens GLASIUS [3]) bevond SARAVIA zich aldaar slechts korten tijd, nadat ELISABETH aan de regeering was gekomen, en heeft hij er zijne theologische studiën vermoedelijk te Oxford volbracht. Zeker is het, dat hij in December 1561 reeds lang te Londen had vertoefd, en dat GALLASIUS besloten had, hem tot zijn opvolger aan te stellen. Deze bijzonderheid weten wij uit een brief, door GALLASIUS den 31sten December 1561 aan KALVIJN geschreven, waarin o. a. deze mededeeling voorkomt: »Nactus sum hominem satis doctum atque ut arbitror cordatum, quem substituam meo loco. Ei nomen est ADRIANUS SARAVIUS, Hedmi natus, qui et Belgicam et Flandricam linguam tenet. Iam

---

1 *La France Protestante.* 2me édition, 2me partie. Paris 1882, Col. 1050. Volgens ATH. COQUEREL fils, *Precis de l'Histoire de l'Eglise Reformée de Paris*, Paris, 1862, p. 30, is deze synode gehouden van 26–28 Mei.

2 Vgl. *Papiers d'Etat,* No. 27 de l'Inventaire. Hierin komt o. a. voor een brief van JACQUES TAFFIN (vgl. boven blz. 5 noot 3) geschreven in Februari 1562 „A tres honnorez srs. messrs. les president, et gens du Conseil en Flandres", waarin het volgende onze aandacht verdient: „Quand au IIIJe point, que ledt. suppliant avroit tiré ung frère ADRIEN cordelier, horz du couvent de St. Omer, luy administra argent, et soubstenu en son logis. Ledt. suppliant confesse luy avoir delivre trois escuz ...... Ains comme le bruit a courru ledt. cordelier avoit passé quattre ans haste de soy retiré avecq des Capitaynes Allemans tenans garnison audt. St. Omer, luy furnissans livres d'Allemagne comme aucuns dudt. couvent ont compté, especiallement ung nommé frere Franchois de Wallocapelle, aiant grande suspicion sur ung gentilhomme françois, qui se debuoit trouver a Poperinghes".

3 Vgl. B. GLASIUS, *Godgeleerd Nederland,* Dl. III, 's Hertogenbosch, 1856, blz. 260.

aliquandiu inter nostros versatus est, ita ut vitae suae testimonium habere possit" [1]). Hoe kon nu GALLASIUS op deze wijze aan KALVIJN schrijven over SARAVIA? Hij wordt hier voorgesteld als een gansch en al aan KALVIJN onbekend persoon, die reeds geruimen tijd in de gemeente te Londen had vertoefd, en van wien een goede getuigenis aangaande zijn leven kon worden gegeven. Natuurlijk zal SARAVIA aan GALLASIUS, vóór deze hem in zijne plaats aanstelde, wel een en ander van zijne levensgeschiedenis hebben verteld; en zou hij nu daarover sprekende hebben kunnen verzwijgen dat hij nog geen twee jaren geleden met eene Geloofsbelijdenis bij KALVIJN was geweest te Genève? Dit feit zou hij toch zeker wel wegens zijne belangrijkheid verhaald hebben, en nemen wij aan, dat hij het aan GALLASIUS heeft gezegd, dan wordt het onbegrijpelijk, dat deze er met geen enkel woord van rept in zijnen brief van den 31sten December. In elk geval, dit staat vast, dat KALVIJN in 1561 geen kennis had aan SARAVIA, en dat deze dus niet in 1559, met de door DE BRAY vervaardigde artikelen te Genève kan zijn geweest [2]). Hiermede valt dit gedeelte van SCHOOCK's bericht, en, na dit te hebben aangetoond, is er niets tegen, om ook te twijfelen aan hetgeen hij zegt over het reeds vervaardigen van eenige geloofsartikelen door DE BRAY in 1559. Doch ook al kenden wij niet den door GALLASIUS geschreven brief, dan is toch reeds bij eene meer dan oppervlakkige lezing SCHOOCK's bericht, waar hij ons verhaalt, om welke reden KALVIJN en de Geneefsche godgeleerden in 1559 de aanneming van de Fransche Confessie beter oordeelden, zóó zonderling, dat wij het niet als historisch kunnen aanmerken. DE BRAY (heet het) had zijne artikelen geschreven in de Fransche taal, die door verreweg de meeste inwoners uit de Zuidelijke Nederlanden werd ver-

---

1 Vgl. *Corpus Reformatorum*, T. XLVII, Col. 226.

2 Opmerking verdient ook, dat SARAVIA in zijn brief aan JOH. WTENBOGAERT (vgl. *Praest. ac erudit. vir. Epistul.*, f⁰. 295ᵃ) zegt: „Ego me illius Confessionis ex primis unum fuisse authoribus profiteor". Zou hij, toen hij dit schreef, misschien vergeten hebben, dat hij met die Confessie naar KALVIJN was geweest? Dit is onmogelijk. Was hij er geweest, dan had hij het hier moeten vermelden.

staan, en om die oorzaak nu moest SARAVIA aan DE BRAY en de overige Zuid-Nederlandsche predikanten, uit naam der Geneefsche godgeleerden, te kennen geven, dat het verkieselijker was, zich aan te sluiten bij de Confessie, die in Mei 1559 op de eerste nationale synode te Parijs als regel voor de Fransche kerken was aangenomen. Bezwaar tegen inhoud of vorm werd dus te Genève niet gemaakt, het eenige, wat men er tegen had, was *de taal*. Had dus DE BRAY het Vlaamsch (dat hij misschien toen reeds machtig was) gebruikt, dan was de zaak in orde geweest. Men ziet, een, zóó belangrijke zaak, als een Belijdenisgeschrift is, te veroordeelen, alleen om de taal, dit gaat niet aan.

Nog eene andere bedenking moet tegen SCHOOCK's mededeeling worden ingebracht, en wel deze, dat noch in de brieven, in dit tijdstip door KALVIJN aan zijne vrienden en kennissen geschreven, noch in het schrijven van deze aan hem, noch in zijn dagboek één enkel woord over deze gansche zaak voorkomt. Dit verdient te meer aandacht, dewijl de *Confessio Gallicana* in het wijde en breede wordt besproken. Zou nu KALVIJN den arbeid van DE BRAY, dien hij persoonlijk kende, zoo gering hebben geschat, dat hij er aan niemand, zelfs niet met eenige weinige woorden, gewag van maakte? Zouden al de Geneefsche godgeleerden er een diep stilzwijgen over hebben bewaard? Zou BEZA in zijn *Histoire Ecclésiastique des Églises reformées au Royaume de France* er over hebben kunnen zwijgen? Al deze vragen doen zich voor, indien SCHOOCK's mededeeling waarheid bevat, doch verdwijnen, zoodra men de historische waarde er van laat vallen. Doch meer nog dan reeds werd genoemd is er, wat rechtmatigen twijfel wekt en de overtuiging versterkt, dat de »*certa documenta*", waaraan dit verhaal zijn ontstaan te danken heeft, als zeer »*incerta*" moeten worden aangemerkt.

Niet zoodra toch was SARAVIA teruggekeerd, of hij deelde DE BRAY zoowel mondeling als schriftelijk het oordeel van KALVIJN c. s. mede. En wat deed nu DE BRAY? Den raad, dien men te Genève gegeven had, opvolgen? Neen, noch hij, noch SARAVIA stelden pogingen in het werk, om de in Frankrijk

aangenomen Confessie ingang te doen vinden; de artikelen werden eenvoudig weggeborgen, en hiermede was de zaak voorloopig uit. Doch in 1561 kwam er verandering. GODFRIED VAN WINGEN namelijk gaf aan DE BRAY den raad, zijn werk te zenden aan CORNELIUS COOLTUYN [1]), opdat deze het zou inzien en er zijn oordeel over uitspreken.

Zonderling, dat DE BRAY, naar 't schijnt volstrekt niets, meer van Genève wilde weten, nu men dáár zijn arbeid niet onmiddellijk had goedgekeurd. En wilde nu VAN WINGEN hem in zijn verzet tegen KALVIJN aanmoedigen? Vanwaar bij deze beide personen die terzijdestelling van hunnen meester? Vanwaar kwam die terzijdestelling later, toen de Confessie op hare rondreis overal werd goedgekeurd? Of verzweeg men, dat reeds in 1559 SARAVIA op zijne reis naar Genève deze artikelen aan de goedkeuring der dáár vertoevende godgeleerden had onderworpen? Zeker zou het niet pleiten voor SARAVIA, indien hij toen had gezwegen, en had hij gesproken, dan zouden misschien ergens sporen aangetroffen worden, dat deze of gene pogingen in het werk had gestéld, om de Confessie der Hugenoten aan te nemen; doch van deze pogingen is evenmin iets te bespeuren, als dat eenig bewijs te vinden is, waaruit zou kunnen worden afgeleid, dat SARAVIA zijne bevindingen te Genève in 1559 wereldkundig heeft gemaakt. En wat deed nu COOLTUYN, nadat DE BRAY hem zijne geloofsartikelen had gestuurd? Hij overwoog ze en keurde ze goed, en dit deden ook eenige zijner ambtgenooten, aan wie hij die artikelen ter lezing gaf. Welke ambtgenooten dit waren, wordt door SCHOOCK niet vermeld. Nu zond COOLTUYN de artikelen weer aan DE BRAY terug, en eenigen tijd daarna gingen ze (zeker in verschillende afschriften) hunne rondreis maken. DE BRAY of een zijner vrienden zond ze nu ter beoordeeling niet slechts aan de Kalvinistische predikanten in België, maar ook aan eenige buitenlandsche. Heeft

---

[1] Vgl. G. PARIS in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 5de Jaargang, 1859, blz. 61-78.

SCHOOCK van de eerste geen enkele genoemd, wel geeft hij enkele namen op van de buitenlandsche predikanten, die geheel en al overeenkomen met die, welke THYSIUS mededeelt. Niet onwaarschijnlijk is het dan ook, dat SCHOOCK dit gedeelte van zijn verhaal aan de *Leere ende Order* van den Harderwijkschen hoogleeraar heeft ontleend [1]).

---

1 Wegens de hooge zeldzaamheid van het in 1615 door THYSIUS uitgegevene geschrift *Leere ende Order* (vgl. voor den volledigen titel de litteratuur op blz. 92) deel ik hier mede, wat hij over de *Confessie* zegt in de „*Voor-reden, Aen de Nederlandtsche Ghereformeerde Kercken*". „Ende eerstelyck soo veel de *Confessie* ende Bekentenisse aengaet, die, in twee *Copyen* (1563 en 1582) teghen den anderen overghestelt, voor aen staet, [Is eerst int Walsch int Jaer 1562. geschreven, ende des Jaers daerna in druck wtghegheven: niet datse van de Walsche Kercken alleen gestelt sy, maer om dat dese sprake, beyde in ende buyten Nederlandt, ghemeyner ende kennelijcker is als de Nederduytsche, voornemelijck den Koninck van Spangien ende de Nederlantsche Overheden, wien sy toe-gheschreve is: oock is stracx in 't Jaer daernae, in Nederduytsch ende ook in Hoochduytsch te Heydelberch overgheset, ghedruct gheworden]. (Het tusschen [ ] staande is aangehaald bij LE LONG, a. w., blz. 84. Hij voegt er aan toe, dat dit bericht onjuist is, daar de belijdenis in 1561 reeds in 't Fransch, en in 1562 in onze taal was verschenen. In eene geschrevene aanteekening op LE LONG'S a. w. [exemplaar der Bibliotheek van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden] wordt de Hoogduitsche editie van 1563 vermeld, terwijl TRIGLANDT, *Kerckelijke Geschiedenis*, Leiden 1650, f⁰. 142, aanstipt, dat hij hiervan een exemplaar heeft gezien). Ende al-hoe-wel het niet ghenoechsaem aen den dach en is, wie den Schryver oft Schryvers der selver zijn geweest (waer aen oock weynich gelegen is) so isse nochtans van Gheleerde, Godtsalighe mannen gheschreven, die gheen onsekere ende alleen in de hersenen vlietende, maer een ghewisse ende dadighe kennisse van Godt ende Goddelijcke saken onser salicheyt betreffende, hebben ghehadt, haer bloet niet kostelyck achtende tot bevestinghe der Waerheyt in deselvighe begrepen: ende, soo wy van de oude bericht worden, van dien in Godts Woort ende alle Godtsalicheyt wel gheoeffenden trouwen Dienaer ende Martelaer Iesu Christi, WIDO DE BRES, ende syne Mede-helpers in de Ghemeynten van Ryssel, Casselerye, Doornick, Valencyn etc. ende GODEFRIDUS WINGHIUS, wiens sonderlycke gheleertheyt in de Theologie ende gheschiktheyt in de Grieksche en andere Spraken, ghenoechsaem aen den dach is, als die ons het niew Testament van nieus overgeset heeft, wtgesonde zijnde van de Emdische Kerck tot opbouwinghe der eerst-ghestichte Vlaemsche Ghereformeerde Ghemeynten, neffens syne mede-arbeyders in Vlaenderen, Brabant, Hollandt ende elders. Dan het sy daer mede als het wil, is evenwel niet ghemaect noch wtgegaen dan met voorgaende *Communicatie* ende *Approbatie* (als sulck een wichtich werck vereyschte, gheschreven zijnde in ghemeynen naem der Kercken aen den Koninck van Spangien ende Overheden deser Nederlanden) ghenomen met, ende gegeven van de ghetrouwe Dienaers, die toen ter tijdt in den Nederlandtschen Kercken over-al waren: soo in-landische, als GEORGIUS WIBOTIUS, anders SYLVANUS, CHRISTOPHORUS FABRITIUS,

Thysius begint met te zeggen, dat hij niet goed op de hoogte was, wie de schrijver of schrijvers der Confessie zijn geweest, doch dit staat bij hem vast, dat het kundige mannen moeten zijn geweest. Ook volgens hem heeft De Bray er aan gewerkt, en zulks met zijne medehelpers in die steden, waar hij van 1559 tot December 1561 bij voorkeur heeft vertoefd, t. w. Rijsel, Doornik en Valenciennes. (Eene vergissing begaat Thysius, als hij spreekt van de gemeente van Casselrye, dit toch was geen plaats, maar de benaming van Rijsel met omliggende plaatsen, »*Chastelenie de l'Isle*", »*Casteleynschap van Ryssele*"). Het is zeer wel mogelijk, dat De Bray, toen hij de *Confession* vervaardigde, er met enkele zijner meest vertrouwde vrienden in deze plaatsen over zal gesproken hebben, doch van bepaalde medewerking blijkt niet het minste. Evenals bij Schoock, vindt men ook bij Thysius de vermelding van Godfried van Wingen. Thysius houdt dezen voor een medearbeider van De Bray, terwijl gene hem beschouwt als den man, op wiens aanraden de artikelen aan Cooltuyn zijn gezonden. Waar bevond zich v. Wingen in 1561? Volgens Schoock in België [1]). Men verkeert echter omtrent v. Wingen's verblijf in deze jaren vrij wel in het onzekere. Zoo zegt b.v.

---

ende andere gheleerde mannen binnens landts meer, te langh om te verhalen: als wt-landische, namelijck met Cornelio Colthunio, eertijts Pastoor tot Alckmaer, Nicolao Carenaeo, 't Emden, Petro Datheno, ende Gasparo Heydano, te Franckendael; Valerando Pollano, te Francfort; Iohanne Taffino, ende Petro Colonio te Mets; Nicolao Galasio, Petro Cognato, Petro Alexandro, eertyts Bicht-Vader ende Hof-prediker van Vrouw Marie Coninghinne van Hungarien ende Regente deser Nederlanden, ende Petro Deleno, te Londen; ende waerschijnelijck oock met dien Hoochgeleerden ende God-salighen Theologo Andrea Gerardi van Iperen, Professoor der wyt-beroomde Vniversiteyt van Marborch. Iae selfs is van dien seer geleerden; Godtsaligen ende yverighen Johanne Crispino, vertoont ende ghecommuniceert met de Kercken-dienaren, ende vooral met dien wtnemenden ende dieren man Gods Johanne Calvino, te Geneven, alwaer se oock eerst ghedruct is. Waer wt genoechsaem blyckt dat se niet van eenige gheringhe ende ongheoeffende persoonen, elders wt eenen duysteren hoeck is voortsgecomen, als sommighe hooch-dunckende lieden stoutelijck haer derven laten verluyden."

1 Vgl. Schoock, a. w., p. 466: „Goderfido Wingo ante annum 1560, ab Ecclesia Embdana misso ad reformandam tum hanc, tum alias Flandriae Ecclesias."

TE WATER [1]): »Hy (v. WINGEN) schynt tot in 't laetst des jaers 1563 nog in Nederlant gebleven te zyn, maer wierdt omtrent dien tyt in Engelant verwagt." Doch daar v. WINGEN in 1563 te Londen de predikantsplaatsen ging vervullen, die daar waren opengevallen door het sterven van NICOLAUS CARINAEUS en PETRUS DELENUS, terwijl hij in 1562 voorkomt als predikant der Nederlanders te Sandwich [2]), zoo kan dit zeggen van TE WATER niet juist zijn.

Dat het THYSIUS niet helder is, wanneer hij spreekt over het ontstaan der *Confessie*, blijkt uit zijne eigene woorden:

---

1 Vgl. *Tweede Eeuwgetijde*, blz. 14.

2 GODFRIED V. WINGEN, vgl. over hem *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, Dl. I. *Geschiedenissen ende Handelingen die voornemelick aengaen de Nederduytsche Natie ende Gemeynten, wonende in Engelant ende int bysonder tot Londen*, vergadert door SYMEON RUYTINCK, CAESAR CALANDRINUS ende AEMILIUS VAN CULENBORGH, Dienaren des Godlicken Woords, uitgegeven door J. J. VAN TOORENENBERGEN, Utrecht 1873, blz. 46, 47, 60, 83, 87, 100, 109, 150. Hij was geboren in het land van Luik, en bevond zich te Londen tijdens de regeering van Koning EDUARD VI. Hij bekleedde hier de betrekking van gouverneur bij de kinderen van JOH. à LASCO. Na den dood van EDUARD zag hij zich genoodzaakt te vluchten en kwam hij eindelijk te Emden. Als predikant heeft hij de gemeente aldaar niet gediend. Na de behulpzame hand te hebben geboden aan UTENHOVE, bij diens bijbelvertaling (vgl. Dr. F. PIJPER, *Jan Utenhove, zijn leven en zijne werken*, Leiden 1883, passim), is hij vermoedelijk eenigen tijd in de Zuidelijke Nederlanden werkzaam geweest. RUYTINCK, blz. 47, zegt: „Van GODEFRIDO WINGIO moet ick getuygen, dat hy een geleert, godsalich ende vreedsaem man is, die in Vlaenderen onder 't cruyce (syn siele als oft waer geduerichlijck in syne hand dragende) 't Evangelium Christi gepredickt heeft." Hiermede kan niet gewezen zijn op een tijd, die voorafgaat aan het eerste verblijf van G. V. WINGEN in Engeland, vooral dewijl SCHOOCK zegt, dat hij vóór 1560 in de Zuidelijke Nederlanden is werkzaam geweest. Zeer wel mogelijk is het, dat v. WINGEN, op zijne zwerftochten, in het jaar 1559 met DE BRAY in aanraking is gekomen. In 1561 was v. WINGEN weer te Emden (vgl. RUYTINCK, blz. 60, PIJPER, a. w., blz. 136-142). Aldaar heeft hij het Nieuwe Testament op nieuw overgezet (vgl. o. a. THYSIUS *Leer ende Order*, Voorreden, blz. 9: „ende GODEFRIDUS WINGHIUS, wiens sonderlycke gheleertheyt in de Theologie ende geschiktheyt in de Grieksche en andere Spraken, ghenoechsaem aen den dach is, als die ons het niew Testament van nieus overgeset heeft"). Uit Emden is hij gegaan als predikant naar Sandwich. In 1562 werd hij door bisschop GRINDALL naar Frankfort gezonden met een brief. In 1563 volgde hij als predikant te Londen PETRUS DELENUS en NICOLAUS CARINAEUS op, die in ééne maand aan de toenmaals heerschende pest te Londen waren overleden. In 1572 is hij voor eenigen tijd in ons land teruggekeerd. Hoe lang hij hier is geweest, blijkt niet, doch in 1574 was hij weer te Londen terug, waar hij den 30sten September 1590 stierf.

»Dan het sy daermede als het wil." Onder de inlandsche predikanten, die de *Confessie* hebben overzien, noemt THYSIUS: GEORGIUS WIBOTIUS of SYLVANUS [1]), CHRISTOPHORUS FABRITIUS [2])

---

[1] Vgl. over GEORGIUS WIBOTIUS of SYLVANUS: TE WATER, *Tweede Eeuwgetijde*, blz. 20–23; H. Q. JANSSEN, *De Kerkhervorming te Brugge*, Dl. II, blz. 250, 251; ANTON BERGMAN, *Geschiedenis der stad Lier*, Lier 1873, blz. 216, 227; A. 's GRAVEZANDE, *Tweehonderdjarige gedachtenis van het eerste Synode der Nederlandsche Kerken*, Middelburg, 1769, blz, 172, 222; A. WOLTERS, a. a. o. S. 376, 377; *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Dl. II, blz. 42, noot 26; *id.*, Dl. IV, blz. 152, noot 4; *Nieuw Geuzenliedboek* door H. J. v. LUMMEL, Utrecht, blz. 33, 34; SCHOOCK, l. l., p. 496; RUYTINCK, a. w., blz. 83, 87, 109, 119 en 153; H. C. ROGGE, *Beschrijvende Catalogus der Pamfletten-Verzameling van de Boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*, Stuk II, Afdeeling I, Amsterdam 1866, blz. 9. SYLVANUS is in 1530 geboren, volgens sommigen te 's Hertogenbosch, volgens meer geloofwaardige berichten te Tielt (vgl. o. a. *Historie van Broer Cornelis*, Dl. I, blz. 86, Amsterdam 1714). Nog anderen noemen Putthen. Of hij in 1560 werkelijk predikant was te Antwerpen, is niet uit te maken. Waarschijnlijker is het, dat hij zich in dit jaar buitenslands bevond. In 1564 schijnt hij te Mechelen geweest te zijn. In 1566 predikte hij te Antwerpen, Brugge, Lier en andere plaatsen; hij werd in 1569, wegens de vermeerdering van de gemeenteleden te Londen, aldaar aangesteld tot medehelper van GODFRIED v. WINGEN. Den 30sten November 1575 werd hij door den Kerkeraad te Middelburg beroepen, met verzoek over te komen, welk verzoek den 1sten Januari 1576 werd herhaald. Den 28sten Maart kwam het bericht, dat hij te zwak was; doch in weerwil daarvan wordt hij den 2den Mei d.a.v. nogmaals beroepen. SYLVANUS stierf den 24sten Juni 1576, tot groote smart en droefheid zijner gemeente. JACOBUS REGIUS vervaardigde op zijn afsterven een Latijnsch vers, dat door JOHANNES CUBUS in onze taal is overgezet. Volgens RUYTINCK heeft hij eene groote menigte geestelijke liederen vervaardigd. Waarom hij in 1568 op de Synode te Wesel teekende GEORGIUS OKAMUS SYLUANUS, is niet duidelijk. Hij moet niet worden verward met SAGANUS (vgl. Dr. J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot* 1531, Amsterdam 1873, Dl. I, blz. 85, noot 2).

[2] Over CHRISTOPHORUS FABRITIUS, CHRIST. SMITS, SMIT, SMIDT, SMETIUS, MIRISSAEL, FABRI, FABER, FABRITIUS vgl. *Bibliotheca Belgica*, publ. par FERD. VANDERHAEGHEN, 1me Livraison H. 3, 2me Livraison H. 5 en S. 4, BRANDT, a. w., uitgave 1671, blz. 264; H. Q. JANSSEN, a. w., Dl. II, blz. 229; TE WATER, a. w., blz. 25, 26). Deze laatste schrijver twijfelt er aan, of hij de geloofsbelijdenis wel heeft overzien, en terecht. FABRITIUS was eerst Karmelieter monnik te Brugge. Hij verliet het klooster en sloot zich bij de Hervorming aan. Na zijn huwelijk ging hij naar Sandwich, waar hij tot in het begin van 1564 of einde 1563 is gebleven. Den 2den Juli 1564 is hij gevangen genomen en den 4den October verbrand. Vgl. vooral *Antwerpsch Archievenblad*, door P. GÉNARD, passim. Behalve de door VANDERHAEGHEN in de *Bibliotheca Belgica* beschrevene edities der *Historie | ende ghesciedenisse* (vgl. voor den volledigen titel boven blz. 60 noot 1) is in mijn bezit een exemplaar der *Historie ende ghe- | schiedenisse van de verrader- | lijcke ghevanghenisse der vromer ende | godtsaliger mannen*, *Christophori Fabritij*, *Die- |*

en andere geleerde mannen meer, »te veel om te verhalen". TE WATER geeft een groot aantal op [1]).

Zeer waarschijnlijk is het, dat THYSIUS zich vergist, wanneer hij SYLVANUS en FABRITIUS rekent onder de inlandsche predikanten, en evenzoo is het bijna boven allen twijfel verheven dat zij de *Confessie* niet ter goedkeuring hebben gehad. Ditzelfde oordeel moet ook worden uitgesproken over de buitenlandsche godgeleerden, aan wie volgens SCHOOCK en THYSIUS de *Confessie* ter beoordeeling en goedkeuring is gezonden, vóór zij in het licht verscheen. Ik wil trachten dit op historische gronden aan te toonen.

Nadat CORNELIS COOLTUYN, met eenige zijner ambtgenooten, de door DE BRAY vervaardigde artikelen hadden overwogen en goedgekeurd, werden zij gezonden aan den welbekenden J. TAFFIN [2]),

---

naer des Godtlijcken Woordts binnen Antwerpen, ende | Oliverij Bockij, professeur der Latijnsche sprake, in de | hooge ende vermaerde Schole van Heydelbergh: waer- | van den eenen tot een sieckelijcke ende ellendige verlossinge | ghecomen, ende den anderen wreedelijck vermoordt, | ende ten vyere opgheoffert is. Nu anderwerf verbetert ende vermeerdert. Matth. 5. Salich zijnse, die vervolginghe lijden om de gherechticheyt: / Want dat Rijcke der Hemelen behoort hen toe. Ghedruckt t' Haerlem by GILLES ROOMAN. Ende men vindtse te coope t' Amstelredam, by CORNELIS CLAESZ. woonende op 't Water, by de oude Brugghe, in 't Schryfboeck. 1593. Op de keerzijde van den titel: De Tafel oft inhoud deses Boecks. Bij de andere drukken vindt men hier de Latijnsche en Nederlandsche verzen ter eere van FABRITIUS. In deze „Tafel" komen voor 30 hoofdstukken, in de andere drukken slechts 29, wat daarvandaan komt, dat reeds in den 2den druk (1565), hoofdstuk 14, „den eersten Oorlof-brief aen zijn Medehulper" is weggelaten. Op de „Tafel" volgt het voorbericht, f°. 3–21, geheel en al gelijk aan dat van den 2den druk en evenzoo gedateerd, 20 Junij 1565; f°. 22 bevat de verzen. Het werk zelf loopt van f°. 23–248.

1 Vgl. *Tweede Eeuwgetijde*, blz. 28 en 33–39.

2 Vgl. Dr. CH. SEPP, *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming*, Leiden, 1879, blz. 1–80. Bij hetgeen hier over de familie TAFFIN en over J. TAFFIN wordt gezegd, kan nog het volgende gevoegd worden: In de *Papiers d'Etat, Correspondance de Tournay,* 1561–1563, komt voor f°. 29–41 een: „Recuoeil des personnes quy se trouvent ꝑ les Informaons chargees ꝑsonniers, fugitifz ou suspectz des esmotions, couenticulles et heresies en la ville de Tournay". Onder de hier voorkomende personen trof ik aan „SIMON TAFFIN, grossier chargé d'avoir habandonné sa femme, pour ce quelle ne voulloit estre de sa secte, et luy emporte ses biens. A demouré deux ans a Eemden, est retourné depuis pasques. Chargé d'apporter liures prohibez. Il a este ordonné d'estre apprehendé, mais une heure parauant s'estoit enfuy. Ung surnommé TAFFIN natif de Tournay, marchant de boeufz. dem a Eemden".

die toenmaals predikant te Metz was, en aan zijn ambtgenoot

De familie TAFFIN schijnt te Doornik talrijk vertegenwoordigd geweest te zijn. De vader van JAN TAFFIN was DENYS TAFFIN; deze had vijf zonen: QUINTIN (vgl. *Histoire Ecclésiastique des Eglises réformées au royaume de France*, édition nouvelle, publ. par feu G. BAUM et ED. CUNITZ, T. I, Paris, 1883, p. 312 note 4). Hier wordt genoemd „HERMAND TAFFIN, gentilhomme, servant de ladite Dame" [la reine mere]. (Dit is zeker de heer DE LA PREE), JACQUES, JEAN, NICOLAS en GERMAIN en ten minste ééne dochter, die gehuwd was met JEHAN VAN DEN DAMME (vgl. *Papiers d'Etat et de l'audience*, n⁰. 27 de l'Inventaire). Uit de verhooren, die NICOLAS TAFFIN onderging (vgl. over dezen A. PINCHART, l. c., T. I, passim), gehouden den 22sten November 1561 (vgl. *Papiers d'Etat, Lettres et Pièces diverses sur les événements de Tournai*, 1559–1566, f⁰. 23 r⁰.–29 r⁰.) leeren wij deze bijzonderheden:

„Interrogué s'il n'a encoires ung fre en France, qui soit notté de ces erreurs.

Dict qui'l a deux freres en France dont l'un est son aisne, lequel passé XV ans et luy estant escollier à Poictiers, se meit au service de quelque dame favorite en la court, qui'l a depuis advanché au service de PIERRE SCROSSE, duquel il a eu les frez en charge, et pntement est au service de la reyne mere, en estat de gentilhome, comme il estime, et depuys lors n'est venu pardecha. Sy a aussy ung aultre frere plus jeune q luy, suyuant ladte court de France. Na entendu que sesdts. freres soyent alienez de la Religion Catholicque ou mal sentant de la foy.

Interrogué s'il n'a tenu diverses coications avecq son fre Jan sur le faict de la religion tant particulierement que en compaignie d'autres, et s'il ne scet qui poeult avoir seduict et corrompu sondt. frere.

Dict que non, et que sondt. frere est plus eaige de luy, de XXIJ mois, et que auparavant qu'il fut de retour des escolles Ditalie, sondt. frere estoit au service, de monsr. le Cardinal lors Evesque d'Arras, et oncques ne luy a oy dire propos estranges, contres a la doctrine catholicque, mesmes furent tous ses parens et amis fort estonnez, quant ilz entenderent son partement et retraicte a Francfort, parquoy ne scauroit dire qui a seduict sondt. frere.

Interrogué si sondt. frere et luy n'ont tenu propoz a me JAN THEODORE, Chappelain, jadiz leur me d'escolle touchant les opinionz de CALVIN sur le faict du sacram d'eucharistie et meritez des venerez.

Dict que non, entant quil luy poeult concerner, mais sy sondt. frere en a coicque audt. THEODORE, lors qui'l fut aux nopces de sa soeur peu parauant son partement, il n'en- scait riens. Trop bien a entendu que sondt. frere fut lors visiter ledt. THEODORE en sa maison".

Toen N. TAFFIN deze bekentenissen aflegde, was hij ongeveer 30 jaar oud, en daar JEAN 22 maanden ouder was, lijdt het geen twijfel, of deze is in 1528 te Doornik geboren. J. TAFFIN is, nadat hij zijne betrekking bij den bisschop GRANVELLE had verlaten, naar Frankfort gegaan; vanhier heeft hij zich hoogstwaarschijnlijk naar Antwerpen begeven, waar hij zich in 1558 bevond (vgl. SEPP, a. w., blz. 5–10), terwijl hij later Antwerpen met Trier heeft verwisseld en niet met Aken (vgl. SEPP, blz. 11). De Geloofsbelijdenis, door hem en BACKEREL aan Keurvorst FREDERIK overgegeven, kwam uit Trier (vgl. *Briefe Friedrich des Frommen* von A. KLUCKHOHN, Braunschweig, 1872, s. 105 en 108 „und dan noch ein andere kurze bekantnus HARERS BAKHEREL und JOHANNES TAFFINUS ires glaubens, welche von Trier sein

sollen"). Uit Straatsburg, waar hij later vertoefde, ging hij naar Metz, om daar als predikant dienst te doen naast PETRUS COLONIUS. Volgens eene mededeeling van den Heer RAHLENBECK te Brussel huwde TAFFIN met een Straatburgsch meisje, welker naam was QUINTE, terwijl hun te Metz een zoon werd geboren, SAMUEL, den 16den October 1564 aldaar gedoopt. In 1565 ging DE BRAY uit Sédan naar TAFFIN, om met hem en zijn ambtgenoot COLONIUS te onderhandelen over de Wittenbergsche Concordia (vgl. bijlage A, blz. 3 en 4). TAFFIN schreef hierover naar Genève aan BEZA (vgl. BEZA's antwoord bij GROEN, l. c., 1e Série, T. II, p. 242–248). Dewijl P. DE LE BARRE (vgl. PINCHARDT, l. c., T. I) met geen enkel woord er van spreekt, dat J. TAFFIN ook in 1566 te Doornik zou hebben gepreekt, is dit zeer onwaarschijnlijk. Wel is hij in dat jaar te Lier geweest (vgl. A. BERGMAN, a. w., blz. 218, 226–229). Dat J. TAFFIN, vooral door toedoen van GILLES JOLY, uit Metz naar de Zuidelijke Nederlanden is gekomen, blijkt uit de *Papiers du Conseil des Troubles*, T. XXXII, f⁰. 105 r⁰.–106 v⁰., Charges contre GILES JOLY: „Idem ha tousiours tenu iceluy JOLY telle correspondence avec me NICOLAS TAFFIN homme tres pernicieux, qui souvent mesmes des le commenchement des derniers troubles, il luy escripuoit lettres d'Anvers..... hors desquelles peult clairement apparoir que des le commenchement desdictz troubles, il auroit tenu la main à faire venir le ministre TAFFIN de la ville de Metz". Over de plaatsen, waar hij te Antwerpen tijdens zijn verblijf in 1566 en 1567 vertoefde, vgl. boven blz. 64, noot 1.

1 PETRUS COLONIUS, VAN CEULEN, AGRIPPA, geboren te Gent, studeerde te Parijs, waar hij kennis aanknoopte met ROBERT ESTIENNE, op wiens raad hij naar Genève ging. In 1558 werd hij vandaar meegenomen door ANT. DE VIENNE Heer v. Chervant, om in zijn huis te Metz godsdienstoefeningen te houden. In November 1559 vluchtte hij met zijn beschermheer naar Tweebruggen. Niet lang bleef hij hier, dewijl hij spoedig daarna op aanraden van OLEVIANUS naar Heidelberg ging, om daar les te geven in het Latijn (vgl. *Corpus Reformatorum Opera Calvini*, T. XVII, Col. 350, 471–473, 567 en 568, 625–627, 697–699. T. XVIII, Col. 40–42). In Mei 1561 was hij weer terug te Metz. Den 8sten April 1562 huwde hij er met SARA, dochter van J. ACKERMANN uit Antwerpen (vgl. *La France Protestante*, 2me édition. T. IV, Col. 529–533).

2 VALERANDUS POLLANUS, Edelman, geboren te Rijsel, studeerde te Bordeaux onder MATHURIN CORDIER, en vestigde zich daarna te Straatsburg, om aan de vervolging te ontkomen. Hij nam hiér de plaats in van PIERRE BRULLY, d. i. hij werd predikant der gereformeerde Fransche kerk. Hij ondervond zeer veel tegenwerking èn van vele gemeenteleden, die bij zijne aanstelling niet gekend waren, èn vooral van JEAN GARNIER uit Avignon, die zich als vluchteling te Straatsburg had neergezet, en door een groot deel der gemeente als predikant werd begeerd in plaats van BRULLY. In Januari 1545 werd besloten, dat GARNIER en POLLANUS bij beurten zouden preeken, wat vooral geschiedde door toedoen van den eersten rector van het Straatsburger Gymnasium JEAN STURM, een der ouderlingen en BUCER. De tegenstanders van POLLANUS waren nog niet voldaan, en nu riep de Magistraat de gemeente bijeen. De voornaamste woordvoerders tegen POLLANUS waren STURM, PETRUS MARTYR, EMANUEL TREMELLIUS en doctor ANDERNACH. Men besloot, dat beide candidaten een nieuwe proef van hunne bekwaamheid zouden geven. Op aansporing van BUCER

naar Frankenthal aan Petrus Dathenus en Caspar v. d. Heiden,

---

hield nu Garnier vier dagen achtereen een preek, die zoozeer in den smaak viel, dat hij met algemeene stemmen tot predikant werd benoemd. Pollanus was zeer verbitterd en beklaagde zich bij Kalvijn (vgl. R. Reuss, *Notes pour servir à l'Histoire de l'Église Francaise de Strasbourg*, Strasbourg 1880, p. 6–9, *Corpus Reformatorum*, T. XL, Col. 4–6. Brief van Pollanus aan Kalvijn, 11 Januari 1545). Eenige weken later verliet hij Straatsburg, met den jongen graaf d'Isenbourg, wiens leermeester hij geworden was (*Corpus Reformatorum*, T. XL, Col. 41–43). Uit dezen brief, door Pollanus aan Kalvijn geschreven den 7den Maart 1545, blijkt, dat hij zich toen te Romberg bevond. Den 10den Juli was hij weer te Straatsburg (*Corpus Reformatorum*, T. XL, Col. 101 en 102). Op aanraden van Bucer en Martyr zal hij zich naar Wesel begeven, om te trachten de oneenigheden bij te leggen, die daar ter plaatse gerezen waren tusschen de Lutherschen en Walen, die er in den loop van dat jaar waren aangekomen en aan wier hoofd als predikant stond een zekeren Louis (vgl. *id.* Col. 214–218. Wolters a. a. o. S. 112). Pollanus zou zich tot dat einde wenden tot den super-intendant der Lutherschen te Wesel, Nicolaas van den Bussche, om te bewerken „ut (Galli) sine casula, quam vocant, et aliis huiusmodi rebus, tantum veste alba, quam superpelicium vocant, possint coenam celebare, deinde in cantu servare quae a nostris ecclesiis servantur" (vgl. *id.* Col. 215). Den 3den December schrijft hij weer aan Kalvijn (vgl. *id.* Col. 224–226), dat hij op het punt staat om naar Wesel te gaan, terwijl hij hem verzoekt zijn antwoord, dat hij stellig verwacht, te zenden aan Joh. Utenhove, die het wel aan hem zal sturen. In den zomer van 1546 is hij te Antwerpen (vgl. *id.* Col. 375–377); in October was hij te Straatsburg nog niet teruggekeerd (vgl. *id.* Col. 420). Eene groote oneenigheid is er geweest tusschen Pollanus en Falesius (Jacques Bourgogne, heer van Falais). Deze oneenigheid had haar ontstaan daarin te danken 1°. dat Pollanus beschuldigd werd eene som gelds aan Falesius afhandig gemaakt te hebben, 2°. dat hij wilde huwen met eene zekere dame De Wilerzy, nicht van Falesius (vgl. voor een en ander *Corpus Reformatorum*, T. XL, Col. 393 en 394, 402, 420, 497 en 498, 503 en 504, 514–517, 528, 549, 586 en 587, 622. [Kalvijn schrijft hier aan De Falais, 28 November 1547. „Et iapercois que le bon Utenhove eu est la". Dat deze te Straatsburg zou zijn gekomen, om aan Pollanus hier of daar eene plaats te verschaffen, is onwaarschijnlijk, aangezien Pollanus reeds bijna 3 jaar zonder betrekking was. Meer waarschijnlijk is het, dat Utenhove zal getracht hebben eene verzoening tusschen beide personen tot stand te brengen], 626, 628 en 629, 636, 663, Vol. XLI, Col. 189). In 1548 is Pollanus uit Straatsburg gegaan naar Engeland, waar hij de opvoeding van den jongen graaf van Derby voltooide (vgl. Haag, *La France Protestante*, Ie édition, T. VIII, Paris 1858, p. 308). In het begin van 1551 was hij door den Hertog van Sommerset en eenigen tijd daarna door den Koning (Eduard VI), aangesteld tot super-intendant van de vreemdelingenkerk te Glastonbury (vgl. *Epistolae Tigurinae, de rebus potissimum ad Ecclesiae Anglicanae Reformationem pertinentibus conscriptae*, A. D. 1531–1558. Ex schedis manuscriptis in Bibliotheca Tigurina aliisque servatis Parkerianae Societatis Cantabrigiae: 1848, p. 479). Over het ontstaan der gemeente te Glastonbury, die voor verreweg het grootste gedeelte uit wevers was samengesteld, over haar grootste beschermers en over eenige mededeelingen het verblijf en de werkzaamheden van

naar Londen aan NICOLAAS GALLASIUS [1]),

POLLANUS aldaar betreffende vgl. *The History of the French, Walloon, Dutch and other foreign protestant refugees settled in England, from the reign of Henry VIII, to the revocation of the Edict of Nantes,* bij JOHN SOUTHERDEN BURN, London 1846, p. 90–94. Hij was in 1553 tegenwoordig op eene conferentie, die te Londen werd gehouden, en gaf er een verslag van uit, getiteld: *Expositio disputationis Londinensis.* Francof, 1554, in 8⁰. (vgl. HAAG, l. c., T. VIII, p. 308). Evenals alle Protestanten zag ook hij zich genoodzaakt, bij de troonbestijging van MARIA Engeland te verlaten. POLLANUS ging eerst naar Keulen en vandaar naar Francfort. Hier gekomen, diende hij bij den raad een verzoekschrift in, om voor de vreemdelingen eene eigen kerk te hebben tot het houden hunner godsdienstoefeningen (15 Maart 1554). Dit verzoekschrift is o. a. afgedrukt bij RITTER, *Evangelisches / Denckmahl / der Stadt / Franckfurth am Mayn, / oder / Ansführlicher Bericht / von der daselbst im XVI Jahr=Hundert ergangenen / Kirchen=Reformation /* Franckfurth am Mayn, 1726, S. 305–307. Over het verblijf van POLLANUS te Francfort, vgl. RITTER a. a. o. S. 308, 422 en 423, en *Historische / Nachricht / von der / vormahls im sechzehenden Jahrhundert / berühmten / Evangelisch=Lutherischen / Kirche in Antorff, / und der / daraus entstandenen / Niederländischen Gemeinde / Auspurgischer Confession / in Franckfurt am Mayn / aus beglaubten Urkunden mitgetheilet / von /* JOHANNES LEHNEMAN, Franckfurt am Mayn, 1725, S. 123 en 124. WOLTERS, a. a. o. S. 202 en 203. Dr. STEITZ in het *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst,* Band II, Frankfurt a/M., 1852. S. 74 ff. en in eene verhandeling over H. BEYER, van Dr. FRIEDRICH SCHARFF, in hetzelfde *Archiv,* Neue Folge, Band II, Frankfurt a/M., 1862. S. 245 ff. Die Niederländischen und die Französische Gemeinde in Frankfurt a/M.; ook SOUTHERDEN BURN, p. 93, *Corpus Reformatorum*, T. XLIII, Col. 217–218, 338, 422–424, 874–877, T. XLIV, Col. 19–24, 62–65, 97–98, 185–188, 201–204, 229–234, 259–261, 263, 288–300. Hier vinden wij KALVIJN te Francfort om den strijd te helpen beslechten, die gerezen was tusschen POLLANUS en zijne gemeente. De koopman AUGUSTIN LE GRAND diende een aanklacht tegen hem in, bestaande uit 25 punten. Als arbiters in deze zaak traden op: KALVIJN, JOANNES à LASCO, ROBERTUS HORNUS, LAURENTIUS à NORMANNIA, JOANNES CRISPINUS, JOANNES PIERIUS, NICOLAUS WALET en EUSTACHIUS QUERCETANUS. Vgl. nog over hem *Corpus Reformatorum*, Vol. XLV, Col. 121 en Vol. XLVIII, Col. 614, WITHOF, *Diarium Duisburgense* 1752, WITHOF, *Vertheidigung wie, es mit V. Pollanus zugegangen*, Duisburg, 1753, f⁰. POLLANUS is gestorven in September of in de eerste dagen van October 1557. Vgl. HEINSIUS, *Epistolæ Illustrum et Clarorum Virorum selectiores.* L. B. 1618, p. 138.

1 DES GALLARDS NICOLAS, heer van Saules (GALLASIUS, SALICETUS) was sedert 1544 predikant te Genève, alwaar hij in 1551 het burgerrecht verkreeg. In 1553 werd hij geroepen om BOURGOING te Jussy te vervangen. In 1556 was hij weer terug te Genève (*Corpus Reformatorum* T. XLIV. Col. 280). Den 12den Augustus 1557 verving hij te Parijs GASPARD CORMEL (FLEURY) vgl. A. COQUEREL fils, l. c., p. 179. Hij begaf zich den 16den Augustus naar Parijs en werd, op zijne reis uit Genève, vergezeld door den Parijschen ouderling NICOLAS ROUSSEAU, die denkelijk derwaarts zal gezonden zijn om een predikant te vragen. GALLASIUS en zijn metgezel werden onderweg gevangen genomen; hij werd vrijgelaten, doch ROUSSEAU

moest het met den dood bekoopen (COQUEREL, l. c., p. 24). In de eerste dagen van September was hij te Parijs (*Corpus Reformatorum*, T. XLIV, Col. 602 en 603, *Histoire Ecclésiastique*, éd. BAUM et CUNITZ, p. 139, note 1). In Januari 1558 keerde GALLASIUS uit Parijs terug, waar hij vervangen werd door JEAN MACAR. Toen de predikant JANUARIUS de Waalsche gemeente te Londen had verlaten, verzocht de kerkeraad aan KALVIJN en zijne ambtgenooten, één van een drietal predikanten te zenden, wier namen zij hadden genoemd. Als hierop niet spoedig genoeg antwoord kwam, werd nogmaals geschreven om VIRETUS, BEZA, GELASIUS, MACARIUS of COLONGIUS (*Corpus Reformatorum*, T. XLVI, Col. 29-32). GALLASIUS werd naar Londen gezonden en vertrok derwaarts in de eerste dagen van Mei (l. l., T. XLVI, Col. 88, note, waaruit blijkt, dat hij den 5den Mei afscheid nam van den Senaat te Genève); den 13den Juni kwam hij te Londen. GALLASIUS beleefde in den beginne droevige dagen te Londen, eerst had hij volstrekt geen tractement, later (Februari 1562) kreeg hij 50 £ (vgl. SOUTHERDEN BURN, p. 34), bovendien werd hem het leven zeer verbitterd door PETRUS ALEXANDER en EBRARDUS, vroeger o. a. predikant te Antwerpen (vgl. voor een en ander *Corpus Reformatorum*, T. XLVI, Col. 117, 134–141, 142–145, 161–166, 174 en 175, 180–182, 220). Van lieverlede is GALLASIUS met ALEXANDER verzoend (vgl. o. a. *id.* Col. 367, waar GALLASIUS schrijft: „Qui tibi antea infensus erat Alex. nunc rogat ut te eius nomine salutem", vgl. evenwel weer T. XLVII, Col. 331–348). GALLASIUS is tegenwoordig geweest bij het twistgesprek te Poissy *Corpus Reformatorum*, T. XLVI, Col 18 en 19, 92 en 93, *La France Protestante*, 2me édition, 2me Vol., Paris 1879, Col. 508, 510, 512, 513, *Histoire Ecclesiastique*, par BAUM et CUNITZ, p. 541 et suiv). Bij zijne terugkomst te Londen schreef hij aan KALVIJN, dat hij wilde vertrekken. Hij heeft dit echter toen niet gedaan, daar hij nog tot Juni 1563 te Londen gebleven is (vgl. *The Zurich Lettres*. Second Series. Cambridge, 1845, p. 96 en 97, *Epistolae Tigurinae*, p. 59 en 60, *Corpus Reformatorum*, T. XLVIII, Col. 44). Uit den hier voorkomenden brief van bisschop GRINDALL aan KALVIJN blijkt, dat gene zeer op GALLASIUS was gesteld, daar hij hem den grootsten lof toezwaait en zijne verdiensten in zake de kerk ten zeerste prijst. GRINDALL zegt ons ook, waarom GALLASIUS Londen heeft verlaten. „Coelum (zoo schrijft hij) nostrum, ipsius constitutioni parum, ut videtur, conveniens, valetudinem ejus valde afflixit, et conjuge carissima (ut de liberis interim taceam) orbavit adeo ut quem nunc reddimus valetudinarium, si alterum hyemem apud nos egisset, verendum esset ne non omnino redderemus. Valde igitur erat necessarium, ud ad te pristinum aërem ad valetudinem recuperandam rediret". Van Londen is GALLASIUS naar Genève vertrokken, doch spoedig reeds gegaan als predikant naar Orleans. Hij was voorzitter van de Synode, die den 25sten December 1565 te Parijs werd gehouden (COQUEREL, l. c., p. 65), en ook tegenwoordig op de synode, die in 1570 gehouden werd te La Rochelle, na afloop werd hij door JEANNE D'ALBRET aangesteld tot haren huispredikant. Op de nationale synode, in 1572 gehouden te Nimes, werd hem vergund nog één jaar bij deze dame te blijven; hij vergezelde haar naar Parijs en is vermoedelijk kort na den Bartholomeüsnacht gestorven. Hij liet een zoon na, DANIEL geheeten (vgl. HAAG, *La France Protestante*, 1e édition, Vol. IV, Paris, 1853, p. 244–245).

1 COGNATUS wordt ten onrechte genaamd PETRUS, dit moet wezen JOHANNES. Zijn eigenlijke naam was COUSIN. Hij was in Mei 1559 door de „*Compagnie des*

en PETRUS ALEXANDER [1]),

---

pasteurs à Genève" naar Caen gestuurd. In 1560 of '61 heeft hij eenigen tijd te Londen vertoefd, doch is daarna weer naar Caen teruggekeerd. In 1563 is hij opvolger geworden van GALLASIUS te Londen, alwaar hij gedurende verscheidene jaren het predikambt heeft waargenomen, zeer ten genoege van bisschop GRINDALL, die hoogelijk met hem was ingenomen (vgl. *Corpus Reformatorum*, T. XLVIII, Col. 44, *Zurich Lettres*, Second Series, p. 96 en 170. SOUTHERDEN BURN, p. 34. SEPP, *Geschiedkundige Nasporingen*, Dl. III, blz. 168 en volgd. *La France Protestante*, 1e édition, T. IV, p. 101 suiv., *Bulletin de la Société du Protestantisme Français*, 1857, p. 190 en 1862, p. 25).

1 PETRUS ALEXANDER, geboren volgens sommigen te Arles in Provence (vgl. o. a. *La France Protestante*, 2me édition, T. I, Paris 1877, Col. 133), volgens anderen te Arras. Hij was hofprediker te Brussel bij MARIA VAN HONGARIJE, de zuster van KAREL V. In 1541, toen hij deze betrekking nog bekleedde, verscheen van zijne hand: *Psalmes de David, translatez de plusieurs autheurs, et principallement de Cle. Marot. Veu, recogneu et corrigé par les théologiens, nommeement par M. F. Pierre Alexandre, concionateur ordinaire de la Royne de Hongrie.* Op de laatste bladzijde leest men: *Imprimé en Anuers par Antoine des Gois, l'an* 1541. Het zeldzame boekje is een 16⁰. De goedkeuring, die zich bevindt op de keerzijde van het titelblad, luidt aldus: *Hic liber visus est et recognitus per me fratrem Petrum Alexandrum, Carmelitam, et concionatorem reginae Hungariae, quem ad versionem Hieronymi et Hebraicam veritatem contuli, nec in ipso reperi quod possit pias aures offendere. Ita est. F. Pet. Alexander* (vgl. *Clément Marot et le Psautier Huguenot par* O. DOUEN. T. I, Paris 1871, p. 315–347 en T. II, p. 649–657). Dat P. ALEXANDER te Straatsburg de opvolger is geweest van KALVIJN, is onjuist. KALVIJN verliet Straatsburg in 1541 en op hem is gevolgd P. BRULLY. ALEXANDER is tot 1544 te Brussel geweest, vanwaar hij gevlucht is, omdat hij beschuldigd werd van Lutheranisme (vgl. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Francais*, 2me Série, 12e année. Paris 1877, p. 394, 395. CH. RAHLENBECK, *Les Protestants de Bruxelles*, Gand, 1877, p. 18, 19). Vermoedelijk heeft hij zich spoedig na zijn vlucht naar Heidelberg begeven, waar hij zich in 1545 en '46 bevond. Hij werd hier zeer begunstigd door den Keurvorst en diens vrouw, en gaf er les in de godgeleerdheid (vgl. R. REUSS, l. c., p. 37, 38). In 1547 begaf hij zich naar Engeland. Eerst werd hij onderhouden door de familie van aartsbisschop CRANMER, die hem later een prebende schonk te Canterbury, en hem ook benoemde tot rector van Allhallows, Lombardstreet te Londen (vgl. *Zurich Lettres*, Second Series, p. 50 note 1). Hij werd door EDUARD VI en CRANMER gezonden naar Calais om BUCER en FAGIUS te ontmoeten, toen deze door de afkondiging van het Interim zich genoodzaakt hadden gezien Straatsburg te verlaten (vgl. REUSS, l. c., p. 38, *Epistolae Tigurinae*, p. 43, *La France Protestante*, 2me édition, T. III, Paris, 1881, Col. 354). Den 25sten Mei 1554 kwam hij te Straatsburg. Op welke wijze hij hier eindelijk predikant werd, wordt uitvoerig medegedeeld door R. REUSS, l. c., p. 39–43, terwijl hier ook p. 44–49 gesproken wordt over zijne werkzaamheid aldaar, en hoe hij zich genoodzaakt zag Straatsburg weer te verlaten. Nu begaf hij zich, na eenigen tijd in Zwitserland te hebben omgedwaald, weer naar Engeland, waar hij den 1sten Mei 1560 aankwam (vgl. *Zurich Lettres*, Second Series, p. 79. *Original Lettres*, p. 46.

terwijl THYSIUS hier nog bijvoegt PETRUS DELENUS [1]).

Al aanstonds doet zich bij het lezen van de namen dezer buitenlandsche predikanten de vraag voor, wat toch PETRUS COLONIUS, wat TAFFIN met de artikelen van DE BRAY te maken had. Immers niets? Te Metz toch gold de Confessie der Fransche kerken. Doch gesteld, dat DE BRAY's werk naar Metz gezonden werd, om door de beide zich daar bevindende predikanten te worden goedgekeurd, dan nog is het zeer twijfelachtig, of zij, toen de Confessie aan hunne goedkeuring werd onderworpen, wel ter dier plaatse waren. Immers PETRUS COLONIUS hield er den 25sten Mei 1561 zijn eerste preek [2]), terwijl TAFFIN er zeker eerst eenigen tijd later

---

„Petrus Alexander cum venisset ad nos calendis Maii, post aliquot dies restitutus est in praebendam suam in integrum. Agit nunc Londini apud D. Hetonum tuum, et concionatur in ecclesia Gallorum"). Het is niet nauwkeurig bekend, wanneer hij te Straatsburg zijn ontslag heeft gekregen (vgl. *Corpus Reformatorum*, T. XLV, Col. 481. „Quem hominem nostrum dicit is videtur Petrus Alexander fuisse, per quem usque ecclesia gallica turbabatur usque dum m. Augusto cum senatus dimisit" en T. XLVI, Col. 134. „Petrus Alexander, prid. Non. Martias a senatu Argent. dimissus". R. REUSS, l. c., p. 48). Daar ALEXANDER te Londen geen tractement verlangde, wilde de gemeente hem gaarne als predikant aanstellen. GALLASIUS weigerde hem als zijn ambtgenoot te erkennen, wat hij in werkelijkheid ook niet was. Tusschen ALEXANDER en GALLASIUS is een langdurige strijd gevoerd, waarbij menigmaal de hulp van bisschop GRINDALL is ingeroepen geworden (vgl. over dezen strijd de aanteekening bij GALLASIUS). Hij genoot te Londen een salaris van 20 marc's (vgl. SOUTHERDEN BURN, p. 34). Waar en wanneer hij gestorven is, bleek mij niet; vermoedelijk heeft hij niet lang meer geleefd, daar hij ons in dezen tijd wordt geteekend als een oud, zwak en afgeleefd man.

1 PETRUS DELENUS (DELAENUS, DE LAENIUS, DEELEN) was de zoon van WILLEM DELENUS. Toen den 17den September 1553 à LASCO c. s. uit Engeland vertrok, bleef hij met zijn vader nog eenigen tijd te Londen, om de achtergeblevene broeders en zusters te troosten. In December kwam hij te Hamburg, waar hij met zijn gezelschap niet mocht binnenkomen. Ten laatste vond hij eene schuilplaats te Emden, waar hij predikant werd bij Jonkheer TYDO VAN KNIPPHUS. Toen UTENHOVE in 1559 weer uit Polen naar Engeland ging, nam hij uit Friesland DELENUS met zich, om naast HAAMSTEDE te Londen werkzaam te wezen. In 1562 beweegt hij GRINDALL, om bij de regeering te Francfort zijn invloed aan te wenden, dat zij de Nederlandsche gemeente aldaar in bescherming neme tegen de aanmatigingen der Luthersche predikanten. Korten tijd hierna stierf hij te Londen aan de pest (vgl. RUYTINCK, a. w., blz. 22, 23, 24, 31, 46, 59).

2 Vgl. *La France Protestante*, 2me édition, T. IV, Col. 530.

is gekomen. Na de beide predikanten van Metz worden genoemd PETRUS DATHENUS en CASPAR VAN DER HEIDEN te Frankenthal. Daar deze echter eerst in 1562 Frankfort verlaten hebben [1]), zoo is het niet mogelijk, dat zij de Confessie in 1561 reeds te Frankenthal hebben kunnen overzien, om de doodeenvoudige reden, dat zij er toen nog niet waren. Onbegrijpelijk is ook weer, waarom VALERANDUS POLLANUS voorkomt op de lijst van hen die de Confessie zouden hebben overzien. Zou het misschien mogelijk zijn, dat DE BRAY zijn werk aan hem had gezonden, dewijl hij waarschijnlijk in 1556, tijdens zijn verblijf te Francfort, met hem had kennis gemaakt? Doch waartoe deze vragen, daar het van niemand meer zeker is, dat hij de Confessie nooit heeft gezien, dan van POLLANUS, aangezien hij reeds in 1557 gestorven was. Na POLLANUS zijn bij SCHOOCK aan de beurt »ministri ecclesiæ belgicæ Londini". Wie waren in 1561 die »ministri" der Hollandsche gemeente te Londen? Feitelijk waren er geen, daar ADRIAAN VAN HAAMSTEDE niet als zoodanig kan worden aangemerkt. Er was slechts één minister, en wel hij, die door THYSIUS wordt vermeld, t. w. PETRUS DELENUS. Ten laatste hebben wij nog na te gaan, in hoeverre de Confessie kan zijn nagezien en goedgekeurd door GALLASIUS, COGNATUS en PETRUS ALEXANDER, volgens SCHOOCK en THYSIUS predikanten der Fransche gemeente te Londen. Ook hier weer onjuistheden. De Fransche gemeente te Londen had niet drie predikanten te dier tijde, maar slechts één, en wel GALLASIUS. PETRUS COGNATUS is nooit te Londen geweest, wel JOHANNES COGNATUS, doch deze was niet gelijktijdig met GALLASIUS werkzaam, maar wel na diens vertrek in Juni 1563. Dat men aan een man als PETRUS ALEXANDER (die zooveel verdriet berokkende aan GALLASIUS, wat in de Zuidelijke Nederlanden wel niet onbekend zal zijn gebleven), ook al de Confessie ter beoordeeling zou hebben gegeven, is zeer onwaarschijnlijk. Overweegt men al de hier opge-

---

[1] Vgl. WOLTERS, a. a. o. S. 315, J. B. RITTER, a. a. o. S. 315 u. s. w., *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst.* Neue Folge, II[er] Band, 1862, S. 257.

somde bezwaren, die kunnen worden ingebracht tegen de mededeeling van SCHOOCK en THYSIUS, waar zij spreken over eene zending der *Confessie* ter goedkeuring aan eenige buitenlandsche predikanten, dan kan niet ontkend worden, dat er zeer veel onwaarschijnlijks en onwaars in valt op te merken.

De laatste onjuistheid van SCHOOCK, mede begaan door THYSIUS, is deze, dat de *Confession de Foy* eerst in 1562 het licht zou hebben gezien, en de overzetting er van in onze taal in 1563. THYSIUS weet ons nog te zeggen, dat de Confessie door toedoen van JEAN CRESPIN in handen is gegeven van de kerkendienaars te Genève, o. a. ook van KALVIJN, en dat ze daar gedrukt is geworden. Mag met grond getwijfeld worden aan de waarheid van het eerste gedeelte van dit bericht omdat KALVIJN hieromtrent nergens iets mededeelt, dit is ook het geval, wat aangaat de plaats, waar de *Confessie* gedrukt is. Zeer waarschijnlijk is de *Confessie* gedrukt op eene plaats gelegen in de nabijheid van die plaatsen, waar DE BRAY zijn verblijf hield, hetzij Antwerpen, hetzij Rouaan. Deze laatste stad wordt aangewezen als de plaats, vanwaar DE BRAY de gedrukte exemplaren der *Confessie* liet komen [1]).

Maar indien alzoo het ontstaan der *Confessie* niet historisch juist is opgegeven door SCHOOCK en THYSIUS, is het dan toch mogelijk een voldoend antwoord te geven op de beide vragen, die boven blz. 97 gesteld zijn, n.l. wie de schrijver is, en wat bekend is van haar ontstaan? Dat DE BRAY de schrijver is, is wel aan geen twijfel onderhevig. Dit was ook de meening der Commissarissen, die in October 1561 door MARGARETHA naar Doornik gezonden waren, ten einde aldaar een onderzoek in te stellen naar de op St. Michielsdag plaats gehad hebbende ongeregeldheden [2]). Zij toch schreven, dat DE BRAY de *Confession* had laten drukken [3]). Bovendien is hij ook de man geweest, die den Koning van Spanje de *Confession*

---

1 Vgl. CH. PAILLARD, *Histoire des Troubles Religieux de Valenciennes*, T. II, p. 143.
2 Vgl. boven, blz. 29 volgd.
3 Vgl. CH. PAILLARD, *Histoire des Troubles Religieux de Valenciennes*, T. II, p. 143.

heeft aangeboden, door haar in den nacht van den 1sten op den 2den November 1561 te werpen in het kasteel te Doornik, en was hij het niet, tot wien de gedrukte exemplaren kwamen, die ze uitdeelde onder zijne vrienden en zorgde, dat ze door het land verspreid werden? Waarom zou hij op eene zoo zonderlinge wijze het boekje in handen hebben doen komen van de regeering, daar men toch licht eene geschikter gelegenheid had kunnen vinden om haar aan de regeering over te geven?

Dit feit is alleen te verklaren, indien men hem beschouwt als vervaardiger der *Confession.* Doch ook J. TAFFIN zegt dit in eene geschrevene aanteekening van TE WATER's *Tweede Eeuwgetijde* (behoorende aan de Universiteits-Bibliotheek te Leiden), waar ik deze belangrijke mededeeling aantrof: »THOMAS VAN THIELT schreef aan den Delftschen predikant ARNOLDUS CORNELII uit Antwerpen 17 Julij 1582: Ic hebbe TAFFINUM gesproken van de Confessie, de welcke hy seyt van GUY DE BRES gestelt te sijne" [1]).

Alzoo DE BRAY is de schrijver der *Confession de Foy.* Waarom hij haar schreef, werd vroeger door ons aangetoond, t. w. om de regeering te overtuigen, dat noch hij, noch zij, die met hem in het geloof overeenstemden, iets hadden uit te staan met de Anabaptisten. Toen het plan om dit aan te toonen bij DE BRAY gerijpt was, begaf hij zich aan het werk, van verre volgende de eerste Fransche *Confession de Foy.* Dat dit werkelijk het geval is geweest, leert ons reeds eene vergelijking van enkele artikelen.

Article premier bij DE BRAY.	Article premier der *Confession Française.*
„Nous croyons tout de coeur et confessons de bouche, estre vne seule et simple essence, spirituelle, laquelle nous apellons Dieu, eternel, incomprehensible inuisible, immuable, infini, lequel est tout sage, iuste et bon".	„Nous croyons et confessons qu'il y a vn seul Dieu, qui est vne seule et simple essence, spirituelle, eternelle, invisible, immuable, infinie, incomprehensible, ineffable, qui peut toutes choses, qui est tout sage, toute bonne, toute juste, et toute misericordeuse".

1 Vgl. a. w., blz. 7. (754, B 13).

Zie verder art. II, en vergelijke art. IV van De Bray met art. III van de *Confession Française,* art. V van De Bray met art. IV der *Confession Française* enz. Toch is De Bray geen slaafsch navolger geweest, daar hij de *Confession Française* zelfstandig omgewerkt, op menige plaats verbeterd, vermeerderd en nauwkeuriger geformuleerd heeft.

Dezen arbeid volbracht De Bray in alle stilte en geheimhouding te Doornik, terwijl hij slechts aan enkele zijner meest vertrouwde vrienden aldaar zal hebben meegedeeld, wat zijn voornemen was. Ook ligt het in den aard der zaak, dat De Bray aan enkele predikanten, die hij kende, zijn werk na het voleindigd te hebben, ter goedkeuring overgaf, en dat de hoofden der gemeente te Antwerpen haar meer in het bijzonder zullen hebben gesanctioneerd. Hieruit leid ik af den naam *Confession de Foy d'Anvers,* zooals zij o. a. wordt genoemd in de missive, die den 4den November 1561 door Margaretha werd gezonden aan de besturen van eenige der voornaamste Zuid-Nederlandsche plaatsen, om hare verspreiding tegen te gaan [1]), en met dien naam wordt zij ook bestempeld in het laatste verhoor van Gilles d'Espringalles [2]). Indien, zooals waarschijnlijk is, toen ook Goderied van Wingen, die omstreeks dezen tijd in België vertoefde, op zijne zwerftochten kennis gemaakt heeft met De Bray, dan mag worden aangenomen, dat hij zeker inzage zal hebben genomen van de geloofsartikelen, door den Doornikschen minister vervaardigd.

Maar (want ook deze vraag dient te worden beantwoord), hoe is men er toe gekomen, om de *Confession de Foy* door eene zoo groote menigte van binnen- en buitenlandsche predikanten te laten goedkeuren? Mijns inziens heeft een later geslacht, dat niet was ingewijd in al de geheimen van haar ontstaan, in den waan verkeerd dat zij van den beginne af Formulier van Eenigheid is geweest en als zoodanig natuurlijk niet dan

---

[1] Vgl. o. a. Frossard, l. c., p. 296.

[2] Vgl. boven, blz. 39.

na zorgvuldig en nauwkeurig onderzoek van velen is aangenomen. Voeg hierbij de uitdrukking, voorkomende op den titel: »Faicte d'vn commun accord par les fideles qui conuersent es pays-bas", en neem in aanmerking dat wel zeer waarschijnlijk de predikanten te Antwerpen en enkele van de meest vertrouwde vrienden van De Bray zijn werk zullen hebben overzien, vóór dit in druk verscheen, en — de verhalen van Schoock en Thysius, in hoofdzaak overeenkomende, maar in détails verschillende, zijn geboren. Ja, vooral op dat: »Faicte d'vn commun accord" moet de aandacht worden gevestigd. Onmogelijk konden de door De Bray gemaakte artikelen door allen, die met hem één waren in het geloof, goedgekeurd worden; doch dit kon wel geschieden door de voornaamste representanten der geloovigen, door mannen, die bij hen in hoog aanzien stonden [1]). De Bray zelf zegt ons echter, dat de woorden hiermede niets te maken hebben. In den allermerkwaardigsten brief toch, dien hij in den nacht van den 1sten op den 2^{den} November 1561 in het kasteel te Doornik had laten werpen, welke brief vervaardigd was »au nom des bourgeois manans et habitans de la ville", wordt eerst gesproken over de klachten der inwoners tegen de vervolgingen, daarna »qu'ilz ne sont turbateurs du repos publicque ny rebelles au princes". En opdat nu de regeering de zuiverheid hunner leer zou mogen weten, daarom boden zij haar hunne belijdenis aan, gemaakt »d'vn commun accord" van meer dan de helft der inwoners, waarmede echter niet zij alleen instemden, maar meer dan honderdduizend in den lande [2]). Hieruit volgt, dat de *Confession de Foy* geschreven is door De Bray, als geloofsuitdrukking van de gemeente te Doornik, en, daar hij wist dat deze

---

1 Vgl. Thysius a. w. in de Voorreden: „is evenwel niet ghemaect noch utgegaen dan met voorgaende *Communicatie* ende Approbatie (als sulck een wichtich werck vereyschte, gheschreven zijnde in ghemeynen naem der Kercken aen den Koninck van Spangien ende Overheden deser Nederlanden) ghenomen met, ende gegeven van de ghetrouwe Dienaers, die toen ter tijdt in der Nederlandtschen Kercken over al waren: soo in-landische, als ut-landische".

2 Vgl. boven, blz. 32.

overeenkwam met die van duizenden, kon hij, na er inzage van te hebben verleend aan enkele der invloedrijkste personen, die er mede instemden en haar dientengevolge goedkeurden, met het volste recht schrijven, dat zij was »Faicte d'vn commun accord".

En hoe werd nu in den beginne het aldus door De Bray vervaardigde geschrift beschouwd? Als geloofsformulier? Volstrekt niet, dit is het eerst in den loop der tijden geworden. Dat de *Confession de Foy* niet van den beginne af aan een geloofsformulier is geweest, neemt evenwel niet weg, dat zij toch moet beschouwd worden als eene belijdenis te bevatten, waaraan men het geloof van De Bray c. s. kon leeren kennen. Zij stonden in de heilige overtuiging dat wat in de *Confession* was ter neer geschreven, in alles conform de H. Schrift was, en overeenkwam met hetgeen op de vier eerste Conciliën als kerkleer was vastgesteld. Dat verandering werd gebracht in den vorm, daartegen zou zich De Bray met de zijnen niet hebben verzet, maar wel tegen het maken van wijzigingen in de uitgedrukte geloofswaarheden, hiervoor zouden zij hun leven hebben opgeofferd, daarvoor hadden zij goed en bloed veil. Dit blijkt uit hetgeen De Bray schrijft in den reeds herhaaldelijk genoemden brief, dien hij in het kasteel van Doornik had laten werpen, want nadat hij daarin heeft verklaard dat met haar meer dan honderdduizend in den lande instemmen, laat hij volgen: »que pour perdition de biens, tourmens, calamitez, mortz ou feuz *ne la changeront, ni se leisseront diuertir de la pureté de la doctrine de Dieu*". Wel een bewijs alzoo, dat De Bray en de zijnen de meening waren toegedaan, dat de *Confession de Foy* de zuivere leer aangaande God bevatte. Hiermede komt volmaakt goed overeen wat hij zegt in den opdrachtsbrief, die de *Confession* voorafgaat: »Car quant à ce qu'on nous persecute, non seulement comme aduersaires à vostre couronne et à la chose publique, ains aussi comme ennemis de Dieu et de son Eglise, nous vous supplions d'en faire iugement par la Confession de Foy que nous vous presentons, prests et appareilez de la signer de nostre propre sang s'il en est de besoin. Par icelle, comme nous esperons, vous cognoistrez qu'à

tort on nous appelle schismatiques, rebelles et heretiques, entant que nous aduouons et Confessons non seulement les principaux poincts de la foy Chrestienne comprins au Symbole et commune croyance, ains toute la doctrine reuelee par Jesus Christ en nostre vie, iustice et salut: publiee par les Euangelistes et Apostres, seellee par le sang de tant de martyrs, gardee purement et sincerement en l'Eglise primitiue" etc. Geheel en al hetzelfde gevoelen vindt men ook uitgedrukt in het »Requeste aen myn vrouwe d'Hertoghinne van Parme, Plaisance, enz. Regente, en de andere Gouuerneurs en de Regeerders deser Nederlanden, ghepresenteert van wegen der armen, verstroeyden ende verdructen gheloovigen, die terecht ghediffameert, veruolcht ende gheaffligeert werden ter cause haerder Religie nae den heylighen Euangelium ghereformeert" [1]). Daarin komt o. a. dit voor: »Also dat men in haer ghelooue niet een artijckel bevinden sal, contrariende den woorde Gods, oft oock discorderende met der primitiue heylighe kercke ofte determinatien der vier eerste autenticke Concilien, also 't blyct ut haerlieder confessie ende belidenisse des gheloofs hiermede anderwerf ouer ghegheuen [2]): de welcke sy Supplianten na de Scriften simpelick beworpen hebben, achterlatende alle erreuren, abuysen ende Papistighe superstitien, naderhand in de religie ghebracht ende inghecropen, tot groote cleynicheyt ende verduysteringhe der oprechte Religie". Zoo werd dan de *Confession de Foy* geacht te zijn gansch en al conform met de uitspraken des Bijbels en men was bereid voor de leer, die er in vervat was, desnoods het leven op te offeren. Dit was de overtuiging van DE BRAY en van duizenden in den lande met hem. Vandaar, dat zij al aanstonds bij ieder Kalvinist in de Zuidelijke Nederlanden, die er kennis mede maakte, een zeker gezag kreeg. In

---

1 Vgl. *Historie ende Ghesciedenisse van Chr. Fabritij ende Oliuerij Bockij*, editie 1565, blz. 200, 201 en volgd. Om welke oorzaak dit „*Requeste*" werd aangeboden, wordt meegedeeld op blz. 195–198.

2 Men ziet hieruit, dat de *Confession de Foy* tweemaal aan de Spaansche regeering is aangeboden, n.l. eens door DE BRAY en later in November 1564 door de „gheloovighe der ghemeenten van Antwerpen".

hoeverre de *Confession* in de eerste jaren van haar bestaan Formulier van Eenigheid werd, kan uit het volgende blijken. In artikel I van de Synode Provincial, gehouden te Armentiers (au Bouton) den 26sten April 1563, heet het: »Es lieux où l'ordre de l'Eglise n'est point encore dressé, tant les Diacres que les Anciens seront esleus par la voix commune de tout le peuple auec leurs Pasteurs, mais où la discipline sera desia dressée seront esleus au Senat de l'Eglise avec les Ministres et les Diacres, ausquels on [1]) dira leur charge, et signeront la Confession de Foy arrestée entre nous" [2]). Bij de woorden »Signeront la Confession de Foy, arrestée entre nous" wordt door den hoogleeraar Kist aangeteekend: »Deze woorden zijn hoogst opmerkelijk. Zij sluiten het bewijs in zich, dat de *Nederlandsche Confessie,* want geen andere kan hier bedoeld zijn, niet eerst in 1566, of 1565, als *Formulier van Eenigheid* kerkelijk gezag verkregen heeft, gelijk tot hiertoe het algemeen gevoelen geweest is, maar dat zij reeds in 1563, als zoodanig, *Synodaliter* was erkend, en dat toen ook de *onderteekening* der Confessie, zelfs door Ouderlingen en Diakenen, werd ingevoerd. Hierdoor wordt bevestigd, wat alleen Schoock berigt (*de Can. Ultray.,* p. 521): Confessio-Walonico idiomate, quo primum concepta erat ab authore, vulgata est A. 1562, ac mox anno sequenti, sive A. 1563, in Belgicam traducta linguam per omnes Ecclesias non solum fuit disseminata, verum etiam *ab hoc tempore coepit esse formula consensus,* schoon hij de bronnen niet opgeeft, waaruit hij dit geput heeft".

Dat onder de *Confession de Foy,* die hier voorkomt, de door De Bray vervaardigde moet worden verstaan, kan niet worden betwijfeld. Doch wel kunnen er bezwaren worden ingebracht tegen de meening, dat uit dit artikel zou mogen worden afgeleid, dat de *Confession* reeds in 1563 als *Formulier van*

---

1 Het Middelburgsche Handschrift der Synodale acten heeft „l'on".

2 Vgl. *Nederlandsch-Archief voor Kerkelijke Geschiedenis,* Dl. IX, blz. 135. *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten* door C. Hooyer, Zalt-Bommel 1865, blz. 12.

Eenigheid kerkelijk gezag heeft verkregen, ten minste dat ze reeds toen *Synodaliter* als zoodanig was erkend. Men heeft hier immers te doen niet met eene Algemeene Synode, maar slechts met eene Provinciale. Velen dergenen, die hier tegenwoordig waren, zullen De Bray gekend hebben, omdat hij lange jaren in de buurt van Armentiers werkzaam was geweest, ja veilig mag men aannemen, dat de meesten de *Confession de Foy* van haar verschijnen af hebben gekend, misschien dat er onder waren, die haar reeds voor dien tijd hadden ingezien. Wat was nu meer natuurlijk dan dat zij, de grondwaarheden van hun geloof daarin vindende, haar daarom hadden goedgekeurd, nu ook vorderden, dat ieder, die in het vervolg optrad als predikant, ouderling of diaken, in het gebied, dat ressorteerde onder Armentiers, haar zou onderteekenen. Met dit besluit van de Provinciale Synode te Armentiers is volstrekt nog niets gezegd met opzicht tot alle predikanten, ouderlingen en diakenen. De kerk had haar oordeel over De Bray's arbeid nog niet uitgesproken, en als Formulier van Eenigheid was zij toen nog niet, zelfs niet Synodaliter, aangenomen. Wat op de Provinciale Synode te Armentiers heeft plaats gevonden, zal zeker wel spoedig nagevolgd zijn door andere Provinciale Synoden in de Zuidelijke Nederlanden, aangezien op de Synode, die met Pinksteren 1565 (10 en 11 Juni) te Antwerpen gehouden werd, reeds sprake is van de „*Confession de Foy* des Eglises de ce pais". Doch vóór de overweging van hetgeen in deze Synode aangaande de *Confession de Foy* werd bepaald, waarover zoo verschillend is geoordeeld geworden, dient hier besproken te worden, hoe De Bray zelf stond tegenover het werk, door hem vervaardigd.

In 1564 vinden wij De Bray te Brussel, werwaarts hij gegaan was met zijn vriend Charles Niellius, ten einde daar, hetzij met Prins Willem van Oranje [1]), hetzij met een ander te spreken over eene mogelijke vereeniging der Kalvinisten en Martinisten. Wilde nu om die vereeniging tusschen de beide strijdende partijen te bewerken, De Bray daarvoor de door hem

---

1 Vgl. boven blz. 58 en Bijlage A, blz. 3, noot 1.

vervaardigde *Confession de Foy* laten varen? Geenszins. Zeker, De Bray wilde wel toenadering, maar niet ten koste van zijn geloofsovertuiging, daarvoor was hij te veel man uit één stuk. En waarom wilde hij eene toenadering helpen bewerken tusschen zijne partij en de Luthersche? Om door ééne en dezelfde confessie vereenigd als één man de macht des Pausen te breken: »Car nous estans tous uniz en doctrine on ne nous pouroit toucher sans offencer quant et quant toute l'Allemaigne .... et aussy pour fermer la bouche de ceulx qui disent que nous ne sommes pas uniz" [1]). Wat te Brussel is onderhandeld, zal wel niet met zekerheid zijn uit te maken, doch dat de zending van een exemplaar der Wittenbergsche Concordia naar den Hertog v. Bouillon in 1565 daarmede in verband staat, valt niet te betwijfelen. De Hertog liet, nadat hij en De Bray het stuk hadden gelezen, door den laatste aan het Consistorie te Antwerpen verzoeken, dat dit, na rijp beraad, er zijn oordeel over zou uitspreken. Ook was De Bray, op last van den Hertog, naar Metz geweest, om daar met Taffin en Colonius over deze zaak te onderhandelen. Is het nu mogelijk hier De Bray te beschuldigen van ontrouw aan zijne beginselen? Neen, want wat was de zaak? De Concordia was naar Sédan gezonden, met het doel om De Bray te winnen voor de in haar uitgedrukte leerstukken. In het eerst maakte hij wel zwarigheid, maar eindigde met de verklaring, dat hij met de Duitschers de Avondmaalsleer, zooals die er in was weergegeven, overeenkomstig de verklaring, die Bucer er aan had gegeven, kon onderteekenen. De beide predikanten uit Metz verklaarden hetzelfde. En aangezien nu de toenadering alleen kon verkregen worden door eenstemmigheid op het punt van de leer omtrent het Avondmaal, en hij, met zijne ambtsbroeders te Metz, geen bezwaar vond in hetgeen Bucer had gezegd, zoo meende De Bray, dat ook het Consistorie te Antwerpen wel niet zou aarzelen, om na rijp beraad, ter wille van de goede zaak, ook, ingeval het met de Duitschers zoo ver kwam, het

---

[1] Vgl. Bijlage A, blz. 4.

punt des Avondmaals te onderteekenen. Over andere leerstukken, waarover de Duitschers ook gansch anders dachten, b.v. Doop en Absolutie, daarover liep het debat niet [1]). TAFFIN en COLONIUS hadden echter op zich genomen, om ook voor deze beide punten te zorgen. DE BRAY oordeelde het raadzaam, dat het stuk, hetwelk de beide predikanten uit Metz zouden vervaardigen, met betrekking tot de zooeven genoemde twee leerstukken, ook zou worden onderteekend in naam van al de kerken, zoowel de Fransche als de Vlaamsche, dewijl er niets in zou voorkomen, wat aanleiding zou kunnen geven tot tegenspraak. Tevens raadde DE BRAY het Consistorie te Antwerpen aan, om ook ter wille te zijn in de ceremoniën en andere minder belangrijke zaken, indien zij daarvoor vrijheid zouden kunnen krijgen »de prescher la pure doctrine". Hiervan wilde DE BRAY in geen enkel geval afwijken. Uit deze woorden blijkt, mijns inziens, voldoende, dat DE BRAY, ook, al wilde hij eenige concessiën aan de Lutherschen doen, volstrekt niet, zelfs in geen enkel geval, de hoofdwaarheden zijner eigene geloofsovertuiging wilde prijsgeven. En evenmin als hij dit wilde in 1565, zal hij het gedaan hebben op de samenkomst te Brussel in 1564. De door DE BRAY aangewende pogingen tot vereeniging der beide partijen mislukten echter, zeker in de allereerste plaats door het schrijven van BEZA aan TAFFIN [2]). BEZA antwoordt daarin op verscheidene brieven, hem nu en dan door TAFFIN gezonden en waarin deze o. a. had gevraagd, of de broeders uit Nederland, als *Confessie* konden aanbieden een stuk, dat hij hem had gezonden [3]).

---

1 Vgl. Bijlage A, blz. 5.

2 Vgl. GROEN v. PRINSTERER, l. c., Ie Série, T. II, p. 242–248. De brief is door BEZA geschreven den 24sten Augustus 1565 en niet, zooals GROEN wil, in 1566, daar TAFFIN toen niet meer te Metz was, maar te Antwerpen.

3 De woorden, waarmede BEZA zijn brief aan TAFFIN begint, verdienen de aandacht, daar ook zij naar mijne meening eenig licht schijnen te verspreiden over de berichten, die bij SCHOOCK en THYSIUS worden aangetroffen met betrekking tot het zenden der *Confession de Foy* ter goedkeuring aan TAFFIN en COLONIUS, en ook over de reis, die zij zou gemaakt hebben naar Genève, waar zij niet al te gunstig werd ontvangen, ten minste niet werd aanbevolen. „Quand (schrijft BEZA) au principal point qui est si les frères du Pays-Bas peuvent présenter pour confession

Vermoedelijk zal Taffin deze *Confessie* naar Genève hebben gezonden, nadat het Consistorie van Antwerpen gevolg had gegeven aan het verzoek van De Bray; d. i. zich met zijn voorstel vereenigd had, om te onderteekenen wat hij verzocht had. Beza raadde het ten sterkste af, en, nadat hij gezegd heeft waarom, laat hij er op volgen »d'avantage quand vous auryes passés ces poincts aynsi, nous ne dubtons poinct que le poinct du baptesme et de l'absolution, comme vous l'aves couchez à la verité, ne rumpit tout, et toutesfois d'accepter ces articles, Comme ils sont couchés en ce que m'aves envoyé, yl n'y auroit ordre, comme vous l'aves bien jugé [1]. Oultre tout cela vous ne deves doubter, quoy que vous promette le Seigneur qui présenteroyt (presenteroit) ceste confession, que pour la fin yl ne fallut au lieu de l'Evangile, advouer simplement la Confession d'Auspurg et lors se seroyt a'y rycommancer, et peut estre seroyt on bien estonné de voyer la plus part, affriendé de la paix, se revolter plainement de la verité, car voyla comme Dieu a accoustumé punir ceulx qui cerchent les destours. Je sçay bien que vostre intention est tout contrayre, mais nous vous dyzons aussy nostre advis. L'espérance

---

l'accord que m'aves envoyé". Welke *Confession* hier bedoeld wordt is niet moeielijk na te gaan, maar blijkt duidelijk uit De Bray's brief in bijlage A tot dit werk. Nu bestaat de mogelijkheid, dat later de overlevering van dit feit is toegepast op de door De Bray's vervaardigde 37 artikelen. Immers ook aan de naar Beza gezondene *Confession* had De Bray medegewerkt, evenals Taffin en Colonius. Zij was goedgekeurd door enkele predikanten, wellicht ook door het consistorie van Antwerpen, en haar ontstaan was zij verschuldigd aan eene overeenstemming, die men wilde brengen tusschen twee partijen, Kalvinisten en Lutherschen. Wat kan nu zijn gebeurd? Men wist, dat De Bray de *Confession de Foy* had vervaardigd, dat hij over eene *Confession* had onderhandeld met Taffin en Colonius, dat zij ter goedkeuring was gezonden naar Genève en het gevolg was van een „accord." De overlevering met betrekking tot de laatste *Confession* werd op die van De Bray overgedragen, en nu kon men gereedelijk het verhaal krijgen, dat De Bray's arbeid, vóór die in het licht verscheen, naar Metz was gezonden, en later naar Genève, waar hij niet was goedgekeurd. Had men eenmaal een paar buitenlandsche predikanten, 't was gemakkelijk er meer te vinden, en de troebel geworden overlevering maakte van Beza Kalvijn, en op die wijze is te verklaren, dat Schoock en Thysius zijn gekomen aan hetgeen, wat zij over deze zaak zeggen.

1 Hier is een duidelijke terugslag op Bijlage A, blz. 6.

qu'on donne à noz frères est belle et grande, mais oultre ce qu'elle nous semble sans apparanze, nous n'en scaurions attendre que-très mauvayse yssue, et pensons au contrayre qu'en attendent en constanze la volunté du Seigneur et mayntement sa pure verité, il envoyera le sulagement plus tost et plus certayn. Vous adviseres si quelque confession novellement dressée y pourra servir. Quant à moy je ny ay poinct voulu mettre la mayn, pour ce que la multitude de tant de Confessions me déplayt.. S'on en veult choysir entre, je n'en sçache poinct de plus nette, que celle fust presentée à l'Empereur durant des dernières troubles, dont vous pourres faire un extraict et (sement) sans qu'on l'apperçoive. Et n'avons pour le présent autre conseil sur ce point" [1]).

Keeren wij thans terug tot de Synode van 1565 te Antwerpen. Twee maanden vóór BEZA dezen brief schreef, werd te Antwerpen eene synode gehouden [2]), waar ook over de *Confession de Foy* is gehandeld. Het eerste der op deze synode aangenomene artikelen luidt aldus: »Qu'au commencement de chaque Synode, on ait à faire lecture de la *Confession de Foy* des Eglises de ce païs, tant pour protester de notre union que [3]) pour adviser s'il ni a rien à changer ou amender" [4]).

Deze woorden hebben reeds vrij wat pennen in beweging gebracht. Zoo teekent KIST hierbij aan, dat, wat op de Synode te Armentières wordt genoemd »*Confession de Foy arrestez entre nous*, hier *la Confession der Eglises de ce pais* wordt geheeten", en dat hieruit blijkt, dat de *Nederl. Confessie* reeds lang, althans sedert 1562, een, door wettige kerkvergaderingen bij herhaling goedgekeurd gebruik en gezag verkregen heeft"; verder, »dat de vroeger aan deze Belijdenis verleende kerkelijke goedkeuring haar toch geenszins tot een' voor altijd blijvenden *Geloofsregel* verhief, maar zij slechts werd aangemerkt als eene tijdelijke

[1] GROEN, *Archives*, 1e Série, T. II, p. 246, 247.

[2] 10 en 11 Juni 1565.

[3] Het Middelburgsche H. S. heeft „comme".

[4] Vgl. *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Dl. IX, blz. 152. HOOYER, a. w., blz. 20.

uitdrukking des geloofs, welke men voor gestadige verandering en verbetering vatbaar keurde; zóó zelfs, dat elke Synodale Vereeniging tot het aanbrengen van zulke verbeteringen niet alleen bevoegd verklaard werd, maar daartoe ook opzettelijke uitgenoodigd. Hoe eigenaardig hierdoor het oorspronkelijk karakter van zulk een Geloofsbelijdenis bepaald werd, en dat der Nederl. Kerk zulk eene wijze van beschouwing harer belijdenis tot eer verstrekt, behoef ik wel niet in het oog te doen vallen" [1]). HOOYER [2]) zegt, dat »een dergelijk besluit, om op elke Synode te onderzoeken of er in de Geloofsbelijdenis niets te veranderen en te verbeteren valt, ons van onze Nederduytsche Synoden niet bekend is", en Dr. A. KUYPER [3]), na op de zooeven aangehaalde woorden van HOOYER de aandacht gevestigd te hebben, zegt: »Hij had er kunnen bijvoegen, noch op eenige andere Waalsche; en sterker nog, dat de *niet*-overneming van deze zonderlinge bepaling in de latere kerkorden zeer duidelijk toont, dat al spoedig de onhoudbaarheid van zulk een bepaling werd ingezien. Zulk een bepaling toch, hoe begrijpelijk en verstaanbaar ook vóór 1566, toen de *Confessie* nog niet onder JUNIUS en SARAVIA's auspiciën vastgesteld was, droeg een te onvast, te twijfelzuchtig en revolutionair karakter, om als duurzame uitdrukking te kunnen gelden van het Gereformeerde kerkrecht. Deze bepaling is buitendien niet in een »nationale", maar in een kleine, ongeregelde Synode van eenige Antwerpsche kruiskerken gemaakt; voor de kerken niet »van deze landen", maar »van dit land" (de ce pays) d. i. van Antwerpen, en alzoo zonder eenige bindende beteekenis voor de kerken der Noordelijke gemeenten".

Is in art. I der Provinciale Synode, gehouden den 26sten April 1563, sprake van »la Confession de Foy arresteé entre nous", op de zooeven genoemde te Antwerpen heeft men »Confession

---

1 Vgl. *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Dl. IX, blz. 152, noot 1.

2 Vgl. t. a. p., blz. 20.

3 Vgl. *Revisie der Revisie-Legende*, Amsterdam, 1879. blz. 100 volgd.

de Foy des Eglises de ce pais", wat wel als bewijs kan dienen voor de meening, dat het gezag der 37 artikelen in de Zuidelijke Nederlanden in betrekkelijk korten tijd zeer was toegenomen. Dat echter te Antwerpen een zoodanig besluit werd genomen, kan te minder verwonderen, als men in aanmerking neemt, dat zeer waarschijnlijk, reeds in 1561, het Consistorie daar ter plaatse er zijne goedkeuring aan gehecht had. Men mag hieruit echter niet afleiden, dat de Nederlandsche Confessie sedert 1563 door wettige kerkvergaderingen bij herhaling is goedgekeurd geworden en daardoor gebruik en gezag verkregen heeft, ten minste niet wat de kerken van Noord-Nederland betreft.

De groote vraag is: Wat beduiden de woorden »tant pour protester de notre union que (comme) pour adviser s'il ni a rien a changer ou amender"? Het lezen der *Confession de Foy*, bij het begin van iedere Synode in de Zuidelijke Nederlanden, had tot doel om de eenheid in het geloof te bewijzen van al die kerken, en om na te gaan of er ook iets in viel te veranderen, of iets moest worden bijgevoegd. Waarin veranderen? Waaraan bijvoegen? Lang heb ik gemeend, dat de woorden »changer" en »amender" alleen zagen op den vorm en niet op den inhoud der artikelen. Maar dit gevoelen is niet te verdedigen. Het veranderen en bijvoegen heeft wel degelijk betrekking ook op den inhoud. Mocht bij nader onderzoek blijken, dat iets niet goed was uitgedrukt of iets vergeten, dan werd de mogelijkheid gelaten dit te verhelpen. Duidelijk blijkt uit deze bepaling, hoeveel eerbied, hoeveel ontzag men ook koesterde voor de 37 artikelen, dat er geen onfeilbaarheid aan werd toegekend.

Wat Schoock en Thysius melden van een herzien der *Confession de Foy* op eene Synode in 1565 te Antwerpen, moet tot het jaar 1566 worden gebracht [1]). Junius toch, die haar

---

[1] Schoock l. l., p. 521: „At cum complures ex Zaravia didicissent Genevatibus displicuisse hoc consilium Belgarum de edenda nova Confessione, mense Majo anno 1565 inter sexcentas difficultates et pericula, ex præcipuis Belgij ministris, qui tum noti erant, Antverpiæ occulto Synodus, cur et ipse Philippus Marnixius interfuit, et ad quam vocatus quoque erat Zaravia, collecta fuit; relectaq; Con-

bijwoonde, zegt, dat ze gehouden is in Mei 1566 [1]).

Belangrijk voor de geschiedenis der *Confessie* is het jaar 1566, niet slechts omdat zij in dit jaar zou gegeven zijn aan FREDERIK III van den Paltz, tegelijk met den *Libellus Supplex* en de *Oratio Ecclesiarum Christi,* opdat deze er den Keizer MAXIMILIAAN II mede in kennis zou stellen, maar vooral wegens hetgeen met haar is gebeurd op de Synode, die volgens JUNIUS in het begin van Mei 1566 te Antwerpen is gehouden.

Aangaande het eerste zegt Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN: »Wij stellen ons voor, dat zij (die in de Nederlanden naar het

---

fessione ab omnibus probata fuit, sic tamen ut expostularetur super ea consilium Genevensium; quod cum jussus esset Franciscus Junius, Theologis illis familiarior; explorare, mense Novembri (ut alias documentis allatis probabitur) ab ijs responsum est, se articulos (in quibus pauca mutata erant) ab initio, cum exhiberentur, admisisse quidem ut orthodoxos, cæterum existimasse pro eo tempore, Ecclesias Belgicas non indiguisse Confessione, quæ cum jam vulgata sit, revocari non posse, probareq; se eam tamquam verbo Dei consentaneam. Huic Confessioni ab hoc tempore subscripserunt non solum ministri, verum ultro quoque Ludovicus Nassovius Guilielmi Aurangiæ Principis frater, Comes Culemburgicus, Comes Bergensis, et Dominus de Brederode, alijque ex proceribus, quibus æternum devotam se esse agnoscere debet patria atq; sic scriptum initio privatum, factum est formula universalis consensus".

THYSIUS, a. w. Voorreden: „Wyders, so is deselvige int Iaer 1565, by goetduncken ende last der *Synode* oft Kerckelycke By-een-comste, 't Antwerpen onder het Cruys gehouden, (alwaer oock tegenwoordich geweest is PHILIPS VAN MARNIX, HEER VAN SINT ALDEGONDE) van nieus overzien geworden, namelyk door FRANCISCUM JUNIUM, Dienaer Godts in de Nederlanden, (als tselvige van hem in syn leven verhaelt wort) wel een Iongher-man, maer als eenen rechten TIMOTHEUS, neffens syne sonderlinge geleertheyt, stemmich ende ernstig boven syne iare, ende naderhandt een voornemen en treffelyck *Professoor* ende Leeraer in de H. Schrift, in de wyt beroemde Vniversiteyten van *Nieustadt, Heidelberg* ende *Leyden.* Ende is die, alsoo verbetert zijnde, niet in de sake selfs, maer eyghentlyck in den aert ende wyse van schryven, corter ende duydelycker stellinghe, by order der voor-ghemelder Vergaderinghe na Geneven gesonden, om by advijs van dien voortreffelijcken Leeraer THEODORI BEZAE ende syne Mede-dienaers des Euangeliums, alsoo te Geneven gedruct te werden, dwelck door den voorseyden CRISPINO int Iaer 1566, (gelyck de voorgaende *Copye*) ghesciet is: al ist dat de Nederduytsche-Kercken haer aen deselve eerste Copye eenighe Iaren na den anderen ghehouden hebben: waerop FRANCISCUS SONNIUS, dien bloedighen Kettermeester, ende een van de nieuwe Bisschoppen, Bisschop van Antwerpen, int Iaer daer na, onderstaen heeft te antwoorden".

1 Vgl. *Vita Nobilis ac eruditi viri Francisci Ivnii* ab ipso nuper conscripta, in lucem vero edita ab PAULO G. F. P. MERVLA, Ic. Lugduni Batavorum, 1595, p. 47.

Evangelie des Zoons Gods begeerden te leven) met hunnen *Smeekbrief* (*Libellus Supplex*) hunne Geloofsbelijdenis aan den Keurvorst (FREDERIK III) gezonden hebben, terwijl zij er het *Vertoog* (*Oratio*) bijvoegden om er gebruik van te maken, indien zulks oorbaar geacht werd, opdat deze ook hunner bij den Keizer mocht doen gedenken" [1]), waarbij in eene aanteekening wordt gevoegd: »Het *publicum scriptum*, waarvan aan het slot van den *Smeekbrief* gesproken wordt, kan geen ander zijn dan de belijdenis, niet naar de tekst van 1566 maar de oorspronkelijke van 1561". Heeft MAXIMILIAAN werkelijk door toedoen van den Keurvorst de *Confessie* in handen gekregen? In de te Middelburg in 1611 gedrukte *Geloofsbelijdenis* [2]) treft men in het voorwoord »Tot den Leser" dit aan: »So sult ghy weten, dat wy hier in hebben gevolght de oudste copien so Duytsche als Fransche, die wy van den jare 1566 hebben connen becomen. Als in welcken jare deselve den Keyser MAXIMILIANO II op den Ryxdagh tot Augsburgh, met een vertoogh ende eenen brief in dato van den 1 Aprilis is toegezonden". Een gelijk bericht deze zaak betreffende wordt ons medegedeeld door THYSIUS [3]).

---

1 Vgl. Dr. J. J. v. TOORENENBERGEN, a. w. blz. 32.

2 *Belydenisse des gheloofs der Kercken | Iesu Christi in de Nederlanden nae de | suyverheyt des Evangely | Ghereformeert.* Nu nieuwelick Her-drukt ende met de beste | copien van den Jare 1566, trouwelick ver- | geleken, uyt last ende ordinantie | des Provincialen Synodi | van Zeelandt | Middelbvrg, By RICHARD SCHILDERS, Drucker der Heeren Sta- | ten van Zeelandt, Anno 1611.

3 Vgl. a. w. Voor-reden. „de welcke (edelen) A. 1566, den 1 April onder den naem der gener, *die begheren van ghanscher herten te ghelooven ende te leven nae 't Euangelium* des Soons Godes, door eenighe afghesondene, op den Rycxdach tot Ausborgh, aen den Keyser MAXIMILIANO overghegheven hebben, een *Supplicatie* oft ootmoedighe Bede, (die oock in vollen Staten des Rycx ghelesen is) met een by-gaende *Oratie* aen de Hooch-ghedachte Keyserlycke Maiesteyt, van de *Reformatie* der Kercke, in de welcke sy haer niet alleen beroepen op hare *Confessie*, maer die oock neffens de selve vervoecht hebben: daer-mede nochtans teghenwoordelyck, door de seer dringhende Crysch-rustinghe des Keysers teghen den Turck, ende door den Paus Legaet, last hebbende teghen alle handelinghe van Religie te protesteren, seer weinich ten goeden gevoorderd is: gelijck sulcx alles kennelijck is, wt de *Supplicatie*, *Oratie*, ende *Confessie* tsamen t' Antwerpen int. selfde Jaer ghedruct".

Zoowel FAUKELIUS, van wien gezegd voorwoord in de uitgave der Geloofsbelijdenis van 1611 afkomstig is [1]), als THYSIUS spreken onomwonden uit, dat de *Confession de Foy* met een vertoog en een brief aan den Keizer op den Rijksdag is gezonden of overgegeven, ja dat zelfs (volgens THYSIUS) de brief in het openbaar in de vergadering is voorgelezen. Is er voldoende grond aanwezig dit verhaal in twijfel te trekken? SCHOOCK deelt hiervan niets mede, terwijl ook in het »Aen den Christelicken Leser", dat als eene inleiding voorafgaat aan de *Belydenisse des Geloofs*, in 1583 te Dordrecht bij CANIN gedrukt, met geen enkel woord van deze zaak wordt gerept. Maar indien dan met het *publicum scriptum*, waarvan in den Smeekbrief gesproken wordt, de Geloofsbelijdenis wordt bedoeld? Hiertegen kunnen bedenkingen ingebracht worden. Op het einde toch van den Smeekbrief leest men: »Haec, Invictissime Imperator Auguste, quae ex animo tui amantissimo et studiosissimo (haec novit Dominus) proficiscuntur, ut M. tua benigne accipere et dextre interpretari non gravetur, humillime obtestamur. Et oramus per Jesum Christum crucifixum et exaltatum ad Patris sui dextram, propter cujus puram invocationem extrema jam (ut superius paucis exposuimus) patimur, ut legationem illam (cujus potissimum nomine hoc publicum scriptum hisce litteris nostris adjunctum animis candidissimis I. M. tuae missimus) omni conatu et studio apud alios Imperii Electores et Principes promoveat, vel alioqui fratri Regi nostro natura a sanguine alienissimo diligenter primo quoque tempore scribat". Aan den Smeekbrief was dus toegevoegd een »publicum scriptum", d. i. een geschrift, dat door den druk openbaarheid had verkregen. In het begin van den Smeekbrief wordt dit »publicum scriptum" nader op deze wijze aangeduid: »Cogit nos dulcissimae patriae amor et in ea sub Antichristi jugo fatiscentium Christi Ecclesiarum luctuosus et miserrimus status M. tuae opem humillime implorare, Invictissime Imperator, Auguste

---

1 Vgl. J. BORSIUS, *Hermannus Faukelius, zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten, Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Dl. IV, Leiden 1844, blz. 224, 225.

Domine Clementissime. Et ut hoc aggredi non vereamur singularis I. M. tuae clementia cum insigni rerum cognitione aliisque praestantissimis donis conjuncta (cujus in postremo Francofurtano Conventu non obscurum specimen praecepimus) efficit: quae sperare nos jubet I. M. tuam non tantum hunc conatum nostrum, quam tum brevi hac oratione eidem inscripta, tum vero privatis hisce literis exponimus bene consulturam". Hieruit ziet men, dat zij, in wier naam de Smeekbrief vervaardigd werd, bekend met 's Keizers goedheid en kennis van zaken, besloten hadden zijn raad en bijstand in te roepen, voor het vaderland en voor den jammerlijken staat, waarin de kerken verkeerden. Dit voornemen nu gaven zij den Keizer te kennen: tum brevi hac oratione, tum vero privatis hisce litteris". Derhalve bij den Smeekbrief was gevoegd een »brevis oratio". Dit heet later »publicum scriptum", en hieruit volgt, dat dit niet de Geloofsbelijdenis, maar de *Oratio Ecclesiarum* is. Er was derhalve besloten, den Keizer een Smeekbrief aan te bieden en dien te doen vergezeld gaan van de reeds gedrukte *Oratio Ecclesiarum*. En dat de *Oratio* werkelijk gedrukt was vóór den *Libellus Supplex*, is aan geen twijfel onderhevig, dewijl Keurvorst FREDERIK III reeds vóór den 1sten April, den dag waarop den *Libellus* onderteekend is, een gedrukt exemplaar gezonden had aan Koning PHILIPS II van Spanje [1]).

De Keurvorst had dus de *Oratio* naar PHILIPS gezonden, m. a. w. zich in de bres gesteld voor de Nederlanders. Hij deed dit niet uit zichzelven, maar op verzoek; want in de eerste

---

1 M. KOCH, *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximiliaan II*, Leipzig 1857, Th. I, S. 164. In een schrijven van DIETRICHSTEIN, den afgezant van MAXIMILIAAN aan het hof te Madrid, van 4 Mei 1566 aan den Keizer heet het: „Auf ein Schreiben welches der König an den Pfalzgrafen und andere Kurfürsten und Fürsten wegen der Truppenwerbung in Deutschland gerichtet, habe jener unlängst geantwortet „vnd darneben allerlej der religion halben und der einfuerung der inquisicion in Niderlant angeregt, auch zwei puechlein ywerschikht, darunter das eine soll intituliret sein, *Oracio fidelium Christi in Germania inferiori sub Anti-Christi jugo existencium ad Maximilianum Caes.* Soll dem Khunig nit wenig frembt furkhumen sein".

dagen van Januari 1566 kwam te Heidelberg bij JOHAN CASIMIR een afgezant, die hem, uit naam der Nederlandsche Kalvinisten, een smeekschrift ter hand stelde voor den Keurvorst. Den 16den Januari zond JOHAN CASIMIR dit geschrift aan FREDERIK, terwijl hij er in een begeleidend schrijven bijvoegde, dat die Nederlandsche afgezant het plan had ook den Rijksdag te Augsburg bij te wonen [1]). In gezegd smeekschrift wordt de Keurvorst gebeden, om, daar de Koning van Spanje besloten had met alle kracht de Inquisitie in de Nederlanden in te voeren, zulks met behulp der andere vorsten te verhinderen [2]).

Op den benarden toestand in de Nederlanden zinspeelt JOHAN

---

1 Vgl. A. KLUCKHOHN, a. a. o. Th. I. S. 620–622. De afgezant, waarvan hier sprake is, kan niemand anders wezen dan GILLES LE CLERCQ. Deze bevond zich in 't voorjaar van 1566 werkelijk te Augsburg, waarheen hij gezonden was door het Consistorie te Antwerpen. Vgl. boven blz. 59 noot 1.

2 „Wir (zoo schrijft men aan den Keurvorst) haben zum estermale underthenigst begirt, wie auch noch, das wir einmal ordentlich gehört und wo müglich eines besseren aus Gottes wort (dem wir uns ganz und gar underwerfen) underwiesen werden; es hat aber nit sein willen, sundern man hat weder alle billikeit etwan einem inquisitori gestattet, das er kläger, zeuge und auch in des religions sachen unser richter sey. Wir sind uns durch Gottes gnade keines irthumbs bewust, dan wir nemen von herzen an die heilige prophetische und apostolische schrift und bekennen, das sie sey das ware und volkommen wort und wille Gottes und begern die nit uff eine newe von uns erdachte weise zu erkleren, sundern wie sie in den vier symbolis der ersten kirchen und den alten patribus furzeiten, auch noch heutiges tags in vielen kirchen Teutscher und andrer nationen erkleret wurd, und verwerfen alle ketzerey, so dem wort Gottes und den symbolis zuweder sind; sein auch willich und bereyt, unserem könig und landfursten, nit aus forcht, sunder von wegen des gewissen, allen billichen gehorsam zu lesten, ja leib und gutt fur ihn zu wagen. Bitten derhalben abermals, E. C. F. G. wollen unsern elenden stand gnedigst zu herzen führen und uff christliche mittel sich bedenken, auch mit andern chur und fursten, wo es geschehen kan, beratschlagen, wie unsern armen undertruckten kirchen geburlicher weise zu helfen sey. Was nun E. C. F. G. darzu dienlich erkennen werden, bitten wir demütigst, E. C. F. G. wollen es, ehe dan die tyrannische Hispanische inquisition und daraus erwachsende gräuliche persecution angestelt wurde, damit unser gnedigster könig durch anreizung der papisten gar sehr eylet, verrichten laszen.

Wir hetten gern dis unsers supplicieren bis uff den angestelten reichstag verzogen, wo das wüten unser grimmiger widersacher uns so vil frist zulassen wolte. Dieweyl sie aber uns hiemit zu eylen zwingen und nöttigen, verhoffen wir auch, E. C. F. G. werden die sache der armen glidern Christi zu befurdern gnedigst bedacht seyn"

CASIMIR op nieuw in een schrijven aan den Keurvorst [1]). En dat werkelijk de Nederlanders niet te vergeefs bij den edelen Keurvorst hebben aanklopt, blijkt hieruit, dat hij in de laatste dagen van Februari of in de eerste van Maart, in vrij scherpe bewoordingen, schreef aan den Spaanschen Koning [2]). Tegelijk met dezen brief ging nu ook een exemplaar der *Oratio Ecclesiarum* naar Spanje. Het is waarschijnlijk, dat eenigen tijd, nadat het smeekschrift der Nederlanders door JOHAN CASIMIR aan den Keurvorst was gezonden, deze eenige gedrukte exemplaren der *Oratio* uit Nederland heeft ontvangen. Mogelijk is het ook, dat LE CLERCQ, die het smeekschrift overbracht, ze bij zich had en uit Heidelberg naar den Keurvorst gestuurd heeft, in welk geval echter het wel eenigszins onverklaarbaar is, dat JOHAN CASIMIR in zijn schrijven van den 16den Januari er geen gewag van maakt. Dat de Keurvorst werkelijk eenige gedrukte exemplaren der »*Oratio*" had, meen ik ook te mogen opmaken uit hetgeen zijne gezanten op den Rijksdag hem den 16den Maart schreven. Zij vroegen hem n.l. »Etliche Exemplaria des Büchleins, so Varius transferirt hat, die Niederländische Persecution belangend, und dem König aus Hispanien zugeschickt" [3]).

Uit al het voorgaande blijkt: 1°. Dat door de Nederlanders (Consistorie te Antwerpen) LE CLERCQ naar Duitschland gezonden was met een smeekschrift voor Keurvorst FREDERIK III, en dat hij tevens in last had, den Rijksdag te Augsburg bij te wonen. 2°. Dat men van plan was te wachten met zich op Duitschlands bemiddeling te beroepen, totdat de Rijksdag bijeen zou zijn gekomen, doch dat de Roomsch-Katholieken het den Kalvinisten in deze landen zoo moeilijk maakten, dat zij zich genoodzaakt zagen, nog vóór de opening van den Rijksdag, hunne klachten bij den Keurvorst te doen hooren, opdat deze pogingen in het werk zou stellen om ook de

---

1 Vgl. A. KLUCKHOHN, a. a. o. S. 625, 626.
2 Vgl. id. S. 641.
3 Vgl. id. S. 645.

andere Duitsche vorsten, in hun belang over te halen. 3°. Dat de Keurvorst werkelijk in het belang der Nederlandsche Kalvinisten aan PHILIPS II geschreven en een exemplaar der *Oratio Ecclesiarum Christi* gezonden heeft. 4°. Dat de door FREDERIK naar den Rijksdag te Augsburg afgevaardigde gezanten hem om eenige exemplaren dier „*Oratio*" vroegen, ten einde daaruit den godsdienstigen toestand dezer gewesten te leeren kennen en alzoo met meer kennis van zaken te kunnen oordeelen, wanneer over de godsdienstige aangelegenheden in de Nederlanden zou gehandeld worden.

Wat nu de *Confession de Foy* aangaat, het vermoeden ligt voor de hand, dat deze (indien de Keizer werkelijk een exemplaar heeft gekregen, wat echter betwijfeld wordt [1]), tegelijk met den *Libellus Supplex* zal gezonden zijn, en dat LE CLERCQ, die op den Rijksdag was, haar den Keizer overhandigd of er voor gezorgd heeft, dat dit op een of andere wijze geschiedde. Is er geen grond aanwezig dit te betwijfelen, dan is het zeer wel mogelijk, dat de *Libellus* werkelijk in de vergadering is voorgelezen, gelijk THYSIUS dit verhaalt, en behoeft men niet aan FREDERIK te denken, als aan een tusschenpersoon, die er voor zorgde, dat MAXIMILIAAN met de drie genoemde geschriften in kennis werd gesteld [2]). Heeft MAXIMILIAAN

---

1 Vgl. TE WATER, *Historie van het verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, Dl. I, blz. 180, 181. Prof. Dr. R. FRUIN, *Nederlandsche Spectator* 1864, n°. 50, blz. 394, 395. „Nog begeerlijker (dan eene in 1566 bij CRESPIN gedrukte uitgave der *Confession de Foy*) evenwel zou een exemplaar wezen van eene andere editie, die volgens THYSIUS in dit zelfde jaar 1566 te Antwerpen, in éénen bundel met den smeekbrief aan keizer MAXIMILIAAN en met het *Vertoog der kerke Christi* uitgekomen is. THYSIUS beroept zich op deze uitgaaf als of hij ze gezien had. Hij grondt er zijne stelling op, dat de *Confessie* te zamen met de beide andere stukken naar den Keizer gezonden is. Evenwel twijfel ik nog aan het bestaan dezer uitgaaf, zoowel als aan de waarheid der stelling, die er door bewezen moet worden".

2 Vgl. Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, a. w. blz. 37, 38. Behalve de in dit werk blz. LVIII genoemde twee afschriften van den *Libellus Supplex*, komt nog een derde afschrift voor op het Rijks-Archief te Brussel, in T. I der *Pièces du XVIe Siècle*, f°. 175 r°.-f°. 177 r°. Dit afschrift bevindt zich te midden van bescheiden, die òf zijn uitgegaan van het Consistorie te Antwerpen, òf in het nauwste verband staan met de handelingen van dit Consistorie, en aangezien nu al deze

werkelijk een *exemplaar* der *Confession de Foy* gekregen, dan is dit de eerste druk geweest, en niet de in 1566 gewijzigde, welke thans ter sprake moet komen.

Zoo komen wij tot hetgeen gebeurd is op de Synode, te Antwerpen in het begin der maand Mei 1566 gehouden. Het algemeen gevoelen wil, dat de *Confession de Foy* toen Formulier van Eenigheid geworden is. Tot staving van dit gevoelen beroept men zich op een woord van F. JUNIUS, den eenige, die van deze Synode gewag maakt [1]), terwijl verder nog beweerd wordt, dat op deze Synode ook MARNIX is tegenwoordig geweest, naar aanleiding van hetgeen door SCHOOCK en THYSIUS wordt verhaald als voorgevallen in het jaar 1565.

Is werkelijk in Mei eene Synode te Antwerpen gehouden, waarop de *Confession de Foy* is overzien, en is deze toen inderdaad aangenomen als bevattende de geloofsovertuiging der Kalvinisten in de Nederlanden? Een onoverkomelijk bezwaar doet zich hier voor en wel dit; den 12den Juli 1566 schrijft NICOLAAS DE HAMES aan GILLES LE CLERCQ of aan MARNIX: »Hastez la Synode, et que la Confession soit accommodée le plus qu'il sera possible à la capacité de l'assamblée puyz que elle s'adressea icelle pour leur faire entendre, et en prendre la sauvegarde. Je demeurerois sur la Confession Dausburg. . . . . . Si vostre Confession est horz de celle Dausbourg elle ne sera bien venue, car il y a si trop et granz qui ne seront a ce parti" [2]). DE HAMES meende alzoo, dat de Synode, die spoedig moest gehouden worden, het beste zou handelen, indien zij zich aansloot bij de Augsburgsche Confessie; want deed zij dit niet, door b.v. eene andere Confessie

---

bescheiden copieën zijn der oorspronkelijke stukken, zoo mag men gelooven, dat ook het hier voorkomende afschrift van den *Libellus Supplex* vrij getrouw het stuk zal weergeven, zooals het op last van het Consistorie, hetzij door MARNIX, hetzij door een ander is vervaardigd geworden.

1 Vgl. *Vita* F. IVNII, p. 47: „Quo tempore Confessionem Belgicarum Ecclesiarum de Synodi, quæ ineunte Maio habita fuerat, sententia recognitam ad fratres Geneuenses misi, vt à se probatam excudi sinerent, si videretur vtile, et institutum illud nostrum Deo precibus commendarent".

2 Vgl. *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 181 v°.

aan te nemen, dan zou dit denkelijk bij velen van hen, die op de »assemblee" (St. Tron) waren, een zeer ongunstig onthaal vinden. DE HAMES kende alzoo den 12den Juli nog geen door eene Synode gesanctioneerde *Confession de Foy*, wat onaannemelijk is, indien er reeds twee maanden vroeger een zoodanige geweest was [1]). Wat hier duidelijk blijkt, kan echter ook nog op eene andere wijze worden aangetoond. Den 11den Juli 1566 maakte DE LA GRANGE aan het einde van zijn preek bekend, dat hij geroepen was, om naar de vergadering te gaan, die te St. Tron zou gehouden worden, en zich tot dat einde eerst naar Antwerpen begeven moest. DE LA GRANGE kwam te Antwerpen en werd met JUNIUS, MODED en een nog onbekende door het Consistorie afgevaardigd, om naar St. Tron te gaan. De vergadering te Antwerpen, waarop deze vier personen werden benoemd, kan geene andere zijn dan de Synode, die naar het oordeel van DE HAMES zoodra mogelijk moest gehouden worden. Immers uit hetgeen DE HAMES schrijft blijkt duidelijk, dat de Synode moest kenbaar maken, wat nu eigenlijk als geloofsregel der Kalvinisten gold, opdat de te St. Tron vergaderde edelen, na er kennis van genomen te hebben, zouden kunnen besluiten, al of niet in Duitschland pogingen in het werk te stellen om hulp te verkrijgen. Uit het *Recueil Géneral* blijkt [2]), dat werkelijk door de Synode een stuk is gezonden naar St. Tron,

---

1 Ik vestig hier ook nog de aandacht op hetgeen voorkomt in de *Papiers du Conseil des Troubles*, T. VI, f⁰. 141 r⁰; „Demandé (à GILLES JOLY) comment il a sceu ce qui se traicta au Breeden-rædt d'Anuers, dont est touché en lad. lettre, dict quil l'a entendu de me GILLE LE CLERCQ, et que la Confession Dausburgh fust proposée par ung HENDRIK VAN DEN BROECK et ung GHERARD COCK, et que led. LE CLERCQ, HANS SALENGUE, HENRY RAMON et JEHAN DE LALBOIS, dict DE TRELON, retiré presentement a Metz auec le Ministre TAFFIN auec les leurs, meirent en auant l'ordre qui se tient en France". De brief, waarvan hier sprake is, was den 2den Juli 1566 geschreven door JOLY aan NICOLAAS TAFFIN. Hoe zou nu door ouderlingen van het Consistorie te Antwerpen tegenover de Augsburgsche Confessie, „l'ordre qui se tient en France" zijn gesteld, indien er reeds toen eene voor de Kalvinisten geldende Confessie was geweest? Dit is onaanneembaar. Vgl. ook M. L. VAN DEVENTER, a. w., blz. 76.

2 Vgl. Bijlage D, blz. 34.

waarin de geloofszaken besproken werden, dat zoo in den smaak der vergaderde edelen viel, dat zij hulp toezeiden. Dit stuk nu kan niets anders zijn dan de zoogenaamde verkorte geloofsbelijdenis van JUNIUS.

Allerlei pogingen waren in het werk gesteld om Kalvinisten en Lutherschen te vereenigen, want gebeurde dit, dan mocht men veilig aannemen, dat, indien de hulp der Luthersche vorsten uit Duitschland werd ingeroepen, zij niet weigerachtig zouden gevonden worden. Tot eene vereeniging was het nog steeds niet gekomen. De tijdsomstandigheden evenwel werden dringender: er moest gehandeld worden. Het verzoekschrift der edelen, den 5[den] April der Landvoogdes aangeboden, had nog niets uitgewerkt, en daarom werd besloten op nieuw eene vergadering te beleggen. Vóór men hiertoe overging moest men echter weten hoe de kerken dachten over eene vereeniging. Daartoe moest eene Synode gehouden worden, waarop eene *Confession de Foy* werd vastgesteld, om die den edelen over te leggen, opdat deze, wanneer zulks noodig was, den Duitschers zouden kunnen toonen, wat de Nederlanders, voor wie zij hulp inriepen, geloofden. De tijd was kort, en invloedrijke personen wilden, dat men de Augsburgsche Confessie zoo niet in haar geheel, dan toch in hoofdzaak zou aannemen. Wat te doen? Een kort opstel maken en dit naar St. Tron zenden, om later meer uitvoerig over eene volledige *Confession de Foy* te spreken. Men ziet hieruit, dat, ware er eene geldende *Confession* geweest, de kleinere, die ongeveer het midden van Juli te Antwerpen werd gemaakt, niet noodig zou zijn geweest. Er werd echter eene kleine geloofsbelijdenis door JUNIUS vervaardigd, geheel en al gebaseerd op aanhalingen uit den Bijbel [1]).

---

1 Vgl. *Vita*, p. 48. „Post Antuerpiam redij, vbi Synodus sub finem mensis eiusdem (Julii) habebatur. In ea breui scripto de fide ex disertis Scripturæ verbis exarato, placuit vt duo ex nobis Centronum opidum (S. Trudonis vocant) peterimus, vbi principum aliquot ac Nobilitatis Belgicæ conuentus inductus". Het „breve scriptum"

Heeft JUNIUS zich hoogstwaarschijnlijk in de maand vergist, zoodat men, in plaats van het begin van Mei, aan het begin van Juli of Augustus zal moeten denken [1]), daarmede is de waarheid van het feit als zoodanig niet weggevallen. Als zeker kan aangenomen worden, dat werkelijk de *Confessie* op eene der' vele in 1566 gehouden Synoden overzien, aangenomen is als de geloofsbelijdenis der Kalvinisten in de Zuid-Nederlandsche gewesten en na deze overgeziene tekst gedrukt is geworden. Ik meen dit ook te moeten afleiden uit den brief van SARAVIA over de *Confessie* aan WTENBOGAERT [2]):

»Hujus rei testis est epistola ad Hispaniarum Regem et Ordines Belgicarum Provinciarum, quae olim praefixa fuit fidei Confessioni Ecclesiarum, et tecum reputa cujus Religionis illi fuerint, in fidei negotio. Ego tunc temporis Minister eram Ecclesiae Gallicanae Antverpiae, et exemplaria illius Confessionis Principi Auriaco et Comiti Egmondano offerenda curavi. Frater uxoris meae erat Comiti Ludovico à cubiculis, qui me ad dominum suum adduxit, ut illi innotescerem, et exemplaria recens editae Confessionis darem, ulterius principibus distribuenda. Congregavi primum tunc temporis Ecclesiam Bruxellis auxilo Domini de Tolossa, fratris Domini Sanctae Aldegundae, ex aulicis et paucis quibusdam civibus Gallici sermonis. In altercationibus Leidanis illam fidei Confessionem et Catechismum allegari, et urgeri video, ac si ipsum esset Dei verbum. Homines improbi Confessionem Augustanam audacter despiciunt, et qui modestiores haberi volunt, in illa esse aliquid, quod mutatum vellent, desiderant: in sua vero Confessione, ac si fidei Canon esset, nihil mutari

---

waarvan JUNIUS hier spreekt, moet niet verward worden met het „*Sommaire / de la / Confession de Foy, /* que doiuent faire ceulx / qui desirent estre tenus pour membres de l'Eglise de Jesus Christ. Vgl. J. F. WILLEMS, *Mengelingen van Nederlandschen inhoud,* Antwerpen, 1829 en CH. RAHLENBECK, *Kroniek van het Historisch Genootschap* te Utrecht, Dl. XXII, blz. 212 volgd.

1 Ook M. L. VAN DEVENTER is, in *Het jaar* 1566, blz. 76, deze meening toegedaan.

2 *Epistolæ Ecclesiasticæ et Theologicæ præst. ac erud. vir.*, p. 294, 295.

patiuntur. Ego me illius Confessionis ex primis unum fuisse authoribus profiteor, sicut et Hermanus Modetus; nescio an plures superstites. Illa primo fuit conscripta Gallico sermone, a Christi Servo et Martyre Guidone de Bres. Sed antequam ederetur, Ministris verbi Dei, quos potuit nancisci, illam communicavit: et emendandum si quid displiceret, addendum, detrahendum proposuit: ut unius opus censeri non debeat. Sed nemo eorum qui manum apposuerunt, unquam cogitavit fidei canonem edere: verum ex Canonicis scriptis fidem suam probare. Nihil tamen meo judicio in illa est quod reprehendam aut mutare velim. Quod si sint aliqui, quibus non omnia probentur, audiendos censeo, et ex verbo Dei docendos si quod reprehendunt secundum Dei verbum. Nemo temere impius censendus est, qui doceri paratus est. Articulorum non idem omnium est pondus: esse possunt nonnulli, a quibus si dissentiant sunt ferendi, non ab Ecclesia idcirco alienandi".

Dit bericht van SARAVIA is in meer dan één opzicht belangrijk en verspreidt over de geschiedenis der *Confessie* een eigenaardig licht. In de allereerste plaats vraagt men welk jaar SARAVIA bedoeld mag hebben met dat »tunc temporis." TE WATER houdt het er voor dat 1562 wordt bedoeld [1]), RAHLENBECK 1561 [2]). Deze laatste meening is bepaald onjuist, daar SARAVIA zich in 1561 te Londen bevond en dus onmogelijk toen te Brussel eene gemeente kan gesticht hebben. Tegen 1562 bestaan echter ook gegronde bezwaren. Was SARAVIA in 1562 dienaar der Fransche gemeente te Antwerpen? En is, tijdens hij hier te dezer tijd dit ambt vervulde, de *Confessie* gedrukt en rondgedeeld onder zulke omstandigheden als hij verhaalt? Ook zonder een stellig bewijs daarvoor, is het wel zeer waarschijnlijk, dat SARAVIA ook nog in 1562 in Engeland zal zijn gebleven. Maar dit staat vast, dat in 1562 geene exemplaren van den

---

1 Vgl. *Tweede Eeuwgetijde*, blz. 9.

2 Vgl. *Les Protestants de Bruxelles*, p. 38, 39.

oorspronkelijken tekst der *Confession de Foy* gedrukt zijn, slechts de Nederlandsche vertaling er van is verschenen. Heeft TE WATER gelijk, dan moet hier aan deze eerste Nederlandsche uitgave gedacht worden, en dit klinkt vreemd. Eenige maanden vroeger toch waren, hoogstwaarschijnlijk spoedig na elkander, twee drukken verschenen in het Fransch en waren deze uitgaven alles behalve onopgemerkt in den lande voorbijgegaan, blijkens pogingen door de regeering in het werk gesteld om te weten, wie de auteur was, waar het boekje gedrukt was enz., terwijl er door de Landvoogdes nog bovendien een plakkaat tegen uitgevaardigd was. SARAVIA kon, ware hij in Nederland geweest, dit alles geweten hebben en hij had in dit geval geene exemplaren van het geschrift behoeven te geven aan een WILLEM VAN ORANJE, een EGMOND e. a., die, door hunne betrekking waarin zij stonden tot het hof, er zeker mede in kennis gesteld waren. Bovendien was het onnoodig, dat de edelen exemplaren der *Confessie* kregen in onze taal, daar zij toch zeker voor verreweg het grootste deel, zoo niet allen, het Fransch zullen gekend hebben; en, ook dit mag hier wel gevraagd worden, waartoe was het noodig, in 1562 aan de edelen de *Confessie* aan te bieden? Van hunne hulp of bijstand konden zich toen toch de Kalvinisten nog wel niet verzekerd houden? Al de bezwaren evenwel, die tegen het jaar 1562 kunnen worden ingebracht, verdwijnen, zoodra men 1566 neemt. SARAVIA's mededeeling, die ons anders vrij wel in het duister laat rondtasten, geeft dan licht. Op de Synode, gehouden te Antwerpen in de maand Juli [1]), was men, vóór dat de vier afgevaardigden vertrokken (JUNIUS, LA GRANGE, MODED en de onbekende), niet gereed gekomen met de beantwoording der vraag, welke *Confession de Foy* men zou aannemen, en daarom had, wijl de tijd drong, JUNIUS in een kort geschrift (dat door de aanwezig zijnde personen werd goedgekeurd), de hoofdtrekken van wat men geloofde uiteengezet

1 Niet, gelijk JUNIUS zegt, op het einde, maar wel in het midden der maand.

en het den verzamelden edelen aangeboden. Na die aanbieding naar Antwerpen teruggekeerd (waar zeker ondertusschen de beraadslagingen werden voortgezet), werden tot Confessie aangenomen de hier en daar gewijzigde 37 artikelen van DE BRAY. En nu werd, nadat deze gedrukt waren, door SARAVIA gezorgd, dat aan den Prins van ORANJE en aan den Graaf van EGMOND exemplaren ter hand gesteld werden, terwijl hij zelf persoonlijk, door zijn zwager, die in dienst was van LODEWIJK, met dezen in kennis gesteld, hem een zeker aantal exemplaren van de opnieuw gedrukte en herziene *Confession de Foy* overhandigde, met verzoek ze verder onder de edelen uit te deelen. De kruiskerken in de Zuidelijke Nederlanden hadden van nu af eene geldende *Confessie* op de te Antwerpen in Juli 1566 gehouden Synode aangenomen als de geloofsuitdrukking der Kalvinisten in de Zuidelijke Nederlanden, doch met deze bijbepaling, dat, zoo ooit op eenige Synode mocht blijken, dat zij in een enkel opzicht in strijd was met den Bijbel (wat men echter te Antwerpen niet geloofde), zij dan niet alleen *kon*, maar *moest* gewijzigd worden. Deze gevolgtrekking ligt voor de hand, wanneer men SAVARIA's brief leest, en komt gansch en al overeen met hetgeen besloten was op de Synode, in Juni 1565 te Antwerpen gehouden. Voor goed was nu het gezag der *Confessie* gevestigd, en na hare aanneming op de Synode te Antwerpen, werd zij van lieverlede geldend ook in de Noordelijke Nederlanden.

In hoeverre de oorspronkelijke artikelen van DE BRAY te Antwerpen gewijzigd zijn, zal bezwaarlijk zijn uit te maken, vóór dat men een exemplaar van de in 1566 gedrukte *Confessie* heeft weergevonden. Dat in de Nederlandsche uitgaven vóór 1566 veranderingen zijn aangebracht, is uitgemaakt, doch deze hebben alle slechts betrekking op den vorm, niet op het wezen der zaak. Mag echter worden aangenomen, dat de in 1611 bij RICHARD SCHILDERS te Middelburg gedrukte *Confession de Foy* eene getrouwe reproductie is van den tekst van 1566, dan is het mogelijk, al de wijzigingen en veranderingen na te gaan, die er op de Synode te Antwerpen in gemaakt zijn. Het is hoogstwaarschijnlijk, dat

ook te Antwerpen het vijftiende artikel belangrijke wijzigingen heeft ondergaan. In dit artikel, waarin sprake is van de erfzonde, zegt de eerste uitgave: »Et n'est pas aboli mesme par le Baptesme". In de uitgave van 1566 is dit aldus veranderd: »Et n'est pas aboly mesme par le Baptesme, ou desraciné du tout". De meeste wijzigingen bepalen zich tot onschuldige uitbreidingen, meerdere duidelijkheid en klaarheid, slechts hier en daar zijn meer ingrijpende veranderingen aangebracht.

Had Prins WILLEM in 1564 beproefd eene vereeniging te bewerken tusschen Lutheranen en Kalvinisten, had ook DE BRAY zich hiermede ingelaten en met zijne krachtige stem zich er voor verklaard, doch waren deze pogingen vooral door toedoen van BEZA mislukt, niet minder werd in 1566 en het begin van 1567 gearbeid door verschillende personen, om met de Duitschers eenstemmig te worden [1]) in de leer; doch al deze pogingen hebben tot het gewenschte resultaat niet geleid. Mogen misschien enkele predikanten en edelen geneigd zijn geweest tot toenadering, verreweg het grootste deel wilde hiervan niets weten en liever alles verliezen, dan datgene prijsgeven, wat men als de waarheid aanmerkte.

Op geen enkele der Synoden, waarover tot dusverre gesproken is, komt de *Confessie* voor onder den naam van *Formulier van Eenigheid.* Het dient nu nog te worden aangewezen, waar en wanneer zij voor het eerst dien naam heeft gekregen. Was door de besluiten der Antwerpsche Synode, in Juli 1566 het gezag der *Confessie* gevestigd, overtuigend blijkt dit mede uit het verhandelde op de Synode te Wezel, gehouden in 1568 den 3den November en volgende dagen. In het tweede hoofdstuk van de Acta dier Synode, dat handelt over »De Ministris et Doctoribus", komt in het achtste punt voor: »Deinde quaeratur ecquid per omnia consentiat cum ea doctrina quae in

---

1 Vgl. A. WOLTERS, a. a. o. S. 301. ff. POULLET, l. c. T. II, p. 91, note 2me p. 290, note 5me en de aldaar aangehaalde litteratuur.

ecclesia publice retinetur secundum ea, quae confessione fidei, quae primum Galliarum regi per ecclesiarum illius regni Ministros, deinde etiam in vernaculam linguam conversa Hispaniarum regi ceterisque inferioris Germaniae magistratibus inscripta exhibitaque fuit" [1]). Met de »confessio fidei", waarvan hier sprake is, wordt bedoeld de oorspronkelijke Nederlandsche vertaling der 37 artikelen van DE BRAY, niet zooals die op de Synode te Antwerpen in 1566 gewijzigd waren. Van meer belang echter is, wat besloten werd op de Synode te Embden, den 5[den] October en volgende dagen van het jaar 1571 gehouden. In het tweede punt der Acta toch komt voor: »Om die eendrachtigheid in de Leere tusschen de Nederlandsche Kerken te bewyzen, heeft het den Broederen goet gedocht de belydinge des Geloofs der Nederlandsche Kerken te onderschrijven: insgelyks ook de belydinge der Kerken in Vrankrijk te onderteekenen, om daar meede haar verbindinge ende eenigheid met derzelver Françoischer Kerken te betuigen, zekerlyk vertrouwende, dat de Dienaren der zelver Françoischer Kerken ook op haar zyde de belydenisse des Geloofs der Nederlandscher Kerken, tot getuigenisse der onderlinge eendrachtigheid onderschryven zullen" [2]). Deze woorden laten geen twijfel over, of te Embden is de *Confessie*, *Formulier van Eenigheid* geworden. Door de onderteekening, bij vroegere gelegenheden misschien gevorderd, o. a. op de Provinciale Synode te Armentiers den 26sten April 1563, was zij geworden, zoo men wil, *Formulier van Instemming* of van *Overeenstemming;* maar eerst door het besluit te Embden genomen werd zij *Formulier van Eenigheid.* Op het belang en het groote gewicht van dit besluit is o. a. ook gewezen door J. BORSIUS [3]). Vóór de slotsom van het voorgaand onderzoek wordt opgemaakt, moet nog gewezen worden op hetgeen met de *Belijdenis* in ons

---

1 Vgl. A. WOLTERS, a. a. O. S. 339.
2 Vgl. C. HOOYER, a. w., blz. 67.
3 Vgl. *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis,* Dl. IX, Leiden 1838, blz. 291, 292 en 350.

land heeft plaats gehad in 1581—'82 [1]). Den 25sten Januari 1582 schrijft HENDRIK CORPUT aan ARENT CORNELISSEN te Delft, dat hij aan DANIEL DE DIEU, CONINXLOO en den Kerkeraad te Brussel reeds herhaaldelijk geschreven had over de overzetting der *Confessie*, en tot zijne verwondering op die vraag nog geen antwoord had ontvangen, ofschoon hij »emmer wilde een françoys exemplaer, soe het duytsche noch nyet gedrucket, tegen den Synode veerdich hebben" [2]). Den 17den Maart 1582 schrijft hij »aangaande de bekentenisse des geloofs" nog geen antwoord ontvangen te hebben uit Brussel en hem (CORNELISSEN) daarom aanraadt dat hij een goed werk zou doen door haar over te zetten »ende van stonden aen seijndende, ende (zoo gaat hij voort), cont ghy, laet die by eenen anderen ende wat nettelick afschryven, opdat wy te eer daer mede veerdich syn, opdat sy oyck prima facie nyet sien dat het uw werk is: doet hier inne d'beste ende seynt mede de copie" [3]). Den 13den Juni 1582 stelt CORPUT, weer over de *Bekentenisse des geloofs* handelende, CORNELISSEN voor, een »cleyn advertissementken voor an" te plaatsen »van de faulten in voirgaenden druck ende dat het daerom an d'originael is gecorriceert", en laat daarop nog

---

[1] THYSIUS zegt in de „Voorreden" van zijn *Corpus Doctrinae*, dat op de Nationale Synode te Middelburg, om tot gelijkheid te geraken met de Walsche Kerken, besloten is de verbeterde Walsche in onze taal over te zetten en voortaan te volgen. Hij bedoelt zeker die, welke in 1580 op de Synode te Antwerpen is herzien.

[2] Vgl. *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, blz. 184. Met de Synode, waarvan hier sprake is, wordt de Haarlemsche bedoeld.

[3] Vgl. *Id.*, blz. 194. Het is mij niet gebleken, aan wie, te Middelburg dit werk der overzetting van de *Confession de Foy* is opgedragen. Zeker niet aan A. CORNELISSEN, daar CORPUT zich dan niet op de aangehaalde wijze kon uitlaten. Hiermede stemt overeen de volgende mededeeling uit de acten der Provinciale Synode, gehouden te Haarlem: „Is voor-gebracht de Nederlantsche Bekentenis des Geloofs, nu van nieuws uyt het Walsch Exemplaer overgeset: Ende is besloten, dat die van Delft die oversien sullen, ende daer naer drucken laten". Dit besluit zou overbodig zijn geweest, indien men te Haarlem geweten had, dat zij ook te Delft was overgezet, terwijl Art. 45 van de Provinciale Synode in den Haag luidt: „De Belijdenis des Geloofs der Nederlantsche Kerken, onlangs uyt de Françoische Copye van nieuws overgeset, ende tot Dordrecht gedrukt, gelesen sijnde is geapprobeert, ende van de afgesondene onderschreven, tot teeken der eenigheyt".

dit volgen: »Dunct my onder correctie ook goet, dat men voir elck artickel stelde d'inhoudt van dien, gelijck dat achter in de harmonie vinden sult, met V oft VJ woorden. Indien u dat behaecht, soe seyndt het advertissementken ende die ..... terstont om mede te drucken [1]). Den 21sten Juni 1582 meldt CORPUT weer aan CORNELISSEN, dat hij te Dordrecht er niet achter kon komen, wanneer de bekentenis overgegeven is, en in welke taal dit is geschied, ofschoon hij vermoedt, dat zulks »gallice of 't belgice" is gebeurd, daar hij de »supplicatie der Edelen" in 't Fransch heeft gezien; alsook dat TAFFIN en HEIDANUS daarvan wel nader bescheid zullen kunnen geven [2]). Nog driemaal maakt CORPUT in zijne brieven aan CORNELISSEN melding van de *Belijdenis des geloofs* en wel 1°. in zijn schrijven van den 21sten October 1582: »Ick hebbe ghisteren JAN KAEN van den druck der bekentenisse des gelooffs gesproken: heeft belooft dien voir te nemen" [3]); 2°. in zijn schrijven van den 29sten December 1582: »JAN KAEN is nu weder gekomen, ende heeft belooft nyet langer aen te laten staen: de Confessie sal noch dese toecomende weke oft in 't begin van d'andere veerdich sijn" [4]); 3°. in zijn schrijven van den 2den Februari 1583: »De Belijdenisse is voir acht dagen gedruct, ende ghy soudet de exemplaria aldaer hebben, indien de schipper CORNELIS JANSSEN gevaren hadde. Ick hebbe gemerct

---

1 Vgl. *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, blz. 203.

2 Vgl. *id.*, blz. 204. Werkelijk schijnt CORNELISSEN inlichtingen hieromtrent ingewonnen te hebben, zooals blijkt uit de reeds meermalen aangehaalde aanteekening, voorkomende op blz. 7 van het aan de Leidsche Universiteits-Bibliotheek toebehoorende exemplaar van TE WATER's *Tweede Eeuwgetijde*. TE WATER toch deelt hier mede, dat THOMAS VAN THIELT schreef aan den Delftschen predikant ARNOLDUS CORNELII uit Antwerpen, den 17den Juli 1582: „Ic hebbe TAFFINUM gesproken van de Confessie, de welcke hij seyt van GUY DE BRES gestelt te sijne ende in Walsch aan S. M. gepresenteert te sijne." Blijkbaar heeft CORNELISSEN, onmiddellijk nadat CORPUT hem geschreven had over de wijze van aanbieding der *Confessie* en in welke taal dit was geschied, hieromtrent navraag gedaan te Antwerpen bij THOMAS V. THIELT en daarop het medegedeelde antwoord ontvangen.

3 Vgl. *id.*, blz. 217.

4 Vgl. *id.*, blz. 235.

datter noch eenige aenwijsingen onrecht staen, dewelcke lichtelick gebeterd sullen connen worden" [1]).

Maken wij de slotsom van het door CORPUT medegedeelde omtrent de Geloofsbelijdenis op, dan mogen wij het volgende vaststellen: Dat de in 1583 te Dordrecht bij CANIN gedrukte *Belijdenisse des geloofs* door den Delftschen predikant CORNELISSEN uit het Fransch is overgezet en dat CORPUT wilde, dat hij zijn werk zou laten overschrijven, opdat men te Dordrecht niet zou bemerken, dat het van zijne hand afkomstig was, dat hij er een klein voorwoord aan zou laten voorafgaan, waarin de onjuistheden, in den vroegeren druk voorkomende, zouden worden aangewezen, opdat daaruit zou blijken, dat de nieuwe druk naar het oorspronkelijke was gecorrigeerd en dat CORNELISSEN ook goed zou handelen, zoo hij met slechts weinige woorden boven elk artikel den inhoud van dat artikel aangaf, en eindelijk dat in de laatste dagen van Januari 1583 de herdrukte Belijdenis de pers van CANIN heeft verlaten [2]).

---

1 Vgl. *id.*, blz. 238. LE LONG in zijn *Kort Historisch Verhaal* zegt blz 107: „De Nederlandsche kerken hielden zich nog eenigen tijt aan de Oude Copie, doch op de Nationale Synode te Middelburg in 1581 werd besloten om de verbeterde Copie van 1566 te laten vertalen in 't Nederduitsch. De Copie dezer vertaling werd gelezen in de Provinciale Synode te Haarlem in 1582. Overgezien en gedrukt in 1582 en op de Synode van den Haag in 1583 gelezen en geapprobeert".

2 Het „*advertissementken*", waarvan CORPUT spreekt, is wel zeker hetzelfde als wat in de uitgave van 1583 tot opschrift heeft „Aen den Christelicken Lezer" en van dezen inhoud is: „Hoe ernstelijc onzen Meester Jesus Christus by het geloof de belydenisse syns naems van ons eyschet, is uyt den Evangelio genoechsaem bekent. Ghelijckerwijs nu een yder geloovich mensche schuldich is bekentenisse syn gheloofs te doen, bysonder wanneer rekenschap van hem begeert wert, van der hoope die in hem is ende de waerheyt tegen hare vyanden verantwoort moet werden: Also staet sulcx ooc wel toe een geheele Kercke, Lant of Provincie, principalick wanneer de oprechte Christelicke Leere, ende Religie in den selven gheoeffent of van Secten aanghevochten, ofte van den Oversten deser werelt vervolght wert.

Hieromme ist dat van oudts in de eerste Christelicke Kercke, van den rechtgevoelende Vaderen seeckere Symbola ende Confessien des gheloofs somtijts geschreven, ende den Overicheden overghegeven zijn gheweest: Achtervolghende welcke (als Anno 1566, in dese Nederlanden de Kercken van de verdorventheden der Pauselicker Leere ende Gods-dienst ghereformeerdt begonnen te werden) een seeckere bekentenisse des Gheloofs ende den Leere der voorschreven Kercke in 37 Artijculen vervatet;

Op grond van het door ons ingesteld onderzoek over de *Confession de Foy*, wat betreft de oorzaak van haar ontstaan, haar schrijver, hare overzetting in onze taal, de plaats waar zij gedrukt is, haar steeds toegenomen gezag, hare aanneming tot Formulier van Eenigheid enz., mag men zich overtuigd houden:

1°. Dat de oorzaak van haar ontstaan gelegen was in de behoefte, die men gevoelde zich te verontschuldigen tegen valsche aantijgingen, die door de Roomsch-gezinden tegen de Kalvinisten werden ingebracht.

2°. Dat zij door De Bray te Doornik vervaardigd is en hij bij de bewerking van verre de *Confession de Foy* der Fransche kerken heeft gevolgd.

3°. Dat De Bray, nadat hij de 37 artikelen had voleindigd, zijn werk aan eenige zijner meest bekende en vertrouwde vrienden ter inzage zal hebben aangeboden, of het hunne goedkeuring kon wegdragen, en dat ook naar alle waarschijnlijkheid die goedkeuring zal zijn aangevraagd aan het Consistorie te

---

ende de Overicheydt verthoont is, om de weder-op-timmeringhe des Huys Godts te voorderen, aenghesien tot verhinderinghe der selve niet alleen verscheyden Secten neffens de suyvere leere terstont op de bane quamen, maar oock de voorstanders der Roomscher Kercke onse Christelicke Reformatie bij der Hoogher Overicheydt op 't alderhooghste beswaerden.

Hoe wel nu, de reformatie ende suyvere leere voorscr. meest over al in de Nederlanden vanden Overicheden ontfanghen, ende in haer bescherminge aengenomen zijnde, sodanige Confessien niet langher noodigh mochten schijnen. Soo ist nochtans dat de gemeyne Nederlantsche Kercken goet gevonden hebben de voorscr 37 Artijculen alsose Anno 66. in de Walsche Tale op 't alder correxste uytgegeven zijn in 't Nederduytsch over te setten, ende alsoo weder in druck te laten gaen, meest daerom, omdat door de selve de suyverheyt haerer Leere in 't corte de gantsche wereldt voor ooghen ghestelt, ende allen Kercken-dienaers in een eendrachtich accoort de selve 't samen gebonden souden werden.

Soo gheven wy u dan, Christelicke Leser, mits desen de bekentenisse der Gheloofs der Nederlantschen Kercken, soo vander duytscher als van der Walscher tale: ende hebben voor elck Attijckel op den cant een corte somme ghesteldt, tot uwen beste opdat de Leere diemen in de Artijckelen soecken wil, terstont te beter ghevonden, ende in memorie ghedruckt mach werden. De Heere Christus verleene ons, dat de suyverheydt zyner kennisse onder ons ongeschendt mach blijven, ende alle vervalschers der oprechter waerheydt bekeert oft gheweert moghen worden. Vaert wel".

Antwerpen, waaruit vermoedelijk te verklaren is, dat zij onder de geloovigen bekend stond als *Confession de Foy d'Anvers*".

4°. Dat zij niet ter goedkeuring gezonden is aan de vele buitenlandsche predikanten, waarvan SCHOOCK en THYSIUS melding maken, en dat SARAVIA niet in 1559 te Genève is geweest met de 37 artikelen, om er de goedkeuring op te verkrijgen van KALVIJN en andere godgeleerden, die aldaar hun verblijf hielden [1]).

5°. Dat de eerste uitgave niet gedrukt is bij CRESPIN te Genève, maar denkelijk te Rouaan [2]).

6°. Dat de berichten van SCHOOCK en THYSIUS hun ontstaan te danken hebben aan verschillende oorzaken, dewijl men op haar verhalen heeft toegepast, die er in geen verband mee staan.

7°. Dat de *Confession de Foy* in den nacht van den 1sten op den 2den November 1561 in een verzegeld pakket op de binnenplaats van het kasteel te Doornik geworpen en op deze wijze den Koning van Spanje is aangeboden, en dat zij den 7den November 1564 opnieuw aan de regeering te Brussel is overgegeven.

8°. Dat zij vermoedelijk te Embden in onze taal overgezet, gedrukt en vandaar uit in ons land gevoerd is. Dit is waarschijnlijk, omdat spoedig na haar verschijnen in de oorspronkelijke taal, reeds gedrukte Nederlandsche exemplaren in Friesland werden verspreid, zoodat er den 7den April 1562 te Leeuwarden een plakkaat tegen uitgevaardigd werd. Hierdoor wordt, mijns inziens, ook verklaard, dat in de berichten bij SCHOOCK en THYSIUS (zij het ook op onjuiste wijze) gesproken

---

1 In deze meening ben ik niet weinig versterkt door hetgeen mij hieromtrent is bericht door den Archivaris van Genève, TH. A. DUFOUR. Deze toch heeft mij in een zeer uitvoerig schrijven meegedeeld, dat hij, ondanks de ijverigste nasporingen, in het archief niets heeft kunnen vinden met betrekking tot eene reis van SARAVIA in 1559 naar Genève ondernomen.

2 De heer DUFOUR schreef mij hieromtrent, dat hij tevergeefs gezocht had onder de bij CRESPIN en andere bekende uitgevers in deze jaren te Genève verschenen boeken, doch dat daaronder de *Confession de Foy* niet voorkomt.

wordt van eene medewerking der Embdensche predikanten, bij hare goedkeuring.

9°. Dat de woorden: »Faicte d'vn commun accord par les fideles qui conuersent és pays bas" geen betrekking hebben op de goedkeuring van een groot aantal predikanten, wier instemming met de *Confession de Foy* zou kunnen beschouwd worden als door hen voor het volk gedaan, maar dat zij alleen beteekenen, dat DE BRAY wist, in de 37 artikelen de geloofsovertuiging uit te spreken van zijne aanhangers te Doornik, terwijl hij zich overtuigd hield, dat de Kalvinisten in deze landen daarmede instemden.

10°. Dat zij spoedig haar oorspronkelijk karakter van verweerschrift verloor en weldra als toongevend geschrift in de Kerk optrad, blijkens hetgeen op de Provinciale Synode, te Armentiers den 26sten April 1563, omtrent haar besloten werd.

11°. Dat DE BRAY niet in strijd handelde met zijne beginselen, toen hij in 1565 aan het Consistorie van Antwerpen den raad gaf, om zich te schikken naar de Wittenbergsche Concordia, wat betreft de leer des Avondmaals.

12°. Dat het mislukken der pogingen tot vereeniging der Kalvinisten en Lutherschen in 1565 vooral is toe te schrijven aan BEZA.

13°. Dat uit artikel I van de den 10den en 11den Juni 1565 te Antwerpen gehouden Synode duidelijk blijkt, dat toen de *Confession de Foy* nog niet in alle opzichten zóó conform werd gehouden aan den Bijbel, of men oordeelde het noodig haar bij elke Synode te lezen en te overzien of er ook iets in te veranderen of bij te voegen was.

14°. Dat, zoo werkelijk aan Keizer MAXIMILIAAN een exemplaar der *Confession* overhandigd is, dit een exemplaar geweest moet zijn van den eersten druk, en dat die overhandiging niet heeft plaats gevonden door middel van Keurvorst FREDERIK III, maar door GILLES LE CLERCQ, die zich, tijdens den Rijksdag in 1566, te Augsburg bevond, als gezonden ter bijwoning daarvan door het Consistorie te Antwerpen.

15°. Dat niet op eene Synode, gehouden in het begin van Mei 1566, maar wel in eene van half Juli of begin Augustus 1566 te Antwerpen, de *Confession de Foy* is overzien, hier en daar gewijzigd en aangenomen als geloofsuitdrukking der Kerk, met dien verstande echter, dat geen van allen er aan gedacht heeft, daarvan een »canon fidei" te maken, al hield men zich ook overtuigd, dat er niets in was opgenomen, in strijd met de uitspraken der H. Schrift [1]).

16°. Dat de brief van SARAVIA doelt op toestanden, niet van 1562, maar van 1566, en, waar hij zegt, dat hij en MODED behooren onder de eerste »authores", onder dit woord niet verstaan moet worden »opstellers" [2]), maar dat zij behoord hebben tot die personen, welke het eerst de auctoritas der *Confession de Foy* hebben erkend.

17°. Dat de herziene uitgave niet bij CRESPIN, maar te Antwerpen zal zijn gedrukt.

18°. Dat zij eerst op de Synode te Embden een *Formulier van Eenigheid* geworden is.

19°. Dat hare eerste levensjaren zóózeer in het duister gehuld waren, dat men 20 jaren na haar ontstaan niet meer wist, in welke taal zij den Koning van Spanje was aangeboden, en (afgaande op het voorbericht door CORNELISSEN bij de uitgave der Belijdenis van 1583 geplaatst), in de meening verkeerde, dat zij eerst in 1566 aan de overheid was aangeboden.

20°. Dat de in 1583 bij CANIN verschenen uitgave door CORNELISSEN uit het Fransch opnieuw was overgezet en dat van zijne hand afkomstig zijn de korte opschriften, die boven ieder artikel voorkomen.

---

1 Het verdient opmerking, dat onder de brieven, in 1565 en 1566 aan BEZA gericht en die te Genève in de „Stads-Bibliotheek" aanwezig zijn, geen enkele voorkomt van JUNIUS. Dit is zonderling, daar JUNIUS in zijn *Vita* meedeelt, dat hij de op de Synode in Mei (Juli) herziene artikelen der *Confession* naar de broeders te Genève heeft gezonden.

2 Vgl. TE WATER, *Tweede Eeuwgetijde*, blz. 10.

21°. Dat eerst de bij CANIN gedrukte *Belijdenis* zich aansluit aan de in 1566 en 1580 op de Synoden te Antwerpen gewijzigde *Confession*, zoodat de *Belijdenis*, welke vóór dien tijd in de Nederlandsche Kerken door predikanten, professoren, ouderlingen enz. onderteekend werd, behoort tot die, welke, in meerdere of mindere mate gewijzigd, slechts herdrukken waren van de eerste Nederlandsche uitgave van 1562.

Na te gaan wat in de verschillende uitgaven der *Belijdenis* veranderd is, zou het bestek van dit werk verre te buiten gaan, evenals alles wat in verschillende kerkvergaderingen omtrent haar besloten is. Het door mij ingestelde onderzoek moest dan ook alleen dienen om eenig licht te verspreiden over hare wording en de geschiedenis harer eerste levensjaren. Aan de uitgave der *Belijdenis*, zooals zij op de Synode te Dordrecht in 1618 en 1619 is goedgekeurd, zijn tal van edities voorafgegaan, die voor verreweg het grootste deel hoogst zeldzaam zijn geworden. Wij vermelden ze hier, met opgave van de plaats, waar zij te vinden zijn, voor zooverre ik dit heb kunnen nagaan [1]).

---

1 Eerste Nederlandsche uitgave 1562. Een exemplaar hiervan bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Een nauwkeurig facsimilé, bezorgd door Dr. v. D. LINDE, verscheen te Nijmegen bij A. BLOMHERT. Uitgave van 1563, afgedrukt in het *Corpus Doctrinae* van THYSIUS en in de *Bekentenisse of Belijdenisse des Geloofs*, in 1725 verschenen te Dordrecht bij MATHEUS DE VRIES. Uitgave van 1564, 8°., een exemplaar op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht. Uitgave van 1566, 8°., een exemplaar op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. (Deze uitgave komt voor in: PHILIPPI II *Regis Catholici Edictum de librorum probibitorum Catalogo observando* Antverpiæ, Ex officina Christophori Plantini 1570, p. 82). De uitgaven van 1562, 1563, 1565 en 1566 vermelden de plaats van uitgave of den drukker niet.

In den Catalogus der boeken, nagelaten door ISAAC LE LONG, komen voor op blz. 63 en 64. N°. 761. *Belijdenisse des Geloofs*, Dordrecht, CANIN 1573 8°. No. 762, *Belijdenisse des Geloofs*, Antwerpen, JASPER TROYENS 1580, 8°. No. 763, id. Leyden 1609, bij JAN PAEDTS JACOBSZOON, volgens de copeyen van Anno 1566 en 1573, 8°. No. 764, id. Leyden, 1618, 8°. In den Catalogus der boeken, nagelaten door M. D. DE BRUYN, Utrecht, J. L. BEYERS, 1882, komt blz. 40, No. 814 voor: een exemplaar der *Confession ofte Bekentenisse des gheloofs*, Amsterdam, 1618. Vgl. ook den Catalogus van de Bibliotheek van C. P. LENSHOEK, 's Gravenhage, MARTINUS NYHOFF, 1884, blz. 110, No. 2231). No. 765,

Men houde mij de lange uitweiding over het voornaamste geschrift van DE BRAY ten goede, ten deele om de onhoudbaarheid der berichten van SCHOOCK en THYSIUS, die tot nu toe als gezaghebbend werden aangezien, aan te wijzen, ten deele

---

id. Dordrecht, 1593. 8°. No. 766, id. Delft, 1610 8°. No. 767, id. Ziericksee, 1617, 8°.

Behalve de hier gemelde uitgaven, noemt LE LONG in zijn *Kort Historisch Verhaal*, blz. 105, nog eene, te Dordrecht bij CANIN, 8°., in 1578 (Art. 53 van de Nationale Synode, gehouden van den 2den tot den 18den Juni 1578, spreekt den wensch uit, dat de in dat jaar gedrukte *Belijdenis*, ook door de ouderlingen mocht worden onderschreven), blz. 107. De uitgave van 1582(83), 8°., eveneens bij CANIN te Dordrecht (een exemplaar hiervan is op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht). LE LONG merkt hierbij op, dat de uitgaven in 8°. te Dordrecht bij CANIN in 1591 en 1593, te Delft bij JAN ANDRIESZ en te Ziericksee bij HANS VAN DER HELLEN, nadrukken zijn van de uitgave van 1582(83), en dat de te Ziericksee verschenene afkomstig is van PAULUS COLONIUS, predikant te Leerdam. TE WATER, *Tweede Eeuwgetijde*, blz. 48, spreekt nog van eene uitgave van 1576, doch deelt niet mede, waar en bij wien zij is verschenen. Prof. DOEDES te Utrecht bezit een exemplaar van 1607, uitgegeven te Delft bij BRUYN HARMANSSZ SCHINKEL, terwijl de *Maatschappij van Letterkunde* er een bezit, uitgegeven in 1613 te Delft bij JAN ANDRIESZ. Deze uitgave, hoewel slordig gecorrigeerd, is niets dan een nadruk van die bij CANIN in 1582(83). Van de uitgave bij RICHARD SCHILDERS te Middelburg in 1611 zijn exemplaren te Leiden (Bibliotheca Thysiana), te Gent (Verzameling MEULMAN, vgl. *Catalogus*, Amsterdam 1866, Dl. I, blz. 185, N°. 1270), te Amsterdam (*Beschrijvende Catalogus der Pamphlettenverzameling van de Boeken der Remonstrantsche kerk te Amsterdam*, door H. C. ROGGE, stuk II, afd. II, Amsterdam 1864, blz. 1). In volgorde is alzoo de Belijdenis in onze taal verschenen tot op de Synode te Dordrecht in 1618 en 1619, in 1562, 1563, 1564, 1566, 1573, 1576, 1578, 1580, 1582(83), 1591, 1593, 1607, 1609, 1610, 1611, 1613, 1617, 1618, (Leiden, Amsterdam). Afwijkende van den tekst der uitgave van 1566, die bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, is die, welke voorkomt bij BOR (editie 1679, f°. 43–f°. 50). Vgl. Dr. VAN DER LINDE, *Nederlandsche Spectator* 1865, blz. 162*b*. Opmerking verdient nog, dat de Martelaarsboeken, moge ook hier en daar de spelling der woorden gewijzigd zijn, waar zij de Geloofsbelijdenis afdrukken, dit doen naar de oudste drukken, en niet naar de latere gewijzigde (vgl. o. a. *Historien der Vromer Martelaren*, Dordrecht JORIS WATERS, 1616, Dl. III, f°. 94–f°. 100 en *De Historie der Martelaren* door CLAAS BRUIN, Leiden 1747, f°. 558–f°. 570. Zoo mist men hier b.v. in art. I de woorden: „ende een seer overvloedighe Fonteyne aller goeden" en leest men in art. XV „ende en wert oock door de Doop niet weggenomen". De eerste uitdrukking komt voor in de uitgaven na 1582(83) en de tweede is daarin aldus gewijzigd: „sy wort ooc selfs door den Doop niet te niete gedaen, noch gheheel uytgeroeyt". Van den Franschen tekst zijn slechts vier uitgaven bekend, en wel twee van 1561, één van 1566 en één van 1580. Het perkamenten

om in de vele verwarde en uiteenloopende mededeelingen betreffende de eerste levensjaren der *Confession de Foy* eenige orde te brengen en om hier en daar, waar zulks het meest noodig was, eenig meer licht te verspreiden. Het ware te wenschen, dat nog eenmaal een exemplaar werd ontdekt van de op de Synode te Antwerpen in 1566 gewijzigde *Confessie*, en ook van die, welke volgens THYSIUS, tegelijk met den *Libellus Supplex* en de *Oratio*, in 1566 te Antwerpen is gedrukt. Veel van wat nu nog eenigszins twijfelachtig is, zou daardoor tot klaarheid komen.

3°. *La racine, source et fondement des Anabaptistes* [1]).

Het bevreemdt ons niet, dat DE BRAY een werk heeft geschreven tegen de Anabaptisten. Bezwaarlijk kan eene godsdienstige secte worden aangewezen, waartegen hij feller was gekant dan deze. De groote uitbreiding dezer secte, die hem ten

---

handschrift hiervan berust in de Walsche Bibliotheek te Leiden. Bij CRESPIN, *Histoire des Martyrs*, ed. 1619, komt op het jaar 1561 de Nederlandsche Confessie voor, evenwel niet naar die uitgaaf, maar denkelijk naar de tweede van 1566. Uit vergelijking van CRESPIN's tekst met dien van 1611 blijkt, dat hij althans dezen niet gevolgd heeft, want in art. XXXI heeft hij „doivent estre esleus en leurs offices", welke laatste woorden in de uitgaaf van 1611 bij ongeluk zijn uitgevallen, maar wel in de Hollandsche vertaling voorkomen. In de *Harmonia Confessionum fidei*, Genevae 1581, p. 56, komen de woorden voor, alsmede in de editie van HULSIUS.

Eene Duitsche vertaling moet reeds in 1563 te Heidelberg zijn verschenen. TRIGLAND, *Kerkelijke Geschiedenissen*, 1650, f°. 143, zegt die vertaling gezien te hebben. In de *Bibliographische Adversaria*, Dl. I, blz. 22, No. 8, 's Gravenhage, M. NIJHOFF, 1873, komt voor: *Bekantnus Christlickes Glaubens, der Niderlandischen Kirchen, so in Flandern vnd Brabant, das Euangelium . . . einhelliglich angenomen.* Aus Irer Sprach trewlich verteutscht. Heidelberg, J. MAYER, 1566, pet. in 8°.

In het Latyn is de *Belydenis des Geloofs* overgezet en afgedrukt in de *Harmonia Confessionum fidei*, Genevae 1581, van welke overzetting men zich o. a. heeft bediend op de Synode te Dordrecht in 1618 en 1619.

Eene Grieksche overzetting verscheen in 1635 van de hand van JACOBUS REVIUS, vgl. TE WATER, *Tweede Eeuwgetijde*, blz. 164 en OUTHOF, a. w., blz. 221 en 222. Ook in 1648 eene nieuw-Grieksche vertaling, bewerkt door den Archimandriet HIEROTHEUS VAN CEPHALONIE. Vgl. Dr. CH. SEPP, *Bibliographische Mededeelingen*, Leiden 1883, blz. 230 volgd.

[1] Vgl. voor den volledigen titel boven blz. 60, noot 2.

zeerste verontruste [1]), schijnt hem tot het schrijven van dit werk te hebben aangespoord. In den »Epistre à l'eglise de nostre Seigneur Jesus Christ" zegt hij: »Pource que la secte des Anabaptistes multiplie grandement, forgeans à toute heure nouuelles erreurs, ayant de long temps esté solicité, voire instamment pressé d'escrire quelques choses pour refuter les argumens qu'ils ont accoustumé de mettre en auant pour seduire les coeurs des simples, et aussi pour voir si par ce moyen on en pourroit reduire quelques vns à la pure cognoissance de la verité: sinon pour le moins nous peussions garder en integrité de foy et de doctrine ceux que nostre Seigneur nous a desia adioincts, et les munir de quelques armes, pour resister et repousser les assauts furieux des Anabaptistes. J'ay esté contraint d'obtemperer à ce faire, mais non sans grande difficulté, tant à cause de l'insuffisance que ie sens en moy pour entrependre vn si grand faict, qu'aussi à cause qu'aucuns pourroyent imputer à temerité vn tel faict, pource que desia aucuns ont escrit a l'encontre. Tant y a toutes fois que par les remonstrances qui m'ont esté faictes, i'ay esté induit a obtemperer à leur bon desir, pour plusieurs raisons: la premiere, pour ce qu'ils m'ont remonstré la grande et extreme necessité en laquelle estoit l'Eglise, et qu'il faloit la secourir par vn tel moyen. Puis me remonstrans le deuoir que ie deuoye à ma patrie et à ma nation". In den opdrachtsbrief geeft hij drie »marques notables" aan, waardoor de Anabaptisten de harten der eenvoudigen verleiden: »La premiere marque donc par laquelle ils trompent et seduisent beaucoup de gens, c'est quand sans sens, iugement, ni raison, ils alleguent vne infinité de textes de l'Escriture saincte à tors et à trauers, tout ainsi comme s'ils auoyent mangé la Bible, combien que neantmoins le plus souuent ils ne cognoissent pas vn A, pour vn moulin à vent" ..... Om het gevaarlijke hiervan aan te wijzen bedient De Bray zich van deze vergelijkingen: »La saincte Escriture est comme vne belle fleur et bien flairante, de laquelle l'airaigne tire venin, et la mousche tire le miel: c'est à dire, les heretiques corrompent tout, et les vrais fideles en tirent le

[1] Vgl. o. a. bijlage A, blz. 6.

miel et la douceur: non pas que l'Escriture ait poison et venin en soy non plus que la fleur odorante: mais cela aduient par la corruption des hommes qui tournent toute l'Escriture à la perdition d'eux-mesmes selon leur sens corrompu. Si on tire doucement la mammelle on en tira du laict, mais si on la veut fouller, tordre, et luy faire violence, on n'en scauroit tirer que du sang". »La seconde marque par laquelle les Anabaptistes seduisent et subuertissent les coeurs des simpels, est la saincteté contrefaite, et la belle apparence saincte qu'ils font apparoistre au dehors pour gaigner et attirer plus aysement ceux qui de nature sont aucunement ceremonieux". Als »La troisieme marque" geeft DE BRAY »Leur constance à souffrir et à mourir" op.

Aan het einde van den opdrachtsbrief zegt hij, op welke wijze hij de stof, die in zijn werk verhandeld wordt, verdeelen zal, t. w. in drie boeken, het eerste over: »La sourc et origine des Anabaptistes", het tweede over: »L'incarnation ou humaine nature de Christ", en het derde over: »Le baptesme des enfans", waaraan dan nog worden toegevoegd drie verhandelingen over: »le Magistrat", »le Serment" en »l'Immortalité des ames".

In het eerste boek, afgedeeld in 13 hoofdstukken, begint DE BRAY met den oorsprong en het ontstaan der Anabaptisten. Zijn uitgangspunt is 1521, en wel de beweging, verwekt door NICOLAAS STORK. Uit diens school zijn voortgekomen THOMAS MUNCER, BALTASAR HUBMOR, MELCHIOR RINK, JEAN HUT, JEAN DENCK, LODOUICK HETZER enz. Na in het kort er op gewezen te hebben, hoe spoedig zich de door deze verschillende personen gepredikte leer door het land verspreidde, spreekt hij uitvoerig over THOMAS MUNCER. Eerst geeft hij eene uiteenzetting van zijn leerstelsel, daarna een verhaal van zijne zwerftochten te Alstet, Neurenberg, Mulhausen en Frankenhausen, waar hij met zijn metgezel PHIFER (PFEIFER) werd gevangen genomen, om korten tijd daarna te Helderung te worden onthoofd [1]). Vervolgens verhaalt DE BRAY de geschiedenis der Anabaptisten te Munster,

1 Vgl. *La Racine* (Edition de 1595), p. 3–16.

en staat daarbij zeer lang stil [1]). In hoofdstuk 6 vertoeft hij bij de Anabaptistische beweging te Amsterdam in 1535, in hoofdstuk 7 spreekt hij over de talrijke secten, waarin zij van lieverlede zijn gesplitst [2]). Van hoofdstuk 8 tot aan het einde van het boek houdt hij zich bezig met de bespreking en wederlegging van hetgeen door de Anabaptisten werd geleerd [3]). Uit hetgeen De Bray in meer dan achthonderd compres gedrukte pagina's tegen zijne grootste vijanden heeft in te brengen, deel ik slechts iets mede. Naar aanleiding van wat Muncer had geschreven en gesproken: »que les Ministres et prescheurs de l'Euangile, n'estoyent enuoyez de Dieu, et ne preschoyent aussi la vraye parole de Dieu, ains qu'ils estoyent Scribes et Pharisiens, preschant seulement la lettre morte de l'Escriture" [4]) handelt De Bray »de la vraye et legitime vocation du Ministre" (H. 8) en toont aan, dat de prediker moet geïnspireerd zijn. In de hoofdstukken 9—12 zet hij zijne zienswijze uiteen en verdedigt hij die als een betere tegenover de Anabaptisten, die bij monde van Muncer leerden: »que l'Escriture du vieil et du nouveau Testament, et la predication de la parole exterieure, n'estoit la vraye parole de Dieu: mais seulement estoit tesmoignage d'icelle: et qu'il faloit cercher la parole en l'interieur, c'est à dire, dedans nostre coeur, laquelle Dieu a là mise afin que ne l'allions cercher bien loin hors de nous" [5]). Het 13de hoofdstuk is gewijd aan eene bespreking der »Anabaptistes spirituels, qui sont separez hors du monde" [6]).

Het grootste gedeelte van de *Racine* wordt ingenomen door hetgeen De Bray heeft in te brengen tegen de leer van Menno Simonsz [7]), die in 1544 een werk uitgaf over de *Vleesch-*

---

1 Vgl. *La Racine*, p. 16–56.
2 *Id.*, p. 56–74.
3 *Id.*, p. 75–805.
4 *Id.*, p. 67.
5 *Id.*, p. 67.
6 *Id.*, p. 116–125.
7 Vgl. *Het Tweede boek*, p. 127 (verkeerdelijk staat gedrukt p. 237)–497.

wording [1]). In hoofdstuk I van het tweede boek bespreekt hij in enkele bladzijden [2]) de voornaamste ketterijen omtrent het leerstuk der Vleeschwording en spreekt er zelf zijne meening over uit in deze woorden: »Parquoy il a esté conuenable que nostre Mediateur ait esté vray Dieu et vray homme, conioint ensemble en vne seule personne: ses deux natures non confuses, pour liurer aux souffrances et à la mort sa nature humaine, et par ce moyen nous purger et nettoyer de nos forfaits et iniquitez: et par sa nature diuine nous acquerir victoire en destruisant la mort par la vertu d'icelle qui surmonte toute puissance et hautesse" [3]). Deze stelling is het uitgangspunt, en daaraan toetst hij nu vervolgens de leerstukken der Anabaptisten. Op allerlei wijze heeft, volgens hem, Satan, dewijl het dogma der twee naturen heilzaam is voor de menschen, beproefd het te doen vallen, en werkelijk zijn er dan ook ten allen tijde velen geweest, die òf de menscheid òf de goddelijkheid van Jezus hebben ontkend en zoodoende van hem een »phantosme" hebben gemaakt. Onder hen, die zich tegen het leerstuk der twee naturen hebben verzet, noemt De Bray o. a. Noetus en Sabellius, de Arianen, de Bonosianiten, Diodorus, de Donatisten, de Mentangismoniten, de Albanensen of Baiolensen, Ebion, Marcion, de Manicheërs, Nestorius, Cerdo, Cerinthus, Apollinaris, de Apelliten, Dioscurus (bisschop van Alexandrië), de Solentianiten enz.; hij besluit deze lange lijst met de Anabaptisten, Mennonieten en Franekers [4]). In hoofdstuk II tracht De Bray de stelling van Menno te weerleggen, die zeide niet te gelooven, dat wat Johannes noemt *het woord*, Zoon was van God, vóórdat Maria het had ontvangen. Om die oorzaak is, volgens De Bray, bij de

---

1 Vgl. *La Racine*, p. 312. Wordt door De Bray misschien ook bedoeld *Bewijs, dat Jezus Christus de regte beloofde David is, tegen de blasphemie van Jan van Leyden*, geschreven in 1534 en uitgegeven in 1536? — non!

2 *Id.*, p. 127–130.

3 *Id.*, p. 130.

4 *Id.*, p. 132–135.

Anabaptisten JEZUS slechts Zoon van God »quant à sa chair et son humanité", welke grove dwaling hij op grond van tallooze schriftuurplaatsen tracht te ontzenuwen. Het zou noodelooze moeite zijn DE BRAY te volgen op al de bladzijden van zijn werk om zijne wijze van bestrijding en de door hem aangevoerde argumenten te ontgaan. Niet verzwegen mag worden hetgeen hij, handelende over twijfelachtige plaatsen bij de schriftuitlegging, wat betreft het gebruik van Latijnsche vertalingen, zegt: »Les Apostres n'ont pas escrit en Latin pour faire si grand cas de ceste version, il faut suyure les anciens exemplaires Grecs, quand il est question des choses doutiues" [1]).

Het derde leerstuk der Anabaptisten, door DE BRAY bestreden, is de afkeer, dien zij koesteren van het doopen van kleine kinderen [2]). Om hunne gevoelens dienaangaande te bewijzen gebruiken zij tweeërlei soort van argumenten, historische en theologische. Het historisch argument is, dat, aangezien van den kinderdoop in den Bijbel geen sprake is, »le Baptesme des petis enfans des fideles est inuenté et ordonné du Pape par le diable" [3]). Het theologisch is, dat telkens waar in het Nieuwe Testament gesproken wordt van den doop, het geloof als noodzakelijke voorwaarde daartoe wordt vereischt. Zij lichten dit volgens DE BRAY toe door een beroep op Mattheus XXVIII : 19: »Gaat dan heen, onderwijst al de volken, dezelve doopende in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen geestes; leerende hen onderhouden alles wat ik U geboden heb" en Marcus XVI : 16: »Die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, die zal zalig worden" [4]).

»Ils (zoo laat hij er op volgen) triomphent ici et gazouillent à plaisir. Il n'y a si petit entre eux qui n'ait tousiours ceste sentence à tous propos en la bouche, pour monstrer qu'on ne doit pas baptiser les petis enfans. Mais que veulent-ils conclure par ces deux textes d'Escriture Saincte? Ils disent que par

---

1 Vgl. *La Racine*, p. 295.
2 *Id.*, p. 499–805, Livre III.
3 *Id.*, p. 502.
4 *Id.*, p. 517.

ceste Escriture est clairement demonstré qui c'est qu'on doit baptiser ou non, et qu'on ne doit receuoir au Baptesme sinon ceux qui premierement auront este enseignez, et croiront". Op behendige en veelal zeer juiste wijze toont DE BRAY den Anabaptisten hunne verkeerde uitlegging aan. Met de bespreking van nog drie ondergeschikte punten, waarop DE BRAY zijne tegenstanders aanvalt, eindigt de *Racine*. Het eerste punt, dat DE BRAY bespreekt, is: »De l'auctorité du Magistrat", waarbij hij nader toelicht: »Comment les Magistrats sont establis de Dieu pour punir les meschants. Item, la diuersité des opinions que tiennent auiourd' huy les Anabaptistes pour l'establissement d'iceux" [1]). Het tweede punt, dat besproken wordt, is: »Du iurement ou serment solemnel", met deze uiteenzetting: »Comment les saincts personnages du vieil Testament ont iuré pour asseurer que ce qu'ils disoyent estoit vray. Item, comment nostre Seigneur a commandé de iurer, et qu'il est licite de iurer maintenant au nouueau Testament quand la necessité le requerra: et que Christ, ni Sainct Iaques, n'ont pas voulu du tout aneantir le Iurement, ains seulement l'abus d'iceluy" [2]). Het derde punt is: »De l'ame, ou esprit de l'homme", waarbij gehandeld wordt: »De l'immortalité de l'ame, et comme elle n'est pas endormie, ni perie apres la mort pour estre du tout aneantie iusques au iour de la resurrection, mais qu'elle s'en va droict au ciel partant de ce corps, pour là commencer la iouissance promise, attendant la pleine felicité" [3]).

Dat DE BRAY een werk van zoo grooten omvang tegen de Anabaptisten schreef, verwondert ons niet; meerderen van naam deden het in dien tijd. Zij beschouwden de leer der Anabaptisten als hoogst verderfelijk en gevaarlijk voor de opkomende gemeenten, waartegen met alle kracht moest gestreden worden. Ook deed DE BRAY dit, om de regeering te laten zien, dat hij en duizenden, die met hem hetzelfde geloofden, niets

[1] Vgl. *La Racine*, p. 806–848.
[2] *Id.*, p. 849–869.
[3] *Id.*, p. 870–903.

met de gehate secte hadden uit te staan, in de hoop dat daardoor de vervolgingen tegen hen wat minder streng zouden worden. De menigvuldige uitgaven van het oorspronkelijke geschrift [1]) en de vertaling daarvan ook in onze taal, waarvan verscheidene oplagen gedrukt zijn [2]), bewijzen, dat dit geschrift van De Bray in den geest viel van vele zijner tijdgenooten.

4°. Andere geschriften van De Bray.

In de eerste plaats moet hier de aandacht gevestigd worden op eene Fransche vertaling, door hem in 1565 vervaardigd van de *Historie ende ghesciedenisse* enz. [3]). Van den eersten druk dezer vertaling, o. a. vermeld bij Rahlenbeck [4]), heb ik geen exemplaar gevonden, doch wel van den tweeden druk, die in 1614 te Leiden verscheen bij Gabriel Perin. Het door mij gebruikte exemplaar, afkomstig uit de Bibliotheek van *Serrure* [5]), behoort thans aan de Stads-Bibliotheek te Antwerpen [6]).

---

1 Van de *Racine* zijn 4 Fransche uitgaven bekend, t. w. eene gedrukt in 1565 in 8°.; eene van 1565 bij Abel Clémence, s. l.; eene van 1589 te Straatsburg, en eene van 1595 bij Pierre de S. André, s. l. (vermoedelijk Genève).

2 De titel der eerste Hollandsche uitgave luidt: De Wortel, / den oor- / spronck ende het / fondament der we- / derdooperen, oft herdoo- / peren van onsen tyde. Met overvloedige wederlegginghe der sonderlicste / argumenten, door dewelcke sy ghewoon zijn de / Gemeynte onses Heeren Iesu Christi te beroeren, / ende de eenvuldige te verleyden/. Alles in drie Boecken tsamen ghestelt ende vergadert door Guy de Bres /. Anno 1565 /. Ende nv wt der Franchoyscher talen in onser Neder- / duytscher spraken eerst ouergheset, / door J. D. R. / Ghedruckt Anno 1570 /. Te oordeelen naar het titelvignet is deze uitgave verschenen bij J. Canin te Dordrecht. Het boek in kl. 8°. loopt van fol. 2–388. Eene tweede uitgave, ook vertaald door J. D. R., verscheen in 1585, in 8°., te Amsterdam bij J. E. Cloppenburg (*Catalogue Serrure*, partie II, p. 42, N°. 2185). Eene derde (gewoonlijk voor de tweede gehouden, vgl. o. a. *Bibliographische Adversaria*, Dl. I, 's Gravenhage, 1873–74, blz. 247, N°. 1027) zag eveneens het licht bij J. E. Cloppenburg in 1589 te Amsterdam. Nog eene vierde verscheen te Amsterdam in 1608.

3 Zie den volledigen titel op blz. 60, noot 1.

4 Vgl. *Guy de Brès*, p. 16.

5 Vgl. *Catalogue Serrure*, partie I, Brux., p. 203, N°. 1574.

6 Histoire / notable de la trahison et empri- / sonnement de deux bons et fideles person- / nages en la ville d'Anuers; c'est assauoir, de / Christophle Fabri ministre de la parole de / Dieu en ladite ville, et d'Oliuier Bouck / Professeur en la langue Latine en la tres- / fameuse et tresrennomee Université d'Hey- / delberch desquels l'vn estant grieuement / malade a esté deliuré de ceste miserable ca- / ptiuité. Et l'autre a esté cruellement meur- / tri, et offert en sacrifice à Dieu par le feu /.

Uit de verschillende drukken, die de *Historie* heeft beleefd, en het feit, dat zelfs in 1614 PERIN het nog noodig oordeelde

---

Reueue, corrigee et augmentee pour / la seconde fois par son propre Autheur: / et depuis traduite de Flamand en Francois, par / GUY DE BRES Ministre /.

Matth. V.

Bien-heureux sont ceux qui souffrent perse- / cution pour iustice; car le Royaume / des cieux est a eux.

Apocal. XIIII.

Bien-heureux sont les morts qui d'orese- / nauant meurent au Seigneur /.

A Leyde,

Imprimé Nouvellement, / Pour GABRIEL PERIN, Demourant sur le Delfsevliet. 1614.

Bij vergelijking met den tweeden Vlaamschen druk, waarnaar deze vertaling is vervaardigd, blijkt, dat op de keerzijde van het titelblad, behalve de beide Latijnsche gedichten „in laudem Chr. Fabritij", nog voorkomt een „Distichon" van dezen inhoud:

„Spernite mortales qui corpora sola trucidant,
At ferientem animas morte, timete Deum.
Ne craignez les mortels qui font leurs corps mourir,
Mais Dieu qui les peut faire, et les ames, perir.
Arbre d'Arbrisseau."

De opdracht „Au Lecteur fidele / Grace, Paix, et misericor- / de de Dieu le Pere par son Fils bien- / aymé nostre Seigneur Iesus / Christ, Amen", is ongepagineerd, evenals het „Advertissement", dat gedateerd is „En haste ce 2. de Iuin. 1565". De Hollandsche uitgave heeft hier 20 Juny 1565. Volgt hierop in deze uitgave „De Tafel oft Inhoud", dit is niet het geval bij de vertaling van DE BRAY. Deze laat onmiddellijk op het „Advertissement" van p. 1–3 volgen deze drie sonnetten:

„Av Tyran,

Qui ayant emprisonné CRISTOPHLE FABRI et OLIUIER BOUCK, en intention de les faire mourir tous deux, en a neantmoins deliuré l'vn et fait brusler l'autre.

Par B. DE LOQUE.

Sonnet.

D'où vient cela, Tyran, que cuidant faire outrage
A ces deux ennemis de ton masque Romain,
Tu en as bruslé l'un n'ayant secours humain,
Et sur l'autre n'as peu executer ta rage?

Certes tu es contraint de dire en ton courage
Que c'est pource que Dieu les auoit en sa main,
Et que selon ton coeur et desir inhumain
Il t'en a liuré l'vn pour faire son ouurage.

Puis donc que l'Eternel qui tout fait sagement,
Conduit ainsi ses Saincts, et qu'à ton iugement
Il permet que ton feu dessus nos corps domine:

Fay qu'il ne brusle plus: car il y a danger,
Que sa fureur vn iour, pour nostre sang venger,
Ne te renuerse au feu qui iamais ne termine."

eene tweede Fransche uitgave te bezorgen, mag worden besloten, dat het boekje behoorde tot de geliefkoosde lectuur

---

„Autre Sonnet sur la constance de CHRISTOPHLE FABRI martyr.

Le sang de Jesus Christ, qui arrouse le coeur
Du fidele soldat ayant Dieu pour la force,
Aux extremes combats tellement le renforce,
Qu'au milieu des grans feux il se trouue vainqueur.

Au contraire Satan ce maudit pratiqueur
Perd lors tous ses moyens, quoy qu'il en ait à force.
Car que peut il aussi quand plus mesme il s'efforce
Contre du Fils de Dieu la tres-saincte liqueur?

Tu peux, voir de ceci, Amy, l'experience
En ce soldat de Christ, qui par sa patience
A combat de faict ce serpent vicieux.

Bien est vray que son corps a esté mis en cendre:
Mais quoy? Ne verra on les pieces sa rependre,
Et en gloire monter par dessus tous les cieux?

Non est mortale quod opto."

„C. DE NAVYERE.

Plustost la Torre aura les estoilles des Cieux,
Et les cieux les meurs fruits, que ces hommes qu'on tance
Le menacant du feu aupres de la potance,
Changent leur vouloir ferme et conscientieux.

D'où vient que de la mort ils ne sont soucieux?
Le Seigneur Souuerain, qui leur fait assistance,
Les fortifie ainsi d'inuincible constance,
Et si les crucifie ou monde vicieux.

Comment? par son Esprit, enseignant au fidele
De bien porter sa croix sans auoir honte d'elle,
Quoy qu'il ait mespris iusques au dernier poinct.

Mais quel confort en ont ces Saincts de bonne enuie?
C'est que quiconque perd pour Iesus Christ sa vie,
Est certain qu'il la gaigne et qu'il ne la perd point.

Arbre d'Arbrisseau."

Op p. 3 leest men: De / L'emprisson- / nement de Chri- / stophle Fabri mini- / stre de la parole de Dieu en la ville / d'Anuers, et d'Oliuier Bouck Profes- / seur en la langue Latine en l'vniuer- / sité d'Heydelberch, tous deux en vn / temps constituez prisonniers en ladite / ville d'Anuers /. p. 4–20, Histoire de Christ. et D'Olivier. p. 20–207, Histoire de Christ. Fabri. p. 208–219. Reqveste / envoyee a madame / La Duchesse de Parme, / Plaisance, etc. Regente, et autres / Gouuerneurs de ces

onzer vaderen, en dat DE BRAY, door de vertaling er van, een goed en nuttig werk verricht heeft voor zijne Fransche broeders.

Païs-bas, presentee de la part des poures fideles / espars et oppresses, et iniustement diffamés, / affligés de tormentes pour la cause de / leur Religion reformee selon l'Euan- / gile. p. 220–227. De la sortie et deliurance / d'Oliuier Bouck /. p. 227–234. La conclusion de la pre- / sente Histoire. p. 235–239. Sommaire de l'Histoi / re de C. Fabri mis en / vers François, sur le chant du / 44 Pseau. Or auons nous.

„Cite d'Anuers riche et puissante,
De felicité iouïssante
En Capernaïtes meschans
Nuisent tes rebelles marchans.
Abismer Dieu te viendra donc,
Veu que Tyr qui est abismee
Inique ainsi n'estoit adonc
Et ne fut on tant animee.
Regarde et voy en ton courage,
Est-il vray que iamais par rage
Sidon beut le sang des Chrestiens,
Ainsi comme l'on beu les tiens?
Qouy? ta cruauté desormais
Ne sera-elle aneantie?
Cesser ne verra- on iamais
Ta trahison feinte et mentie?
Simon le Prestre, et Marguerite,
Laquelle meschante hypocrite
Est des Iesuistes peruers,
Causans aux bons maints maux diuers,
Auoyent ensemble coniuré
Vne fausseté non permise,
Et couuertement procuré,
Qu'elle fust tost en effait mise.
Ceste femme si mal- heureuse,
Ainsi que double et dangereuse,
A parlé vn Ancien,
Et luy donnant le salut sien,
Et luy dit, mon Esprit resueur
De penser si fort, se tourmente,
Et pour plaire à Dieu mon Sauueur,
De ton conseil ie suis aymante.
Ie ne puis sinon beaucoup estre
Incertaine de nostre Prestre,
Et plaine d'ambiguité:
Mais vous sauez la verité,
Si i'oyoy le ministre vn iour,
Et le curé en conference,

Thans moet nog het aandeel van De Bray in de verbetering en uitbreiding van de *Histoire des Martyrs* van Crespin in behan-

---

Moy pauure brebis sans seiour
Seroy en meilleure asseurance.
Christophle prompt en tel ouurage,
Portant Christ en son fort courage,
A incontinent accepté
Sa requeste par charité
Auecques le Curé deux fois
Partit confus par ignorance.
Lors dit la femme, apres le Prestre
On ne me verra plus aspre estre,
Ains deuers vous, amy, venir
Et vostre aduis meilleur tenir.
Prenons quelque autre iour expres,
Car de vous ouyr t'ay enuie:
Et vous asseure que de pres
Je cherche l'eternelle vie.
Vn iour prefix on luy assigne,
Mais le marquis en eust le signe
Et l'advertissement, affin
De l'espier par son guet fin
Luy faisant entendre et sauoir
Comme on le pourroit bien poursuyvre
Et que sans nul soupson auoir,
Il auvoit promis de la suyure.
Donques la seconde iournee
De Iuillet en la matinee,
Christophle qui ne craignoit pas
Pour prescher, y dressa ses pas,
La femme luy donne la main,
Auec vne honeste caresse,
Vendant ainsi cest homme humain
Comme vne maudite traistresse.
Tantost le Marquis sanguinaire,
Vint vers le pasteur debonnaire,
L'enleuant hors de la maison,
Pour le mener viste en prison,
Où il fust inhumainement
Mis en geinne rude à outrance
Afin d'accuser par tourment
Ses compagnons et par souffrance.
Christophle rempli de constance
A respondu à lassistance
Si de ma foy vous enquestez,

deling komen. Toen de brief, door de Commissarissen te Doornik den 10den Januari 1562 aan de Landvoogdes geschreven, ter sprake

---

Soyez seurs admonestez.
Que ie confesse Christ tout haut,
Et qu'a l'enseigner ie m'adonne:
Si que de mon corps ne me chaut,
Ains pour luy ie vous l'abandonne.
A la fin le parquet on forme
Pour condammer ceste homme ferme,
Lequel honorable et sauant
Mit lors ces propos en auant:
O Juge ce n'est pas bien fait,
Que le droit vers moy on corrompe,
Et appele de ce meffait
Au vray Dieu que point on ne trompe.
Le Iuge tout confus, s'escrie
Viença, en maison ou prairie,
Ou en champs ou en bois caché
N'as-tu onques ainsi presché?
Si ay, dit il, le haut Seigneur
Sait bien, qu'ores i'ay repentance,
De n'auoir este enseigneur
Auec plus diligente instance.
Le Iuge iré pour son excuse
D'auoir ainsi rompu l'accuse
L'ordonnance et Royal edit:
A qui Christophle respondit,
L'edit ne vous excusera,
Quand au son de la trompe claire
Le Souuerain auisera
De rendre à chacun son salaire.
Mais quoy que des pierres on ruë,
La brebis qu'on n'a secouruë
Fust là meurtrie et arse à coup,
Chose deplorable beaucoup.
Saincte Eglise du Dieu viuant
Il faut, il faut que tu endures.
Il oira doresenauant
Tes plaintes et tristesses dures.
Babylon sera par l'espee,
De sa bouche, tost dissipee:
Mais tu as son Royaume pres
Qu' heriter tu dois cy apres.
Et pourtant vous qui annoncez
La saincte verite puissante,

kwam [1]), werd er reeds op gewezen, dat DE BRAY in 1559 een verzoek van CRESPIN uit Genève ontvangen had, om voor hem in het Fransch en in het Latijn eene lijst te vervaardigen van de martelaars uit de streken, waar hij had vertoefd. Nu weten wij, dat in het huis van JEAN DU MORTIER gevonden werd »ung long escript faict sur mesme matière de persecutions des vrays chrestiens" [2]), geschreven door DE BRAY [3]), terwijl ook de stukken, die betrekking hebben op JACQUES DE LO, den martelaar uit Rijsel, door de Inquisitie te Doornik werden in bezit genomen [4]). Uit een en ander mag besloten worden, dat DE BRAY ter dege gearbeid heeft om aan het verzoek van CRESPIN te voldoen. Wat in de *Histoire des Martyrs* van DE BRAY's hand afkomstig is, kan alleen door nauwkeurig onderzoek en onderlinge vergelijking der verschillende uitgaven worden opgemaakt. Als zeker mag echter worden aangenomen, dat de geschiedenis van vele Zuid-Nederlandsche martelaars, vooral van die uit Doornik en omliggende plaatsen, van zijne hand afkomstig is. Hetgeen in de *Histoire des Martyrs* wordt aangetroffen omtrent DE LANNOY, G. CORNU, NICAISE DE LE TOMBE, ROGIER DU MONT, ANDRÉ MICHEL en vele anderen, vergeleken met de origineele processtukken,

---

Sus efforcez — vous efforcez.
D'ayder l'Eglise florissante.
Si qu'en nulle saison et place
Personne de vous ne se lasse,
De l'edifier bien à poinct,
Et de veiller ne faillez point:
Vostre bouche comme vn clairon
Haut publie, chante et claironne
La Loy de Dieu à l'enuiron
Attendans l'heureuse couronne".

Het origineel van dit door DE BRAY vertaalde gedicht komt, behalve in de verschillende uitgaven der *Historie*, ook voor in het *Nieuw Geuzenlied-Boek* door H. J. v. LUMMEL, blz. 1–3. De „troostelicke seyndbrieven", die in den 2den Vlaamschen druk der *Historie* loopen van blz. 233–308, zijn door DE BRAY niet vertaald geworden.

1 Vgl. boven blz. 46.

2 *Id.* blz. 32.

3 *Id.* blz. 32 met blz. 46.

4 *Id.* blz. 28.

berustende op het Rijks-Archief te Brussel, strekt daarvoor ten bewijze. Slechts een ooggetuige of goede bekende kon aan Crespin zulke volledige bijdragen over deze personen hebben verschaft. Bij voortgezet onderzoek zal telkens duidelijker aan het licht komen, dat De Bray aan het werk van Crespin onschatbare diensten bewezen heeft.

Door Rahlenbeck wordt, doch te onrechte, aan De Bray nog de vervaardiging toegeschreven van de *Vraye Narration et Apologie des choses passées au pays-bas, touchant le fait de la religion en lan M.D.LXVI, par ceus qui font profession de la religion reformée au-dit pays* [1]).

In hoeverre De Bray de hand heeft gehad in de samenstelling van de in bijlage F blz. 97—114 afgedrukte stukken is bezwaarlijk uit te maken; dat hij er echter niet vreemd aan zal zijn geweest, mag niet betwijfeld worden.

Wij staan thans aan het einde van onzen arbeid. Hoe hebben wij nu, na kennis te hebben genomen van De Bray's leven en werken, over hem te oordeelen? Geboren in den mingegoeden burgerstand te Mons, was hij een man uit het volk, van zeer gunstigen aanleg, maar van geringe ontwikkeling in zijne jeugd. Door het lezen van den Bijbel en andere geschriften reeds vroeg gekomen tot de kennis van de misbruiken der Roomsche kerk, is hij alleen door stalen vlijt en rustelooze volharding in zijne mannelijke jaren, geworden wat hij geweest is. Tot zijne practische vorming heeft zijn verblijf in Engeland, vooral met het oog op de werkzaamheid aldaar van à Lasco, zeer veel bijgedragen, zooals spoedig na zijne terugkomst bleek in 1552, toen hij te Rijsel optrad. Hier was het, dat hij een geordend gemeenteleven invoerde en er de kerk tot een te voren ongekenden bloei bracht, terwijl de telkens voorkomende doodvonnissen zijner medebroeders hem aanspoorden om door middel van zijn eersten geestesarbeid voor hen op te komen. De afkeer, dien hij bij voortduring

---

1 Vgl. J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde, godsdienstige en kerkelijke geschriften*, Dl. I, 's Gravenhage 1871, blz. XX v.v.

van de Anabaptisten had, sproot zeker, evenals bij zijne meeste tijdgenooten, voort uit de eenmaal door hen bedreven gruwelen en was, zooals de aanhalingen uit de brieven der OGUIERS leeren, in deze jaren al tot niet geringe hoogte gestegen. De vermeerdering zijner kennis door zijn verblijf te Francfort a/M. en vooral te Lausanne en Genève, is ongetwijfeld niet gering geweest, daar wij hem na zijne terugkomst in het vaderland weldra tot de middaghoogte van zijn roem gestegen zien. Zijne werkzaamheid te Doornik en omliggende plaatsen getuigt van nederigheid, eenvoudigheid, gevatheid en gestrenge waarheidsliefde, terwijl zijne vlucht, zoodra de omstandigheden haar noodzakelijk maakten, volkomen gewettigd is. In de jaren 1562—1566, toen hij met zijne geestverwanten te Antwerpen in betrekking stond, door aanzienlijken geraadpleegd werd en te Sédan de zaak van het Kalvinisme doordreef en voor goed vestigde, was hij ongetwijfeld een der voornaamste persoonlijkheden, alom geacht en geëerd. De overkomst naar Antwerpen en de roeping naar Valenciennes getuigt daarvan. Zijne werkzaamheid aldaar zou aanleiding kunnen geven tot schijnbaar niet ongegronde bezwaren. Zeker hebben de preeken, door hem en DE LA GRANGE in en buiten de stad gehouden, het volk opgezweept tot het plegen van fanatieke daden en de regeering aangespoord tot het nemen van krachtige maatregelen daartegen. Doch men mag hierbij niet over het hoofd zien, dat, vóór DE BRAY te Valenciennes kwam, DE LA GRANGE met zijn vurig karakter er reeds meer dan een jaar gearbeid had, en dat hij er bij zijne komst een toestand vond, zooals misschien nergens elders werd aangetroffen. Niet alles wat te Valenciennes gebeurde kwam met zijne zienswijze overeen, en zijn tegenstander PONTUS PAYEN beschrijft hem als kalm, ingetogen en bedaard. Maar waarom dan Valenciennes niet verlaten en elders een goed heenkomen gezocht? Mij dunkt, DE BRAY heeft, toen het verzet tegen de regeering begon, volstrekt niet vermoed, dat het zoo hoog zou gaan, terwijl hij vertrouwen stelde op de hulp, door den Prins en de verbondene edelen toegezegd. Zocht men te Valenciennes, toen buiten de stad geschikte plaatsen zouden worden aangewezen tot het bouwen

van bedehuizen, binnen de muren zelve gebouwen daartoe geschikt, totdat alles gereed zou zijn, dit kan niet anders dan billijk genoemd worden, daar ook in het naburige Doornik hetzelfde was toegestaan. Evenmin mag vergeten worden dat het volk, aangespoord door eenige heethoofden, langzamerhand alle macht in handen kreeg, zelfs zóó dat, toen men in het begin van Maart 1567 op het punt stond met Noircarmes eene overeenkomst te sluiten, een troep soldaten, aangevuurd door Franchois de le Haye, met opgeheven handen uitriep liever op de wallen te willen sterven, dan de stad overgeven. Moesten De Bray en De la Grange, toen de stad den overwinnaars in handen was gevallen, hem zijn tegemoet gegaan, liever dan zich schuil te houden en de misleide bevolking aan haar lot over te laten? Neen! hunne vlucht was gewettigd. Niet zij, maar Prins Willem en de edelen hadden de inwoners van Valenciennes misleid, en billijk ware het geweest, dat deze dit hadden erkend en dat zij opgekomen waren voor de door hun gemaakte slachtoffers, toen de opstand van Valenciennes in het bloed van honderden werd gesmoord. De Bray is niet gevallen als slachtoffer van zijn verzet; door laag verraad viel hij in de handen zijner vijanden en zijn martelaarschap is schoon en verheven. Aan den heldenmoed des geloofs ontbrak het hem niet, en voor eene schoone en edele zaak heeft hij zijn bloed gestort. Dat het lang onderdrukte en getergde volk eindelijk tot opstand komen zou, waarvan hij zelf afkeerig was, dit had hij reeds in 1561 voorspeld. Men kon toen de menigte bijna niet meer in toom houden: hoeveel te minder was dit mogelijk in 1566, nadat er zoo ontzettend veel gebeurd en vroegere met vorsten en overheden gesloten rechten en wetten geschonden waren en met voeten getrapt. Wat De Bray zijn geheele leven door geweest was, is hij ook in zijne laatste ure gebleven. Hij vermaande het volk tot gehoorzaamheid aan de wettige overheden. Deze getuigenis, gegeven door vriend en vijand, mag niet betwijfeld worden. Wil men, niettegenstaande dit alles, toch De Bray beschuldigen van te Valenciennes oproer gepredikt te hebben, dan moet men hem houden voor een

huichelaar. Maar zijn doen en laten bewijst het tegendeel; de door hem gesproken woorden, toen hij op het punt was gehangen te worden, waren opgeweld uit het diepst van zijn gemoed en even oprecht gemeend als alle dergelijke uitspraken van hem. Zoo er iets is, dat ons in hem mishaagt, het is zijn grenzelooze haat tegen de Anabaptisten, met name ook tegen de aanhangers van MENNO SIMONSZ. Te meer verwondering wekt dit op, naarmate DE BRAY op het stuk van geloofszaken inschikkelijker was dan de meeste zijner tijdgenooten. Mij dunkt, alleen vooringenomenheid tegen en afkeer van de woelingen en beroerten, door de Wederdoopers in de eerste jaren der Hervorming veroorzaakt, heeft hem verblind voor het goede, dat ook bij MENNO te vinden was. Als vervaardiger van de *Confession de Foy* heeft DE BRAY zich eene blijvende eereplaats verzekerd in de rij der beroemde godgeleerden uit de Hervormings-eeuw. Te oordeelen naar de door hem nagelaten geschriften was hij volmaakt goed op de hoogte van hetgeen er in de theologische wereld van zijnen tijd omging, een man, wien het aan heilige overtuigingskracht niet heeft ontbroken. Zijn leven was, zooals de berichtgever van zijne laatste levensdagen zegt, »de grande integrité, sobriété et modestie, voire tellement reformee, qu'encore pour le iourd' huy ceux qui sont de religion contraire, sont contraints de dire bien de luy [1]). Het aandenken van DE BRAY is dan ook bij het nageslacht blijven voortleven, ja! het heeft hem, onzes inziens terecht, hoog vereerd. Hij staat daar voor ons als eene edele, krachtige en kloeke figuur, die in zijnen tijd den raad Gods gediend heeft en op wiens eervolle nagedachtenis, in weerwil zijner menschelijke onvolkomenheid, geen smet mag geworpen worden. Met PAULUS kon hij betuigen: »Door de genade Gods ben ik wat ik ben, en ik heb overvloedig gearbeid, doch niet ik, maar de genade Gods, die met mij was" (I Kor. XV : 10).

---

1 Vgl. *l'Histoire du pais-bas et de Guy de Bres*, Préface.

BIJLAGE A.

Copie v/d Copie.

Pièces du XVIe Siècle, T. I, f°. 156.

Zie blz. 3 van dit werk.

This is also printed, earlier, in Bakhuizen v/d Brink: "Het Huwelijk van

Salut par Jesus Christ.

Messrs. et chers fres Monseignr le ducq ma comque ung certain escript, venant de la part des allemans, au moings estant euoye par le fre de ce grand personnage [1]) que nous fusmes voire a bruxelles, Il y a ung an les fre Charles et moy entende celuy que je vous diray, Or cedt. escript est Intitulé *Concordia inter Doctores Vitembergen et Doctores civitatum Impery in Germania Superiori* [2]) Mondt. Seignr ma comandé de vous es-

---

1 Wie is „ce grand personnage"? Dr. Bakhuizen van den Brink verstaat er Prins Willem onder (*Huwelijk van W. v. O.* enz. blz. 127), terwijl Dr. R. Fruin vermoedt, dat hier sprake is van den broeder des prinsen, Lodewijk (*Gids*, 1860, Dl. I, blz. 390 noot 1.) Nu komt in de *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, fo. 158 suiv. (archives du royaume à Bruxelles) voor een „Extraict d'une lre d'ung grand et principal personnaige a quelques ungs de pardeça." Gachard (*Corresp. de G. le T.* T. II. p. CLII note 4) zegt dat „grand et principal personnaige" is „le prince d'Orange." Dit is onjuist, daar de brief geschreven is door den landgraaf Wilhelm van Hessen (Groen, *Archives* 1e serie, T. II, p. 489–494). „Grand et principal personnaige" (heerlijk en vorstelijk persoon. Bor ed. 1679, fo. 119) kan derhalve niemand anders wezen dan genoemden landgraaf.

Hierop afgaande zijn wij geneigd om ook bij „ce grand personnage" in den brief van De Bray, te denken aan Wilhelm van Hessen. Deze gissing wint in kracht als we bedenken, dat de landgraaf ontzettend veel moeite heeft aangewend, om met behulp van prins Willem, een vereeniging van Martinisten en Kalvinisten te bewerkstelligen (Groen, *Archives*, 1e série, Dl. I en II, passim.) Kan de door mij geopperde meening worden beaamd, dan moet de landgraaf in 1564 te Brussel zijn geweest, en daar een bijeenkomst hebben gehouden met De Bray en Ch. Niel. Niet onwaarschijnlijk is ook prins Willem, hierbij tegenwoordig geweest. Ten gevolge van de gevoerde onderhandelingen, zal dan een broer van den landgraaf, in de 1e helft van 1565 aan den Hertog v. Boullon, een exemplaar gezonden hebben, van de Wittenbergsche Concordia van 1536.

2 De hier bedoelde „Concordia" is niets anders dan die van 1536, vrucht van de bijeenkomst van verzoeningsgezinde godgeleerden te Wittenberg door Melanchton, mede aangenomen door Bucerus, die hier de toenadering zoo ver

1*

cripre que vous pensiez diligement a cecy car on vous vouldroit bien accorder avec les Allemans en une mesme Confession de La chose principale affin de rompre entierem La force du Pape car nous estans tous uniz en doctrine on ne nous pouroit toucher sans offencer quant et quant toute l'allemaigne, qui seroit ung bien inestimable pour nous entant q cela nous serviroit aussy pour fermer la bouche de ceulx qui disent, que nous ne somes pas uniz, et aussi nre povre pays seroit grandemet soulaige par ce moyen Quant ilz demandent a quelle regle ou a quelle reformation de doctrine on les veult amener, Il seroit lors plus facile a leur respondre Il est vray q led[t]. concordat est ung peu dur de prime face, mais on peult entendre le tout sainement si on veult, Mond[t]. Sr. nous a evoye a Metz pour comcquer cest aff[re]. avec noz fres les Ministres de Metz, ce q nous avons faict, de prime face Ilz trouvoient la chose bien dure, aussy bien q nous, mais apres avoir Le tout bien considere Ilz ont tombez avec nous en ceste opinion quon peult accorder de signer avec eulx le poinct de la cene, suyvant la declaration quen donne Mons[r] Bucer a La fin qui sera dela un grand poinct pour nous car nous ne somes pas separez deulx que pour ce poinct, voicy

---

dreef, als het bij mogelijkheid kon, en die daardoor aan art. 2, en vooral aan art. 3 een uitlegging gaf, welke tot of zelfs over de grenzen van zijn systeem ging, ten einde ook de Zwitsers voor de vereeniging te winnen (GIESELER, *Kirchengeschichte* Bd. III, Abth. 1, S. 305, u. z. w., waar uit de *opera Melanchtonis* ed. *Bretschneider* (in diens Corpus Reformatorum) T. III, p. 78 afgedrukt is, wat ook DE BRAY in 't Latijn aanhaalt, en verder aangaande BUCERUS vermeldt.)

Vreemd schijnt het, dat DE BRAY in dezen brief van 1565 over deze „Concordia" schrijft als over een geschrift, dat hem nieuw en ook aan anderen onbekend was. Stond een gedeelte van den Latijnschen text er niet bij, werd de verklaring door BUCERUS († 1551) gegeven, er niet in opgenomen, en kwam de titel niet volkomen overeen (BAUM, CAPITO UND BUTZER [*in Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der reformirten Kirche*, Th. III], Elberfeld, 1860 S. 598), men zou schier geneigd zijn, te denken aan een nieuwe poging tot vereeniging op de wijze van die van 1536. Doch er is geen twijfel. Het moet dezelfde welbekende „Concordia" wezen. En inderdaad, als men, zooals uit den brief blijkt, de Nederlanders en de Duitschers wilde samenvoegen, als ééne macht tegen Rome, dan kon men niet beter doen, dan terugkeeren tot dit stuk, dat door het gezag van BUCERUS, ook door Kalvinisten aanmerkelijk was.

De vereeniging der beide partijen (Kalvinisten en Martinisten) werd van uit Genève niet bevorderd (GROEN, a. w. 1e série T. II, p. 242). De hier voorkomende brief is niet in 1566 geschreven, maar in 1565 (Dr. R. FRUIN, *Gids*, 1860, Dl. I, blz. 390, noot 1).

leurs parolles audt concordat. Audivimus Dnm Buceru explicate sua et aliorum qui una adfuerut sententia de sacrameto corporis et sanguinis Chri hoc modo etc. Ilz disent sur le IIe arle Et quamquam negant fieri transubstantiatione nec sentiut fieri localem inclusione in pane, aut durabele aliquam conjunctionem extra usum sacramenti, tn (tamen) concedunt sacrametali unione panem esse corpus Chri, hoc est sentiut porrecto pane simul adesse et vere exhiberi Corpus Chri. Nam extra usum cu asservatur in pixide aut ostenditur in processionibus ut fit a Papistes, sentiunt non adesse Corpus Chri. La plus grande difficulté est icy arle IIIe. Deinde hanc institutione sacrameti sentiut valere in Ecclia, nec pendere ex dignitate Ministri aut sumetis, quare sicut Paulus ait etia indignos maducare, ita sentiut porrigi vere Corpus (Chri) et sanguine domini indignis et indingos sumere ubi servatur verba et Institutio Chri, sed tales sumut ad Judicm ut Paulus ait qua abutuntur sacrameto cu sine penitentia et sine fide eo utuntur. Voila ce qui estoit trouvé fort dur que les indignes recevroient le corps du Sr. a leur jugement, toutesfois Ilz exposent leur Intention par les parolles de Bucere a la fin dudt. concordat, hoc ab eis positu est propter verba Pauli p°. Cor. XI° qui scribit indigne sumetes reos fieri corporis et sanguinis Dne et loquitur illic de ys qui in Ecclia sunt et fide sacrameti habent, nec tn corpus Dné diiudicant hoc est Dni hoc est Chri no indigne estimant. En ce sens nous accordons tres bien avec eulx, car Bucer mect puys apres encoires une plus claire declaration, Il dit quil y a trois sortes de coicans a La cene, les ungs contemnet et se mocquent de ce sacrament et sont du tout meschans et nont point de foy a dieu, ceulx icy ne recognoissent aultre chose q du pain et du vin et ne sentent aultre chose, et pourtans ilz ne recoipvent rien davantage, car ilz pervertissent les paroles et linstitution de Sr. Puys Il mect une IIe sorte de comunians qui ont qlque foy et neantm ilz participent Indignement a leur Jugement temporel en ce quilz ne decernent pas ceste viande coe Il appertient et cependant recoivent le sacrament et la verite dicelluy, Les aultres sont ceulx qui participent dignement et Je pense quil ny a persone qui n'accorde facillement a ceste doctrine Pourtant nous vous prions dy penser diligement. Quant au baptesme et Labsolution Ilz en sentent la tout aultrem que nous, mais nous ne somes pas en debat contre eulx pour cela Nous avons neantm accorde d'approuver simplem le poinct de la cene et Le signer. Et quant au baptesme et Labsolution

messrs de Metz en feront quelque confession, telle quil ny aura matiere de contradiction, Sinon aux gens contentieulx, ce quliz ont desia faict et envoye a Geneve pour avoir leur advis, et puys toutes les Eglies la signeront. Il sera bon nous y mections aussy noz signes pour toutes les eglies du pays-bas tant de nre Langue que des Flamenz, pensez y Et quant aux ceremonies qu'il nous fauldroit observer come surplus et aultres semblles choses Indifferentes de soy, si nous povyons avoir liberté de prescher la pure doctrine, noz fres les ministres nous admonestent de nous donner bien de garde de les reffuser, parlez en aux fres flamengs et leur coicquez le tout, Les Ministres de Metz mont baillé La copie de La lre de LEglie de Geneve a leglie de Wesel touchant les ceremonies J'ay Importuné ceulx de Metz jusques La, que sil estoit de besoing ilz laisseront venir monsr. Taffin faire ung voiaige jusques au pays. Il me prioit dy faire ung voiaige ensem pour deviser quel moyen on pourroit tenir pour parvenir a ceste liberte. Je vous prie mandez moy si vous scavez ce qu'on traicte aux estatz et quoy, affin q Jén puysse advertir monsr Taffin. Si vous sembloit que nous y pourions faire quelque chose escripvez a leglie de Metz et a monsr. Le Duc quilz nous laissent venir faire ung voiaige et j'espere que ne serez reffusé, voire je diz, si vous jugez qu on pouroit fer quelque chose ax estatz. j'ay esté fort contristé de ce qu on ma dict que les Anabaptistes gastent plusrs de noz genz. Je vous prie mes tres chers fres de surveiller diligement sur ce mal, afin de rapporter voz mains nectes du sang de ceulx qui vous sont comis en charge, Certes mon cuer me desire la quant jentens cela pour vous ayder en ce peu que je puis, Car Je vous porte tous en mon cueur et ne puys que je nay soing de vous tant q le Sr. me laisse en ceste povre vye, ce que vous experimenterez, si la necessite le requiert et ne vous puys oblyer que Je ne face continuelle memoire de vous en mes oraisons, priant nre bon Dieu quil acheve en vous ce quil a comenche par sa gre Au reste je vous prie mescripre de lestat et disposition de Leglie et du pays, que sera Lendroict ou je feray fin apres mestre recomandé de bien bog cuer a voz sainctes prieres et de celles de toute Leglie, a laquelle je porte telle afection et amour quil mest du tout Impossible de lescrire, estant triste Jusques au bout de ce que par La malice des hoes Je suys empeche de vous rendre le debuoir que se vous doy. Nre bon Dieu nous face [illegible] gre q nous puyssions bntost retourner

pour besoigner en sa vigne cōe nous besoingnons Icy, J'ay esté fort contristé de L'emprisonemen de nr̃e fr̃e Chrestien, Je prie nr̃e bon Dieu quil luy assiste cōe Il scait et cognoist quil en a besoing, Je salue affectueusement Le fr̃e Charles de Monsr Waleri et en genal tous fr̃es du consistoire, bien vous soit en fort grant haste de Sedan ce Xe Juillet 1565, (1566 n.s.)

Vre fr̃e et bon amy. Guy de Bres.

Je vous prie de me supporter si je ne vous ay escript plus souvet; car, oultre ce que j'ay esté dehors q̃lque temps Je suys occupé a beaucoup d'affaires, neantm̃ Je ne fauldray de vous escripre quant J'auray matiere digne de vous escripre, Je vous prie de faire le mesmes vers moy. Quant est des deniers dont je vous ay escript Je suys marry que vous ne poise point la chose aultrem̃; car je craings fort quil n'en retourne ung grand mal et ung grand deshoneur a Leglie et ne fault pas que vous pensiez que cela doibve demeurer ainsi. Le fr̃e Charles m'a rndu; mais cela nest point rne (reponse) car je scay bien myeulx coment la chose en va, Il me mande que celuy R. ne le veult pas rendre, sinon es mains de Robertot, mais je diz quil n'a pas falu avoir Robertot pour en bailler deux mil au getilhōe que scavez, Quoy quil en soit Je voy ung grand mal et ung extreme deshonneur qui tombera sur Leglie, ce que me cause une grande tristesse et marrissem̃ de ce quon n'entend pas aultrem̃ a cela pour en faire fin. Vous scavez que lon la faict soubz le non et auctorité du prince y estant pñt son secretaire. Et mesmes ceulx qui ont preste aud[t]. S[r]. demandent d'eulx rembourser la desm̃ Ce qui denote assez a qui les deniers doibvent estre renduz. Que ne paye on donc les marchans! Ilz ont preste deux mil. Ilz en ont done lung et redemandent Laultre. Que ne renuoy on deux mil aud[t]. S[r]. et puys la reste soit employe (pour payer) ou on doibt et puys ce qui resteroit soit a Leglie. Je vous prie dy penser de rechief. Car mons[r]. me sollicite sans fin et je vous prie quon ne s'exceuse point sur Robertot, Car il ny a non plus q̃ cognoistre que le moindre de vous tous.

Vous scavez q̃ vous l'avez envoyé vers le Prince pour scavoir sa volunte. Il vous en a escript et maintenant led[t]. S[r]. ma mande sa volunte non seullem̃ par lr̃e mais aussy le ma dict de bouche, que reste il sinon q̃ vous facies selon Icelle? Si vous doubtes de mes parolles, bien: au nom de Dieu envoyez y q̃cun et vous scauez ce qui en est. Vouz avez bien moyen de faire payer celuy qui ne le veult rendre qu'a Robertot; que Leglie use de son auctorité

envers luy pour le constraindre. Il scait bien a qui les deniers appartiennet Et quil soit aussy payé de ce quil dict luy estre deu. Je vous prie d'y adviser. Car monsr. le prince veult que je luy nome ceulx qui ont Largent, ou quelques ungs de ceulx qui lont eu, pourtant advisez y et pensez que je vous nen parle point tant saus cause.

Et superscript.

A Messieurs et fres du conse de Capernum [1]).

B. adds a footnote, "Le frère Charles is Charles de Nielle, die reeds bij de Antwerpsche gemeente was, toen prins hier kwam. Le [illegible] is de Hertog van Bourbon-Montpensier, Prins van Sedan, de beschermheer van [illegible] de [illegible]. (p. 158)

---

1 Zie over Capernaum, blz. 58 van dit werk, noot 1.

BIJLAGE B.

Zie blz. 28 van dit werk.

Epistre exhortatoire de Jaques de Lo, envoyee à Guy de Bres, en laquelle il l'admonneste de son deuoir et office enuers le troupeau de Christ.

Qvand ie considere, frere tres aimé, comme Jonas, Prophete et seruiteur de Dieu, fut par vne certaine prouidence ietté en la mer, receu et engoullé de ce grand et horrible poisson, là conduit et amené par vn conseil admirable de Dieu. comme vous savez trop mieux que moi, voire que ce Jonas, di-ie, séstoit mis sur la mer, afin d'euiter et fuir l'execution de la volonté de Dieu et pour la crainte des hommes: i'estime que le Seigneur mon Dieu, m'a choisi, et le sort est tombé sur moi, comme il escheut sur Jonas: voire et que moi estant ietté au gouffre et en l'abysme de la mer de ce monde, ceste prison a ouuert sa gueule et m'a englouti, et faut que tous les flots et les ondes du Seigneur passent par dessus moi, afin que par ce moyen les dangers prenent fin. Et comme Jonas mortellement offensoit, voulant fuire arriere de la face du Dieu viuant: aussi ie confesse de tout mon coeur, auour souuent offensé ceste divine bonté, tant en nonchalance, qu'en mes ignorances et choses semblables. Et comme la mer fut apaisee a la reception de Jonas, aussi i'ai esperance que ce tourbillon qui s'est esleué, pour ceste fois s'apaisera: et la petite naselle de nostre assembleé poursuyura son cours et sa vogue en quelque seureté. Pour ceste cause, mon frere, ie la vous recommande, conduisez la seurement: et d'autant que voici ma fin venue, ie pren plus grande hardiesse de vous admonnester et exhorter à vous porter constamment et diligemment en vostre Ministere: vous monstrant en tout et par tout l'exemple des autres, aprouué deuant Dieu et deuant les hommes. Je ne di point ces choses par ce que ie doute de vostre constance et diligence: car ie vous porte tesmoignage, que depuis que vous ai frequenté, vous vous ėstes porté comme il apartient au milieu des combats: mais le soin que i'ai de vous, m'incite à vous admonnester, comme mon bien aimé. Et combien que soyez confermé en la verité presente, i'estime

que c'est chose iuste, tandis que ie suis en ce tabernacle, de vous inciter par admonition.

Sus donc, mon frere, prenez courage, et soyez fortifié d'esprit, et le Seigneur vous suscitera quelque coaduiteur en vostre Ministere, et fera prosperer son oeuure par vous, comme vous en auez eu assez d'experience. Ne vous retirez donc du pays-bas et ne regardez pas a ceux qui cerchent les lieux pour demeurer a leur aise. Regardez à ce que dit Christ à ses Apostres. Je vous enuoye comme brebis au milieu des loups, et telles semblables sentences. Je ne di point ces choses pour blasmer ne mespriser les vrais Ministres, qui sont es lieux de seureté: mais ie parle pour ces couards, qui ne cerchent que leur aise. Au reste, mon frere, prenez garde a vous mesme, et à tout le troupeau, auquel le Seigneur vous a mis Euesque et surveillant, pour conduire sa famille à sa gloire et a l'edification de son troupeau. Je vous ai escrit briefuement, conoissant que ce n'est à moi à vous escrire: mais plustost de vous escouter. Saluez en mon nom tous ceux qui sont au Ministere, et leur dites qu'ils se consolent et prenent courage. Priez pour moi, afin que Dieu me face la grace d'acheuer ma course à sa gloire, et à l'edification de l'Eglise. La lumiere du jour me faut, parquoi ie fai fin.

Jaques de Lo, prisonnier de Jesus Christ es prisons de l'Isle en Flandre, ce 8 Fevrier, 1561. (moet zijn 1560) [1].

---

[1] *Histoire des Martyrs*, f°. 574, v°. *b*–f°. 575, r°. *a*.

BIJLAGE C.

Zie blz. 45 van dit werk.

19 Decembre 1561.
Sumaire de la negociaon de Tournay.

Cestuy Recoel a esté euoyé au Roy.

L'affaire de Tournay (dont p mes pcedentes j'ay adverty vre ma[té]) a este une multitude de poeuple temerairem leuée p aucuns jeusnes gens quy se sont mis a chanter, les pseaulmes de Dauid en rithme françois, traduictz p Marot, et en cest estat discourir p les rues, et comencha d'un boult de la ville a l'ault, continua deux jours suyuantz scauoir est le jour Sainct Michiel dernier, et le lendemain. Le premier jour estoient trois ou quat cens psonnes, tat homes, femmes que enffantz, et le lendemain le double à dire depuis les VIJ heures du soir, jusques apz IX enssuyuans.

Le chant finy se meit vn harengue p un sayetteur de Tournay, qui les renvoya en leurs maisons, disant quilz remerchiassent Dieu, de ce quil leur auoit donné la grace de ainsy chanté ses louanges. Et ne fut esté; que ceulx de la ville le IIJ[e] jour drescharent ung ghibet, et firent deffendre sur la hart de chanter, et que pour execuon ondonnarent un bon ghuet sur le marchié, estoient en volunté de continuer led IIJ[e] jour.

Est trouvé que ces jeusnes gens estoiet seduictz et mal sentans de la foy, qui ne desiroient que conciter le poeuple a les suyure, et a tenter quelque chose de nouvelle sy leur fust este passe p dissimulaon et quelque dilligence que l'on ayt faict denuoyer les comissaires pour informer devant leur vienne la pluspart de ces autheurs estoient fugitifz, hormis les deux que ceulx de la ville auoient apprehendé et tost relaxez, sonbz caution de leurs peres, lesquelz entendans la venue desd. comissaires se sont reunduz fugitifz pour lequel faict ont depuis este perpetuellem bannis des pays de pardeça de vre maté auec pris a ceulx qui les pourroient rendre vifz, en quelque justice, que ce fut desd. pays. Et au regard de leurs peres, ils sont este tenus psonniers et mulctez damends,

selon quil a este trouvé couenir, et ceulx qui ont esté trouvez auoir esté en la trouppe des chanteurs ont esté diversem pugnis et chastiez, selon leurs demerites, et qualitez de leurs delictz.

En prenant laquelle informaon, sur les affaires que dessus, ont esté oultre descouverts plussieurs lieux ou se tenoient coventicules, et faisoient p les hereticqs preschementz secretz, ce que l'on n'auvoit sceu p auant descouvrir, tellement q a esté executé p le feu, ung dogmatisant hereticq pertinax. Et sont encoires detenus aucuns opiniastres hereticqs, et au regard des aultres qui auoient esté seduictz et sont repentans ont esté pugnis extraordinairem p' reparaon honorable et abdicaon canonicq, chn diversem, selon la qualité de soy mesmes.

Ont esté aussy trouvées trois maisons quy estoient receptacles des heresiarqs esquelles comunem se faisoient les assamblees de sorte que lesd mais en detestaon du faict sont ordonnees est demolies, et rüees p terre, sans pouoir estre reëdiffiees.

Lesdictz comissaires tiennet encoires en prison aultres hereticques, de tous lesquelz se fera la justice exemplaire, selon leurs demerites, et que a esté aduisé ici sur chun diceulx, ausy que l'estat des affaires pns, et le bien de la religiion requiert.

Et quant a aucuns dogmatiseurs, receptateurs, diacres, someurs surveillans, daultres ministres et hereticques principaulx (dont lesd. comissaires en ont descouvert assez bon nombre) si auat q l'on ne les a sceu apprehender, a esté procedé allencont d'eulx p telle dilligence et rigueur quilz sont banis perpetuellem des pays de pardeça, auec confiscaon de leurs biens, donnant non seullem pardon ..... a ceulx q les pourront liurer vifz, ou mortz (pourveu que ce ne soit crime de leze maté ou ault detestable) mais aussy pris et mercede d'argent.

Que plus est leurs noms sont proscriptz en tablaux publiquem aud. Tournay, et s'enuoyeront en certaines villes de pardeça, affin quilz ne prinssent nulle part demeure en ces pays, chose quy doibt donner grand terreur a tous semblables hereticques, affin de les pouoir entheirem enterminer.

Come aussy cont les fugitifz a esté fort rigoreusement procedé, ainsy q dit-est, au contraire usé de quelque consideraon cont, les vrays penitens, retournez a grace et misericorde de vre maté. Ce que a esté trouvé covenir pour la grande multitude de ceulx q sont trouvez aud. Tournay entachez de ce mal, affin de ne desasperer tout le peuple mais monstré au contrictz et repentans quelque chemin de grace, moiennant abiuraon et penitence covenable.

Lesdictz comissaires ont aussy trouvez quelques escriptz fort scandaleux q aucuns mauvois espritz ont faict, sur la forme des liures que les Calvinistes de France ont exhibé parcideuant a leur roy, affin de leur permectre viure a leurs phantasies et discreon et de deleisser toute persecuon contre eulx.

Encoires ont este trouvez petitz liuretz, imprimez en nom des fidelles subiectz de pardeça adreschantz a vre maté, contenans leur confession, plain de tous erreurs et peruerse doctrine de Calvin, et sur la fin une remonstran aux magistratz ad ce quilz les voeullet endurer. Parquoy incontinet l'on a mandé p tout ad ce que tels liures ne fussent pmis es pays de pardeça, et sy on en trouuoit aucuns que l'on les leuast pour scavoir dont ilz venoient, quy en estoit autheur, et ou ilz estoient imprimez, neantmoings n'en a encoires riens peu scauoir certainem. Sinon que l'on dit, quil est compose en France et imprimé a Rouen, et que ces malingz esprits de Geneve ou France font cecy, pour seduire et conciter les subiectz de pdeça.

Ont aussy trouvez aucuns officiers [1]) de vre balliaige et de la ville dud. Tournay assez suspectz parquoy n'ay trouvé que l'on deuist aucunem dissimuler, mais les pugnir plus griefuem d'aultant quilz debuoient monstrer tant meilleur exemple au comun populaire.

Enfin (sire) lesd comissaires ont faict tel debuoir quilz ont entendu toute l'enthiere dispon, et ordre de lad^e ville de Tournay tant en l'estat ecclesiasticque que temporel, auec ce en quelles choses les plus notables faultes ont esté comises, par ou ce mal seroit venu sy auant aud. lieu come le tout ilz ont mis p escript, quy va icy joinct.

Et d'ault part ont aussy conceu et aduisé plusieurs moyens et articles quilz leur sambloient couenir d'estre incontinet ordonnez. Et a cest effect pour me les coicquer, ensamble au consl de vre maté, lesdictz srs de Montigny et d'Assonleuille sont venus a Bruxelles de maniere que le rapport oy de tout ce quilz ont faict, et lesdictz articles veuz et examinez bien et dilligentem, premier au Conseil priué, et apz au conseil d'estat de vre maté se sont faictes leurs ordonn et edictz, auec certaine ample instruction en la forme et maniere que s'euoye a sa maté par ou

---

1 Hier worden bedoeld: NICOLAS TAFFIN en JEAN DE LATTRE. Vgl. A. PINCHART, l. c., T. I, p. 68, note 2.

samble, que se donnera quelque bon ordre et remede cont les faultes et negligences tant des prelatz et psonnes ecclesiasticques que du magistrat civil, aussy pour bonne instituon de la jeunesse, quy y estoit grandem corrompue.

Cependant affin que ceulx dud. Tournay ne pensassent, que pour la venue desdits srs de Montigny et d'Assonleuille, la chose fut mise en nonchaillance, l'on a enuoyé audict Tournay, ung conseiller du grand conseil nomé Auxtruyes, et le procur génal dud. cons pour avec le conseill de Fland nomé de Blasere y demeuré continuer plus amplem d'informer cont les susd. officiers pendant l'absence dessusd.

Et s'en retournet lesd. de Montigny et d'Assonleuille pour parachever illec ce quil reste speciallem pour mectre, en execuon les bonnes et salutaires ordonnances decretées p sa sr. admonest un chun de son office et donner bon ordre p tout affin que telz incoveniens et esmotions ne puissent plus aduenir, et que les aultres villes de pardeça entendent que l'on ne voeult endurer telz desordres et nouvellitez.

Et de mesmes chemin wideront le fait des psonniers quy restent..... encharge..... comander a la justice ordinaire de parfaire les poursuyltes cont les fugitifz. Ayant auctorisé lesds. comisses de recepuoir a misericorde et grace ceulx qui viendront implorer icelle. Et entr aultres pour scauvoir et entendre que c'est desd. officiers et suspectz. Lesquelz ne covient nullem demourer en mauvaise opinion des bons, plustost les pugnir plus exemplairem que les aultres. Et de ce quilz auront trouvé cont eulx et aultrem negocié, sont chargé d'enuoyer aduis, affin que l'on aduise surtout, donner promptem le remede quil appartiendra.

Papiers d'Etat. Correspondance de Tournay, 1561-1563, f°. 114 r°.-f°. 117 r°.

BIJLAGE D.

Recueil gnal du besoigne des Commissaires ordonnez a Vallen sur les troubles passes.

Receuil du Besoigne des Commissaires du Roy nre Sire a Vallenciennes sur le faict des troubles et rebellion advenue en icelle ville.

Primes pour auoir cogneissance du comencemet des troubles advenuz en la ville de Valencienes convient etendre que environ *le XXVIIe d'apuril XV^c soixante deux* durant la prevosté [1]) de sire Jacques le Poiure [2]), les sectaires estans aduertis qu'on debuoit proceder à la widenge des proces criminelz *de Phles Maillart caucheteur et Simon Fauveau crassier prisonniers pour hérésie, et que Jehan le Mesureur lors escheuin* d'icelle ville s'estoit retiré auec son mesnaige, afin de point estre présent au jugement conspirerent p ensemble de rescouvre lesdts. prisonniers de saccager l'église et monastère de St. Paul, selon quilz decleret par bruit comun, et par billetz attachez aux portaulx des eglises et semez auant la ville. Dont le magistrat aduertist incotinet son alteze, qui ordonna que justice en fust fcte publiquem à l'exemple des aultres, et coe l'on menoit iceulx prisonniers au lieu du supplice, les sectaires estans en grand nombre sur le marchié, s'escrieret à haulte voix quilz vouloyent ravoir lesdts. prisonniers qui fust cause que [3])...... ès prisons les deux codemnez. Et ainsy que lesdts. sectaires poursuyvans leur conspiraon, tiroyent vers St. Paul, sur remotran q leur fust faicte, que l'on executeroit les psoniers, pendat quilz seroyent occupez audt saccagem, retourneret hastivem au marchié, ou ils jecteret les bailles p terre, et d'illec se trasporterent aux prisons, dont ils tireret hors les deux prisonniers codemnez, et les meneret

---

1 „Le prévôt de la ville était le chef ou président du magistrat, composé en outre de douze échevins, qui portaient le titre de *jurés*, lorsqu'ils exerçaient la jurisdiction criminelle" (A. P. L. DE ROBAULX DE SOUMOY, *Histoire des Troubles advenues à Valencienes*, Brux., La Haye 1864, p. 1, note 1).

2 „JACQUES LE POYVRE descendait d'une ancienne famille échevinale; dès 1337, Pierre le Poivre était prévôt de Valenciennes; il portait: „De gueules au sautoir d'or, chargé de Cinq merlettes d'azur. On trouve investis des mêmes fonctions Jacques le Poivre, en 1468, Thierry le Poivre en 1503, Jacques le Poivre, en 1542 et 1561" (A. P. L. DE ROBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 1, note 2).

3 Gaping in het oorspronkelijk stuk.

en leurs maisons. Et depuis au marchié à bestes ou l'on chanta les psaumes [1]).

Son alteze estant advertie, de ce q dess, envoya incotinet audt.. Valenciennes *le cote de Bossu* [2]) *auec sa copaignie attendat la* venue du marquis de Bergues, grade bailly de Hainaut et gouverneur d'icelle ville [3]), quy arriva bientost apz [4]), auec trois aultrez copaignies d'ordonnan. Et entreret auec ledt cote de Bossu, comisses, enuoyez de la part de son alteze, pour informer sur le fct de la rescousse [5]) desd. prisonniers, et troubles advenuz aud. Valenciennes, asscr les conseillers *de Bruxelles* [6]) et

---

1 PAILLARD, *Histoire des Troubles religieux* etc., T. I, p. 53-74 en T. II, p. 94-198.

2 PAILLARD, l. c. T. II, p. 199.

„BOSSU MAXIMILIEN DE HENNIN-LIÉTARD, COMTE DE BOSSU, fils de Jean, premier comte de Bossu, et d'Anne de Bourgogne-Beveren. Il avait obtenu, en 1563, le commandement de la bande d'ordonnance que la mort de son père venait de rendre. A ceste occasion, la duchesse disait de lui: „si bien il est jeune, est de bonne apparence." En 1566 il était parmi les personnes principales resteés entières. Depuis gouverneur d'Amsterdam et Hollande, mort à Anvers, le 21 Dec. 1578". (POULLET, l. c. T. I, p. 528, note 2. ROBAULX DE SOUMOY, l. c. p. 6, note 3).

3 „JEAN, 2e MARQUIS DE BERGHES, OU BERG-OP-ZOOM COMTE DE WALHAIN, fils de Jean de Berghes, gouverneur de Luxembourg et de Jacqueline de Croy, mort en Espagne à la fleur de l'âge le 21 Mai 1567. Il avait épousé Marie de Lannoy, fille et héritière de Jean de Lannoy, seigneur de Molembais et de Solre-le-château, grand bailli de Hainaut. Il était chevalier de la Toison d'or depuis 1556, chef et capitaine d'une bande d'ordonnance, grand bailli, gouverneur et capitaine général du comté de Hainaut par patentes du 12 mars 1560, membre du conseil d'Etat par patentes du 12 novembre 1556. Il était en outre capitaine de la citadelle de Cambrai et de celle de Valenciennes" (POULLET, l. c. T. I, p. 17, note 3).

4 DE BERGHES kwam den 2den Mei te Valenciennes.

5 Recousse = reprise d'une chose enlevée par force.

6 „BRUXELLES, c'est a dire Philibert de Bruxelles, chevalier, seigneur de Heysbroek et de Grandreing, fils de Raoul, conseiller au grand conseil de Malines, et de Marguerite de Longueville. Il était depuis 1561, membre du conseil privé, apres avoir rempli au grand conseil la charge que son père avait resignée en sa faveur, du consentement de Charles quint, en 1539. Bruxelles, fréquemment appelé aux délibérations du conseil d'Etat, était jurisconsulte savant, bon orateur, homme d'état habile, personnage pieux et d'un caractère doux et facile. Il fut pendant de longues années un des ministres les plus accrédités du gouvernement. C'etait lui qui, lors de l'abdication de Charles-Quint, avait parlé aux États au nom de l'Empereur: et depuis cette époque, dans plusieurs circonstances delicates, le gouverneur le prit pour orateur quand il traitait avec les représentants du pays. Bruxelles quy avait épousé Jeanne de Locquenghien, mourut a Anvers le 21 Octobre 1570 sans avoir atteint la soixantaine" (POULLET, l. c. T. I, p. 96, note 3).

Micault [1]) et le *procureur genal de Malines* [2]) mais aprez q le trouble fust accoisé et justice accomplie, chun retourna à sa chacune [3]).

Depuis et enuiron *le mois de may XV^c soixante trois*, durant la puosté de m^re Jehan de Lattre, les sectaires sesmeurent de rechef audt. Valenciennes y faisans assemblées de nuict et chatans en troupe, les psaumes en françois, p forme de conspiraon secrète, se rassemblas en grade multitude ès bois et aults. lieux, ccovoisins de la ville, et aucuns d'iceulx embastonez et garnis de pistouletz pour oyr les psches. Son alteze aduertie du nouveau trouble, enuoya ledt. marquis de Berghes pour mett gedarmerie de cheval et de pied dedas Valech, coe il feist. Et apz que ledt trouble fust appaisé, et la ville remise en obeissance, et que *les officiers manans et habitans d'icelle chun particulierem euist juré et promis* [4]) *es mains dudt. marquis de Berghes, sur la foy deut à Dieu et au Roy d'observer et garder les ordonnan* et placcars de sa maté, dressez et publiez sur le fct de la religion et de la saincte et ancienne foy catholique, et en icelle foy perseverer sans aulcunem adherer aux sectes et heresies cotraires à lad. religion, promettans en oultre pour l'observaon desd. placcars et tuition de lad. foy catholiq, fe tous debuoirs et soy trouver, pretz à toutes heures tant en armes sy besoing estoit q aultremet, coe a bon et loyal subiect et hoe catolicq en son endroict et selon sa qualité et charge appertient. Tost aprez furent enuoyez comisses de court [5]) *ass ledt. Micault et m^e Jehan Hauxtruyes* [6]) coseillrs au grad conseil de Malines, et depuis le partement dicellui *m^e George Rathaler* [7]) *conseillr* audt.

---

1 „Nicolas Micault, chevalier, seigneur d'Indevelde, prévôt héréditaire de Binche, membre du conseil privé depuis 1554, mort en 1589 à l'age de 71 ans. Sa femme était soeur du confederé Boisot" (Poullet, l. c. T. II, p. 616, note 1).

2 Verleysen.

3 Dit had plaats einde Juli 1562 (Paillard, l. c. T. I, p. 139 en T. II, p. 419), terwijl zij er den 29sten April 1562 waren gekomen (Paillard, l. c. p. 77).

4 Deze eed is afgedrukt bij Robaulx de Soumoy, l. c. p. 7, en bij Paillard, l. c. T. III, p. 101.

5 Paillard, l. c., T. III, p. 383 en 384.

6 Id. note 1, waar onjuist wordt gezegd, dat alle drie gelijk zijn gekomen.

7 „Me Georges de Rattalder ou Ratteler, gentilhomme Frison, né vers 1518, poëte latin et écrivain, avait commencé sa carrière comme consseiller au conseil d'Artois. Depuis le 16 Janvier 1560, il était conseiller au grand conseil de Malines, et tout récemment, il avait rempli une mission diplomatique en Danemark avec le Seigneur de Groesbeek. Ce magistrat fut promu, le 9 août 1569, à la presidence du conseil d'Utrecht, et mourut le 6 Octobre 1581, presque subitement, au local même des séances du conseil" (Poullet, l. c. T. II, p. 10, note 1).

grand conseil auec le secrétaire Mesdach, pour informer des nouveaulx troubles, dont lesd. comisses feirent rapport a son alteze au coseil d'estat le XXIJ[e] de Décembre audt. an et XXIIJ [1]), donnat à etendre le grand désordre et [2]) . . . . . en lad[te] ville allant le [3]) . . . . . plain jour par plussrs fois en grand nobre aux assemblées au *sceu et a la veue du magistrat lequel n'auroit faict aucun debuoir pour empescher leds. assemblees* ou corriger ceulx qui les auoyent frequetées, et non seulem cotemné les aduerten que plussrs gens de bien, luy faisoyet desds. assembleés et chanteries et aults. insolences, mais aussy que aucuns d'eulx auoyet rabroué les denociateurs coe scandalizas la ville et chargé les tesms de verifier leurs dep. mesme que ledt. Magtrat auoit done seten cotre Pierre Dandrignies p laquelle il fust codemne revoquer certains propos veritables p luy tenus sur le desordre des chanteries, advenues en lad. ville, et en oultre codemné en une amende au prouffict des paoures. Sur quoy son Alteze, p resoluon prinse audt. coseil d'estat ordonna audt. marquis de Berghes, de appeler ceulx quy estoyent dudt. magistrat, et leur remonstrer leurs faultes et sur ce les oyr, pour leur respon et veoir sil y auroit matiere de procder contre eulx p les fiscaulx, et en particulier led. m[e] Jehan de Lattre, qui coe chef se trouvoit plus chargé q aultres semblablem les deux *pensionnaires lesquelz estas ges de lres*, debuoyent auvoir plus de cosyderaon que les aultres, attendu mesmes l'authorité quil ont vers ceulx de la loy.

Et entant quil y auoit plussrs tesmoings oys esd. informaons qui ont requis que leurs despositions fussent tenu secretes, sans les comuniquer a ceulx de la loy. Son alteze pour ad ce pourueoir p la mesme resolution feist depecher comiss sur certanis psonnaiges pour cognoistre et juger des afferes de la religion, ensemble desds. assemblées, troubles et insolens, en leur baillant pleine authorité de cognoist de ceulx qui estoyet ja prisonniers, et de apprehender tous et quelconqs aults pour le faict que dess et proceder à leur absolution ou condemaon coe ilz trouveroyet covenir. Ensuyuant *sembable comission que feu de tres heureuse mémoire de l'empereur* Charles à cy deuant doné en l'an quarate quatt, sans toutesfois oster à ceulx du magtrat la cognoissan

[1] PAILLARD, l. c. T. III, p. 190, T. IV, p. 308 en note 1 aldaar. Het verslag der commissarissen is verloren gegaan.

[2] Gaping in het oorspronkelijk stuk.

[3] Id.

quand ilz feroyet diligen de pvenir lesdts. comis ny pareillem les descharger du soing et regard, quilz debuoyet auoir a l'observation et exécution dedts. placcars.

Et furet comis aux fins que dess le s[r] de la Thieulloye pour lors puost le cote audict Valecienes, le puost de la ville présent ou aultres, quy cy apz seroyent subroguez en leur lieu, selon quil appt p icelle comiss du IIIJ[e] de febr. audt. an LXIIIJ [1]) mais coe depuis iceulx coseillrs furet pssez de retourner à leur chune, pour les grandz affes survenans journellem au privé et grand cosaulx, sa maté auroit retenu pour ses coseillrs m[es] Clarebault Courounel et Jeh de le Val [2]) licen es loix aduocatz, postulas en son coseil provincial d'Arthois, les subrogans en lad. comiss au lieu des pmiers coseillrs apparat par lres patentes du 16[e] May XV[c] LXIIIJ. Mesme au lieu dudt. S[r]. de la Thieulloye depuis promeu au gouvernem de Béthune fust substitué en lad. comiss le S[r]. de Hameide [3]) puost le cote dud. Valecienes p lres patentes du XXVJ janvier aud an LXIIIJ.

Et depuis sur aultre rapport fct par les mesmes comisses à son alteze audt. coseil d'estat le VIIJ[e] de may dudt. an LXIIIJ fust ordonné que lesd de Lattre et eschevins de l'an soixante deux ne seroyet plus mis en loix [4]).

Quant a ceulx qui auoyet esté et frequeté les assemblées tenues hors la ville sans toutesfois auoir porté armes ou esté ministres ou aultrem principaulx en icelles, son alteze attendu la grande multitude, et q l'on ne les pouoit tous punir auoit ordonné q led. marquis ou en son absen les comiss appelleroyet vers eulx ceulx, cotre lesquelz on auoit les plus claires preuves, pour leur remostrer

---

1 PAILLARD, l. c. T. IV, p. 312.

„FRANÇOIS PHILIPPE DE BERNIMICOURT, sieur de le Thieuloye ou Thieulloye, était le fils de Charles de Bernimicourt, sieur de la Thieuloye, de Frevin, etc., grand bailly de Lens, maitre d'hotel de la reine de Hongrie, et de Florence van Teemsche, maitre d'hôtel de Marguerite, prévôt le comte de Valencienes par lettres patentes de Phil. II du 16e Juin 1562. Depuis 1565 capitaine et gouverneur de Bethune ou il mourut en Nov. 1584" (POULLET, l. c. T. I, p. 15, note 3, T. II, p. 85, note 1, en ROUBAULX DE SOUMOY, l. c. p. 11, note 2).

2 PAILLARD, l. c. T. IV, p. 317–321.

3 PAILLARD, l. c. T. IV, p. 423.

„CLAUDE DE HAMAÏDE, seigneur de la Vechte, était le troisième fils de Michel de la Hamaïde, seigneur de Cherens et d'Anne de Wingles; il épousa Marguerite de Beauffremez" (ROUBAULX DE SOUMOY, l. c. p. 10, note 1).

4 PAILLARD, l. c. T. IV, p. 308 en 309.

leurs faultes et cotravetion des placcars, et silz le cofessoyet, excusoyet ou denioyet leur bien et vifuem declairer la paine et correction quilz auoyet merité, et quilz se tinssent a tellem coduire quilz ne donassent occaon de s'informer et procéder plus auat contre eulx, ains que p meilleure coduicte ilz effaceasset le passé [1]).

Quant aux prisonniers estas seullem chargez d'auoir frequeté les assemblées, sans toutesfois soustenir mauluaise opinion l'on en debuoit fe plus grande demostraon que des aultres qui n'estoyet apprehendez afin quil ne semblast que leur delict fust si legerem passé, fust p bannissem cofiscaon ou aultrem, les eslargissant et chargeat d'aller à l'eglise et se conduire de telle sorte que l'on n'euist occaon de les traictier plus ruidem [2]).

Et au regard des principaulx ayans faict psches semonces pourchas, ou porté armes aud. assemblées l'on en debuoit fe punition exemplaire [3]).

Fust aussy ordonné que ceulx du nouveau conseil procederoyet p appeaulx cotre les fugitifz, et en cas de non comparition les baniroyent hors de tous les pays de p deça ou aultrem selon quilz trouveroyet couenir suyuant l'authorisation de son Alteze du XXIIIJe dud. mois de may.

Quant au fct de la garnison et gedarmerie estant dedans lad. ville, led. marquis de Berghes auroit proposé à ceulx de Valeciennes (demandans le cassem d'icelle) plussrs articls de la pt de son Alteze.

Primes. Attendu que les désordres en la ville de Valenciennes sont aduenuz p la *faulte et negligen de ceulx de lad. ville*, sa mate etendoit quilz debuoyet payer les gens de guerre qui y ont esté mis, à l'occaon susd. et promptem furnir les deniers qui leur estoyet deubz et soubz ce moyen sa maté, estoit codescendue de fe licencier et casser lesd. gens de guerre, à codition toutesfois que l'on retiendroit en lad. ville cet cinqnte testes pour quelq temps et jusques q l'on verroit continuaon d'amademet. Les quelz seroyet gaigez pour le temps quilz y seroyet p lesd. de la ville. Et quilz obeiroyent audt. marquis et en son absen à celluy ou ceulx quil comanderoit.

Aussy entendoit son Alteze couenir, pour d'aultant plus s'asseurer et mett l'ordre quil conuenoit en lad. ville et tant mieulx cotenir

[1] PAILLARD, l. c. T. IV, p. 309.

[2] Id., p. 310.

[3] Id., p. 310.

la popule et les mauvais esprits que pourroyent causer nouveaulx troubles que l'on erolleroit trois ou quatt cens des principaulx bourgeois, ausquelz seroit donne ordr pticulier, de ce quilz auoyet à fe, en cas deffroy et esmotion, tat en la ville que dehors, lesquelz obeiroyet aud. marquis ou en son absen coe dess [1].

Et aprez plussrs difficultez sur lesd. articles, le XXIIIJ du mois de Septembre son Alteze se seroit résolu d'accepter l'offre fcte p ceulx de Valeciennes de vingt mil luires de XL gros, en tatmoins à trete six mil lib, deubz aux gens de guerre, moyenant quilz respondisset au nom de sa maté, vers les crediteurs desd. gens de guerre pour la soe de seize mil livres restans, lesquelz XVJ^m^ lib se debuoyet furnir, de la pt de la court en dedas six septmaines, ou deux mois pour le plustard [2].

Et quant ad ce q sa maté auoit payé au respect du payem ja faict ausd. ges de guerre, aussy pour lesd XVJ mil lib, son Alteze debuoit escrire à sa maté, pour sur ce etendre sa volute. Fust aussy de reduire les CL testes a cet testes, mais quilz seroyet soubz l'obeissan dud. marquis, et en son absen de celluy quil comettoit pour leur chef lequel en cas desmotion debuoit obeir a ceulx du nouveau conseil.

Et fust choisy pour chef desd. cet testes soldatz le Sr de Hamaïde pour lors capp^ne^ de l'une des quatt copaignies cassées, auec porteur d'enseigne et aults officiers de bende, lesquelz cent testes soldatz furet depuis cassées au mois de Décembre LXV.

Sy furent choisiz trois cens testes des principaulx bourgeois de lad. ville, et repartis soubz trois capp^nes^ assr. Michel Herlin laisne Jehan Pottier et Claude de le Hofue ayant chun son lieuten porteur d'eseigne et aultres officiers auec leurs places d'alarmes en cas deffroy [3].

Et pour aultant q son Alteze auoit ordoné que lesd. trois cens testes bourgeois obeiroyet aud s^r^ marquis et en son absen à ceulx du nouveau conseil, le magistrat d'icelle ville requist d'estre joinct et ung auec led. conseil, en ce qui cocernoit de comander ausd. bourgeois p remostran verballe faicte aud. marquis le XVe d'Octobre XV^c^ LXIIIJ [4], et requeste p escript pseter a son alteze le VIJ^e^ de Novebre esuyvat. Et come sad. Alteze auroit remis aud. marquis ordoner sur le cotenu en icelle requeste coe

1 PAILLARD, l. c. T. IV, p. 340 en 341.
2 id., p. 323 etc.
3 id., p. 401 en 402, en ROBAULX DE SOUMOY, l. c. p. 19, 20, en note 1 aldaar.
4 id., p. 403.

il trouueroit couenir [1]) icell marquis auroit declairé p lres du XXe de décembre subsequet q led magtrat seroit joinct auec ceulx du nouveau coseil pour comander ausd. trois cens testes bourgeois bien etendu, que led. magtrat, ne comanderoit rein ausd. bourgeois au desceu desd. du conseil, ains en tout useroyet de leur presece et aduis, demourat le comandem sur les cent testes soldatz à ceulx du coseil seul, selon que son alteze auoit ordoné. Coe les affes de l'ancienne Religion alloyet tousiours de bien en mieulx p le moyen de l'ord cy dessus declaré les sectaires invéterez, desirans cotinuellem troubler le repos et traquillité publiq, envrion *le mois de may LXV enuoyeret a Genève Jehan de la Court patinier et Jehan Flebus mulquinier demander* ung ministre pour legle quilz diet reformée à Valeñciemes, ce que leur fust incotinet octroyé et la charge donée à *Peregrin la Grage natif de Chaste en Daulphinet* eaige de XXVJ ans [2]) lequel fust amené par lesdessd. nomez audt. Valencienes en la maison de Jacqs de le Thour carioteur ou il seroit logé et tenu à la cachette faisant psches secretes quasy tous les iours auec petite assemblée en diverses maisons mené et conduict p son hoste et aults du cosistoire qui le alloyent quérir et notamet es maisons de Jacqs Le Clercq, Jeh du Pret et Jeh le Donille coe depuis est apparu p la declaraon dud. La Grage ce nonobstat l'acienne relign alloit tousiours avat et la justice cheminoit son train, tellem que le XXVIJ^e mars aud. an LXV fust procedé p ceulx du nouveau coseil pu-

[1] PAILLARD, l. c. T. IV, p. 410.

[2] PEREGRIN DE LA GRANGE, eene zeer belangrijke persoonlijkheid, die in 't vervolg van dit receuil nog tallooze malen voorkomt. Zie over hem *Franciscus Junius* door J. REITSMA, Groningen 1864, blz. 26. *Histoire des Martyrs*, f⁰. 749 r⁰. *b.* „P. DE LA GRANGE, natif de Chatte près de Sainct-Marcelin en Dauphiné, auoit esté des l'an 1565, le 19de Juin envoyé de l'eschole de Geneve à la requeste et instance de Vallenciennes" (PINCHART, l. c. T. I, p. 58, 59, note 3 aldaar, p. 291, 292, 294 en 295). Hier wordt gezegd, dat DE LA GRANGE geboren is te Han of Hem, d. i. Ham in Picardië. Zie verder HENNE, l. c. T. I, p. 156, 243, 269, 272, 275, 319, 321. PAILLARD, in het *Bulletin* 1877, p. 33 etc. *Les grands prêches Calvinistes de Valenciennes*, id. p. 73 etc., id. p. 121 etc., id. *Bulletin* 1879 p. 224 etc., id. *Histoire des Troubles religieux* etc., T. III, Préface p. XIV, (signalement de P. DE LA GRANGE: „Homme de moienne stature, le visaige blancq, de poil noir, ayant ugne petite barbe, vestu de noir"), id. T. IV, p. 177, note 1, id. *Memoires Historiques sur l'arrondissement de Valenciennes*, Valenciennes 1878, T. V en VI. POULLET, l. c. T. II, register i. v. *L'Histoire du Pays-bas et de Guy de Bres*, Préface (passim). In het *Livre du recteur, Catalogue des etudiants de l'Académie de Genève de 1559 à 1859*. Publ. par CHA. LE FORT, GUST. REVILLIOD et ED. FICK, Genève 1859, van de hoogeschool te Genève, komt zijn naam niet voor.

bliquem et paisiblem sans aucun trouble ou murmure à l'execnon de Eloy de Rho prisonnier pour héresie, et cotravetion des placcars [1]). Et aux pasqs esuyvas le peuple de Valecienes feist meilleur debuoir à l'egle quil ne auoit fct passez six ans combien que au mesme temps led. La Grange faisoit tous ses effortz pour troubler le bien et repos publiq d'icelle ville, prenat occaon et exemple sur aults. villes si coe Anuers et Tournay, ou il auvoit correspondence mutuelle, et sur les getilz hoes, quy debuoyet pseter requeste a son Alteze pour avoir aboliton desd. placcars, et de l'inquisition, ayant icelluy La Grange, escript et fct attacher aux carrefours et lieux publicqs de la ville certains billetz (dont le formulaire auoit este envoyé dudt. Anuers au cosistoire de Valech) afin de inciter le peuple de se joindre auec lesd. getilz hoes, au fct de leurd. requeste, laquelle fust psetée le Ve Dapuril suyvat auat pasques [2]).

Mais depuis lad. psetaon l'anciene religion començea a decliner tant en ceste ville que p tout le pays, et les sectaires a hater et comuniquer auec les getilz hoes soubz ptexte d'une mesme intetion, signammet ceulx de Valeciennes auec les srs *d'Andrignies* [3]), *Lumbres* [4]), *Villers* [5]),

---

1 *Mem. Hist.* etc., T. V, p. 160 etc. Sentence de mort contre Eloy de Ro, 27 Mars 1566.

2 PINCHART, l. c. T. I, p. 19, 21 en 22.

3 CHARLES DE REVEL, heer van Andrignies (in Henegouwen), zoon van Lodewijk v. Revel, ridder, en van Louise de Lannoy, vrouwe van Andrignies. Hij was een der verbonden edelen en gehuwd met Marguerite de Blioul, vrouwe v. Sart. (vgl. J. W. TE WATER, *Historie v. h. verbond en smeekschriften der Nederlandsche edelen* enz., Dl. III, Middelburg 1795, blz. 260–263).

4 „EUSTACHE DE FIENNES, seigneur d'Esquerdes, fils de Charles du Bois de Fiennes, et de Marie de Lannoy, dame de Noyelles, avait deux frères: Guillaume de Fiennes, seigneur de Lumbres, banni par sentence du Conseil des Troubles du 17 Avril 1568 avec confiscation des biens, qui sous les drapeaux du prince d'Orange, joua un rôle considérable come diplomate; et Philippe de Fiennes, seigneur de Bianque ou de Bracque, dont le rôle fut plus effacé. Tous les trois adhérèrent à la confédération" (POULLET, l. c. T. I, p. 260, note 4, en TE WATER, t. a. p., blz. 399 en 400).

5 JEAN DE MONTIGNY, heer v. Villers, een der verbonden edelen, broeder van George de Montigny, heer v. Noyelles a/d. Schelde. Misschien zonen van Jacques de Montigny, heer van Noyelles, die onder Karel V heeft gediend. Gevangen genomen in den slag bij Daalhem, 25 April 1568, naar Brussel gevoerd en ter dood veroordeeld 31 Mei 1568. (Zijn vonnis is afgedrukt bij v. VLOTEN, *Nederl. opstand tegen Spanje*, Utrecht, Dl. I, 1567–1572, blz. 279). Ter dood gebracht 2 Juni d.a.v., TE WATER, t. a. p., blz. 146–148.

Famars [1]) et *Wingle* [2]) Mesmes les Ministres de ville a ville comuniquoyet p esemble pour le fct de leur religion et exercice d'icelle car euiron *le XXVIJ^e du mois de Juing XV^CLXVJ Ambroise Wille* [3]), ministre de Tournay enuoya lres audt Peregrin La Grange et à ceulx du cosistorie de Valencienes, auec copie d'une ault lre quil auoit receu de l'egle d'Anvers [4]) coten en effect que les getilz hoes cosentoyet q l'on feist les presches en publicq, sans y denomer aucuns d'iceulx ne decler ou telle resolution auoit esté prinse [5]), a quoy s'accorda led. cosistoire. Et suyvant ce ledt. ministre La Grage *se trasporta* aud. Tournay vers icelle Ambroise, et *le dernier du mois de Juing feist la psche publique au pot a Rieu prez dud. Tournay euiron les huict heures du matin* [6]). *Et en la fin de sa presche declaira quil feroit le seblable à Valencienes* le mardy ensuyuat le secod de Juillet, dont le magtrat dudt. lieu estant adverty feit incotinet assebler ledt. coseil, pticulier, ou furet appellez les deux coseillrs de sa Maté, et illec fust coclud d'empescher lesd. psches p le moyen des sermens et des trois copagnies bourgs levees et mises ad ces fins et en aultre d'en advertir son alteze en poste p l'ung des pesionnaires de la ville.

---

1 KAREL V. LEVIN, Heer v. Famars, Lonsart, Toricourt, later bevelhebber der ruiterij onder den Prins v. Oranje en door de Staten aangesteld tot Generaal der artillerie, gesneuveld in 1592 voor Ootmarsum. Hij wordt geroemd als een knap staatsman en uitmuntend krijgsoverste. Zie TE WATER, a. w., Dl. II, blz. 495–497.

2 „WINGLE, naguère *homme d'armes* dans la bande d'ordonnance du marquis De Berghes, qui venait de perdre sa position pour n'avoir pas voulu renoncer à la confédération. Ce gentilhomme, qui avoit assisté à l'assamblée de S^t. Trond et joué un rôle assez actif dans le mouvement, avant même d'avoir accepté un commandement sous Brederode. Il était né pl. m. 1538 et pris à Harlingen le 7 Mai 1567. Condamné à mort le 26 Juin 1568 et executé peu de temps aprez à Bruxelles" (POULLET, l. c., T. II, p. 283, note 1 en vooral id. p. 656–662. TE WATER, t. a. p., blz. 378 en 379. v. VLOTEN, *Nederl. opstand tegen Spanje*, 1564–1567, blz. 155).

3 AMBROISE WILLE (vgl. over dezen merkwaardigen persoon, PINCHART l. c., T. I, p. 56, 78, 82, 84, 85, 86 en note 6 aldaar, 89–92 en note 4 aldaar, 95 en note 2 aldaar, 123, 126, 132, 137 enz., vooral ook p. 302–309).

4 PAILLARD, *Huit mois de la vie d'un peuple*, Bruxelles 1877, p. 137, note 2.

5 POULLET, l. c., T. I, p. 520.

6 PINCHART, l. c., T. I, p. 58. DE LA GRANGE hield bij Doornik de tweede openbare preek, de eerste was gehouden door A. WILLE, den 28sten Juni. vgl. nog PAILLARD, *Huit Mois* etc., p. 138; en *Mém. Hist.*, T. V, p. 204.

cf. f. 69, noot 3

Mesmes sur ce que l'on fust adverty q le pdicant auoit esté au logis dudt. Sr. Dandrignies, aucuns du magtrat se trasporteret vers icelluy, requeras quil voulsist destourner et epescher lesd. psches [1]). Et suyuat ce ledt. Sr. d'Andrignies feist venir en sa maison ledt. ministre La Grage, et luy demada de qlle authorité il etendoit fe la psche en publicq, sur quoy icelluy La Grange, luy monstra la copie de *la lre enuoyée aud. Ambroise Wille p legle Dauers et sygnée de leur ministre nomé Charles* [2]). Ce voyat ledt. Sr. Dandrignies, requist aud. ministre de surcéir et différer icelles psches jusques au dimeche esuyvat quil auroit enuoyé à Bruxelles pour scauoir s'il y auoit resolnon sur ce prinse, et de fct y euoya home exprez auec lad. copie.

Çependant le marquis de Berghes passant p Valecienes pour le voyaige d'Espaigne [3]) fait assembler le coseil pticulier, ou il declaira que son Alteze et luy trouvoyet bon de cotinuer le debuoir susd. Mesmes apprehender les pdicans suyvat la charge qui'l auoit de Sad. Alteze, declairant en oultre quil seroit expe-

---

1 Mr. G. GROEN V. PRINSTERER, *Archives*, 1e série, T. II, p. 135–137, en p. 147; verder POULLET, l. c., T. I, p. 378 en 379; PAILLARD, *Mém. Hist.*, T. V, p. 218 en 219 en 239–240.

2 De hier voorkomende CHARLES is de welbekende NYELLES (NIELLIUS)· geboren te Doornik tusschen 1534 en 1537, zoon v. Catherine en Walléran Nyelles. Als koorknaap begon hij zijne loopbaan in de Notre Dame te Doornik; naderhand studeerde hij op kosten van de kapittelheeren te Parijs, waar hij het bacalaureaat verwierf, en daarna te Weenen, waar hij tot doctor werd bevorderd. In 1562 huwde hij te Antwerpen met de dochter van Jehan Romborcq, genoemd Camus. In 1567 ontvluchtte hij zijn vaderland en begaf hij zich naar Duitschland, waar hij waarschijnlijk kort na de synode van Antwerpen (1583) stierf. Vgl. over hem RAHLENBECK, *L'Inquisition et la réforme en Belgique*, p. 27–29 en note 2 aldaar, PINCHART, l. c., T. I, p. 103, 117, note 3 en onderscheidene andere plaatsen. Verder het *Antwerpsch-Archievenblad*, uitgegeven door P. Génard, Antwerpen, T. IX en X, en *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, Archives du royaume à Bruxelles).

3 Volgens HAVETIUS (POULLET, l. c., T. I, p. 340) is DE BERGHES den 30sten Juni 1566 uit Mons naar Spanje vertrokken. Dit is onjuist, dewijl zijn geloofsbrief is van 1 Juli. Zie GACHARD, *Correspondance de Phil. II*, T. I, p. 427. Den 5den Juli was hij nog te Valenciennes, doch toen op 't punt om over Kamerijk verder te reizen (*Mém. Hist.*, T. V., p. 238–240). Den 6den bevond hij zich daar. Hij reisde van hier naar Parijs, dat hij den 12den verliet. Op zijn tocht door Poitou werd hij ziek en nu liet hij zijn intendant vooruitgaan, die dan ook den 25sten Juli te Madrid arriveerde, waar DE BERGHES den 31sten nog niet was (PAILLARD, *Huit Mois*, p. 102; v. VLOTEN, *Nederl. opstand tegen Spanje*, 1564–1567, blz. 77).

dient d'assembler lesd. trois cens testes pour sçauvoir, silz soyet deliberez de prend les armes et epescher lesds psches. Ce que fust fct au mesme instat mais icelles se trouueret en diversité d'opinion, disans p ungz quilz estoyet cotens de prend les armes pour empescher les psches et assamblées dedans la ville, les aultres allegoyent quilz n'estoyent suffisans pour maistriser le peuple, et quilz ne vouloyet cobatt cotre leurs propes parens auec aultres raisons et ault p .... [1]). Le peuple se *rassembla sur le marchié* et presenta requeste au magistrat afin quil leur fust pmis de fe psches en publicq, coe l'on faisoit es aultres villes. Ladicte requeste composée p le ministre La Grage [2]), et le tout fust raporté audt. marquis de Berghes, mesmes la requeste cy dess enuoyée à son Alteze, auec lres du magtrat cotem quilz ne trouuoyet expedient fermer les portes pour empescher les bourgeois d'aller ausds psches hors la ville, mais q l'on mettroit bonne garde aux portes pour remarquer ceulx qui sortiroyet, et apprehender le pdicat s'il estoit possible, et au surplus remedieroyet p force et aultrem q aucun incoveniet ne aduiendroit en icelle ville [3]).

Le lendemain VJe dud. mois de Juillet Jehan le Donille [4]), tailleur de pierre vint fe adverten a ceulx du cosistoire de

---

1 Gaping in het oorspronkelijk stuk. *Mém. Hist.*, T. V, p. 210–226.

2 *Id.*, p. 233 requête présentée au magistrat, et tendant a obtenir la liberté des prêsches, du 5 Juillet 1566.

„A noz très honnorés et magnifiques Seigneurs, les Echevins et Prévost de Valenciennes.

Supplient très humblement les bourgeois, manantz et habitants de Valenciennes, désirans l'avancement de la gloire de Dieu, qu'il vous plaise ne voloir empescher la prédication de l'Evangile, nous donnant en cest endroict la liberté de laquelle jouissent les villes voisines de ce païs, et ce suyvant ce que dernièrement fust arresté par le conseil général: Protestant devant Dieu que nous ne prétendons que de cercher la norriture de nos âmes par la doctrine de la parolle de Dieu, laquelle est du tout nécessaire, non point seulement expediante, comme sont les choses indiférantes à salut. Avec ferme délibération de resister à toutes parolles injurieuses et tumulte, pour entretenir et confirmer la pain et concorde, qui doict estre entre les citoiens et manans de la ville.

Ce considéré, qu'il vous plaise nous octroier, ce que Dieu nous donne par sa grande largesse ne pouvant estre osté par les hommes, et ce que, comme humbles subjectz, demandons tres humblement".

3 *Mém. Hist.* T. V, p. 227–232, 238–240 en 234–237.

4 *Id.*, p. 261–263.

Valeciemes, q le sr. de Warou [1]), estoit d'aduis qu'on feist les psches hors la ville craindant la prinse de sa personne. Et que ledt. marquis de Berghes ayant madé et comuniqué, auec ledt. sr. de Warou sur le chemin de Cabray ne alloit point trop hors voye, disant icell Jehan le Donille a Estienne Gernais l'ung dudt. cosistoire que ledt. sr. de Warou, le auoit euoye de Thian en ceste ville expssem pour fe lad. aduerten, dont le sr. d'Andrignies fust incotinet informé par Philes Muchet et Géry Le Josne quy furet chercher led. Jehan Le Donille, pour en fe le rapport aud. sr. d'Andrignies. Et de ce fust fct acte p escript et envoyé a Son Alteze p led. sr. d'Andrignies pour sa descharge.

Le jour ensuyuant *septie^me^ dudt. mois* ledt. Peregrin La Grage feist la pmiere psche publique hors la ville [2]) et le XIe esuyuat en la fin de sa psche [3]) declaira quil estoit madé hastifvement pour aller au coseil des princes et srs qui se debuoyet rassambler a S^t^. Tron, [4]) et auoit icelluy La Grage esté madé p le cosis-

---

[1] „BERNARD DE MERODE, seigneur de Rummen, fils de Richard et d'Agnès de Warfusée, dame de Waroux, était lieutenant de la bande d'ordonnance du comte de Hornes. Il avait epousé Marie Transilvain, fille de maître Maximilien Transilvain, secrétaire du conseil privé. Waroux, comme on l'appellait communément, avait été l'un des agents les plus actifs de la confédération des nobles" (POULLET, l. c., T. I., p. 390, note 3.)

[2] „Sur ce prêche et ceux qui eurent lieu à Valenciennes avant la date du 9 juillet. Consultez la correspondance de Hainaut et Cambrai" (*Conseil des Troubles*, T. VI, f°. 133 et suiv.) PAILLARD, in het *Bulletin*, 1877, p. 73 et suiv.; id. *Mém. Hist.*, T. V, p. 249-251, 257-260.

[3] Derde preek, vgl. *Mém. Hist.*, T. V., p. 63.

[4] Over de vergadering te S^t^. Tron; vgl. POULLET, *Correspondance du Cardinal de Granvelle* i. v., HENNE, *Pontus Payen*, T. I, p. 163 et suiv. PIOT l. c., T. I, p. 111-114. PAILLARD, *Huit mois de la vie d'un peuple*, p. 161-194. GROEN, *Archives*, 1e Série, T. deux^me^, p. 133 et suiv. v. VLOTEN, *Nederl. opstand tegen Spanje* (1564–1567), blz. 65. M. L. VAN DEVENTER, *Het jaar* 1566, 's Gravenhage 1856, blz. 29 en volg. Vooral *Pièces du XVIe Siècle*, T. I (Cartul. et Mss. 182). Het verzoekschrift, door kooplieden en afgevaardigden der kerken aan de te S^t^. Tron vereenigde edelen aangeboden, is menigwerf afgedrukt, o. a. bij PAILLARD, *Huit Mois*, p. 169. GROEN, t. a. p., p. 159 et suiv. PIOT, l. c., p. 112 en 113. TE WATER, a. w., Dl. IV, blz. 305. Over de aanbieding van dit verzoekschrift nog het volgende uit de *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 152 r°.: „Touchant les marchans apres qu'on a leu leur Requeste, il a esté dit p les srs deputez et ce verballement q premierement avant apostiller la requeste, les supplians devoient monstrer leur comission p escript, et apres les auoir faict venir en presence, on les a interrogué s'ilz auoient quelq comission de presenter telle requeste, et si elle estoit generale ou pticuliere. Sur quoy ilz ont respondu quilz auoient comission de ce fe p

toire d'Anuers, pour se trouver aud. Anuers, ou fust résolu q Franchois du Joing, ministre d'icelle ville et icelluy La Grange au nom des egles plantes Walon et pour celles plantes Flameg. *Hermanus et ung aultre ministre se trouvoyet en lad. asseblée* de S[t]. Tron pour requérir aux srs et getilz hoes illec assemblez de prend leurs eglies en protection et sauluegarde, lesquelz deputez estans arriuez aud. S[t]. Tron et ayas dressé reqste aux fins que dess, la delivreret es mains de qlque getilz hoe, pour prester en lad. assemblée et depuis fust rapportée p quelq ault getil hoe que en lad. asseblee auoit esté coclud de prend leur et les egles en intention, sans q iceulx ministres deputez ayet este en lad. assemblée.

Durat l'absen dud. ministre La Grage fre Jeh le Seur [1])

plusieurs marchans Danuers, Tournay, Lille, Cambray et aultres, mais quilz n'en auoient point p escript. Si est ce q si on leur donoit tampz, ilz ne doubtoient point, quilz ne monstreroient en brieff p escript la et à eulx qu'on leur ordoneroit. Depuis leur a esté ordoné d'ung comun accord des deputez de l'apporter p escript au plustost quilz pourroient. Et qu'auant ptir d'icy on leur assignera le lieu ou ilz se deburont retourner auecq lade comission et q alors on leur appoinctera la requeste. Si est ce q cependant on leur a declairé verbalement q la noblesse estoit deliberé d'empescher p tous moyens possibles qu'aucun tort ou violence ne leur fut faicte pour le fait de la religion. Jusques a ce q les estatz generaulx en auroient aultremet ordone, moyennant q les susdicts marchans et aultres qui desirent telle asseurance de la noblesse, se submectent à la résolution desd[es] estatz ainsy q lad[e] noblesse a aussy faict".

Dat reeds van te voren bepaald was, wat men te S[t]. Tron zou behandelen, is eenigszins op te maken uit deze woorden: [voorkomende in een brief van N. DE HAMMES aan G. LE CLERQ, d.d. 12 Juli 1566] (*Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 181) „Quant aux homes et deniers il s'en parlera à l'assamblée. Les griefz q l'on faict partout aux fideles, sont ainsy remis la".

Dat de bijeenkomst heeft geduurd tot in Augustus (REITSMA, *Fr. Junius*, blz. 52 en 53) is onjuist, in de laatste dagen van Juli liep zij ten einde, en den 30sten Juli werd aan de Landvoogdes het tweede smeekschrift overhandigd (PAILLARD, *Huit Mois*, p. 185 en 186).

Dat MODED niet in de vergadering der edelen is geweest, vinden we, behalve hier, ook in het getuigenis van PIERRE D'ANDELOT. (POULLET, l. c., T. II, p. 668.)

Het verdient opmerking dat D[r]. BRUTEL DE LA RIVIÈRE, in zijn werk over MODED, met geen enkel woord melding maakt van diens tegenwoordigheid te S[t]. Tron.

1 „JEHAN LESEUR dit SIRE PHILIPPE homme grand et puissant, vestu de noir auec ung manteau à colle et ung chapeau de feutre, avec une petite barbe". PAILLARD, in het *Bulletin*, 1877, p. 79 et suiv. Opgehangen in 1567 te Câteau in Cambrésis".

Carmeliste vulgairem appellé monsr Philes qui depuis a esté executé au chasteau en Cambrésis, feist la psche authour de Valen ayat esté madé p Philes Muchiet et ceulx dudt. consistoire.

Cependat son Alteze escript a ceulx de Valen p lres closes *du XIIIJ dudt. mois de Juillet* [1]) quilz ayet a comuniquer leurs affes, auec le sr. de Noircarmes [2]) estably grand bailly de Hainault et gouverneur de icelle ville, en l'absen dud. marquis de Bergues, allant celle pt dont les sectaires incotinet aduertis et pensans que ledt. sr fust euoyé pour mett gedarmerie dedans la ville dresseret certaine reqste que Guillaue de Roisin, estat du cosistoire deliura a Pierre de le Rue, cirier pour preseter au magistrat icelle coten plussrs. raisons pourquoy l'on ne debuoit receuoir lad. gedarmerie, allegant les domaiges foules et incoveniens que la ville et manas de icelle en auoyent receus le teps passé que lors fust aduisé *p le coseil pticulier tenu le XVIIJe dud. mois*, de fe armer aultrement IIJC testes bourgs, p dess les trois copaignies *leuées p ordonan* de son Alteze pour la *garde d'icelle* ville, et ausurplus euoyer lad. requeste a sad. Alteze [3]).

Ledt. sr. de Noircarmes arrivé aud. Valench, requist a ceulx de la ville de la pt de son Alteze de surceir les psches l'espace de XXV jours, et de receuoir gedarmerie au nom de sa maté en cas de necessité. Ce q fust accordé p le coseil pticulier sur ce tenu *le XXIIIJe dud. mois de Juillet* [4]), sy auant que les getilz hoes Geux y fusset cosentas, et que psoe ne fust recherché ou molesté pour le fct de la religion remittat neantm le tout au grand coseil, qui fust tenu le XXVe et aggrea l'aduis dud.

---

1 *Mem. Hist.*, T. V, p. 271.

2 „PHILIPPE DE STE ALDEGONDE, chevalier, seigneur de Noircarmes, etc., commandeur de l'ordre d'Alcantara, fils de Jean et de Marie de Rubempré. Il avait épousé Bonne de Lannoy, dame héritière de Maingoval, Buguicourt, etc. Noircarmes était alors bailly et capitaine de St. Omer. Il avait esté investi provisionnellement, par commission du 1er Juillet 1566 des deux charges de grand bailli et capitaine général gouverneur du Hainaut, et de la capitainerie du chateau de Cambrai, en l'absence du marquis de Berghes. Il fut confirmé en 1560 dans ses fonctions et les conserva jusqu'à sa mort. Il mourut à Utrecht, le 5 Mars 1574, des suites d'une blessure reçue au siège d'Alkmaer". (POULLET, l. c., T. I, p. 18, note 1 en p. 408, note 1.) Uit T. V en VI van de *Mémoires historiques sur l'arrondissement de Valenciennes* leert men NOIRCARMES van zeer gunstige zijde kennen.

3 *Mém. Hist.*, T. V, p. 291.

4 *id.*, p. 313–316.

conseil pticulier toutesfois pour l'absen de plussrs estas a la psche fust remis jusques au ledemain pour en prend finale resolution [1]).

En laquelle assamblée tenue le XXVJ^{e} dud. mois eult grade trouble et division, tellem que *le s^{r}. de Querinain* [2]) *y estat pnt* et remostrat au peuple quilz debuoyet acquiescer a lad. proposition fust contrainct se saulver et rethirer hors lad. asseblée ayat esté troublé de plussieurs, estas d'aduis cotraire si coe Allart Bar, Jehan de Lattre, Anthoine Morrenart, Jacques et Pierre Bizou, Nicolas Vivien, Phles Muchet, Pierre de le Rue chirier et plussrs aultres, mesmes menaché de sa vie par feu Nicolas Machon [3]), qui fust suyvi de Jehan Guistelle, et plussrs aultres mesmes gens. Ad raison de quoy ne fust prinse aucune resoluon, ains fust dict et advisé de *recueillier les aduis p disaines.* dot la resolution a pluralité de voix fust evoyée p le magtrat a son Alteze p lres du penultie dud. mois coten quilz n'estoyet deliberez de surceir les psches l'espace de XXV jours, ne fust que les aultres villes accordasset le seblable, *mais quilz estoyet bien d'intetion receuoir gendarmerie en cas de necessité*, combien q plusrs et très grad nobre ne fusset de cest aduis, coe se peult veoir p le recoeuil des aduis p dixaines [4]).

Led. sr. de Noircarmes estimat que led. reffus procédoit du popule, mada plussrs des principaulx bourgeois de la ville, leur faisant toutes remonstrances requises pour les amener a la rais, mais il travailloit en vain. Car le popule estoit escollé des principaulx bourgs, estas de la nouuelle religion.

Qui donna occaon au ministre La Grage, retourné de l'assemblée de S^{t}. Tron de mader a Guy de Brez ministre, pschant lors en Anuers, p lres du XXVJ^{e} du mois de Juillet que ceulx de Valeciennes auoyet courageusem resisté a toutes les demandes dud. sr. de Noircarmes, et quilz auoyet grade désir de joyr de sa presence tant pour le bon vouloir quilz luy portoyet et que

---

1 *Mém. Hist.*, T. V, p. 319 en 310.

2 „ANDRIEN OU ANDRÉ DE BOUZANTON, seigneur de Querenaing, descendait d'une famille noble et ancienne; il avait épousé Marguerite de Lannoy, fille de Hugues de Lannoy, seigneur de Lesdaing et d'Anne de Quaroube". (ROBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 10, note 2).

3 NICOLAS MACHON stierf tijdens het beleg. DE BRAY hield bij zijne begrafenis eene lijkrede. (*Cartul. et Mss.* 191bis).

4 *Mém. Hist.*, T. V, p. 321 en 324–330.

pour la necessité quilz auoyet dicelle la pr..... [1]) du consistoire les vouloir aduertir quand il pourra auoir la comodité et aussy ou c'est quon le ira trouuer, et quelle copaignie offrant de fe ce quil comaderoit.) Led. Guy de Brez estant a Sédan, fust madé p ceulx d'Anuers pour y fe psches du temps de lad. assemblée de S^t^. Tron et aprez y auoir psché euiron trois septmaines sur le dire que les Anabaptistes troubloyet les egles de Flandre, a quoy il désiroit obvier, obtient cogié de ptir dudt. Anuers et vient audt. Valecienes ou il arriua le IXe dud. mois Daoust sur le soir [2]) accopaigné de plusrs ges de pied et de cheual de Tournay et aussy de ceste ville qui estoyet au deuat asr Simon Logier, Jacques de Walers, Franch Voisin, Jacques Joffroy, Jeh le Josne, Jeh de Cartegnies, Philes Muchet, feu Nicolas Machon, et plusrs aultres a cheual. Et fust led. ministre Guy retenu p le consistoire de ceste ville aux gaiges de cinqnte liures de gros p an, et logea pmierem en la maison Jacques Bizou et depuis au logis qui fust au sr. de Famars sur les viniers.

Depuis lassemblee de S^t^. Tron, et reffus desd. fct au sr. de Noircarmes ceulx de *Valencienes comenceret a fe prinse de pouldre et salpetre* et reparer la tour pilleuse [3]) ou l'on mecta lesd. pouldres, suyvant la resolution du coseil pticulier tenu le cincqiesme dud. mois d'Aoust [4]).

Daultre pt les sectaires craindas des surprins en leurs psches (qu'ils faisoyent au dehors de la ville) de la gedarmerie estat a Condet, requiret au magtrat de auoir lieu en la ville pour fe leursd. psches surquoy fust résolu p le conseil pticulier du XIJ^e^ d'Aoust d'en advertir son Alteze et led. sr. de Noircarmes [5]), et en attendat la respon lesd. sectaires reforceret la garde de leurs assemblées, et augmenteret le nombre de leurs chevaulcheurs garnis de arquebouzes et pistouletz qui servoyet et garatisoyet icelles assemblées. Voltisas authour des bois, durat lesd. psches et au retour d'icelles coduisoyet les pdicas auec la copaiganie, *etre lesquelz chevauceurs estoyet les dess nomez auec* Jeh de Lattre, Jehan Manechier dict Chouca, Guillame de Remy, Jehan et Eustace Lespinart, Pierre Guiseghen, Allert Bar, Jehan et Regnie Prez,

---

1 Gaping in het oorspronkelijk stuk.

2 Pinchart, l. c., T. I, p. 124.

3 *Mém. Hist.,* T. V, p. 346. Le tour périlleuse.

4 *id.*, p. 345.

5 *id.*, p. 364 en 365.

George Clinquart, de Benury, Nicol Viesmayeur, Valentin Mathieu, Jacqs Gellee, et plusers aultres en nombre de cinqnte a soixante. *Et finablem fust semoncé a ceulx qui alloyet esd. assemblées q chun sy trouuast embastoné*, de sorte q la pluspt estoyet garnis de arquebouzes, pistouletz, hallebardes, picques, espieux, fourches et aultres bastos deffesibles. Et en retournant des psches marchoyet en bataille, selon l'ord quilz avoyet advisé p ensemble. Dont le ministre La Grage etra en phatasie et desir de scauoir le nombre de ses fidelz, et ad ceste fin comanda en sa psche quil feist *le XIIJ d'Aoust q* chun baillast son nom p escript. Pour aultant q le jour pcedent le sr. de Noircarmes grand bailly de Hainault et gouverneur d'icelle ville pour l'absen du marquis de Berghes (coe dict est) auoit fct sermet et prins possess du gouvernemet de lad. ville a quoy icelluy la Grage, vouloit obvier coe il semble, afin de retenir le peuple de Valecienes a son comandemet. A quoy led. peuple se monstroit assez obeissant. Car a la venue dud. sr. de Noircarmes le tapecul fust abaissé, et ceulx de la ville furet en armes toute la nuict esuyvant, mectas guet aux portes et tenas assemblees de toutz costez mesmes apz le ptemet dud. sr. reforceret le guet tat de jour que de nuict mettans a chune porte trois hoes de la secte et deux au belfroy p dess lequel ordinaire, que lors icelluy seigneur de Noircarmes feyt thirer hors de ladicte ville toute l'artillerie appten a sa maté.

Cependant me. Jehan Tafin estat en Anuers escrivit lres du XIIJe dud. mois d'Aoust aux ministres et aciens de Valecienes, coten entre aultres choses que le cote de Nassau se trouveroit a Bruxelles le XIXe ou XXe dud. mois, et quil seroit bon que quelqun de Valecienes se trouvast lors aud. Bruxelles pour solliciter la delivran des sectaires prisoniers en la ville de Mons [1]), coe il escrivoit. Toutesfois le bruit couroit auat la ville de Valech que toutes les aultres villes debuoyet enuoyer ges aud. Bruxelles en ce mesme temps pour psenter requeste a son Alteze afin de pouoir vivre librem chun en sa religion [2]). Et sur ce ptiret dud. Valech François Voisin, Jacques de Walers, Jaqs Gellée, Franch. Pattou, Allart Bar, Jacqs Joffroy, Jeh Mahieu, Pierre Gruel, et Jeh Lescuyer. Et arrivez aux faulxbours de Bruxelles, trouueret quil y auoit trouble en la ville, garde aux portes et grande affluen

---

1 POULLET, l. c., T. I, p. 480.

2 Vgl. *Archives d'Ypres documents du* 16e *Siècle*, publiés par I. L. A. DIEGERICK, Bruges, 3 T. 1874–1876, T. II 1875, p. 123 en 124.

de ges de tous costelz ausd. faulxbourgs. Et etre ceulx de la ville de Tournay ung nomé m[e] *Gilles le Clercq* [1]) *coducteur* desd. affes et qui debuoit pseter a son Alteze la susdicte requeste ou soubz ce ptexte executer leur cospiraon secrète, car il fust rapporté que

---

[1] Zie over GILLES LE CLERCQ. POULLET, l. c. i. v., vooral T. II, p. 220, note 3. Behalve de hier aangehaalde litteratuur over LE CLERQ nog: *Conseil des Troubles*, T. VI, f°. 14, T. XX, f°. 24, T. XXVII, f°. 77; *Pièces du XVIe Siècle*, T. I (op onderscheidene plaatsen). In de afdeeling Chambre des comptes: „*Compte de Guillame le Sage, touchant la recept et administraon des biens, meubles confisquez par le faict des troubles au quartier d'Anuuers* etc., f°. XXVJ r°. PAILLARD, *Huit mois*. C. RAHLENBECK, *Mémoires de Jacques de Wesembecke*, Brux. 1859, p. 132, note 1 en p. 172*. v. VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje* (1564–1567), v. DEVENTER, *Het jaar* 1566, blz. 16 en volgd., en tallooze malen in deze *bijlage* met de daarbij behoorende stukken, vooral in *bijlage* E.

LE CLERCQ (Aegidius Clericus), licentiaat in de rechten, was te Doornik uit een voornaam geslacht geboren. Zijn vader, Nicolaas, had er de aanzienlijkste betrekkingen bekleed. PASQUIER DE LE BARRE (PINCHART, l. c., T. I, p. 239), noemt hem in 1566 „un josne homme bien élocquent et scavant". Hij nam een levendig aandeel aan de bewegingen in 1566 en volgende jaren, zóó dat hij gewoonlijk wordt betiteld als secretaris-generaal der rebellen. In een brief van 30 Juli 1567 noemt de Landvoogdes hem: „principal secrétaire du comte Louis, et directeur de tous ces troubles".

In den nazomer van 1565 bevond hij zich te Spa, waar, naar alle waarschijnlijkheid de allereerste gronden werden gelegd voor het verbond der edelen. (v. VLOTEN, *Nederl. Opstand*, enz, 1564–1567, blz. 11; PAILLARD, *Huit Mois*, p. 38, note 2.) In Februari 1566 was hij te Augsburg (*Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 154 r°.), werwaarts hij gezonden was door het consistorie van Antwerpen met eene door JUNIUS, NYELLIUS en MERMIER geteekende volmacht. Deze volmacht, geschreven in het Latijn „ad Ecclesiae Dei utilitatem", en gedateerd 27 December 1565, komt voor in de *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 172. Hij was op de bijeenkomst te S[t]. Tron. (POULLET, l. c., T. II, p. 668). Toen hij deze plaats verliet, trachtte men hem gevangen te nemen (PAILLARD, l. c., p. 210), wat mislukte. In 't begin van Augustus is hij te Doornik (REIFFENBERG, l. c., p. 146–148.) Een en ander over zijne verhouding tot N. DE HAMMES vindt men in de *Papiers du Conseil des Troubles*, T. VI, f°. 14. Den 15[den] Augustus bevond hij zich te Armentières „pour solliciter ceulx de la nouvelle religion à signer quelque pourject ou requeste, et faire quelque collecte d'argent". (PINCHART, l. c., p. 240; v. VLOTEN, a. w., blz. 110.) Tijdens de onlusten te Brussel, 20 Augustus en volgende dagen, was hij daar om een verzoekschrift aan te bieden. Veel deed hij om de 3 miljoen bijeen te brengen tot het verkrijgen van godsdienstvrijheid. Het derde verzoekschrift der edelen werd door hem met JEAN VAN TOULOUSE te Antwerpen vervaardigd. Hij begunstigde den aanslag tegen Walcheren, en nam deel aan dien tocht. (GACHARD, *Correspond. de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. CXVIII et suiv.) Zijne papieren vielen voor een deel te Doornik (POULLET, l. c., T. II, p. 503 en 573), voor een deel te Brussel (*Bijlage* E, tot dit werk) aan de regeering in handen. Dit had plaats in Juli 1567, en Margaretha schreef naar aanleiding hiervan in den boven

son Alteze estoit informée que ceulx auoyet amené minists pour fe psches publiquem en lad. ville de Bruxelles et saccager la chapelle du Roy en cas q son Alteze ne voulut codescend a la petition et reqste des getilz hoes. Et que le cote de Nassau auoit evoyé ung getilhoe vers ledt. m[e] Gilles le prier quil feist retirer les pdicans. Parquoy ceulx de Valecienes n'etreret pour ce jour en lad. ville, saulf lesd. Gellée, Walers, Pattou et Lescuyer, lesqlz Gellée, et Walers, apz auoir parlé au sr. d'Andrignies et de Lumbres et etendu d'iceulx quilz ne auoyet la q fe, ains pouvoyet bien retourner p ce que les affes de la relign alloyet bien, retourneret ausd. faulxbours, coucher auec leursd copaignons Et neantm le lendemain *XXIIJ[e] dud. Mois d'Aoust* led. Allart Bar fust trouver led. Jacques de Walers au logis du prince d'Orenge attendat lesd. srs d'Andrignies et de Lumbres, qui estoyet allé vers led. sr. prince. Et coe lesd. srs d'Andrignies et de Lumbres furet descenduz en la court, declaireret aud. Allart Bar, quilz estoyet deputez pour Valen, ou ils se trouveroiet de brief, luy disans quil se pouvoit bien retirir, mais que led. Walers, demoureroit aupres deulx [1]).

---

reeds aangehaalden brief: „que toute la source, conduycte et démenée de ces pratiques, troubles et esmotions sont découvertes". Vgl. nog over de papieren van LE CLERCQ, GACHARD, *Correspondance de Philippe II,* T. I, p. 524, 532, 543 en 557. Over zijne reis in 1567 naar Duitschland, zijne achtervolging door Joly en zijne gevangenneming te Maintz, Zie *bijlage* E. In de *Compte de Guillame le Sage* etc., t. a. p., komt voor: „De par mre Gille le Clerck. Idem est ascauoir que certain coffre et meubles, cy deuans appartenuez aud. Gille, et trouvé en la maison d'ung Anthoine v. Diest, scituée en la haulte rue, en la ville Danuers, sont esté deliurez p inventoire a ce receueur de par le sécretaire d'estat Berthy, en vertu et conformité de certaine lettre de mess[rs] du Conseil lez son Ex[ce] lesquelz coffre et meubles, excepté les liurez specifiez audict inuentoire, sont esté venduez publicquement au plus offrant par Seruase Bas. Venduarier juré de sa ma[té] comme le tout est apparant par les enseignemens icy exhibez. Y rebattu les despens survenuz a la somme de LVIIJ £. Vs.

Et quant ausd. liures est asscauoir qu'iceulx l'on a tenue en garde sans vendre jusques et a tant, que p son Ex[ce] y sera pourveu. Icy pour ce encoir[e] ...... Neantm.

Het tegen LE CLERCQ uitgesproken banvonnis (19 November 1568) komt voor bij PINCHART, l. c., p. 240 et suiv.

1 Over de onlusten te Brussel, in Augustus waarvan hier sprake is, vergelijke men PAILLARD, *Huit Mois.*, § 18, p. 237 et suiv., POULLET, l. c. T. I, p. 432 en note 2 aldaar; v. VLOTEN, *Nederl. opstand tegen Spanje*, 1564–1567, blz. 103 enz., GROEN l. c., 2e série, T. II, p. 277, *Mém. Hist.*, T. V, p. 385, (*Accord entre la Gouvernante et les Gentilshommes confédérés relativement à la liberté des prèches*), en *bijlage* E van dit werk (begin). Wegens het vele belangrijke dat in dit

L'on etend que led. Jacques Joffroy fust revoyé devat les aultres pour fe haster le saccagem des eglises a Valen, auat la publicaon du copromis fct ce mesme jour p son Alteze auec les getilz hoes. Et quat le sr. de Noircarmes ayat etendu dudit prince d'Orege, que led. bris se debuoit fe aud. Valech, feist depescher lres p le pensionre Collart estat lors en court a ceulx de Valen *afin de no chager le lieu de leurs presches (qui se faisoient hors de la ville) et poser les armes et ne toucher aux egles,* parce que le meisme jour s'estoit traictée chose dont le peuple auroit cotetemet. Et combn que lesd. lres furet enuoyees p la poste, toutesfois led. Joffroy p la grande diligen arriva devant aud. Valen, le mesme jour. Que lors enuiron les huict heures du soir fust assamblé le coseil pticulier, et proposé qu'on estoit adverty q le bris se estoit fct en Anuers [1]) et a Tournay [2]), et quil y auoit grande apparen que le semble se feroit a Valenc. Sur quoy ne fust trouvé moyen de pouoir empescher led. bris p force attendu le grade nombre des sectaires, mais bien que l'on feroit assambler les trois ces testes bourgeois auec les sermens et aultres bourgeois de la vlle pour obvier a plus grand désordre et pilleries, mesmes furet madez Phles Muchet, Jehan le Vasseur l'aisne et aultres principaulx etre les sectaires, pour divertir led. bris. A quoy ilz promiret differer, moyenant que le magtrat les aduertist parauat fe publier le copromis conclud aud. Bruxelles, declairant que led. bris ne se feroit de nuict ne le lendemain ad cause du marchié. Ce neantms les sectaires furet toute nuict en armes, attendas le rethour des aultres qui estoyet allé aud. Bruxelles [3]).

Le lendemain XXIIIJ^e d'Aoust a six heures du matin [4]) furet apporté les lres du pensionre Collart, dont cy dess est fct metion et leutes au coseil pticulier, mesmes comunicquées aux principaulx de la nouvelle relign, qui promeiret depescher led. bris, dumoins jusques a lapz disnée que le marchié seroit achevé. Sur ce l'on feist courir ung bruit auat la ville quil estoiet *venu lres du cote d'Aigmot pour proceder aud. bris.* Et peu apz arriveret ceulx qui

---

stuk voorkomt, heb ik gemeend, het in zijn geheel te moeten laten afdrukken. Wat POULLET, l. c., T. II, p. 299, note I, vermoedt aangaande G. JOLY, wordt door deze Remonstrance ten volle bevestigd.

1 20 Augustus.

2 23 Augustus, PINCHART, l. c., T. I, p. 136 et suiv.

3 *Mém. Hist.*, T. V,, p. 382–384 en p. 387–391.

4 *id.*, p. 392 en 393.

estoyet allé aud. Bruxelles, qui fust caue que l'on començea a saccager les egles sans ault delay [1]). Ceulx qui estoyet retournez de Bruxelles feirent incotinent ouurir les portes, disant p led. Franch Voisin, quil auoit chose dimportan a decler au magtrat maitenat en oultre que l'on saccageoit les egles ptout, et luy etré dedans la ville se trasporta aux lieux ou se faisoit led. bris declairat le mesme. Lequel Franch Voisin fust l'ung de ceulx qui estoyent chefs et coducteurs du bris fct dedans la ville auec lesd. Allart Bar, Jacqs Joffroy, Jacques Gellée, Franch Pattou, Pierre Gruel et aultres, assr Nicolas Machon, Philes Muchet, Franch de le Haye, Jehan le Vasseur, Jehan Pattou, Vincent Moreau, me Andrien Lanechin, Guillame de Roisin, Aimery Betremat, Ponthus de Blairon et plussrs aultres sans toucher aux briseurs pticuliers. Les chefz et conducteurs du bris faict aux faulxbours d'icelle ville sont: Pierre Thiefrise, me. Martin Caruin, Alexadre Pietre, Pierre Crombus et aults .... [2]) aux villaiges circuvoisins p ceulx de Valenciennes les chefz et gouverneurs sont Andrien Senglier, Guille de Vemy, Jeh de Cartegnies, Mattheu Hollandois, Nicolas Crameillon, Christoffle l'Escaillier, Pierre le Boucq, led. Franch Voisin et aults, sans toucher aux briseurs pticuliers coe dict est, lesquelz sont en grand nombre et quantité.

Pendant que le bris se. faisoit dedas la ville, *les trois ces testes bourgs* [3]) furent assemblées, p comandem du magtrat, et garderet le pauée du marchié. Et ceulx du magtrat furent occupez a fe retirer en la mais de la ville, les orfaveries et metaulx procedas des ruines des egles et aucuns reliquaires de nre dae en Cauchie, que depuis Nicol Machon, Anthoe Morrenart, Phles Muchet, Franch Voisin, Michel Herlin l'aisne, Vincet Resteau, et aultres furet repeter et sur le reffus que leur feist le magtrat, retourneret vers icelluy menaceans et disans quilz auoyet huict cens hoes sur le marchié, pstz pour les venir requerir, ad cause de quoy furet renduz et mis en pièces.

Le lendemain du bris le ministre Guy feist la psche en legle de St. Jeh, et la Grage au Beguinaige [4]). Sy furent remandes p

1 Over de beeldstormerij te Valenciennes. Vgl. PAILLARD, *Huit Mois*, p. 236 et suiv.

2 Gaping in het oorspronkelijk stuk.

3 *Mém. Hist.*, T. V, p. 394.

4 ROUBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 13 en 14. „Le dimence, lendemain du jour

le sr. de Noircarmes ayant charge de son Alteze, les deux coseillrs de sa maté et revoyez a leur chune, jusques que les affes de la ville de Valenciennes auroyent meilleur progrez, et le jour ensuyuant XXVJ^{e} d'Aoust, arriveret aud. Valen les srs d'Andrignies, de Lumbres, Villers, Famars, Wingle et aultres lesquelz a leur venue feiret *crier vivent les gueux et en apz maderet* ceulx du cosistoire leur declairant quilz estoyet la venus pour faire etretenir le copromis cy dess metioné.

Dequel copromis son Alteze aduertist ceux du magtrat p lres du XXVIe d'Aoust [1]) leur declairant p icelles que sa Maté, vouloit et etendoit maltenir la vraye anciene relign catholique, et que les gouuerneurs, consaulx, officiers et magistraux feisset leur debuoir afin que pendant q sa Maté viendroit p deça pour doner ord, ne puissent aduenir nulz icovenies.

Sy fust euoyé placcart cotre les briseurs d'imaiges deffendat aussy d'aller aux presches auec armes ou fe les psches sinon q aux lieux accoustumez. Et fust publié auec lesd. lres apz l'auoir comūniquée aud. sr. d'Andrignies, enseble a ceulx du cosistoire qui coparuret lors en la maison de la ville en forme d'ung corps et cosistoire ce quilz ne auoyet ecoire fct.

Le Consistoire [2]) *de Valech, selon que on peult cojecturer fust institué duratz les troubles et assemblées de l'an soixante-trois p le ministre Ambroise Wille qui pscha publiquem ausd. assemblées, et depuis a coversé en lad. ville faisant coueticles et assemblées secrètes jusques a la venue de Peregrin la Grange, et furet ordonez dez le comencem pour aciens et diacres d'icelluy cosistoire huict psoes assr: Estiene Gernais sayeteur, Jacqs de le Thour carioteur, Jeh de le Court patinier, Pierre Druart pottier, Guillame de Rozin escrinier, Mathieu Capion mulquinier, Jacques le Clercq sayeteur, et Jeh Du Pret aiguilleteur*, et coe les dess nomez estoiet gens de petite qualité et aussy que les affes de la nouuelle religion augmetoyet de jour en jour, signament depuis la venue du minstre Guy, furet adjoustez aud. cosistoire aults six assr Pierre de le Rue et Philes

---

Saint Bartholomé les ministres hugenots firent leur presche et assemblée aux églises de Saint Géry, Saint Jean et au Beguinage, ce quils continuerent jusqu'au samedi dernier jour d'aoust".

1 *Mém. Hist.*, T. V, p. 400, PINCHART, l. c., T. I, p. 155 et suiv., v. VLOTEN, *Nederl. opstand* (1564-1567), blz. 101 en volgd. Het compromis gesloten naar aanleiding van Philips schrijven. (v. VLOTEN, a. w., bl. 77-80.)

2 Over het consistorie. Vgl. ROUBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 18, note 3.

Muchet ciriers, Nicolas Machon boucher, Anthoie Morrenart et Guillame Coppin marchās, et Jacques Bizou bourgeois. Depuiz furēt adjoincts Matthieu de le Haye mercier, Rolland le Boucq marchāt, Gery le Josne tasneur, Franch Pattou, Offlegāt de Phaloize, Jehan le Thieullier, Michel Herlin le josne et Jehan le Mesureur tous marchās et bourgeois d'icelle ville, qui servoyent tāt pour le respect de leurs offices q̄ pour aderesse et cōseil aux affes d'importance d'iccelluy cōsistoire. *A quoy estoyent aussy appellez plusrs notables bourgeois, affectez à la nouvelle religion si cōe* Allart Bar, Claude Vivien, Franch Voisin, Jacqs de Walers, Jacques Gellée, Jacqs Joffroy, Jeh Godin, Jeh Mahieu, Jeh Sterlin, Jeh Marguin, Michel Herlin l'aisne, Nicolas Vivien, Vincent Resteau et plusrs aultres notables bourgeois.

Et combien que l'office des ministres fust de anoncer la parolle, des acies et surveillās de veillier et corriger les vices, et des diacres de collecter et distribuer les aumosnes et que aud. cōsistoire ne debuoit estre traictée aultre chose que le fct de la religion, toutesfois rien ne se faisoit au cōseil de la ville sur le faict des troubles sans leur advis, gre et accord. Et estoit mādé ordinairem vers le magtrat icelluy cōsistoire cōe ung corps et college lequel aprez auoir ētedu la proposition qui se faisoit au cōseil et assēblées des bourgeois se retiroyēt a pt es lieux ou ordinairem ilz tenoyēt leurs cōsistoires *et illec cōsultoyēt p ēsemble auec ceulx quilz auoyēt de coustume appeler pour leur cōseil.* Et apz auoir cōclud et arresté le rapport de leur resolution se faisoit p l'ung des ministres selon laquelle il se falloit reigler et cōduire.

Suyāt-ce les lres de son Alteze auec le placcart sy dess mētioné fust cōmuniqué aud. cōsitoire, afin que suyuāt icelluy ēsemble led. cōpromis ilz euissēt a sortir les egles et fe leurs pches hors la ville et lieux accoustumez. Sur quoy ilz demādeEret pmierem l'aduis des ministres et cōsistoire de Tournay, cōe mère egle de celle de Valech selon qui'l appt p lres respōsives de Ambroise de Wille ministre de Tournay dont la teneur sènsuyt.

»Seigneurs et freres. Pour respon de trois poinctz a nous proposez de vre pt ce pnt porteur auquel auez doné toute charge, nous vous laissons sçauoir quāt au pmier, qui est pour le fct en ce quy cōpette les armes, que pour le jour d'hier l'adueu et requeste de noz deputez, nous nous trouvasmes a la psche quy se faisoit dans les temples y assistās nosd. deputez sans aucunes armes, et cōtinuerons ainsy, moyennāt la grace de Dieu.

Quāt au second qui mētione le fct des temples et si nous en

somes eparez, ou sy nous les auos p authorité du magtrat *nous ne nous en somes point ecoire aultrem emparez ains auons remis et referé le tout a ce que le magtrat* auecq nos deputez en ordoneront, sy que, pour estre asseurez d'iceulx ou d'aults afin d'en pouoir joyr, les doyes accompaignez des marchas ot aujourdhuy psеté requeste a messrs pour auoir ou ceulx-la ou d'aults ainsi que p le magtrat se trouvera conuenir.

Pour le troisiesme qui touche le fct de ce placcart qui fust hier publié [1]), nous vous aduertissons que le peuple la prins de fort mauvoise pt et fct ecoire. Et n'estoit q l'auos aucunem coteté et cotetons ecoire luy donnat a etendre pour et a quelle fin son Alteze l'a fct publier, il en aduiendroit du grade desord. Au reste quat au recopensem de ceulx quy ont traveillé a abatt les imaiges nous prenos ceste couleur que ce n'est point pour cela quilz sont aydez et assistez (d'aultat que la chose est trop odieuse au magtrat) ains disons que c'est ad cause quilz ont esté fort traueillez du guet et d'auoir esté tat de temps, sans besoigner. Mosr le cote de Hornes arriue ce soir en la ville" [2]).

En haste ce XXIXe d'Aoust 1566 [3]).

Soubscript Ambroise Wille minist. Et dessus estoit. A mon fre Guy de Bray a Valencienes.

Suyuat ceste respon ceulx de Valech poursuyuiret vers Madae, et le sr. de Noircarmes, d'avoir lieu en la ville pour fe leurs psches, ce que leur fust denié, et ejoinct d'eulx reigler suyvat le copromis cy dess metioné, aultrem que mal leur en prendroit [4]).

---

1 PINCHART, l. c., T. I, p. 145 en note 3 aldaar, zegt ten onrechte, dat het plakkaat op den 29sten is gepubliceerd.

2 Vgl. PINCHART, l. c.. T. I, p. 148, id. p. 203 note 1.

„PHILIPPE DE MONTMORENCY, COMTE DE HORNES, frère du seigneur de Montigny, était fils de Joseph de Montmorency, seigneur de Nevele, et d'Anne d'Egmont, remariée depuis 1523 à Jean, comte de Hornes et seigneur de Weert. Il portait les titres de Hornes et Weert comme héritier testamentaire du second mari de sa mère, bien que celle ci eût l'usufruit des deux seigneuries. Né vers 1524, il était à l'époque de Decembre 1565, chevalier de la Toison d'or depuis 1556, amiral de la mer, chef et capitaine d'une bande d'ordonnance, conseiller au conseil d'Etat par patentes du 20 October 1561. Sa femme était Walburge de Nieuwenaer, fille du comte vincent". (POULLET, l. c., T. I, p. 32, note 2).

3 Dit schrijven van A. WILLE is afgedrukt in PAILLARD'S *Mém. Hist.*, T. V, p. 418 en 419.

4 *Mém. Hist.* T. V, p. 423 en 424. T. VI, p. 2–9; 12–14; 18–21.

Quy fust cause que plusṡrs bourġs dud. Valeṅ, sicoe Michel Herlin l'aisne [1]), Simon Logier, Jacques Gellée, Jeh Godin, auec les ṡrs d'Andrignies et de Lumbres, se trasporterent aud. Tournay vers le cote de Hornes pour etend d'icelluy coe ilz se debuoyet gouverner sur l'accord des getilz hoes cofederez. A quoy fust respondu p led. cote de Hornes quil etendoit que la liberté fust genale a chun de vivre au repos de sa coscience jusques q aultrem en fust ordoné p les estatz generaulx, legitimem assemblez. Et q ad ceste fin estoit venu en lad. ville de Tournay pour fe publier icelle liberté, et cepedat fusset sur leur garde, en faisant bon guet.

Et quelqs jours esuyuas led. cote de Hornes se trouua à S[t]. Amand, ou il feist semble déclaraon a m[e] maistre Cateux [2]),

---

1 „MICHEL HERLIN, seigneur de Zélain, de Beausart (Beautourt) du Quesnoy, de Turotte (Tourotte), et de plusieurs autres terres". (GOETHALS, *Dictionaire généalogique et héraldique des familles nobles du royaume de Belgique*, T. I, art. Beaudignies).

HERLIN was gehuwd met Marie (Jeanne le Boucq), [CARPENTIER, *Histoire de Cambray*, IIIe partie, p. 286], dochter van Pierre le Boucq. (Vgl. over de familie le Boucq, M. le chevalier LE BOUCQ DE TERNAS. *Notice biographique, littéraire et généalogique sur la famille Le Boucq* Douai, 8[o]., 1857.) Hij was een der rijkste inwoners van Valenciennes, en in 1562 schepen aldaar (PAILLARD, *Histoire des Troubles religieux de Valenciennes*, T. I, p. 178), chef van een der drie compagniën der „toutnuds", en de ziel van den opstand te Valenciennes. Menigmaal werd hij door zijn familie en tal van aanzienlijke personen uit Arras aangespoord, terug te keeren van den dwaalweg waarop hij zich bevond, doch te vergeefsch. Niet zeer gunstig laat zich PONTUS PAYEN (HENNE, l. c., T. I, p. 277 en 278) over hem uit als hij zegt: „Herlin qui estoit (à vray dire) ung ignorant en matière d'Estat, et sçavoit autant de théologie que Marie le Boucq, sa femme, luy en avoit apprins, qui estoit bien la plus opiniastre et séditieuse hugenote, qui fut au Pays-bas", etc. Dat hij menigmaal in deze *bijlage* voorkomt, bewijst de belangrijke rol, die hij te Valenciennes heeft gespeeld. (Zie hierover vooral *Mém. Hist.*, T. V en VI). Na de inneming der stad door NOIRCARMES, werd hij gevangen genomen, verhoord en terdood veroordeeld, met zijn zoon Michel, die door de vlucht had getracht zich te redden, doch te S[t]. Amand werd gevangen genomen. Een klein gedeelte van het verhoor van den ouden Michel, benevens de bespreking van de door hem aangewende poging tot zelfmoord, op den dag dat zijn vonnis aan hem voltrokken zou worden, is te vinden op de laatste bladzijde dezer bijlage, noot 1. Drie weken voor zijne terechtstelling kreeg de Landvoogdes, toenmaals te Antwerpen, een verzoekschrift van zijne familieleden om gratie voor hem, (Liasse 78, de la restitution par l'Autriche en 1862), die echter niet werd verleend. Den 31[sten] Mei 1567 werd hij op de groote markt te Valenciennes, voor het hotel de ville, onthoofd.

2 CATEUX was den 8[sten] of 9[den] September 1566 te S[t]. Amand gekomen. (*Bulletin* 1879, p. 342, BOR (editie 1679), f[o]. 194, 195 en 206, POULLET, l. c., T. II, p. 41, note 3. *Mem. Hist.*, T. VI, p. 42–44).

minist dud. lieu en la psence des dess momez et aultres bourgeois dud. Valeciemes, quy doneret lors le baquet aud. cote de Hornes, sr. d'Auldrignies et aults.

Suyuat ce fust resolu au coseil pticulier de Valen, le XVJ[e] de Septebre [1]) d'euoyer deputez vers le sr. de Noircarmes en la ville de Mos, prier sa s[rie] venir a Valen pour etend a la publicaon d'icelle libté et pacifier les affes d'icelle ville, dont il s'excusa pour le peu d'obeissan qu' on luy portoit, declairat en oult, que la publicaon de la liberté fcte aud.. Tournay [2]) n'estoit aduouée p son Alteze, laquelle ve vouloit ne pouoit exceder led. copromis estat bien coteté fe publier led. copromis.

Ceulx de la nouvelle egle de Valen etedas le reffuz que dess euoyeret vers ceulx de Tournay pour auvoir sur tout leur aduis et intetion, dont appt p lres icy inserées de mot a ault, pour l'importance d'icelles.

»Messrs et fres nous fusmes pour le jour d'hier fort epeschez tant avec monsr le admiral [3]), deputez, q messrs de la ville pour nous accorder p esemble, touchat l'une et l'aultre relign, afin de pouoir a l'aduenir vivre en paix p esemble. Les articles a nous proposez p monsr le cote de Hornes et magtrat vous sont euoyez p Nicolas Cauces, lesquelz nous auons prins ..... [4]) et garde moyennat q son Alteze les a de sa pt confirmée, et que les romaings [5]) les ayet de leur part approuuez, et promis de fe le mesme q nous.

Nous auos longtemps débatu sur nre apostille, laquelle fct metion des psches et exercice de la religion, daultat que monsr l'amiral mettoit en avant que son Alteze auec son conseil trouueroit ces motz fort odieux, d'aultat q la requeste des gueux n'en fct aucune metion [6]), et pour tat quil vailloit mieulx pour nous et pour le cotetem de son Alteze que nous nous cotetissions, ainsy que estoit couchié assr q nous aurions le mesme exercice q aurot ceulx de Brabat et ceulx de Flandre, a quoy nous soes

à scavoir

1 *Mém. Hist.*, T. VI, p. 45 en 46.

2 *id.*, p. 45.

3 Admiraal is de graaf v. Hornes.

4 Gaping in het oorspronkelijk stuk.

5 Katholieken.

6 In waarheid vroeg het verzoekschrift van 5 April 1566 slechts afschaffing der inquisitie en matiging der plakkaten.

accordez, sy son Alteze ne veult q ces motz d'exercice de la Religion [1]) soyet specifiez, auec protestaon toutesfois que nous entendons quant a nous p l'exercice des psches tout l'exercice de nre relign ce que monsr l'admiral et magtrat ont protesté de mesmes.

Quat au fct des temples nous en auos débatu aultat quil seroit possible, mais nous ny auons sceu rien proufficter, car mosr le cote de Hornes nous a p pluers fois declaire et en bone coscience que, sy nous ne nous accordions ad ce quil nous pposoit pour nre bien, quil nous en prendroit mal. D'advataige les marchans de ceste ville s'y sont accordez a la pmiere proposition, qui leur a esté fcte, car auparauat et durant le temps que j'estoye en Anuers [2]) ilz psteret une reqste a messrs. p laquelle ilz les supplioyent de leur designer place hors de la ville, pour y ediffier des teples a leurs despes de laquelle requeste l'on s'est maitenat servi [3]). Les places ausquelles on edifiera les temples sont toutes cotre les portes et murailles de la ville, si [4]) que ceulx que nous poserons a nre plaisir et voluté pour la garde et seureté des portes pourront bien oyr les psches. Cependant [5]) nous auos lieux designez de p messrs dans la ville pour y fe nos psches, jusques ad ce q les temples nouveaulx seront fctz [6]).

Quat a la ligue [7]) de laquelle vous demadez nre aduis pour scauoir nre intetion, il est maitenat trop tard quat au fct de la relign et exercice d'icelle d'aultant quil nous fauldra marcher tous d'ung pied auec ceulx de Brabant, Flandres, Hollande et Zeelande, pour nous ayder et secourir l'ung l'ault, au cas de

---

1 De Landvoogdes beweerde altijd, dat zij slechts de vrijheid van preeken dáár had toegestaan, waar zij voor het accoord van 23 Augustus hadden plaats gehad, n.l. „*aux champs*", en geenszins de uitoefening van den gereformeerden godsdienst, d. w. z. de bediening der sacramenten.

2 WILLE was den 6den of 7den Augustus uit Antwerpen teruggekeerd. Vgl. PINCHART, l. c., T. I, p. 124.

3 RAHLENBECK, *L'inquisition et la réforme en Belgique*, p. 244.

4 De maniere que.

5 En attendant.

6 PINCHART, l. c. T. I, p. 181 et suiv. Den 18den September schreef Hornes aan de Landvoogdes: „Ne ont accordé faire les presches hors la ville, moyennant que fusse content leur permectre quelques places prophanes dans la ville, jusques a ce quilz se pourriont accomoder des lieux par moy designez. Ce que leur ay accordé par l'advis du magistrat" (Liasse 77 de la restitution par l'Autriche en 1862).

7 Ligue tusschen de protestantsche kerken.

que l'on vous priont de vous transporter jusques icy. 7p
qu'il se trouvent que ... by Gaillard VI p. 54

necessité, fust ce a ges ou d'aultre chóze. Nous l'auons fct auec ceulx de Lille, Armetieres et les villaiges de tout a letour, et aussy auec ceulx de la basse Flandres. C'estoit pour ceste cause la q dernieremet quand les fres Corneille et Gilles du Mot estoyet icy. Tellem q nous arrestasmes p csemble que sy l'une des egles ou l'ault estoit en quelq dagier p les adversaires ou aultrem, que sur ung mot que nous enuoyerons incotinet le secours seroit evoyé.

Quat au mot [1]) je le vous veulx bieu declairer, priat q ne le dites a psoe du cosistoire craignat que l'on n'en abuse. Car sur ce mot l'on assebleroit bien XX ou XXX^{m} hoes en moins de rien [2]) afin que sy *vous vous en vueilliez servir que vous vous en aydiez pourvéu q ce soit en extreme necessité: Dieu vit et est tesmoing que Christ est mort pour nous.* S'il vous advient que vous en ayez affe (que Dieu ne veuille) que vous en mettiez pour la salutaon de vre lre, laquelle ne fera metion que de chose que l'on pourra bien scauoir.

En haste ce XXe de Septembre 1566. Sans subscription. Et dessus estoit escript: A messrs les ministres de Valencienes es mains propres a Valen lad. lre escripte de Tournay, par led. Ambroise Wille [3]).

Ceulx de Valen voyans quil ne y auoit nulle apparen de pouoir obtenir place en la ville pour fe leurs psches, ne peillem la publicaon de la liberté pdicte ny du cosetem de son Alteze [4]) et du sr. de Noircarmes [5]), ny p le moyen de lad. jonction et ligue des aults egles, se rethireret vers les srs d'Auldrignies et de Lumbres afin d'en parler au magtrat de ceste ville. Ce quilz feiret, declairas quilz trouuoyet bon que icelluy magtrat se voulsist eslargir que d'accorder a ceulx de la nouvelle religion place pour fe lèurs psches en la ville hors des egles en attendant quil en seroit aultrem ordonné, exhibans ad ces fins plussrs pointz et articles proposez par ceulx de Tournay au magtrat dud. lieu. Sur quoy le coseil particulier du XXIIJ^{e} dud. mois de Septemb ne a voulu resould aucune chose obstat led. copromis [6]). Parquoy fust trouvé

---

1 Wachtwoord.

2 POULLET, l. c., T. II, p. 63, note 4.

3 Dit schrijven van WILLE is afgedrukt in de *Mém. Hist.*, T. VI, p. 52–55.

4 *Mém. Hist.*, T. VI, p. 63–68.

5 *id.*, T. VI, p. 56 en 57.

6 *id.*, T. VI, p. 58 en 60.

expediet d'entrer en coicaon auec led sr. de Noircarmes en la citadelle de Cambray, suyuant la charge de son Alteze. Et furet ad ces fins euoyez deputez tat au nom de la ville q du costé de la novuelle religion [1]). Neantms parauat proceder plus auat ceulx de lad. religion demanderet l'aduis du cote de Hornes et dud. mre Gilles le Clercq coducteur des affes de Tournay. A quoy led. m^e Gilles respondit en la forme qui'l s'ensuyt [2]):

Messrs et fres bien vous soit. J'ay etendu ptie p les lres enuoyées a monsr d'Andrignies, partie p la relaon du present porteur voz affes. Et pour ce que sur ce fct demadez l'aduis de monsr l'admiral et le nre je vous vueuil bien advertir par les psentes que son advis *ne porte point que vous vous trouviez, en la fachon que requiert mosr de Noircarmes a la citadelle*, car il me l'a ainsy fct etendre toutesfois ne le declairez coe venat de luy. Pour mon aduis attedu l'impossibilité alleguée p led. sr. de Noircarmes et ensemble l'aduis uniforme du magtrat, je ne trouveroye que bon que deputiez qlcus du cosistoire pour fe copaignie a celluy ou ceulx que messrs de la ville deputerot pour se trouuer vers led. sr. de Noircarmes afin d'etendre sa volunté plus amplemet soit p escpt soit aultrem, sans doner aucun pouoir a cestuy que euoyerez de vre part de pouoir traicter ou accorder auec led. sr. Ains seulem pour en fe son rapport au cosistoire, allegant pour exemple les aults villes ausquelles se sont trouvez les srs. Et que ce n'est chose de petite importan et laquelle mérite plus meure deliberaon que de baillier charge a quelqs deputez de pouoir cotraicter pour toute une ville. Et me semble sy monsr de Noircarmes est affectioné au bien de la ville (coe il dit) il ne doibt fe difficulté de signer ce moyen. Toutesfois la ou il ne le vouldroit faire, vous pourriez pour la seconde fois luy proposer certains articles le plus que pourriez a vre advataige, ne vous cofirmas aux aultres villes en tout et p tout pour n'estre sy fort asserviz coe elles sont p forteresses et

---

1 „Le 26e jour de Septembre, ceux du consistoire des hugenots avec m^e Franchois d'Oultreman, conseillier de ceste ville m^e Nicolas Vivien et plussieurs aultres se sont partis de Valentiennes pour aller à Cambray à monsieur de Noircarmes pour pouvoir continuer les presches hugenots de dans la dite ville de Valentiennes, comme on avoit commencé". (ROBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 18, en *Mém. Hist.*, T. VI, p. 68–70).

2 Dit schrijven van G. LE CLERCQ komt ook voor in de *Papiers du conseil des Troubles*", T. XXVII, f°. 77 r°. en heeft daar tot opschrift *Salut par Jesus Christ.* De tekst is, behoudens eenige varianten in de spelling der woorden, volmaakt eensluidend met de hier gegevene.

chasteaulx. Et combn que led. sr. de Noircarmes demande acceleraon, ne vous hastez trop, car ceulx d'Ypre [1]) et de Gand [2]) s'en sont mal trouvez, et non obstat la psece de Mosr d'Aigmot ceulx de Bruges ot prins jour d'aduis de respond, et ad ces fins se trouvet a Gand avec ministres de tous quartiers pour adviser d'ung comung accord coe ilz auront a besogner d'aultat que lesd d'Ypres tachent de revoquer leur signature, ou pour le moins auoir meilleur interptaon des articles p eulx soubsignez; et pourtat ne vous coseillerois vous haster, car au retour de mosr de la Grange vous etederez les particularitez et resoluon du Synode auec lequel sera bon que vous vous coformiez, parquoy ne vous hastez, ains seulem etedez la voluté dud. sr. de Noircarmes, et apz, sy besoing est, je me trouueray vers vous pour coferer esemble et fe tout ce que trouuerez expediet que face pour vous.

Quat au fct des temples nous ne auos point de haste car il semble a plusrs que ne les debuos parachever esperas chose meilleure. Toutesfois pour mostrer obeissan, insistez ad ce que le magtrat vous designe lieux propres afin que les mettiez p la au tort. S'il y a aultre chose d'importan dot deussiez estre advertis, ne feray faulte.

De Tournay en haste ce premir d'Octobre 1566. Soubscript le tout vre Gilles le Clercq, et dess estoit escript. A messrs fres, messrs du Cosistoire de Valen [3]).

Suyuant ce que dit le ministre la Grange, sur aduerten quil auoit receu du cosistoire de Tournay, auquel cestuy de Gad auoit escript ad ces fins, se trasporta aud Synode [4]) auec Nicolas Machon, ou arriveret plussrs ministres des deux langues et entre aults me P^re^ Dathenes, se faisant fort pour ceulx d'Anuers. Et fust resolu aud. Synode de Gand de psenter requeste a sa maté

---

1 DIEGERIK, l. c. T. I, p. 264.

2 VANDERHAEGHEN, *Van die beroerlicke tyden in die Nederlanden*, 4 Dl. Gent 1872–1876. Dl. I Gent 1872, blz. 234.

3 Afgedrukt in de *Mém. Hist.*, T. VI, p. 73–75, zoo ook bij M. L. VAN DEVENTER, *Het jaar* 1566, blz. 76 en 77.

4 Over deze Synode te Gend, zie PIOT, l. c., p. 228. *Bulletin*, 1879, p. 224. *Mém. Hist.* T. VI, p. 69 en 70; POULLET, l. c. T. II, p. 61 „et dit (le comte de Hornes) au conseil d'Etat, présente Madame de Parme, qu'il estoit, par quarante ministres, arresté à Gand de faire partout dedans six jours vespres Ceciliennes de tous ecclesiasticques; et que Madame de Parme n'estoit assurée ni bien icy"; verder note 1 en ook p. 46, note 4; v. VLOTEN, *Nederlandsch opstand tegen Spanje*, 1567–1572, blz. 229.

pour auoir liberté de religion, faisans offre ad ces fins de trois millions de florins [1]), disant p led. Dathenes que les getilz hoes

[1] Vgl. over het verzoekschrift der drie miljoen: *Vallenzin die feste statt, inn den Grentzen Franckreich vnd Niderland von wem vnd warumb dieselbige belegert u. s. w. .... Eine supplication in welcher vmb sichere vbunge reiner Religion Kön. Maiest. von Hispanien, von denen welche sonst Betler genant* 3,00,0000 *golt gulden zeer danckbaren verehrung angebotten* 1567. (Dit zeldzame pamflet is mij in bruikleen afgestaan door de Thysiaansche bibliotheek te Leiden. Het wordt beschreven in de *Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten*, bewerkt door LOUIS D. PETIT, 's Gravenhage 1882, Dl. I, blz. 19); BOR, editie 1679, f⁰. 122–124. MEULMAN, *Catalogus van Tractaten, Pamfletten*, enz., 3 Dln., bewerkt door Dr. J. K. VAN DER WULP, Amsterdam 1866–1868, Dl. I, blz. 23, No. 143; M. L. VAN DEVENTER, *Het jaar* 1566, bl. 45–47; J. W. TE WATER, a. w., Dl. IV, blz. 134, bij de hier opgenoemde personen kunnen nog gevoegd worden: Maximilien de Blois, Cocq de Neerynen voor 400 kroonen (POULLET, l. c., T. II, p. 656). Philippe de Wingle voor 100 kroonen (id. p. 665). Pierre d'Andelot voor 300 kroonen (id. p. 669). Zie nog id. T. II, p. 658, p. 78 en verder i. v. *requête des trois millions.* GACHARD, *La Bibliothèque Nationale à Paris*, T. II, p. 226; DIEGERICK, l. c., p. 116–135, AREND, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, Dl. II, stuk IV, blz. 378–380; v. VLOTEN, *Nederlandsch opstand* 1564–1567, blz. 113 en volg., blz. 149–156; vooral ook *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f⁰. 180 r⁰. „Resolution des deputez Dauuers sur les moyens dadvācer la Requeste adressante au Roy, pour le fait de la Religion.

Premierement l'on a deputé personnes propres en chune contrée du pays–bas pour leur representer la requeste, la faire advouer ensemble la faire soubsigner auec la plus notable somme que leur qualité pourra coporter. Chun soubsignant la somme quil voudra contribuer promettant d'en tenir preste la VJ[e] partie endedans vng moiz apres la soubsignation pour subvenir aux frais necessaires pour la considération du pays.

Et se sera collecté en distribution coe sensuit.

Chune ville aura certains deputez pour recueillir endedans led. mois ce quy se devra tenir prest.

Outre ces deputés particuliers il y en aura des provinciaux en chune prouince choisis p ledls deputés pticuliers, ausquels provinciaux les pticuleurs raporteront ce quilz auront recueilli.

Ces deputés provinciaux choisiront en Anuers quelcun de leur province, qui les representera, ayant correspondence auec eux.

Ces commis en Anuers par les deputez provinciaux choisiront VJ deputez génaux pour tout le pays lesquels auront chun une clef du coffre, ou sera l'argent pour estre dispensé coe ilz jugeront auec l'advis des chevalrs de l'ordre estre expedient et necessaire, ne faisans toutefois rien de grande consequence sans l'aduis des commis provinciaux à Anvers.

Les deputés provinciaux bailleront des charges aux deputés pticuliers des villes de ce quilz auront reçeu d'eux, les commis a Anuers aux deputés provinciaux, et les six deputés génaux ausdls commis a Anuers. Les quels six deputes génaux seront obligés de rendre conte aux commis a Anuers de ce quilz auront fourni et dispensé, les commis a Anuers aux deputes provinciaux Et les proviciaux aux pteuliers. Zie nog f⁰. 181, 182 et suiv. Eene uitvoerige lijst van onderteekenaars komt mede hier voor.

estoyet de cest aduis. En la mesme assemblée le ministre de Gad, appellé Hermanus dona a cognoistre q ceulx de Gand auoyet fct mal et se repetoyent d'auoir accepté et signé les coditios a eulx proposées p le sr. d'Aigmot, et quilz estoyet d'intetion de s'addresser vers sa srie pour fe chager plussrs poinctz. Admonestant les aultres quilz euissent bien aduiser auat signer aucune capitulaon et appointem sans sur ce prend pallable resoluon.

Suyuant telles et semblables instructions les sectaires de Valen ont mené led. sr. de Noircarmes ung mois ethier, et finablem estas gradem importunez tat p ceulx du magtrat que aultres leurs familiers amis qui se seroyet trouvez vers eulx en leur cosistoire afin de les induire de se accorder auec led. sr., feirent appoinctem en la ville du Quesnoy en la fin du mois d'Octobre, et se debuoit led. sr. de Noircarmes trouver aud. Valen pour affectuer led. accord et assigner lieu au dehors la ville pour fe les presches, ce quil ne peult sy tost executer ad cause de l'empeschem quil luy surveint vers Philesville [1]).

Ceulx de Valen se faschas du grad desord qui estoit en la ville deputerent le XIIIJ[e] de Nouebre le pesionnaire Collart pour aller trouuer led. sr. de Noircarmes et declairer a sa srie, que ceulx de la justice desiroyet fort sa venue pour mett ord a plussrs affes et affectuer led. appoinctemet, secodemet que ceulx de la nouvelle religion ne se vouloyet desister de l'adjoinction quilz pretendoyent de leurs diacres a la distribuon de l'aumosne genale [2]). Et fault etendre q sur le faict de lad. adjoinction auoit esté resolu p le coseil pticulier tenu le 9 d'Octobre [2]) aud. an que l'aumosne generale se distribueroit indifferammet aux indiges, sans auoir regard quelle religion ilz tenoyet et que pour fe distribuon seroyet adjoinctz auec les charitables en chune paroice, deux de la pt de la religion, et le tout p provis [3]). Ce que led. sr. de

---

[1] Over de onderhandelingen der inwoners van Valenciennes gedurende de maand October met Noircarmes, vgl. *Mém. Hist.*, T. VI, p. 77–79, 80–101, 102–105, 108–113, 116–118, 121 en 122, 125–135, 146–154. Merkwaardig zijn vooral p. 125–135; men vindt hier een brief van Noircarmes aan de Landvoogdes, inhoudende zijn definitief besluit tegen het consistoirie te Valenciennes, terwijl er tevens in wordt medegedeeld, dat men LA GRANGE met alle geweld wilde doen trouwen (vgl. p. 126), om hem daardoor tot onderdaan van den Koning te maken en hem zoodoende te kunnen behouden. Vgl. ook nog POULLET, l. c., T. II, p. 52.

[2] *Mem. Hist.*, T. VI, p. 155–159 (*Mémoire de François d'Oultreman*, *Antoine Collart et Pierre Biseau*, *sur les événements de Vallenciennes depuis le commencement de Novembre* 1560).

[3] *Mém. Hist.* T. VI, p. 91–93.

Noircarmes n'auroit trouvé bon, et pour ceste cause au conseil particulier, tenu le dernier dud. mois fust aduiser mader ceulx du cosistoire pour eulx coformer a l'aduis dud. sr. asscauoir de laisser aux superintendens de l'aumosne genale l'administraon et coduicte d'icelle coe de tout temps et acienneté, y adjoustant de rapporter ausd. superintedens de l'aumosne generale, les pourchas qui se faisoyet p les diacres aux yssues des psches et aultrem pour en faire la distribuon comune de tout temps [1]). A quoy ceulx de la nouvelle religion ne ont voulu acqcescer, ains au contre ont esté depuis comis ges de leur cosistoire et coseil pour supintedes et administrateurs d'icelle aumosne, si coe Jehan le Mesureur, Jehan le Thieullier, Jehan Godin, Michel Herlin laisne et aultres. Le troisieme poinct estoit de la hatise que les ministres auoyet de l'hostel Dieu, non obstat les deffens du magtrat et des surintedes d'icelle. Mais finablem touchant le conseil particulier de la ville ad cause de l'absen de la plus pt, qui auoyet esté denomez pour le conseil.

Icy fault etend que le coseil particulier cosiste en vingt et cinq bourgeois auec les aciens puotsz et massars pour l'anée [2]).

Iceux vingt et cinq hoes sont denomez et establis par celluy qui renouuelle la loy d'icelle ville p chun an, et sont cofirmez au grand conseil, lequel coseil pticulier se rasseble au mand du magtrat, pour conclure de toutes choses qui excedent leur pouir et authorité. Et n'est requis (ad substantiam d'icelluy) q'l y ait certain nobre descheuins. Ains est led. coseil de valeur ores quil ne y ait q le puost psent pour demader les aduis auec aucuns escheuins et de prend resolution a la pluralité des voix de ceulx qui sont dud. coseil particulier sans auoir aucun regard aux aduis de ceulx du magtrat. Et de ce qui est coclud et arresté aud. coseil particulier, ceulx du magtrat se tiennet pour descharger, et le mettent a execution coe arrest de ceulx, estas ordonez pour traictier les affes de la ville.

Quant au grand coseil d'icelle ville [3]), se rassemble au son de la cloche, et sy peuuet trouuer tous bourgeois de la ville, estat requis quil y ayt cet et une teste pour le moins. Sans neantm que ceulx du magtrat y facent nombre, et se recueuillet les

---

1 *Mem. Hist.*, T. VI, p. 151–154.

2 Vgl. over „le conseil particulier", PAILLARD, *Histoire des Troubles Religieux de Vallenciennes*, T. I, p. 15.

3 Vgl. over „le grand conseil", PAILLARD, *Histoire des Troubles religieux de Vallenciennes*, T. I, p. 17.

voix pticulieremet p le preuost et l'un des pensionnaires, et se prend resoluon a la pluralité des voix.

Sur lesquelz poinctz led. sr. de Noircarmes estant en la ville de Mons, auroit respondu verballem quil ne auoit plustost eu le moyen de venir vers Valencienes, a raison de l'epeschem quil auoit eu autour de Philippeuille.

Et quat a l'aumosne generale et frequentaon de l'hostel Dieu, il falloit necessairem q les ministres et ceulx de la religion s'en abstinssent, et que telle estoit la voluté de sa maté et de son Alteze. Et au regard du coseil particulier que l'on aduisast de ne plus assembler led. coseil, jusques q sa srie auec loisir en auroit comis et ..... [1]) denomez aultres au lieu des absens de laquelle respon led. pesionnaire Collart fust son rapport a ceulx de Valen. Et depuis enuiron le XXe dud. mois de novembre, led. sr. de Noircarmes estat a Condet mada le puost de Valen et le pesione Doultremant auec aucus du magistrat ensemble les deputez du cosistoire de la religion pour parachever et effectuer l'appoinctem coclud au Quesnoy, ou se trouveret lesd. puost et pesionne Doultreman auec le sr. de Rosel et m^e^ Nicole Vivien escheuins. Et coment ceulx du cosistoire ne sy estoyet trouuez led sr. comanda aud. puost deuoyer le messager de la ville advertir le magtrat de Valencs et led. Vincet Resteau, pour dire a ceulx du consistoire afin quilz euisset a se trouuer a *la porte Tournisiene* pour p esemble aduiser les lieux propices hors la ville pour fe les psches. A laquelle porte a l'arrivée dud. sr. se presenteret ceulx de la justice assistez de aucuns bourgeois. Mais les deputez de la religion ny seroyet compuz, quoy voyant, led. sr. feist le circuit visitant les lieux denthour la ville, et declairat quil se retourneroit a la porte Montoise [2]), coe il feist, accopaigné du gouverneur de Quesnoy des srs d'Andrignies et Bouzies, et de plussrs aultres srs et gentilzhoes. Ou se retrouueret peillem ceulx de la justice, ausquelz led. sr. de Noircarmes pour l'absen des deputez de la religion, auec lesquelz il etendoit besoigner coe dict-est, adressa ses paroles et declaira que de sa pt il etendoit et protestoit en la psence desd. srs d'auoir fct ses debuoirs selon sa charge et promesse, et ne tenoit a luy que le tout ne fust bien fct et paracheué declairant que pour le peu d'obeissan que le peuple auoit jusques alhors monstré, son Alteze luy auoit comandé de ne etrer en la ville s'ilz ne se

---

1 Gaping in het oorspronkelijk stuk.

2 ROBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 19.

regeoyet aultrem, declairant en oultre quil cassoit de la part de sa maté, les trois ces testes bourgs, reduictes soubz cappnes et eseignes p le marquis de Berghes, leur faisant comandem de poser et mettre jus les armes enchargeat led. magtrat de ainsy comander ausd. IIJ[c] testes, mesmes leur chargea de la pt de sad. maté demander vers eulx ceulx du cosistoire et epescher que la cene (qui auoit esté publée pour le 24 dud. mois) ne se feist auec plusrs aultres remonstran et comandemes dont ceulx du magtrat feiret aduerten et comandem tant ausd. IIJ[c] testes bourgs q a ceulx du consistoire [1]).

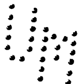
---

1 Nadat Noircarmes te vergeefs èn aan de „*porte Tournésienne*" èn aan de „*porte Montoise*" op de afgevaardigden van de consistorie had gewacht, zeide hij: „Je proteste que j'ai tout fait mon possible pour accomplir ma charge, et il n'a pas tenu à moi que les affaires n'aient reçu une bonne solution. *Vu le peu d'obéissance que le peuple m'a jusqu'ici monstré, Son Altesse m'a défendu d'entrer en ville*, c'est pourquoi je vous fais en ce lieu les recommandations suivantes: Vous appellerez devant vous ceux du consistoire et vous leur intimerez l'ordre de s'abstenir de faire célébrer la cène. Vous répondrez de l'exécution de cet ordre envers Sa Majesté, tous ensemble et chancun de vous en particulier. L'aumône générale sera maintenue et entretenue suivant les règles de son institution, sans y rien innover. Les ministres devront s'abstenir de faire à l'Hôtel Dieu aucune admonition, exhortation ou induction. Quant aux 300 têtes, rangées par enseignes, je les casse et licencie, attendu qu'elles n'ont pas tenu le serment prêté au marquis de Berghes et qu'elles n'ont pas répondu à l'attente de Sa Majesté. Je vous charge de leur transmettre cet ordre et de leur faire mettre bas les armes. Je vous enjoins aussi de faire retirer les bannis et étrangers. Quant au peuple, qu'il réfléchisse bien à se conduire de telle façon que le roi ne le tienne pas pour désobéissant et rebelle. Je retourne à Condé et j'y resterai jusqu'à demain à midie pour entendre ce que vous pourrez avoir à me dire" (*Mem. Hist.*, T. VI, p. 156). Over het avondmaal (cène) waarvan hier gesproken wordt, vgl. *Mém. Hist.*, T. VI, p. 176-178. (*Avis transmis au seigneur de Noircarmes par un bourgeois de Valenciennes relativement à la cène qui devait être célébrée*). Op Zondag den 17[den] November hadden DE BRAY en LA GRANGE aan hunne toehoorders bekend gemaakt dat hun plan was, den daaropvolgenden Zondag het avondmaal uit te deelen in de kerk S[t]. Géry, en dat, om deze plechtigheid bij te wonen, zelfs de geloovigen uit Frankrijk zouden komen opdagen. Toen nu de Magistraat den predikanten en eenigen leden van het consistorie opmerkzaam maakte, dat Noircarmes dit ten strengste had verboden, antwoordden zij, gerugsteund door den welbekenden JEAN CRESPIN: „qu'ilz ne poeuvent prolongier et qu'il y a ung mois que les fidelles attendent la réfection de leurs âmes, et que le jour est prins et toutes leurs choses preparées, et que, de le faire en aultre lieu que où est donnée la pasture à l'âme et la doctrine et résolution de Christ, que ne seroit chose raisonnable le faire autre part; et l'inconvénient, n'y scauroient obvier". *Mém. Hist.*, p. 177, p. 179 et suiv. PIOT, l. c., p. 244.

Et combien q ceulx de la religion nouuelle euisset pmis aud. magtrat de surceir lad. cene, toutesfois le 23 dud. mois le peuple se rassembla sur le marchié, criat tumultueusem: Nous voulons auoir la cene, aultremet nous ruinerons les egles et copperos la gorge aux gens d'egle surquoy le magtrat feist assembler grade nobre des principaulx bourgs qui furet d'aduis de mader les ministres, et p leur moyen accoiser le tumulte du peuple coe fust fct [1]). Et fust aussy resolu en icelle aseblée de retenir en armes lesd. III^c testes pour reprimer telles et sembles insolences, et d'en aduertir led. sr. de Noircarmes. Et suyuat ce Michel Herlin l'aisne fust continué en son estat de cappne, et Simon Logier fust subbrogue au lieu de Jeh Pottier cappne depuis la retraicte dud. Logier Franch Voisin et au lieu de Claude de le Hofue, troisiesme Capne fust mis Jeh de Lattre p charge et induction du puost, magtrat et coseil d'icelle ville, et auoit led. Michel Herlin l'aisne, Michel Cambier pour porteur d'eseigne auec Pierre de Colemes et Pierre de Cartegnies pour sergeas de bende et le supporteur dud. Cambier se nomoit Jeh Mordach, led. Franch Voisin auoit Bauduin Carpetier pour porteur d'eseigne et pour sergeat de bende Pierre du Riez et Christoffle le Moisne, et led. Jeh de Lattre auoit Jeh de Cartegnies pour porteur d'eseigne et Christoffle Lescaillier, soubzporteur dud. eseigne et pour sergeat de bende Lauret de le Croix et Jacqs du Ruet.

Les aultres bourgeois reprindret les armes de leur ppre mouvem pour maintenir la nouuelle relign ou p exhort des ministres et ceulx de cosistoire, disans quilz n'estoyet deuem absoulz de leur sermet, et q ce n'estoit la maniere de casser les ges a la porte auec aultres raisons, ou par comandem des cappnes qui disoyet auoir ordonnan du magtrat de ce fe pour maintenir le peuple en paix, et ceulx qui ne vouloyet obeir estoyent contrainctz p comandem du magtrat. Tant y a que plusrs se sont mis soubz la copaignie dud. Michel Herlin et Franch Voisin, et en plus grand nobre que la copaignie ne debuoit porter pour l'affection quilz auoyent a maintenir la nouuelle religion.

Son Alteze voyat tel desordre, et q ceulx de la nouvelle religion contrevenas directem au compromis, ne vouloyet sortir les egles et fe leurs psches hors la ville, selon l'accord fct p eulx auec led. sr. de Noircarmes, mesme que leur intetion estoit pmanete de faire lad. cene ayant seulem accordé la surceance d'icelle joinct la

1 *Mém. Hist.*, T. VI, p. 207 et suiv.

desobeissance de ceulx de Valen en tout ce qu'on leur comandoit p lres closes du XXVJ dud. mois de nouebre leur feist comandem expres de recevoir gendarmerie pour le bien et repos dicelle ville declant quelle n'etedoit deroguer au compromis des getilz hoes ny a l'appoinctem faict auec le sr. de Noircarmes [1]). Et suyuat ce le XXVIIe dud. mois led. sr. de Noircarmes estat a Quieurain feist comandem aux deputez de Valen de la pt de sa maté de receouir cincq eseignes de pietons, et trois copaignies de ges de cheual [2]), leur promettat en la psence du cote de Bossut et aultres seigneurs que lad. gedarmerie ne se y mettoit pour rechercher personne du passé ny deroguer aud. compromis ains pour le bien et traquillité de la ville. Ce que fust *rapporté au coseil de la ville*, et illec coclud de supplier led. sr. de Noircarmes de vouloir diminuer le nobre d'icelle gedarmerie et sy auat que faire ne pourroit, *fust resolu de receuoir lad. gendarmerie soubz promesses et asseurran dud. sr. de Noircarmes* et furet madez en lad. assemblée les deux ministres afin d'exhorter le peuple de soy coformer a lad. resoluon, ce quilz ne vouluret fe [3]), maitenas que lad. gendarmerie se mettoit dedans la ville pour empescher leurs psches et l'exercice de leur religion, dont le rapport fust fct aud. sr. de Noircarmes estat rethiré a Condet [4]), ce neantms euoya de rechef vers ceulx de Valen les srs de Famars et Saultain, auec le bailly Doruille pour remostrer au peuple les incoveniens et extremitez inmunes a la ville en cas de reffus ou delay de receuoir gedarmerie. A quoy plussrs bourgeois furet presz de codescendre et obeir. Mais l'on ne sceut trouuer *moyen d'y amener le peuple, ny ceulx du cositoire et de la nouvelle religion* les quelz incitoyet le peuple de point recepuoir gedarmerie disans quilz avoyet promesse verbale des srs cofederez de pouoir vivre selon leur coscience [5]) et que en recevat gendarmerie ilz seroyet recherchez a tout le moins epeschez en l'exercie de leur religion coe il estoit advenu a Sainct-Amand, depuis que la gedarmerie y estoit etrée, disant que led. sr. de Noircarmes, usoit de captiosité et quil ne tiendroit sa promesse pce quilz n'etendoyet point que

---

1 *Mém. Hist.*, T. VI, p. 239 en 240.

2 HENNE, l. c., T. I, p. 271 zegt: „*quatre compaignies de cavaillerie et aultant d'infanterie*".

3 HENNE, l. c., T. I, p. 272 en 273.

4 NOIRCARMES was den 29sten Nov. naar Condé gegaan. *Mém. Hist.*, T. VI, p. 258, note 1.

5 id. 275 en 276.

ce fust ordonnan de tous les cheualiers de l'ordre du conseil d'estat, remettas aussy au devat les domaiges et tout ce q les bourgs auoyet reçeu le temps passe de ladicte gedarmerie, *joinct que le cote de Hornes estat a Antoing* [1]) *auroit dict a Jacqs Gellée que ceulx de Valen auroyet secours silz pouuoyent tenir bon XV jours ou trois septms*, telz et sembles propos et aduerten plus long declees en temps et lieu, avec l'exhort et ptinacité des banis, ont esté cause que ceulx de Valen ont fermé les portes cotre la gendarmerie et se sont maintenuz en rebellion.

Coe la gendarmerie comenceoit enuironer la ville, l'artillerie fust mise sur les rempars et plussrs de la ville feiret failler sur icelle ce que le magtrat deffendist de plus fe p ban du IJ^e^ de Decembre [2]) ensuyuant et le IIJ^e^ dud. mois [3]) sur remostrans que faisoyet ceulx des faulxbourgz des incomoditez quilz receuoyet d'icelle gedarmerie fust resolu au conseil et assemblée des bourgs d'accomoder chun faulxbourg de dix harquebouzes, qui furet achepte p Pierre Conrat, Jeh Mahieu, Michel Herlin le josne, Simon Logier, et Jeh de Lattre ad ce comis. Fust aussy aduisé d'achepter faschines pour svir au besoing et le IXe dud. mois fust resolu p led. coseil de fe retenue des armes de ceulx qui s'estoyet rethirez, hors la ville pour accomoder ceulx qui estoyet despourveuz ensemble de leuer deniers sur les bourgs pour fortifier la ville et aussy doner moyen aux paouvres gens de gaignier leur vie. Non obstat q son Alteze euist deffendu et interdict p lres choses du IIIJ^e^ dud. mois [4]) a ceulx de Valen, leuee et cotribuon de deniers. Et ad ce a contribué le corps de la ville et ceulx du magtrat chun en pticulier auec les manans et habitas d'icelle ville selon leur qualité et l'assiette faicte p led. magtrat et conseil de la ville quy deputeret gens pour collecter iceulx deniers ascauoir en la paroice de St Gery, Pierre Biurette et depuis Gorge Despluch, Pierre le Pouire, et depuis en son lieu Bertrand Willemart, en St Jacques, Pierre Gruel, Bonaduenture de Werchin, a St Vaast, Daniel Payoit et Jehan Dursen, et depuis Nicolas de Busquoy, a nre dae en Cauchie, Franch du Castel

---

[1] HORNES ging den 11^en^ October naar Antoing. Vgl. PINCHART, l. c., p. 203. Over zijn verblijf aldaar, vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 145 en note 3 aldaar. Id. p. 659, en BOR, editie 1679, f°. 207.

[2] *Mém. Hist.*, T. VI, p. 278–281.

[3] *id.*, T. VI, p. 295 en 296.

[4] id., T. VI, p. 297–300.

et Nicolas Toillier, a St Nicolas Jacqs Claunet et Michel Mathou et se deliuroyet iceulx deniers a Pierre Conrat comis aux ouurages auec Thomas Despretz.

Et sur le reffuz que faisoyet plusrs de payer leur assiette, fust resolu p l'assemblée des bourgs tenue le XXIIJ[e] dud. mois que les refusans y seroyet cotraincotz par justice. Et le XVe dud. mois esuyuat fust conclud en l'assemblée desd. bourgeois que les Cappnes auec les deputez ass[r] Pierre le Poiure, Oliuier le Boucq, Jeh Hanot, Jacqs Claunet, Pierre Wicart, Rolland le Boucq, et Bonauenture de Werchin se trouueroyet sur les terrees pour comander aux cannonniers de thirer l'artillerie quand ils trouueroyet de besoing. Item que le puost et aucuns escheuins se troueroyet a l'ouuerture des portes quand les Capnes p aduis de ceulx ad ce deputez assr. Nicolas Vivien, Jeh le Mesureur, Jeh Lethieullier, Pierre le Poiure, Reinier le Boucq et Jacques Claunet trouveroyet expedieut de mettre gens hors de la ville pour assister ceulx des faulxbours et faire quelque faillie. Et pour entend auec les comestables a mettre et renger soubz pers leurs et ceteniers toutz hoez tant mariez que a marier non estas soubz eseignes furet denormez Guerard Aoustin, Claude Vivien, Claude Martin, Nicolas Toillier, Pierre du Cornet, Jacques le Conte, Jehan Vairou et Simon Despretz.

Et pour aller chasser auant la ville et recueillir quelq soe de deniers pour traicter et etretenir les soldatz leuez ont peillem esté denomez Jeh le Mesureur, Berhand Gruel, Michel Herlin le josne, Jacqs Gellee et Jacques Joffroy.

Et fault etendre que les IIJ[C] testes soldatz appellez toutz nudz [1]) aux gaiges de IJ pattars p jour estoyet ja leuez suyuat la propon faicte p aucuns bourgs en assamblée tenue sur aultres difficultez ou furent choisis pour Capp[nes] George le Blond et Philes le Febv absens, qui furet madez p ung sergeant a la Vergue, et pour le IIJ[e] Jehan Mahieu psent en lad. assemblée lequel en feist difficulté, neantm il fust en fin psuadé p lad. compaignie tellem quil empreint la charge p comandem du puost coe il a declairé. Et quant aux deux aultres n'en feiret aucune difficulté ou reffus.

Depuis la mort dud. Philes le Febv, Pierre Mutelier son lieuten fust Cap[ne] de la compaignie lesquelles trois ces testes soldatz furent du commecemet meslées et joinctes auec les trois

---

1 Over de „tout nuds", vgl. HENNE, l. c., T. I, p. 365, note 85.

compaignies bourgs pour les soulager de guet et garde depuis furet repartis soubz trois enseignes et auoit led. Jeh Mahieu pour son porteur deseigne Jacques Manechier et pour sergeans de bende ou cappe desquadre Franche de le Haye.

George le Blond auoit deffunct Anthoine Valem pour porteur d'eseigne et Jehan Turotte pour sergeant de bende et Philes le Febv auoit pour porteur d'eseigne Lauret Pattou et Piere Carpetier pour sergeant de bende. Sur la difficulté du payem desd. soldatz mise auat en lad. assemblée fust respodu p ceulx qui avoyct fct lad. propon, quilz auoyet trouué les deniers sans la charge de la ville et l'on etend que la leuée desd. soldatz et le payem diceulx s'auoit esté advisé en la maison Jacqs Gellee p aucuns de la nouvelle religion, leql Jacques Gellee et Jeh Muyson son seruiteur collectoyet le payem des copaignies de Jeh Mahieu et Philes le Febv et la delivroyent toutes les sepmaines aux Cappnes ou leur comis pour en fe la distribuon aux soldatz et Jeh Tistart a la reqste dud. Gellee collectoit et distribuoit le payemet de la copaignie de George le Blond suyvat le billet q led. Gellee luy auoit baillié signé de sa main.

Oultre les six eseignes de ges de pied y auoit ctain nombre de chevaucheurs dont Michel Herlin le josne estoit coe le principal et Jeh Fontaine brasseur porteur de guidon, et assistoyet les ges de pied aux pillaiges et escarmouches si coe Nicolas Machon, Philes Muchet, Franch Voisin, Jeh de Lattre, Jeh de Cartegnies, Allart Bar, Pierre Guiseghen, Jeh Claunet le josne, me Hans chirurgien, Mathieu Campion et Rolland Wattier et plusrs aultres ayas cheual a l'estable. Son Alteze etandant les actes et hostilitez que faisoyet ceulx de Valeciennes ayat ruiné et desmolis le cloistre des chartroux, l'eglise de l'espaix et aultres lieux estas es faulxbourgs [1]), non obstant la deffen du

[1] „Environ la fin de Novembre, les garnisons voisines commencharent à guerroyer les Vallencenois par commandement du seigneur de Noircarmes, pillant et destroussant ce qu'ils pouvoient attraper aus dits Vallencenois comme ennemys déclarez, lesquelz au lieu de s'en estonner, sortoient journellement aux escarmouches, combattans avecq hardiesse et dextérité comme si toute leur vie n'eussent fait aultre chose que porter les armes, et comme gens enragez démolirent le couvent des Chartreux scitué aux faulxbourgs de la ville et bruslarent toutes aultres Églises qui estoient aux faulxbourgs et villaiges circonvoisins. Sy firent assembler touttes les imaiges de pierre qu'ils avoient brisez et après les avoir fait réduire en carreaulx, en firent construire ung pont sur un brach de la rivière dans la ville, et le nommarent le pont aux Idolles, pour faire despit aux Catholicques". HENNE, l. c., T. I, p. 270 en 271, en verder POULLET, l. c., T. II, p. 145.

magtrat fct par ban publicq le XIe dud. decebre faisans sallies et escarmouches cotre la gedarmerie du Roy, et que nonobstant le comandemet reiteré p son Alteze de receuoir ladicte gedarmerie p lres du VIIe dud. mois [1]) a peine de privaon de leurs privileges. Sans aussy auoir regard aux remostrans q leur auoyet fctes les srs de Noircarmes et aultres getilz hoes auec le pensionne Doultreman et aultres leurs amys tant p lres q verballem demouroyent obstinez en leur malice. Sad. Alteze de la pt de sa Maté auvoit declairé rebelles ceulx de Valen par lres patetes en forme de placcart du XIIIJ[e] dud. mois de decembre [2]). Et suyvant led. Doultremant a Condet escrivit a ceulx du magtrat p charge dud.

---

1 *Mém. Hist.*, T. VI., p. 339–341.

2 De minute van dit plakkaat is gedagteekend te Brussel, den 8sten December, (*Liasse* 78, de la restitution par l'Autriche en 1862). De Fransche tekst is als bijlage F aan dit werk toegevoegd en is door mij overgenomen uit: *Cartulaires et Manuscrits*, No. 191bis. Nog is een gelijkluidende tekst voorhanden in het: Registre aux placards aux Archives de l'État à Mons, fol. 351. Een Hollandsche vertaling er van is te vinden bij BOR, editie 1679, Dl. I, f°. 134[b]–f°. 136[a], en in F. VANDERHAEGHEN, *Van die Beroerlicke tyden*, Dl. II, bl. 31, waar uit noot 1 aldaar blijkt, dat het plakkaat in 1566 in 4°. is gedrukt Te Ghendt, bij Jan vanden Steene daude. Ten onrechte zegt PONTUS PAYEN, vgl. HENNE, l. c., T. I, p. 274, dat het plakkaat tegen Valenciennes eerst in Januari 1567 is uitgevaardigd. Naar aanleiding van dit plakkaat werd door de belijders van den gereformeerden godsdienst aan de vliesridders den 10[den] Januari een rekwest gepresenteerd, en den 15[den] daaraanvolgende eene *Remonstrance et Supplication*, waarin zij de tegen hen in dit plakkaat ingebrachte beschuldigingen trachten te weerleggen. Vrij waarschijnlijk is het, dat DE BRAY medegewerkt heeft aan de samenstelling dezer stukken. Wegens de groote zeldzaamheid en de belangrijkheid heb ik beide stukken als aanhangsel toegevoegd aan het plakkaat. Van de *Remonstrance et Supplication* en van het *requeste* zijn twee exemplaren bekend, vgl. LOUIS D. PETIT, *Bibliotheek van Nederl. Pamfletten*, Dl. I, blz. 19, No. 122.

Nog komt in bijlage H voor eene *Declaration sommaire du faict de ceux de la ville de Valenciennes*. Dit is hoogstwaarschijnlijk de justification, die twee dagen voor dat de stad „rebel" werd verklaard, door MICHEL HERLIN s[r] en vijf of zes anderen aan PH. DE WINGLE is overgegeven, om ze ter hand te stellen aan DE VILLERS of EGMOND, door wier bemiddeling de Landvoogdes er kennis van zou kunnen nemen. Vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 659 en p. 247, note 1. Van deze *Declaration* is mij slechts een exemplaar bekend, en wel dat der Koninkl. bibliotheek te Brussel, voorkomende onder No. 10204. Dit nummer bestaat uit 3 dln. en is bekend onder den titel van *rerum belgicarum collectio*. Het geheel is afkomstig uit de oude abdij van Afflinghem, en bevat zeer veel merkwaardige pamfletten. De *Declaration* komt voor in Dl. II, 19[a].

Als bijzonderheid kan nog worden aangestipt, dat het carillon gedurende het beleg de wijs speelde van het volgende door CL. MAROT vervaardigde lied:

sr. de Noircarmes q eulx et tous aultres qui ne vouloyet estre declairez rebelles euissent a sortir la ville, leur donant led. sr. congie de ce fe les aduisans le moyen pour sortir, assr que led. sr. de Bossut son lieuten leur envoyeroit copaignie pour les receuoir. Ce quilz ne ont fct, combien q auparauant ilz eiussent demandé saulfconduict pour sortir aud. sr. de Noircarmes ayans (coe il peult sembler) esté empeschez de sortir par la comune.

Au mesme temps fut prinse resoluon a Noeufueglise p plussrs ministres de prendre les armes pour le secours de Valen, et suyuant icelle furet leuez ges en la basse Flandre, qui depuis furet deffaictz a Watrelot, et au pays de Lalleu, qui se transporteret jusques a Tournay, et depuis furet desconfictz par led. sr. de Noircarmes a Lannoy [1]).

Duquel secours ceulx de Valen furet advertis p le sr. de Wingle, et aussy p le sr. Daudrignies, disans lors p icelluy que le sr. de Noircarmes se repentiroit de son entreprinse et q les cheueux luy dresseroyent en la teste voyant le grand secours duquel secours furet aussy advertis et cofortez p lres de Ambroise Wille ministre de Tournay, et plusrs de leurs parens et amis, estans retires en Anuers.

Et combien que la victoire obtenue p led. sr. de Noircarmes aud. Lannoy ait conuerty ceulx de Tournay a receuoir gedarmerie, toutesfois icelle ne a rien prouffficté allendroit de ceulx de Valen mais au cotraire ont esté incitez a fe la cene, disans p les ministres q tout leur mal procedoit de la surcean dicelle, laquelle cene fust fcte le 5e de Janvier p resolution du consistoire, non obstant la deffen du sr. de Noircarmes, cy dess. declairé, et de son Alteze

„Mon Dieu, mon Dieu, pourquoy m'as tu laissé
Loin de secours d'ennuy tant oppressé
Et loin du cry que je t'ay adressé
En ma complainte." Vgl. *Archives historiques et littéraires du Nord de la France*, T. II, 1832, p. 432–454. Les Hugenots à Valenciennes par A. DINAUX.

1 Over de bijeenkomst te Neuf-Église, onder voorzitterschap van P. DATHENUS, vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 162, note 2. VAN VLOTEN, *Nederl. opstand*, 1567–1572, blz. 230 en volgd. M. L. VAN DEVENTER, a. w., blz. 48 en volgd. Over de slagen bij Watrelos en Lannoy, vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 186 et suiv., vooral p. 188, note 2. Tot de mislukte pogingen om Valenciennes te ontzetten, behoort ook het werk der familie Wattepatte. Vgl. VAN VLOTEN, *Nederl. opstand*, 1564–1567, blz. 125–128. F. VANDERHAEGHEN, *Van die beroerlicke tyden*, Dl. II, blz. 69 en volgd. GROEN, l. c., 1e serie, T. III, p. 7–9.

p lres du IIIe de Decembre et du magtrat faicte et reiterée le jour de la cene.

Et fust le peuple catechizé et la cene administrée p trois ministres assr la Grange, Guy de Brez, et frère Jeh Cateux, et aucuns du cosistoire. Et feiret lad. cene tous ceulx dud. cosistoire auec ung peuple infiny, dont ils deueindret plus puers q deuant. Car ilz comencerct des lors a penser de chasser les catholiques hors de la ville [1]), ce qui fust proprose et debattu p aucus du cosistoire. Toutesfois le XXIJ^e dud. mois de janvier sur les dix heures auat midy, Michel Herlin le josne, Nicolas Machon, Pierre de le Rue, Jacques de Walers, et plusrs aultres en nombre de XX ou XXX sont venus remostrer au magtrat que pour la doubte q l'on auoit sur le chepier et garde des prisons, seroit bon s'en fe quicte et pourvoir dault et bouter hors la ville les femmes et efans de plusrs estans a la soldé de sa maté, et aults qui nestoyet q nuisisibles a la ville. Ce que led. magtrat declaira n'estre a faire. Neantmts apz la retraicte des dessnomez euiron les douze heures Franch Voisin, Jeh de Lattre, Jeh de Cartegnies et Philipes Muchet vindret dire aud. magtrat que ceulx de la religion auoyet ordone de sonner les tabourdins et assembler les copaignies en armes sur le marchie, et q l'on murmeroit de boutter hors la ville le chepier et plusrs aultres qu'on tenoit enemis d'icelle.

Sur quoy led. magtrat feist samble declairaon et deffen que dess ce non obstat apz midy plusrs se assembleret en armes sur le marchie et bouteret hors la ville le dict chepier auec plusrs aultres bons catholiqs, hoes, femes et efans, mesmem les seurs grises, la maistresse et seurs des repetiers auec grand nombre de gens d'eglise et de religion. Et led. enchassem fust fct p Michel Herlin le josne, Nicolas Machon, Philes Muchet, Jacqs de Walers, Franch de le Haye, Jacques et Jennet Joffroy, George le Blond, Bernard de le Harpe, Bertremieux de le Croix, Hellen de Werchin, Nicolas Brouet, Nicolas Lucas, Toussaint Robert, Pierre Vilette, Nicolas Morot et plusrs aultres.

Et enuiron XV jours apz led. Nicolas Machon, Jacques Bizou et Pierre le Pouire doneret charge aud. Franch de le Haye de chasser encoire aultres catholiques coe il feist suuyant le billet qui luy fust deliuré p icelly Pierre le Poyure et dont il fust made et reprins p le magtrat.

[1] Vgl. PINCHART, l. c., T. II, p. 49 en POULLET, l. c., T. II, p. 236 en 237.

Ceulx de Valen non cotens de molester les bons estans en la ville saduanceret de faire courses et pillaiges sur les bons cesiers des lieux et villaiges circuvoisins, ayans mis le feu en la grage de l'abbaye de Fotenelle [1]) ravy et eporter tous les grains diceulx cesiers, pour la provn de la ville, et les deniers procedans de la vete d'aucuns desd. grains employez a la fortificaon et aults mises d'icelle ville.

Ce temps pendant furet deputez p ceulx de la religion Anthoine Morrenart, Jacqs Gellée et Jeh Warguin, pour aller solliciter en la ville d'Anuers vers les princes et srs cofederez secours pour la ville de Valench [2]) (attendu que le secours enuoyé p les minists et eglises confederées a ceulx dud. Valen auoit esté deffaict) selon que peult apparoir p lres dud. Jacques Gellée euoyées dudict Anuers a ceulx de Valen dont sensuyt la teneur de mot a aultre.

Sr. Pierre j'ay reçeu voz lres p le petit et le grand du XIX, XX et XXJe et suyuat icelles ferons tel debuoir p la grace de Dieu que en brief en voirez quelq effect. Et quant a la requeste pour le roy, elle est es mains de monsr du Lac [3]) et Taffin pour la mett au net et la pster a son Alteze [4]) et ne doubte q le tout sera bien pesé, auant que le mettions en effect, quant au reste nous attendos en ceste ville le XXVIJe du pset mois monsr de Brederode p laduis et l'ordonnan de monsr le prince Dorenge, monsr Ladmiral, monsr le cote de Hoegstrat, et le cote de Nassau, leql Brederode psentera ou fera psenter a son Alteze une Reqste [5]), tendant a casser toutes ses forces extraordinaires

---

1 Over de abdy van Fontenelles, vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 224 en vooral ROBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 21.

2 POULLET, l. c., T. II, p. 218 note 4; id. p. 244 note 1; id. p. 247 note 1 en p. 660.

3 Onder „monsr DU LAC" wordt verstaan de welbekende JEAN CRESPIN, vgl. *Bulletin* 1879, p. 225.

4 Het hier bedoelde rekwest is hoogstwaarschijnlijk dat, hetwelk bij POULLET, l. c., T. II, p. 263–266, voorkomt onder den titel van: „Requête présentée au nom des sectairs aux seignieurs et gentils-hommes confédérés".

5 De geschiedenis van het ontstaan van dit derde verzoekschrift der edelen is als volgt:

Den 2den December 1566 schreven gedeputeerden van de gereformeerde kerk te Antwerpen aan BREDERODE te Vianen:

„Monseigneur l'estat et disposition des affaires de pdeça nous a esmeu denuoyer le présent porteur me GILLES LE CLERCQ, vers vre srie pour amplement communicquer avecq icelle de toutes occurences, suyuant le contenu de l'instruction

et qu'elle laisse vivre paisiblem chun en l'exercice de sa relign et en cas de reffus l'on y mettra ault ord p voye de faict principallem pour ceulx de Valen, afin quilz soyet allegez reste que vous doniez bon ord a vos affaires afin que ayez vivres pour ung mois. Dautat que telz affes ne se font sy tost q desirios bien. Monsr le cote de Nassau est allé vers les Allemas pour les fe

---

q luy avons pour ceste fin baillée. Suppliants bien humblemet vre srie, quil luy plaise adjouter plaine foy et crédence, à ce qu'il dira de nre part, et au reste de continuer à la pourvoyance du salut et repos de ces pays ainsy que vre srie a bien heureusement comenché. Offrant de nre part nre très humble service.

Et prions Dieu quil veuille maintenir vre srie en sa saincte garde et en toutte prosperité, tant spirituelle que corporelle.

D'anuers le IJe de Decembre 1566.

Ainsy soubscript:

de vre srie tres humbles seruiteurs les deputes de leglie reformée D'anuers, et soubsigné.

Marcus Perez.
Herman van der Meere.
Franchois Godin.
Corneille de Bomberghe.
Jehan le Carlier.
Nicollas Sellin.
Nicollas du Vivier.
Carolus Bombergus.

Et au doz estoit escript. A mongseigneur Monsr DE BREDERODE. Vgl. *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, fo. 149 ro.

LE CLERCQ bleef, nadat hem gelast was zich naar BREDERODE te begeven, minstens nog twee dagen te Antwerpen. Vgl. CUYPERS VAN VELTHOVEN, *Troubles religieux du* 16e *Siècle dans le Brabant Septentrional*, Bruxelles 1859, T. I, p. 111 en 112. Van uit 's Hertogenbosch ging LE CLERCQ naar BREDERODE te Vianen, om hem namens het Consistorie van Antwerpen mede te deelen „que les preches et l'exercice de la religion étaient empêchés contrairement à l'accord". Vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 654. Nadat LE CLERCQ zijne zending had volbracht, begaf hij zich met BREDERODE naar Amsterdam, waar toenmaals WILLEM V. ORANJE en graaf LODEWIJK hun verblijf hielden, en hier was het dat men besloot een derde verzoekschrift aan de Landvoogdes aan te bieden. Vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 654, en GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. CVI note 3. LE CLERCQ vertrok den 28sten December uit Amsterdam èn met een brief van BREDERODE (*Pièces du XVIe Siècle*, T. I, fo. 191, ro.) èn met een brief van LODEWIJK V. NASSAU (*id.*, fo. 182 ro.); beide brieven zijn gericht aan het Consistorie te Antwerpen. Nog gaf graaf LODEWIJK mede: Une instruction pour Me GILLES LE CLERCQ du XXVIIJe jour de Decembre 1566, van dezen inhoud:

Premièrement de dresser certaine reqte à son Alteze, pour scauoir si elle entend de parmectre l'exercice de la religion, et observer l'accord du XXV d'Aougst ou non, y inserant qu'on ne désire aulcunemet d'introduire aulcune secte ou hérésie ains insuyvre le comandem de Dieu et enseigner la pure parolle

descendre et les haster [1]) et monsr de Brederode assemblera icy nobre de gedarmerie ad ces fins, messrs le prince, l'admiral et Hocstrat se trouuerot le XXXe de ce mois a Breda [2]), pour doner ord aux affes. Il y a icy plusrs srs gueux et aultres,

d'icelluy, suyvant le contenu de la requeste pntée et selon quil a esté declaré par les articles, qui furent pntes l'an XXX à feu l'empereur Charles le Quint par les princes protestants.

Secondement: proposer le moyen d'eviter les troubles et dangiers apparens, par l'union des deux confessions, acceptant les formez et articles coe dessus, depuis plus amplement eslarcis à Maimburgk l'an 1561, par les princes electeurs estans la assemblez. Sans laquelle acceptation et declaration, ne pourrons actendre intercession desd. princes, et que l'on ne doubte que au contraire lesd. princes feront leur extrême devoir.

Tiercement de donner a cognoistre aux deputez qu'on desire estre deschargé de la soe pour laquelle on se a obligé rendant les cedules et les obligations.

Quartement de payer ce qui a esté employé de surplus.

Dauantaige de haster la besoigne, pour laquelle on est tant empesche et ce la en la plus grande quantité quil est possible.

Dernierement de haster la declaration et volunté des egles du pays-bas sur le faict de l'union de la confession de la foy, affin de l'enuoyer aux princes Dallemaigne, auant quilz se trouvent à la journée impériale, pour pouuoir à lad journée paruenir a quelque résolution, et que à ces fins il y sera envoyé selon qu'on aduisera. Ainsi signé LOUIS DE NASSAU.

Het Consistorie van Antwerpen besloot, na kennis van deze punten genomen te hebben, nogmaals bij de Landvoogdes aan te kloppen, en zoo werd het derde verzoekschrift der edelen geboren. Nu togen TOULOUSE en LE CLERCQ aan 't werk, en nadat ze de hun opgelegde taak hadden volbracht, begaf eerstgenoemde zich naar Vianen, waar hij aan BREDERODE en anderen het verzoekschrift voorlas. Hier werd besloten dat BREDERODE het aan de Landvoogdes zou aanbieden, en weldra begaf deze zich met COCQ naar Antwerpen, waar zij den 2den Februari 1567 arriveerden. Vgl. verder over dit verzoekschrift, POULLET, l. c., T. II, p. 261–263 en 266–273.

1 Over LODEWIJKS tocht naar Duitschland, vgl. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. CX note 2, GROEN, l. c., 1e série, Supplément, p. 32 et suiv.

2 Men kwam te Breda bijeen op het einde van Januari en in 't begin van Februari. De Landvoogdes had deze bijeenkomst willen verhinderen, doch haar schrijven kwam te laat. Vgl. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. VCVII en p. 404–405. De vergadering had plaats ten huize van den Prins van ORANJE, die zich op zijne reis uit Holland naar Antwerpen eenige dagen te Breda ophield. Tegenwoordig waren HORNE, DE NIEUWENAER, DE HOOGHSTRAETEN, VAN DEN BERGHE, BREDERODE en andere edelen. BREDERODE kwam den 2den Februari te Antwerpen, terwijl de Prins er den 4den arriveerde. De Landvoogdes schreef den 9den Februari aan den Koning dat zij niet wist, wat te Breda was besloten (POULLET, l. c., T. II, p. 243 note 1), terwijl de secretaris PRATS den 17den Februari aan ANTONIO PEREZ berichtte „que la dernière requête DE

desquelz aurez en brief toutes nouuelles. Nous attendons monsr de Brederode pour scauoir de luy le tout et puis retournerōs incōtinēt vers vous. A tāt le seigneur vous donne sa grace. Offrez tousiours de remettr voz affes a Madāe et a tous les cheualiers de l'ord. du conseil d'estat estās assemblez et non a aultres q̃ cheualiers combien que n'en esperons gueres de fct et cependant faites bon guet. — Ce XXIIIJe de Januier 1566. Icelles lres sans aucune subscription ne superscription. La requeste dont fait mētion lad. lre fust depuis reuoyée a Valen̄ et cōiquée au conseil p̄ticulier le XXIXe dud. mois ou fust cōclud la p̄senter a son Alteze, et requeroyēt ceulx de Valen̄ destr oys en leurs justificaōns, et que cepedāt toutes voyes de fct fussent suspendues, mesmes q̃ la liberté de leurs sectes et relign̄ leur fust p̄mise ou pour le moins quilz puissent retirer librem̄ hors la ville auec tous leurs biens. Quant a lad. assemblée de Breda fust cōclud p̄ icelle de maintenir toutes les eglises en liberté de leur relign̄ et ce p̄ le moyen du sr. de Brederode qui se debuoit declr, et auoir soubz sa charge de cōduicte six mil pietons et douze cēs cheuaulx sans toucher a trois ou quatr mil rustres et XXX ou XL enseignes de gēs de pied q̃ le cōte de Nassau debuoit amener d'Allemaigne. *Et feist led. sr. de Brederode en la ville Danuers cōfederaōn auec toutes les egles de par deça* [1]) pro-

BREDERODE à Madame a été conçue à Breda". Vgl. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, T. I., p. 511, N°. 524. Dit is onjuist, daar het hier bedoelde verzoekschrift, zooals ons gebleken is, reeds vroeger was vervaardigd. Wat te Breda werd vastgesteld is: „maintenir toutes les églises en général en leur liberté, et ce par Mr. DE BRÉDERODE qui se debvoit déclarer".

1 Feitelijk stond BREDERODE thans aan het hoofd der zaken, wat als een gevolg mag worden beschouwd van de bijeenkomst te Breda en van deze denkelijk gedurende de laatste dagen van November 1566 door het Consistorie van Antwerpen besprokene question (*Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 151 r°.): Sy au pays-bas vne p̄tie des vassaulx auecq une p̄tie des subiectz peuvent resister p̄ forme d'arme contre leur magistrat en cas quil rompe et n'observe les privileges, faisant quelq̃ tort ou violence ouverte.

Surquoy a esté advisé et resolu quil est licite de le fe, sy on trouve bons moyens pour le pouoir executer.

Lesquelz sont d'auoir chef ou chefz, argent et gens.

Quand aux chefz q̃ le plus propre seroit monsr le prince D'ORENGE, moyennant quil promist conseruer l'exercice publicq̃ de la religion reformee, suyvant la confession des eglises du pays-bas. En deffault de monsr. le Prince, monsr. DE HORNES et monsr. DE BREDERODE on l'ung deux.

Que lesd. chefs ou chef, soit monsr. le Prince ou aultre se serviront de six gentilzhom̄es confederez pour leur conseil, sans fe quelque chose d'importance sans leur avis,

mettat les maitenir en libre exercice de leur relign moyenant quelq soe de deniers que chune eglise debuoit cotribuer et ad ceste fin coparuret tous les minists de pardeça, auec procuraons de leurs eglises. Et furet psens lesd. Jacques Gellée, Anthoine Morrenart, qu'advertiret ceulx de Valen, que leur cotte et portion motoit a XX^m florins, et depuis maderet p aults lres quil falloit redoubler lad. soe. Et pour collecter lesd. drs. furet denomez en chascunes egles aucuns psonnaiges, si coe aud. Valen Pierre Goddin et Ernoul le Clerq. Ce que toutes fois ne fust oncques proposé a ceulx de Valen, pour aultat que la ville estoit fermée et en necessité.

Par le moyen de telles et semblables aduertens que faisoyet lesd. deputez a ceulx du cosistoire de Valen, et dont les ministres asseuroyet le peuple en leurs psches, faisant prieres pour le sr. de Brederode leur protecteur et aultres cofederez. Disans que iceulx feroyet leur appoinctem vers son Alteze ou pour le moins leur doneroyet secours au besoing, ceulx de Valen se sont tousiours maintenuz en leur rebellion.

Daultre part son Alteze faisoit tous bos debuoirs afin de gaigner ceulx de Valen pour rend a Sa Maté l'obeissan qui luy est deue leur declant p lres du XVe de febv que l'itetion de Sad Maté estoit de traicter ceulx de Valen en toute doulceur et clemen, estant bien advertie que la rebellion, ne procedoit deulx mesmes mais de leurs ministres, et ceulx qui ne desiroyet rien moins que leur bien. Telles et semables remostraces faisoit le sr. de Noircarmes ayant plusrs fois desiré et offert detrer en coicaon

lesquelz six gentilzhomes seront denomez p les eglises reformees du pays-bas. Oultré lequel conseil de gentilzhomes ilz auront adioinct six marchans deputez au conseil et pour le faict des deniers, ains l'avis desquels aucune somme notable ne se distribuera, ensamble quelq gens de conseil.

Que la premiere bande et asseurance de gendarmerye sera de l'office des chevaucheurs et pietons q le conte Palatin a presenté, deputant à ces fins gens propres vers ledt. conte Palatin pour contracter, sans prendre aultre gendarmerye estrange Dallemagne.

Pour furnir à quelq somme de deniers necessaire pour la defence du pays; q les chefz ou chef auecq les gentilz homes presenteront et subsigneront la requeste inprimee, l'auancant p tous moyens a eux possibles, moyennant q on trouuera plus aysement la 6e parti des trois millions, laquelle seruira pour l'entretienemet du pays et frays necessaires, bien entendu q le tout se distribuera p l'avis et consentemet q dessus.

Que pour effectuer le but, se trouverot deputez ung ou deux de chune egle vers monsr. De Brederode, le premier de Decebre 1566. Vgl. nog v. Vloten, *Nederlandsch opstand*, 1564-1567, blz. 113 volgd., M. L. v. Deventer, *Het jaar* 1566, blz. 49 en 50.

auec ceux de Valen pour pacifier les affes de la ville, ce quilz ont tousiours refusé et signamet au grand conseil de la ville tenu le dernier dud. mois sur lesd. remostrans fust resolu de persister au cotenu de la requeste puis nagues presentée a son Alteze p ceulx de Valen. Surquoy son Alteze acceptant le second poinct de icelle requeste qui estoit alternative, auroit authorisé p resoluon prinse au coseil destat presens les chlrs de lordre led. sr. de Noircarmes de traicter auec ceulx de Valen, que icelle ville seroit promptem remise en l'obeissan de Sa Maté, receuat gedarmerie promettant que ceulx qui se vouldrot rethirer hors la ville le puisset fe librem auec leurs biens endedas XV jours, et ceulx qui y vouldrot demourer le pourrot aussy faire, et joyront de tous leurs biens, moyennat quilz se coduiset coe bons et loyaulx subiectz et selon les ordonans de sad. Maté. Ce que le sr. de Noircarmes auroit fct scauoir a ceulx de Valen sur quoy fust coclud au grand coseil de la ville, tenu le VJ^e de Mars de respond en la forme qui sensuyt: Les bourgs manas et habitans de la ville de Valen, remerciet tres humblem son Alteze de ce qu'elle leur pmect sortir librem la ville, eulx, leurs femes efans et leurs bies, mais pour ce que p leur requeste ilz sont tousiours submis au jugem et ordonnan de tous les cheualiers du coseil d'estat, ad ceste fin assemblez, suppliet humblem leur caue est deduicte selon leur equitable requeste.

Son Alteze ne desyrant rien plus que la reduction de la ville de Valen sans l'inconveniet d'icelle auroit aduiser euoyer celle pt les srs duc Darscot et cote Daigmot chlrs de lord et dud. coseil destat pour appoincter auec eulx en la forme que dict est, et leur decler que telle estoit la resoluon et arrest de son Alteze et des chlrs de l'ord dud. conseil, selon *aussy que le prince Dorengé chlier de lord dud. conseil auoit declairé ausd. deputez de Valen estas en Anuers, leur disant que l'on ne s'attendist plus a luy mais qu'on aduisast dappoincter auec lesd. srs dot led. Jeh. Warguin aduertist ceulx de Valen p lres expresses, coten que le cote Dhoestrat estat allé a Bruxelles, pour obtenir pdon genal de toutes les choses qui estoyet fctes jusqs ad ce jour et ne l'ayat peu obtenir, a son retour leur coseilloit fe appoinctem ayas comodité de ce fe p le moyen du cote de Aigmot allat celle pt*, et q plusrs getilz hoes estoyet de mesme aduis auec ceulx de l'egle d'Anuers, declairant en oult q tout leur mal procedoit du double esprit dud. prince d'Orenge qui auoit retenu lesd. deputez les nourissant de vaine esperan disant une fois quil demouroit coe neutre, sans se decler et

neantm leur doneroit toute assisten secretemet et les aduertiroit de ce qui se passeroit en court alledroict de ceulx de Valen, disant une ault fois quil se declaireroit pour les egles du pays-bas afin que chun puist vivre librem selon sa religion et finablem auroit declé qu'on ne s'attendist plus a luy et quil ny auoit aucun secours. Cependant la gendarmerie estat authour de Valen approchoit et serroit la ville. Au contre ceulx de lad. ville faisoyet tous leurs effors pour epescher lesd. approches tiras l'artillerie et mettas les danes sur les prairies abattans les arbres et maisons des faulxbours suyuat la resoluon du grand conseil tenu le Xe de Mars. Car coe la resoluon du coseil pticulier tenu le VJe de Januier pmettoit seulem d'abbat les hayes et estester (eteter) les arbres pour descouvrir la venue et approches de la gedarmerie neantms depuis les Cappnes et aultres qui en auoyet la charge excederot lad. ordonnan abbatans arbres et ruinas edifices dont Jeh Mahieu Cappne et conducteur des abbatz auec Franch de le Haye son soubz lieuten Jacqs de Walers et aults Cappnes furet mal volus, signamet led. Jehan Mahieu, coe il decla au coseil pticulier tenu le IXe jour dud. mois de Mars remostrat neantms quil estoit besoing d'abbat les arbres et maisons restas esd. faulxbours, exhibant ad ces fins pareille resolution prinse au grand coseil de lad. ville en lan XVCXLII et coe led. conseil pticulier ne vouloit etend ausd. abbatz lad. propon fust remise au grand coseil qui fust tenu le lendemain ou fust prinse resoluon suyuant celle dud. an XLII de abbat et mett jus les faulxbours d'icelle ville telz arbres, hayes, maisons et edifices qui seroyent trouuez nuyre et epescher la garde et deffen de la ville p l'aduis des Cappnes, canoniers et aults comis a fe tirer l'artillerie cy dess nomez, non obstant toutes remonstrans et protestaons faictes p plusrs ayans leurs maisons et heritages esd. faulxbours. Coe lesd. srs duc Darscot et cote Daigmot furet arriuez au chasteau de Bentiraige [1]) lez Valecienes auec led. sr. de Noircarmes pour traicter auec ceulx de la ville suyuat la charge quilz auoyet de son Alteze furet deputez vers leurs sries le puost [2]) de la ville, Noël le Boucq, Nicolas Vivien et Bertrad Gruel pour etend leur propon qui fust en effect que

[1] Bij POULLET, l. c., T. II, p. 305, 306, 307, 310; p. 305 vinden wij: „mrs le duc D'ARSCHOT et le comte D'EGMOND sont esté à Buvraige: prez de Vallenchiennes, pour traicter avec les députez d'icelle, mais ils n'ont rien faict estantz ceulx de dedans par trop obstinez". Vgl. vooral HENNE, l. c., T. I, p. 314 et suiv.

[2] PIERRE RASOIR, vgl. HENNE, l. c., T. I, p. 362 note 87.

suyuat le cotenu fct p son Alteze ceulx qui vouldroient sortir la ville le pourrot faire librem auec leurs biens endedas XV jours en mettat promptem la ville es mains de sa maté et acceptant la garnison qui y sera mise au nom d'icelle, et ceulx qui vouldrot demourer le pourrot aussy fe en se conformas aux ordonances de sad. maté declairatz en oultre que son Alteze entendoit q ce q sa maté a consenty touchant l'inqsition et placcars sur le fct de la relign auroit lieu, leur accordant que ce qui sera cy apz accordé p sa maté a l'aduis des fres cosaulx et estatz ilz joyrot coe les aults du pays, promettant son Alteze q elle ne souffrira quilz soyent molestez traueillez ny maltraictez p les soldatz d'icelle garnison ny aultrem pour raison du passé. Et sy aucuns se vouloyet purger en pticulier ou en genal la voye de justice leur sera ouverte soit deuat la psoe de sa maté en ses cosaulx d'estat privé et grand, laquelle propon fust deliurée p escript ausd. deputez. Soubsignée Philipes de Croy, L'admiral Daigmot et de Noircarmes. Et ce mesme jour XIIIJ^e de Mars rapportée en l'assemblée des bourgeois ou estoyet pses les deux ministres et ceulx de la relign, qui feiret certain escpt p la main de Jeh Godin coten plusrs capitulaons du tout au dehors de la propon susd. et de l'intetion de son Alteze et fust resolu de respond ausd. srs selon le cotenu dud. escpt et pour ce furet deputez led. Jehan Godin, Pierre le Poyure, Jeh de Latt, Pierre Wicart, Ernoul de Cordes, Pierre du Cornet, Jeh de Villers, Nicolas Bassee et Michel Mathou. Surquoy lesd. srs declereret quilz ne auoyet charge ny pooir de passer oultre ce quilz auoyet doné par escript, et que ceulx de Valen se debuoyet cotenter ne fust quilz voulsisset attend toutes extremitez et qui'l auoit ainsy este resolu au conseil d'estat pset le conte Daigmont demandans respon finalle sur leurd propon.

Le tout fust rapporté au conseil pticulier tenu le XV dud. mois psens les deux ministres et en icelle coclud de se reger et coformer selon la ppon desd. srs suppliat neantm d'accorder six jours, dumoins trois jours a ceulx qui se vouldroyet rethirer auat l'introduction de la gedarmerie, et doner aussy plus ample et claire intelligen sur aucuns poinctz et articles dud. escpt si coe de la joyssan de tous leurs biens, de non est recherché, de se purger et aultrem selon que se pourra former et deliurer p escript et mémoire ausd. deputez sy le grand coseil se y conforme. Et suyuant ce les ministres auec ceulx de la relign coceuret et dresseret certain escript coforme et plus ample q le pcedet.

Au grand conseil tenu le ledemain XVJ[e] dud. mois oultre ce que dict est cy dess fust remostré q les fres de Thoulouze et leurs alliez auoyet esté deffaictz aupz Dauers [1]) declairat en oultre p led. minist Guy quil auoit fraischem reçeu lres de leurs deputez d'Anuers coten de non s'attend ou fier d'auoir aucun secours et q ptant debuoyet aduiser de fe accord et appoinctem p tous moyens et au mieulx quilz pourroyet auec les srs qu'on etendoit est ptis vers Valen, pour y etend et qu'on ne les laissast retourner sans s'accorder. Lisant sur ce led. second escpt selon lequel fust resolu de respond, ausd. srs ad rais de quoy rien ne fust fct ny accordé joinct q durant lad. assemblee coe la copaignie de Jeh Mahieu ayat fct la garde de nuict sur les ramps s'estoit retournée sur le marchié, Franch de le Haye, coducteur d'icelle a l'instan du populaire feist leuer la main a tous ses soldatz de tenir bon et plustost mourir sur les ramps que de rend la ville, et sur ce retourneret ausd. ramps et quelqs jours esuyuas bouteret le feu aux faulbours de la ville.

Led. sr. de Noircarmes executat sa charge quil auoit de la pt de son Alteze feist approcher le canon et batt la ville [2]) le jour de Pasques flouries XXIIJ[e] dud. mois de mars. Ceulx de la ville ayans tousiours menez des propos de leurs ministres, de ceulx du cosistoire et d'aults qui leur promectoyet secours mesmes d'aucuns getilz hoes qui disoyent bien cognoist les forces de son Alteze, qui n'estoyet pour leur fe mal et d'aucuns pticuliers, escriuas q l'on auoit etendu d'ung comisse de l'artillerie que le canon ne doneroit poinct, receuas secodes lres de leurs deputez d'Anuers conformem aux pcedentes et cotenans en soe quil n'y auroit aucun secours, et estonez d'oyr le canon prieret de fe appoinctem et finablem se rendirent corps et biens en la misericorde de sa maté receuas gendarmerie au nom d'icelle [3]).

---

[1] Hier is sprake van de nederlaag van JAN VAN TOULOUSE bij Astruweel. Deze gebeurtenis was voor de inwoners van Valenciennes verschrikkelijk, daar zij hun laatste hoop hadden gevestigd op deze troepen. Vgl. hierover POULLET, l. c., T. II, p. 307 note 1, HENNE, l. c., T. I, p. 313 et suiv. VANDERHAEGHEN, *Van die beroerlicke Tyden*, Dl. II, blz. 140 enz. WAGENAAR, *Vaderlandsche Historie* Dl. VI, Amsterdam, 1752, blz. 225 en 226. PIOT, l. c., T. I, p. 267 et suiv.

[2] Den 22sten Maart schreef NOIRCARMES aan de Landvoogdes, dat JACQUES DE LA CRESSONNIÈRE des nachts negen stukken voor de belegerde veste in batterij had gesteld, en dat den volgenden dag alles gereed zou zijn om de stad te beschieten (*Liasse* 78 de la restitution par l'Autriche en 1862).

[3] Ten onrechte zegt N. SOLDOYER, vgl. PINCHART, l. c., T, II, p. 263: „*Le*

Apres que la ville fust remise es mains de sad. maté, les armes furet ostées aux bourgs, manas et habitas d'icelle, et les principaulx chefz et autheurs de la susd. rebellion costituez psonniers, saulf ceulx qui se sont retirez et renduz fugitifz. Et cosequamet le dernier dud. mois de Mars XV^C^LXVIJ aprez pasques fust p sa. maté decernée comiss sur le sr. de Noircarmes gouuerneur et chef d'icelle ville, Claude de la Hameïde puost le cote aud. Valen, Mes Jehan de Brunes, procureur genal de Flandres, ad

---

3 *Avril* 1567, *la ville de Valenciennes se rendit à la volonté du roy,* après avoir souffert le canon jusqu' audit jour à midi. Lorsque la nouvelle fut venue a Tournay on fit des charges d'artillerie au chasteau en signe de rejouissance".

Onmiddellijk na de overgave van Valenciennes gaf NOIRCARMES hiervan aan de Landvoogdes kennis door den volgenden brief:

23 Mars 1567.

„Madame:

Puis qui'l a pleu à Dieu nous faire tant de grace q d'auoir rendu ceste place à la misericorde de sa maté je n'ay volu lesser d'en advertir vre Alteze, par le sr. de Potelles porteur de cestes, quy, pour avoir esté présent non seulemet en ceste eprinse, mais à tout ce quy s'est passé, tat a Tournay que Lannoy en scauroit rendre bon compte à V. A. Il n'y ha nulles autres conditions sinon la miséricorde du Roy, saulf q je leur ay promis q je ne toucheray à leur corps, ny bien, tant quy· me sera comandé et q ne souffreray que les soldas ne touchent ny a leur corps ny biens. Je ne puis lesser de dire q nous debuons tant louer Dieu, q incessemet le debuons remerchier. Quat a moy je luy suis trop obligé, car je me confesse aussi bien indigne que insuffisant. Aussi ne demande je autre récompense pour tout, sinon me emplier le reste de ma vie au service de Dieu, sa maté. V. A. et quy plaise à V. A. et que ceulx quy icy ont assistés de faire tel service à sa maté, q chun cognoit, soyent traictez coe ilz meritent. Le surplus s'adviserat à V. A. auecq le tamps.

Madame me recomadant tres hublemet à la grace de V. A. je supplie Dieu, le Createur, croire q luy suis très huble serviteur, et à Dieu quy luy doe toute prosperité. Des trenchées de Valechiennes dedens laquelle j'espere estre le plus tost, d'issy à demy heure le XXIIJ^e^ de Mars 1566.

De V. A. très humble et très obeissant Serviteur

DE NOIRCARMES. (*Liasse* 78 de la restitution par l'Autriehe en 1862).

Den 24sten schreef MARGRETHA aan NOIRCARMES een brief, waarin zij hem ten zeerste prees over den gelukkigen uitslag en zoowel officieren als soldaten bedankte voor hunne betoonde hulp en bewezen moed (*Liasse* 78. Lettre du 24^e^ jour de Mars).

Vgl. nog over de overgave van Valenciennes, POULLET, l. c., T. II, p. 324–326 (brief van MORILLON van 24 Maart 1567, waarin hij den kardinaal GRANVELLE kennis geeft van de inname der stad) p. 327, p. 368 (brief van GRANVELLE aan MARGRETHA, waaruit wij zien, dat ook zij den 24sten Maart den kardinaal bericht had gezonden van de heugelijke tijding) p. 375, 381, 437 et suiv. Bij PIOT, l. c., p. 284, vindt men, dat C. DE ROBLES door de Landvoogdes naar PHILIPS werd gezonden, om hem van de overgave der stad te verwittigen. Vgl. nog ROBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 23 et suiv. en HENNE, l. c., T. I, p. 323 et suiv.

pnt deffunct, Clairembault, Couronel et Jeh. de le Val, coseillrs extraordines de sa maté en icelle ville, Anthoe le Brun, coseiller ordin a Mons et Sampson Villain, procureur du Roy aud. Valen [1]) pour informer et etend le fct d'icelle rebellion et troubles advenus aud. Valen, et au surpls proceder a l'absoluon ou codemnaon desd. prisonniers, ordonnant en oultre son Alteze p acte du IIIJe d'apuril esuyuat puis que lad. ville a forfaict ses pvileges (du moins que iceulx doibuent demourer suspenduz jusques que sa maté en aura ordoné) que toute la jurisdiction civille et criminelle se face et exerce p led. puost le cote, les comisses et officiers de sa maté aud. lieu et ce p provis tant que aultrem y sera ordoné, demourat tousiours le gouuerneur chef en tout et p tout en la ville, declairant la loy et les officiers d'icelle ville.... [2]) et cassez de leursd. charges et offices. Quant aux lettreaiges, tilts et eseignem d'icelle ville, soit pour puileges, polices, rentes, revenuz, collectes et maltottes et aultrem iceulx seront saisiz et ivetairis pour les mett es mains de telz qui seront comis p sa maté ou led. sr. de Noircarmes p prouision pour apz en estre ordoné coe il apptiendra, pareillem pour administrer la bourse comune des paoures, biens et reuenus des hospitaulx. Sad. Alteze decla tous ceulx qui'y estoyet comis pour..... [3]) ordonant q p provis aultres soyet establis p led. sr. de Noircarmes ou ses comis a l'administraon desd. biens lesquelz soyet catholiques et prennet regard que la distribuon soit faicte aux paoures et bons.

Lesd comisses apz auoir furny a lad. ordonan de son Alteze et amplem informé sur le fct des troubles et rebellion mesmes procedé p appeaulx et cotinuaces cotre plusrs absens et fugitifz ont deputé led. me. Jeh. de Brunes pcur genal de Fland. pour rapporter a son Alteze leur besoigne, et sur icelluy demander la resolution et ordonnan de sad. Alteze, qui auroit renuoyé led. de Brunes vers ceulx du conseil priué, ou fust troué que les deux ministres auoyet esté principallem caue desd. troubles et rebellion et que les cappnes auoyet esté chefz et conducteurs

[1] Vgl. Robaulx de Soumoy, l. c., p. 24, hier worden genoemd: „Claude de la Hamaide; Samson le Villain; Antoin le Brun; Clarembault; Colonel; Jean de le Val et Ghuy Barat, qui eut la charge des deniers de la Massardie". Piot, l. c., p. 289, noemt „De la Hamaïde; Le Brun; Clarembault; Couronnel; Jehan de le Val".

[2] Onleesbaar woord.

[3] Onleesbaar woord.

d'icelle. Partant fust advisé q Peregrin la Grange et Guy de Brez, ministres de Valen. seroyent mis au dernier supplice p la corde et Michel Herlin l'aisne Cappne de l'une des trois compaignies bourgs. Jeh Mahieu aussy Cappne d'une copaignie de soldatz, appellez toutz nudz auec Michel Herlin le josne, tenu pour le principal de la copaignie des gens de cheual, estant aussy du cosistoire seroyent executez p l'espée auec cofiscaon de tous leurs biens [1]).

---

[1] Alle vijf zijn zij terechtgesteld den 31sten Mei 1567. MORILLON schrijft er het volgende over: „L'on at exécuté les deux prédicantz à Valenchiennes par la corde. LAGRANGE est demoré opiniastre, mais GUY DU BRAY estoit fort esbranlé. MICHELL HERLIN et son filz, avec ung JEHAN MAHIEU, sont esté decapitez obstinez. HERLIN le père aiant entendu sa sentence, s'est donné cincq plaies en la poictrine et au ventre d'ung coutteau, de sorte que quant l'on exécutoit, ce que l'on feict subit doibz que l'on s'en donna de garde, il estoit plus mort que vif et sans parole, porté en une chayre. Cest acte déroguerat beaulcop à la religion réformée". Vgl. POULLET, l.c., T. II, p. 488. Ook van ANTOINE LE BRUN bezitten wij een bericht over de terechtstelling, gedagteekend 1er Juin 1567. Wij laten het hier gedeeltelijk volgen: „Monsieur le conseillier, mon compère. Pour vous certiorer de ce que s'est passé icy au jour d'hier, est-il que ont esté exécutez par la corde les deux ministres, et MICHEL HERLIN père et filz, auecq un JEHAN MAHIEU, par l'espée. Ayant par maistre GUY fait bonne remonstrance et admonition au peuple, pour rébellion, les incitant se rendre subjects au roy et magistrat. Et quant audit MICHEL HERLIN père, estant de grant matin adverty de sa condempnation, c'est de soy meisme donné jusques à six colps de cousteau, pour éviter de morir en publicq; de quoy l'on s'est au primes perceu quand l'on l'estoit allé quérir pour l'amener. Et comme y avoit apparence qu'il ne dureroit guère, il a esté apporté en une cheère audevant la maison eschevinalle en laquelle cheère fut décapité". Vgl. *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 2me serie, Bruxelles, 1856, T. VIII, p. 59 en 60. Zie verder over de twee HERLINS en MAHIEU: *L'Histoire du Pays-Bas et Guy de Brès*, p. 396–403, waar uitvoerig gesproken wordt over de verwonding, die HERLIN zich heeft toegebracht. Merkwaardig is het te zien, hoe de schrijver van dit werkje HERLIN zoekt te verontschuldigen, terwijl CRESPIN, *Histoire des Martyrs*, fº. 750 vº. *b*, tracht aan te toonen, dat wat over de poging tot zelfmoord van HERLIN wordt verhaald, slechts praatjes zijn. Aan de waarheid echter valt niet te twijfelen. Vgl. o. a. nog: VANDERHAEGHEN, *Van die beroerlicke Tyden*, Dl. II, blz. 237, en SURIUS in zijn *Commentarius brevis*, p. 930 en 931.

Over het hevig tumult, dat na de terechtstelling losbarstte, vgl. VANDERHAEGHEN, a. w., Dl. II, blz. 237, SURIUS, o. c., p. 931.

Een deel der politieke processen van DE BRAY, DE LA GRANGE en J. CATEUX zijn door PAILLARD afgedrukt in het *Bulletin* van 1879, vgl. de inleiding tot dit werk, blz. 3. Als door een wonder zijn deze gered, daar den 23sten April 1578 bevel werd gegeven alle stukken, die betrekking hadden op de troebelen van Valenciennes, te verscheuren en ten vure te doemen. Vgl. ROBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 167–169. Behalve van de drie opgenoemde, zijn nog van de volgende

Ce faict coe la reste des prisonniers et pareillem les fugitifz cotumacez et aults se trouuoyet chargez de divers delictz im-

---

personen enkele processtukken over: MICHEL HERLIN l'aisne, JEHAN LE MESUREUR, ALLART BAR, JEHAN DE LATTRE, ROLAND LE BOUCQ, JEHAN LE THIEULLIER, FRANCHOIS PATTOU, PIERRE LE POIVRE en VINCENT MOREAU. Daar deze stukken tot nu toe niet zijn uitgegeven, vinden ze hier, ook tot juist begrip van de troebelen te Valenciennes in 1566 en 1567, eene plaats.

Aultre extraict hors des interrogatoires et cofessions des prisonniers cy aprez declez.

Prinses hors des cofess de MICHEL HERLIN laisne psonnier execute, du 28e de Mars 15c soixante six avant pasques, pdeuat le cote DE BOSSUT, les srs DE GOIGNIES, DE BRIAT, DE LARGILLAC et le puost sr. cote a Valenciennes.

Interrogue quy ce a este qui leur a done occaon et coseil de se mettre et de persister en la rebellion. Dit que les srs D'ANDRIGNIES et DE LUMBRES maneret en la ville de Tournay, plusrs bourgeois de ceste ville, assr ledt. MICHEL HERLIN, JACQUES GELLEE, JEHAN GODIN et SIMON LOGIER, lesquelz demanderent a monsr ladmiral commet ilz auroyent a eulx gouverner sur laccord de la requeste des getilz hoes cofederez, a laqlle demade fust respondu p ledt. sr. admiral quil etendoit q la liberté fust genale de vivre chun au repos de sa coscience, jusqs aultrem en fust advisé p les estatz genaulx legitimement assemblez. Et que ad cest effect il estoit venu au nom de monsr son fre pour le fere publier en Tournay, et que cependant ilz fussent sur leur garde en faisant bon guet. Et que depuis ledt. sr. vient a St. Amand la ou plussrs bourgeois de Valenciennes, luy doneret a disner, que lors fust dict ausdts de St. Amand de la pt dudt. sr. admiral quilz pouvoyet vivre selon le repos de leur cosciece et coe bon leur sembleroit.

Requis de declairer le temps de la comunicaon avec ledt. sr. conte. Dit que ce fust le VIe de Septembre et au XIe est ledt. sr. conte venu a St. Amand.

Interrogue quelle asseuran ilz avoyet pour se pouvoir maintenir a la rebellion aussy soubz espoir de quy et quel secours ilz attendoyent. Dit quilz ne avoyet aultr asseuran fors que leurs ministres avoyet aulcunes fois lres de ceulx de la ville Danvers coten que monsr LODOVIC cote de Nassau, debuoit amener secours de Allemaigne pour tout le pays ethierem, dit aussy que le sr. DE VILLERS et WINGLE ont esté dedans ceste ville de Valen lesquelz...... (mot illisible) et avoyent promis daller vers monsr le prince DORENGE et quilz envoyeroyet qlqs nouvelles en cested. ville de Valen, ce quilz ne ont fct.

Hors des confess de JEHAN LE MESUREUR prisonnier eschappe, du XXIXe de Mars XVcLXVII nuict de grandz pasques apz chiron beneit pdeuat messrs DE BRIARCH, DE GOIGNIES, DE HAMAIDE pvost le conte en Valen en la psence SANSON DE VILLAIN.

Interrogue qui a incite et done espoir aux prédicans de fe leurs presches, declairt quil a oy dire ausdts pdicans plussrs fois quilz estoyet auctorisez des srs cofederez. Et entre aultres nomoyent monsr DANDRIGNIES et monsr DE LUMBRE, declairant que luy, venu audt. Vallen ou ledt. sr. DANDRIGNIES estoit, luy demanda, ou estoit, psent monsr DE FAMARS, sil povoit bien fe revenir

portas, les ungz plus grande paine q les aultres, lesd. comisses reuoyeret led. de Brunes, vers son Alteze pour scauoir de quelle correction l'on debuoit punir chun delict. Et apz av debattu la

---

sa feme pour vivre librem a sa coscience et a remande sa feme et efans en nombre de huict. Dict q sur ce q les comis de ceste ville allerent a St. Amand vers monsr le conte DE HORNES pour scavoir silz auroyent liberté coe ceulx de Tournay sur quoy ledt. sr. respondit que semblable liberté q les aultres villes avoyent ilz l'aueroyent aussy, ayant oy ce reciter de MICHEL HERLIN, SIMON LOGIER, GUILLAME COPPIN et aultres.

Dit que en ung sermon que GUY feit a St. Gery, *il declaira que monsr.* DE BREDERODE *sestoit declaré leur protecteur,* et quil continuoit prier pour les srs de leur religion et especiallem pour ledt. sr. DE BREDERODE (ledt sermon faict depuis la closture de la ville) lequel auoit prins leur caue es mains.

Hors des confess de ALLART BAR prisonnier du premier d'Apuril XVc soixante sept. apz pasques pardevant le cote DE BOSSUT, les gouverneurs de Marienbourg et du Quesnoy, le pvost le cote en Valen et SANSON LE VILLAIN greffier.

Dit que au comencem les srs DANDRIGNIES, DE FAMARS et WINGLE estans en Valencienes faisoyent crier vive les gueux non scaichant d'aultres. Sinon sur la fin les predicans en leurs sermons ployent de monsr DE BREDERODE sur quy ilz avoyent quelq espoir et sur aultres plus grandz srs sans les nomer p lesdts pdicans. Dit oultre davoir oy dire audt. sr. DANDRIGNIES quil vivroit et mourroit avec eulx moyenant q le peuple se voulsist conduire selon le compromis des srs.

Ottel du XIe de Juing 1557 pduat les comissrs de Sa Mate audt. Valencienes.

Requis sil ne a este a Bruxelles environ le XXIIIJ Daoust 1566 et qui ont este de sa compagnie.

Dit que FRANCHOIS VOISIN, FRANCHOIS PATTOUT, JEHAN MAHHIEU, JACQUES JOFFROY, hoste du Lion d'Or, JACQUES DE WALERS, JACQUES GELLEE, PIERRE GRUEL, JEHAN LESCUYER et luy qui parle sont partis de ceste ville esemble vers Bruxelles, et ont couché a Ath au logis du Cornet, tous de cheval. Et le lendemain arrivans aux faulxbours de Bruxelles, ne pouoyet etrer pour le trouble que lon disoit estre en la ville. Et ainsy demourerent à coucher ausdts faulxbourgz, ne scaichant luy qui ple le logis. Dit que le jour apz quilz furent arriuez ausdt. faulxbourgz, luy qui parle et aucuns aultres, cy dess nomez sont etrez ladt. ville pour leurs afferes pticuliers, et le cofessant sen alla en la maison de LIENART LANNOY cuticullier pour achepter quelq marchandise disnant en sa mais, de la est alle au logis de monsr le prince DORENGE, pour parler à JACQUES DE WALERS, lequel il trouva pour intrat en la court, en attendant coe il disoit les srs DANDRIGNIES et de LUMBRE allez vers ledt. sr. prince. Lesquelz peu apz descendans sur ladt. court disoyent a luy qui ple quilz estoient deputez pour Valench et quilz y seroyent de brief, que JACQUES DE WALERS demouroit vers eulx et que le cofessant se pourroit bien partir, sans aultrez propos.

matie au coseil privé et depuis au coseil d'estat le tout fust reuoyé vers sa maté en Espaigne, pour auoir l'ordonnan d'icelle

Hors des confessionz de JEHAN DE LATTRE prisonnier du premier jour d'Apvril 1567 apz pasques pdeuat le cote DE BOSSUT, les gouverneurs de Mariebourg et du Quesnoy le pvost le cote en Valen, et en la pnce de SANSON LE VILLAIN greffier.

Dit que plussrs fois il a demande sur quoy lon se asseuroit, mais personne ne luy scavoit dire aultrem que ceulx du cosistoire disoyent avoir lres ven dauers sur quoy ilz auoyet espoir disans quilz avoyet bones nouvelles et la ainsy oy dire a JACQUES BIZOU et aultres. Et coe il avoit paour luy fust dict quil y auoit lres es mains de GUY, vers lequel il se trasporta et en auroit veu une, venant de monsr CRESPIN coten en effect qve tant on avoit...... (mot illisible) Noel quil estoit venu. Dit aussy a bien oy pler quilz *avoyet espoir sur le prince* D'ORENGE *et le cote* LODOVIC mais ne a veu aucues lres venas deulx. Ayant bien oy dire q JACQUES GELLEE estat en Anuers escriuoit au consistoire, mais ne a veu les lres. Quant aux promesses verbales dit que monsr DANDRIGNIES et monsr DE LUMBRE leur donoyet espoir, et que les choses se pacifieroyet et dabondant dit que la derniere fois q le sr. DE VILLERS et WINGLE furet en la ville il pla a eulx, et luy fust dict p eulx, que silz pouvoyet sortir ilz solliciteroyet leurs affes, et quilz sen alloyet a ces fins ne ayant oy prler deulx au depuis.

A declaire ne scavr pler quil y eust propos avr ges ny arget disant bien avr oy dire au petit peuple quilz attendoyet ges et argent, et quilz debuoyet estre secourus de monsr le prince le cote LODOVIC et DE BREDERODE.

Dit que son espoir estoit sur les srs cofederez estas en grand nobre lesquelz ils estimoyet estre assemblez pour mettre ordr au pays et esperoyet en la fin p leur moyen avoir ung interim, qui est le but a quoy ilz ptendoyet et signamet ledt psonnier.

Hors des confess de ROLAND LE BOUCQ psonnier du IJe jour d'Apuril 1567 apz pasques pdeuat les dess nomez conte DE BOSSUT, gouverneurs de Landrecy, Mariebourg et du Quesnoy, sr. puost le cote en Valen et SANSON LE VILLAIN gffr.

Dit que quant a luy son intention nestoit davoir qlq secours de gedarmerie ny de psoe, mais le peuple selon le bruit estimoit avoir ayde et assisten du pays, sicoe de monsr le cote DAIGMOND le prince DORENGE et aultres pour pouuoir pacifier et les fe vivre a leur liberté chun selon sa cosciece declairant quil ne a veu aucunes lrs et ne sest mesle sinon des affes du consistoire qui ne se cosistoyet en ault chose sinon de remostrer aux malviuans leurs faultes disant s'estre acquiete de remostrer au meme peuple les incovenies ou ilz pourroyet tomber depuis la coicaon faicte et tenue a Quievrain avec monsr DE NOIRCARMES quilz ne vouloyent recevoir gendarmerie. Quant au secours il ny auroit attente du coste de France, mais trop bn sur les srs DAIGMOND, le prince D'ORENGE, les srs DE HORNES et aultres non point p gedarmerie, mais bien p pacificaon quilz esperoyet diceulx.

Ottel du Xe d'Apuril ensuyuant pdeuat les comissres de sa maté.

Dit auoir oy dire que les pdicas estoyet aduouez des srs mais ne les a oy pscher de quelle authorite ilz faisoyent lesdts psches.

ad rais de quoy lesd. comisses ne ot pcedé plus auant au fct desd. psonniers et aultres fugitifz joinct que son Excellen leur

Requis quelles ouuertures et moyens leurs donoyet ceulx qui les cosseilloyet, de persister en leur rebellion, et quel nobre de ges et argent, et ou ilz debouyet pour cest effect prendre.

Dit que les ministres mesmes en leurs psches cofortoyet le peuple quilz auroyet secours, et quilz auoyet receu boes nouvelles sans exprimer de quy ilz attendoyet ledt secours. Sinon en une psche y denomant le sr. De Brederode, mais luy qui parle ayant hate les Allemaignes et veu le mode ne eult oncques espoir d'aucun secours, s'atteddat que lattete de secours yroit en fumée et que les ges se entretenoyent dung espoir vain.

Ottel du XXV dudt. mois pdeuat lesds. commissres.

Sur le XXIe article. Quelle intelligen, cofederation et corresponden ilz auoyet avec les getilz hoes cofederez. Dit quil ne s'est jamais arresté a nulz propoz de secours ou de quelq cofederaon que l'on povoit avoir avec les gentilz hoes. Trop bien son espoir estoit coe dit est, q Dieu susciteroit quelques srs p le moyen desquelz les affaires du pays se pourroyent remettre en bon estat, ne saichant s'il y a eu intelligen, cofederaon, et corresponden avec les gentilz hoes cofederez. Cofesse neantm avoir oy en la psche q faisoit le ministre Guy, que le sr. De Brederode auoit prins la protection de tout le pays, pour defendre la religion disant oultre quil ne scait a parler du gheux au XXII[e] art. Saulf que le bruit estoit que ceste ville attendoit estre secourue par le moyen desdts. srs.

Horz des confessions de Jehan le Thieullier psonnier du IJ[e] jour d'Apuril XVL[C]XVIJ apz pasques pardevat moseigneur le cote De Bossu. mess[rs] les gouuerneurs de Mariebourg, Landrecies et Quesnoy, le pvost le cote, et Sanson le Villain greffier.

Scavoir quelle asseuran ilz ont eu de se povoir maintenir en ladte rebellion et soubz espoir de quy etc. A sur ce dict q ung Jacques Gellee et Anthone Morrenart, s'estans trouuez en Anvers pour solliciter les affaires de la religion pour ceste ville, escrivoyent a chune fois aux ministres et pdicans quilz comuniquoyent avec le cote Lodevic et le sr. De Brederode, et quilz avoyet d'eulx bon espoir pour povoir vivre selon la nouuelle relign, et quilz s'attendoyet sur le compromis. Et quant a monsr Dandrignies estant en ceste ville leur donoit espoir disant quil esperoit q ledt. compromis auroit lieu, et quilz euissent a bien viure et eulx bien coduire. Dit que lesdts. pdicantz leur faisoyent etendre quil y venoit gedarmerie a leur assisten, et que ce seroit cause de purifier les affaires.

Horz des confessions de Franchois Pattou psonnier du Ve d'Apvril XV[C]LXVII apz pasques, pdeuat msrs le cote De Bossu, monsr De Briars, le pvot le cote Largillac et les commissaires de sa Maté audt. Valenchiennes.

Dit que ceulx de la ville se maintenoyet en lad[te] rebellion soubz espoir que les pdicans et ceulx du consistoire leur donnoyet que les srs *le prince* d'Orenge, *le cote* Lodovic, *mosr* De Brederode *et mosr* De Culebourg feroyet leur appoinctem de sorte quilz pourroyet viure en liberté, coe ilz leur avoyet pmis en l'assemblee de S[t]. Tron.

auoit depuis interdict de proceder au diffinitif d'iceulx. Et enjoinct quilz euisset a ſe recueil de leur besoigne et l'enyer a son

---

Ne scait sy ceulx de la ville avoyet aucune intelligence avec Francois ou Allemans. Trop bn dit que on disoit que sy le prince D'OREGE eust voulu dire le mot que l'on euist peu avoir quelque appoinctem disant aultre que les quattre pers debvoyet tenir la main vers la duchesse, ad ce quilz peuissent auoir quelq appoinctem et estre paisibles.

Horz des confessions de PIERRE LE POIVRE, psonnier du VIJe jour d'Apuril XVCLXVIJ apz pasques, pdevt lesdts. comissaires.

Dit que quand les bourgeois se malcotentoyet du desordre de la ville, les ministres et cosistoire les abusoyet de leurs parolles, les asseurans quil y avoit tousiours de bonnes nouuelles, et que les grands princes et les principaux se mesloyent de leurs affaires, et quilz ne les pouvoyet ne vouloyet nomer, craindant que les aduersaires n'en fussent advertis, et ne nomoyent que le sr DE BREDERODE, le recomendant en leurs prières avec les alliez. Disant quilz avoyet receu lres Danvers, sans toutesfois en avoir fct nulle exhibition et ostension, maintenans quil y avoit secours, et plus grade qu'on ne pensoit, signamet d'Allemaigne, et quil y avoit deniers, levez ad ces fins.

Ottel du XIVe de Juing pardevant lesdts. comissaires.

Dit en conformité de sa pmiere cofession que les ministres et consistoire ont etretenu le peuple en rebellion cotre le roy, leur donant tousiours espoir de secours, se faisans fort de plussieurs princes et srs mesme sy avant que le declairer en leur presches, y denomants le sr. DE BREDERODE, disans que les aultres ne vouloyet estre encoire nomez.

Horz des confessions de VINCENT MOREAU psonnier du pmier jour de May VXCLXVII pardevant lesdts. comissaires.

Interrogué qui a esté cause quilz ont tenu la vllle cotre le roy. Dit que les ministres en ont esté caue, declaras en leurz psches que les princes estoyent pour eulx, et quilz envoyeroyent secours. Et nomoyent le prince D'OREGE et le sr. DE BREDERODE.

In T. XXXVI van de *Papiers du Conseil des Troubles*, fº. 309 rº.–324 rº. komen voor: Copies des sentences criminelles rendues par messrs les comissaires du roy nre sre ordonnez en la ville de Valenciennes allencontre de plussieurs prisonniers cy aprez denomez et executez es jours cy enssuivants.

Deze slachtoffers van Valenciennes opstand zijn ten getale van 69 in een tijdsverloop van vijf dagen voor het stadhuis, op de groote markt te Valenciennes, onthoofd. Onder hen bevond zich ook de schoonbroeder van DE BRAY, DANIEL DE LA DEUZE. Zijn vonnis vinde hier een plaats, alle andere zijn van gelijken of bijna gelijken inhond.

Veu par les comissaires du roy nre sire, ordonnez sur le faict des troubles advenus en ceste ville de Valenciennes, le procès criminel de DANIEL DE LA DEUZE, drappier natif de ceste ville, prisonnier, chargé, attaint et couaincu d'avoir esté aux presches d'aulcuns seducteurs, tant dehors q dedens icelle ville, d'avoir demoré en armes soubz la compaignie FRANCHOIS VOISIN, nonobstant

Excellen p l'ung de leur coll a quoy est furny et satisfaict p ces pntes.

---

le cassement, faict guet et garde, et contribué argent pour les ouurages et fortification de lad^e ville, durant la closture d'icelle, meisme d'auoir tenu la bourse pour ceulx de la Religion, et faict la Cene Caluinisticque, pour lesquelz delictz et mesus importans crime de leze maiesté et rebellion, lesd. commissaires ont a grande et meure délibération condempné et condempnet, led. DANIEL DE LA DEUZE, d'avoir ce jour d'huy la teste tranchée sur ung eschaffault deuant la maison esceuinale de ceste ville. Declarant au surplus tous ses biens confisquiez au proffit de sa maté.

Aanteekening behoorende bij noot 1, op blz. 39 dezer bijlage.

De hier t. a. p. besprokene volmacht „ad Ecclesiae Dei utilitatem", door het Consistorie van Antwerpen, medegegeven aan GILLES LE CLERCQ op zijne reis naar Duitschland, luidt als volgt: Ministri et pastores Ecclesiaru quae in Inferioribus Philippi regionibus sunt, testamur Egidiu hunc nrum cui cognome est Clerico, nro consensu et auctoritate ad Germanicas regiones oblatum ad Eccliae Dei vtilitate ut res oes quas eius fidei comisimus, procuret, tractet, conficiat quas ex Dei voluntate et Eccliae vsu esse et necessitate iudicamus. Quare rogamus fres quibuscum eadem res communicabitur ad quos eadem pertinet conciliatio ad odiu commune extinguendum et Eccliae Dei Amplificatio, vt eu humane suscipiunt, res nostras agente nro nomine, et ita audiant, fideque sermonibus adhibeant vt ad eccliae bonu quod speramus in Dno, oia possint succedere atq Dei ac Dni Gloria illustranda (si quid opera nra conferri potest) et amplificanda, que scopu ut ab eius bonitate habemus propositu, sic etiam confecturos speramus exitum. Antverpiae VJ Cal. Januarij.

F. JUNIUS, CAROLUS NIUELIUS, STEPHANUS MERMIER.

Pièces du XVIe Siècle, T. I, f°. 174 r°. Op blz. 39 staat verkeerdelijk f°. 172.

BIJLAGE E.

Zie bijlage D tot dit werk, blz. 40, noot 1.

Remonstrance et exposition des debuoirs faictz ꝑ Gillis Joly, durant les troubles au pays de par deça, pour le seruyce de Sa Maté de la Republicque et la conservation dud. pays.

Premiers est vray que led. Gillis passé plusrs annees at eu son Logijs en la ville de Bruxelle, en la maijson de Peeter Nouuelier prez du marchye au formaige, a l'opposite du Tummeler.

Idem que en l'an 1566, ainsy que led. Gilles estoyt lors aud. logijs pour ses affayres, quil auoit en court, y seroyent aussy arriuez de nuyct par la barcque m^re^. Gillis le Clercq se^re^ (secretaire) genal des Rebelles, m^re^ Jehan Taffin, m^re^ Charles de Nyelle, ministres diceulx Rebelles, accompaignez de plus^rs^ des consistoires, tant Danuers, Gandt, Audenarde que Tournay, tenans lors leurs conuenticules en diverses hosteleries, deliberez (coe Gillis entendoit) tenir leurs presches publicquement, aux bailles de la court, et cependant faire rompre et briser les Imaiges et sacquagier les eglises de s^te^ Geulle (Gudule) et aultres de lad^te^ ville.

Idem que led^t^. Gilles (ce entendant) pour le bien publicque et conseruation du pais en auroit faict a l'instant aduertir son altese, lors gouvernante, de par ung sien gentilhomme nommé le s^r^. Manin, et auroit, en personne faict la mesme aduertence au conseiller Armenteros. De sorte que sur ledt. advertissement fut envoye de Logiz en Logiz faisant retirer les estrangiers I survenuz. Mesmes au logis du blancq cheual ou Ilecq les principaulx estoyent, et fust miz gardes aux portez de la ville, defendant Lentree ausd. estrangiers y arivant de tous costez.

Depuis led. Gilles entendant quelque conspiration estoyt faite par le s^r^. de Thoulouse, et autres Rebelles de sa Maté, ses adherenz estantz en bon nombre, pour surprendre le fort de Ramelzin (Rammekes), et les villes de Vlissinghes, Middelburgh, Ermuiden, et Lentier payz de Walckre, dont estoit conducteur un Pierre Hack, jadis bailly dudt. Middelburgh, en nombre de trois bateaulx plains de gens armez et esquicpez, sortans de la ville Danuers. Led. Gillis, auroit de ce aussy adverty son altese venant vers elle en poste, laquelle lenuoya incontinent parler au conseiller Dassonville, avecq quelque gentil homme de sa

maison, pour luy declarer le tout particulierement. Ce que led. Gille fit, de sorte que ledt sr. Dassonville l'exhorta de continuer en son bon debuoir, soubz promesse de bonne recompense. Et par ce moyen ledt. pays de Walckre fut conservé en Lobeysance de sa Maté.

Suiuant ce led. Gille, auroit tant faict par sa secrete indagation quil auroit descouvert que lesdt. rebelles, voians que leurdte entreprinse sur le pays de Walckre, estoit descouverte, s'estoient deliberez de tirer vers Rummunde, Bommel, et autres villes du pays de Geldre, ou ilz auoient secrete intelligence, a intention que estans illecq assamblez en plus grand nombre leuer le siège lors deuant la ville de Hasselt, et aprez entrer en la ville de Mastricq, ou ilz attendroient illecq le secours du conte Lodewick du sr. de Malberge, et autrez confederez dont pareillement il auroit aduerti son altese, en poste par l'adresche dudt. sr. Armenteros.

Par dessus quoy, led. Gilles entendant que au lieu de soy trouuer aux villes que dessus, ledt. sr. de Thoulouse auecq ses confederez retournist a Ostruyel, les la ville d'Anuers, en laquelle ville pluers Capitaines desd. confederez estoient avecq gens, tant de cheual que de pied, de sorte que pluers sexteres, estant en armez dans ladte ville, auoient deliberes, le matin ensuyuant saccager et tuer les genz des eglises, et autres Catholicques, au desçeu du Prince d'Orainge et comte de Hoochstraet. Ledt. Gille, fist tel debuoir, vers ung sien cousin Hans Salenge, l'ung des Capitaigs desdt rebelles quil luy declaira le mot de guet, par lequel ledt. Gille eut moyen soy trouuer auec son seruiteur et autres de sa suyte vers Anthoine de Tolhem, aussy capiteyne desdt. rebelles, et aussy vers l'ung des Anchiens du consistoire, appellé Jehan de Lalboys dit Therlon, leurz declairant ce que dessus, et priant instament de vouloir obuier et empescher que telles abominables entreprinses ne s'executassent, ce quilz promirent de faire se trouuant la plus part de la nuict auec ledt. Gille, pour divertir les propos de ceulx qui avoient faict lade. emprinse estantz la plus part de ceulx lesquelz peu auparauant auoient estes defais lez la ville de Lannoy, et que pluers deulx ne voulurent faire ains psister en leur mauvaise opinion. Quoy voyant ledt. Gillis se trouva verz ledt. Prince Dorainge l'advertissant de lade. emprinse. De sorte que icelluy Prince fit armer les Catholicques, Martinistes et autres desirantz conseruer la ville, et par ce moyen fust leurdte entreprinse empechee, et furent les Caluenistes, qui estoyet

en armes sur la mere, lesquelz avoyent comanche a faire plus^{rs} mauvaisez actez, si comme ayans force la porte de Noircarmes et deschargez plus^{rs} coups darquebouses contre la mayson du marcgrave de Anvers. Neanmoins par la grande diligence que fit lors ledt. Prince et autres bonnes genz lesdts Calvenistes posent les armes etc. qui causa lad^{t}. aventure.

Idem led^{t}. Gille auroit encoires faict si bon debuoir que entendu la place ou led^{t}. mre Gillis auoit laissé plusrs lres, missiues et signatures des rebelles confederez, les auroit consequamment leues et apportez le tout es mains du s^{r}. de Barlemont, et du s^{re}. Berthy, lequel les recheut par Inuentoire, icy joinct des le moys de Mars 1566.

Led^{t}. Gilles continuant de plus en plus a aussy descouvert ung couffre, apptenant aud. m^{re} Gille, secretaire genal des sect et Rebelles, dans lequel couffre estoyent les papiers et secretz des consistoires Danuers, Bois le Ducq, Flandre et Seelande, et des missives du s^{r}. de Brederode, et autres de la noblesse, estant Icelluy couffre, leuez hors de la maison dud^{t}. Peeter Nouvellier en lad. ville de Bruxelles.

Idem ung autre grand couffre du mesme secretaire, lequel par charge dud. s^{r}. de Barlemont et du s^{r}. president Viglius, fust leue dans la ville Danuers, et Icelluy delivre aud^{t}. sre Berthy, auquel estoient peillem les affaires dudt. se^{re}.

Si auroit ledt. Gille par comandement dud. s^{r}. de Barlemont tant faict quil auroit recouvert certaine obligation escripte de la main d'icelluy m^{re}. Gille, soubzsignee par Jehan Desbonnetz, riche marchand contenant promesse de deliurer aud. m^{re} Gille, bonne somme de deniers, pour soubvenir aux necessites de la guerre des pays proposée par lesd. rebelles.

Pardessus ce led. Gillis auroit aduerti son Altese en personne come le prince de Conde, Ladmiral (Coligny), Chastillon et autres auoient leué en la ville de Paris, de cheulx de la nouvelle religion, la somme de trois cens mille escuz, et que la pluspart de lad^{e}. somme auoit este nombrée en la mayson de sire Philes de Gastinnes et le sire Croquet, lesquelz debuoyent estre enuoye a Francquefort, Fribourk et Heydelberck, au pays Dallemaigne pour y leuer gens de guerre.

Laquelle advertence fust fcte auant que led^{t}. Prince de Conde fist son assemblée a S^{t}. Deniz, lez lad. ville de Paris et pour estre cause, que auecq autres lesd. de Gastinnes et Crocquet y furent prisonniers et depuis executé par la corde et lad. mayson rasée.

En oultre led. Gille auroit este envoye par son altesse en la ville de Tournay auecq lres de credence au s[r]. conte du Roeulx lors gouuerneur illecq pour preter son assistence afin de recouvrir autres papiers et enseignemens y estanz delaisse par led. mre Gillis, sre genal comme led. Gille fist.

Et comme ledt. s[r]. gouuerneur auoyt communicque lad. lre en presen de Lyon de la Chapelle procur fiscal, a present prisonnier en la ville de Malines, led. Lyon auroit reuele le contenu desd. lres, declairant aux sexterres et rebelles que led. Gille estoyt leur traystre et denunchiateur. A raison de quoy led. Gille fist reffuz de donner recepisse, requis par led. conte, craindant que parce led. Lyon pourroyt verifier son dire, et par consequence practiquer la mort dicelluy Gilles vers lesd. rebelles comme ennemy capital dud. Gillis.

Ce nonobstant led. Gille continuant en son debuoir, seroit party vers Bois le Ducq, et au payz Dallemaigne, au temps des principaulx troubles, tant pour entendre et faire rapportz des secretez entreprinses desd. rebelles et sextaires, que pour amener led. Gille, secretaire genal, ayant a cez finz ung saulfconduit de trente jours, par lequel il eust peu seurement venir verz son Altese, comme peult apparoir par comission de sade Altese, delivree aud. Gillis, soubz le seel secret de sa maté soubzsigne de son Altese et plus bas Berthy.

Verz lequel led. Gille auroit tant faict le trouuant a Francquendhal chez le conte du Palatin, que en ayant led. saulfconduict proroguie de trante jours, il promist de venir, et soy trouuer aupres de son Altese, de sorte que led. Gillis, seroit a ceste fin retourné de pardecha ou led. saulfconduict ainsi prorogué luy fut deliuré auecq lequel il se transporta de rechyef vers led. pays Dalemaigne et venu en la ville de Cleve, craindoit passer plus oultre a cause que led. Lyon l'auoit deschele verz lesd. rebelles, mesmez quil estoit leur traystre (comme dit est). Ce neantmoins ledt. Gille envoya homme exprez, auecq son cheval et le mesme saulfconduict vers led. m[re] Gille, jusquez en la ville de Dasbourck, payz de Cleve. Mais comme led. mre Gille ayant illecq oy le bruyt venant dud. Lyon que led. Gille seroyt ennemyz et denunchiateur desd. rebelles, ne voulut venir plus auant, retenant neanmoings icelluy saulfconduict (comme de tout ce led. Gille fit rapport aud. sr. de Berlemont et aud. secretaire Berthy). Depuiz estant son Altese partye de ce payz vers Italie son excellen continuant pour avoir led. secretaire

genal, auroit donné nouvelle commission aud[t]. Gillis, soubz le mesme seel de sa Maté, soubzsigne de sad[te] excellence, et pluz baz Courteuille, pour entre autres pointz par tous moyens possibles le faire saisir au corps.

Mais apres plusrs debuoirs faict par led. Gille il auroit esté aduerti par ceulx quil mestoyt en oeure a ces finz que led. mre Gille estoyt detenu prisonnier en la ville de Mayence, dont il auroit faict aduertir en diligence son Excellen, tant par monsr le Conseiller Blasere, que le substitut du procur genal, nonobstant la detention de sa personne a Malines.

Idem led[t]. Gillis auroit aussy faict rapport par escript aud. sr. de Barlemont et aud. sr. Courteuille, pour en oultre aduertir son excellen des Confederez d'Allemaigne de leur puyssance et entreprinses de gerre.

Idem que par charge et commission de son excellen il auroyt trouvé moyen de descouvrir et faire prendre en personne lez lad. ville Danuers dix-sept notables sextairez, rebelles, banniz et malfaicteurs, dont les quatres sont eschapez des prisons de la ville de Bruxelles, et les autres executez par diverses supplices, et tous leurz biens confisquez.

Idem ledt. Gille auroit en diligence par comandement des conseillers Nicolas Oddart et le mre Viron porte lres closes aux commissaires de Valenchiennes, Tournay et la ville de Lille, afin quilz eussent a envoyer touttes telles charges et informations, quilz avoyent contre les susd. prisonniers, et autres soixante banniz lors refugiés selon le bon plaisir de sa Maté ayant led. Gilles deliuré la liste, desd. soixante banniz au s[r]. Docteur del Ryo.

Idem que led. Gilles pour avoir esté deschele par led. Lyon et les siens, mesmes destre traystre desd. rebelles auroyt este par iceulx psecutez et naurez en diversez lieux jusques a la mort estant en la ville Danuers, ou le mesme Lyon estoit lors, compaignant journellement illecq iceulx sextaires et rebelles, ayantz auparauant meurdry ung Corneille Waschat, et aussy batu ung Jehan Faucille (sergeant de Tournay) lesquelz auoyent este envoye audt. Anuers, pour descouvrir les conspirations desd. rebelles. Mesmes led. Lyon, auroyt animé en la ville de Tournay. mre Jan de Latre avocat, a present executé, afin de par Icelluy de Latre, faire occire led. Gille comme se trouuera par Information, sur ce faict p le pcureur fiscal.

Davantaige a linstance et charge de monsr le conseillier Blasere et des fiscaux, estanz empesche a tenir information sur led. Lyon

prisonnier, led. Gille auroit administre grand nombre de tesmoingz de toute condition tant en la ville de Tournay, Anuers, Bruxelles que Malines par l'examinaon desquelz ont esté descouvertz pluars rebelles, boutefeux, faulxmonoyeurs et autres malfaicteurs, dont pluars sort executez en diverses lieux et aucuns encoires prisonniers, au grand bien de la republicque.

Idem que soubz ombre de lad[te] administration des tesmoingz. led. Lyon auroit trouvé couleur de faire tenir prisonnier led. Gilles, en la ville de Malines passé quatorze moys pendant lesquelz il na sceu faire service, telle quil eust bien desiré, sans quil soyt encoires delivré pour le present, ayant a ces finz led[t]. Lyon gaingne, ung Pierre Mouchon, Balthazar Broutin, Rosier Leurier et Quattelyn Coulon, pour deposer a sa charge, et a la charge dud. Gille. Dont les deux premiers ont estez saisiz au corps, a l'instant dud. Gilles, pour sa decharge et depuis par luy accusez et attaint d'estre saccageurs et les deux autres banniz.

Et combien que led. Gille entendit la verité estre apparue de ce que led. Lyon l'a voulu charger, ce neanmoins na encoires sceu avoir sentence pour ny contre luy, souffrant extreme dommaige et interest, pour avoir faict service au roy et a la juctice.

Que plus est pour touar continuer audt. service, encoire du temps de son emprisonnem a descouvert que ung Brixe Garin soubz umbre d'ung faulx saulfconduit, quil disoit estre soubzsigné dud. s[r]. de Barlemont, alloyt et venoit espier le pays, nonobstant quil en estoit banny de sorte que led. Brixe auroit consequamment este saisiz au corps et depuis executé en la ville de Gand, et sa femme bannye de ces pays.

Ledt. Gille auroit aussy envoye avecq lres du sr. procur genal en la ville de Malinez, afin de descouvrir par ungne femme lors illecq estant, ou gysoyet dedens la ville Danuers pluars maysons, mugnyes d'armes, lesquelz auoyent parcideuant este achaptés par led[t]. mre Gillis, et le s[r]. de S[t]. Aldegonde, frere du s[r]. de Toulouse, dessusd. portant enuyron de quinze mille florins, lesquelz comme depuis a entendu led. Gillis, ont estes partye transporté aux sextairez et rebelles. Ce que led. Gille eust facillement decouvert, neust este sa[de] detention a Malines, qui fust en portant lesd. lres. Ce que led. Gillis auroit par pluars foys remonstré en court, pour l'acquit de sa conscience, et du service quil a faict pour sa Maté, auquel il pretend continuer estant en liberté selon son pouoir. — *Papiers d'Etat.* Conseil des Troubles, T. VI.

BIJLAGE F.

Zie bijlage D tot dit werk, blz. 62, noot 2.

Placcart de sa Ma^{te} conten les actz comis par ceulx de Valen, et pour lesquels ilz sont declarez rebelles a sa Ma^{te} [1]).

N^{e} preuost le comte a Vallencienes ou son Lieuten salut.

Comme nous ne doubtons que divers bruictz seront pntement semez par nos pays de pardeca sur le faict de nred. ville de Valenchiennes, selon les humeurs et affections dun chun estimans les aucuns que les gens de guerre quy sont allenthour d'icelle ville soient este par nous envoyes pour interrompre, ou contrevenir, a ce que par l'accord entre les confederez est permis sur le faict de la religion, nous avons bien voulu faire entendre, a tous la verite, quy est telle: Que come le sr. de Noircarmes, en absen de nre cousin le marquis de Berghe comis aux estatz de Lieuten, Cap^{ne} genal, grant bailly de nre pays et Conte de Haynn, et aussy gouverneur de lad. ville de Vallenciennes, eust deu sceu et auctorité de nostre tres reveree et tres amee soeur, la ducesse de Parme et de Plaisance, pour nous regente et gouvernante en nosd. pays de pardecha traicte avecq ceulx de la nouvelle religion de nred. ville, affin do les faire sortir des egles et lieux sacrez, quils avoient usurpez de leur auctorité privee, sans ce que par les traictiez, y ont este faictz auecq eulx, ils y puissent prendre aulcun fondement, et faire leurs preches hors de lad. ville es lieux quy seroient pour ce designez, et renvoyer les ministres estrangiers, comme le meisme c'est faict en plusieurs aultres villes de mesd. pays de pardecha. Et combien quilz eussent promis promptement d'y satisfaire, neantmoings tant s'en est faillu quilz y ayent obey, que au contraire estant led. sr. de Noircarmes venu expres celle pt pour leur donner lieu es faulxbourgs et les ayantz de ce preadverty, ny auroient voulu comparoir, que pis est auroient incontinent faict publier par tout de vouloir celebrer vne cene genale, selon la secte de Jehan Calvin en legle de S^{t}. Gery principallé de nred. ville de Vallen. Et

---

1 Vgl. Piot, l. c., p. 245, note 1.

estans lesd. ministres admonestez, premiers p ceulx de la loy, et depuis par led. sr. de Noircarmes, entre deux portes meisme en pnce de ceulx quy furent envoyez le lendemain vers luy a Condé, leur repntans le grand dangier et inconveniente desolation et ruyne de nred. ville sy lad. cene s'exerceoit. Ilz ont touttesfois de ce faire este refusans, persistans quil estoit ainsy resolu, et quil failloit necessairement que lad. cene se feist, et quil estoit mal possible de revocquer l'advertence quy estoit desia faicte au peuple en bien grant nombre, quilz estimoient de quinze a seize mille de personnes des villaiges allentour que de nred. ville, et quilz aymeroient mieulx mourir mille mortz que de n'exercer ce quilz disoient apptenir a leur exercice, comme pasteurs y adjoustans, que encoires quilz eussent pour cestefois differez lad. cene que neantmoings ne delaisseroient a la faire, quant leur viendroit a plaisir. En laquelle cene s'est faict (entre aultres choses pernicieuses) abiuraon sollemnelle de lēgle catholicque quilz appellent Romaine, sans y pooir jamais retourner, avecq serment de persecuter, nuyre et endomagier, par tous moyens possibles lad. egle, chose non seullement scandaleuze, intollerable et non veu pardecha, mais aussy sedicieuse et tres dangereuse, encoires plus en vne ville de frontiere comme est nred. ville de Vallen. De laquelle auons tant plus juste cause de doubter pour estre lung desd. ministres estrangier et laultre banny de tous nosd. pays de pardecha. Lesquelz a ce que sommes certainement advertiz ont estez sy deshonteux, d'oser dire a leurs preceries, que leur consistoire n'estoit obligé de obeyr a nous ny au magistrat de nred. ville de Vallen. Et comme il ne se poeult nyer lad ville nous apptenir de droict patrimonial, et que partant nous compete pourvenir a la garde d'icelle, nous, pour ces causes et aultres ad ce nous mouvans, et pour la propre seureté et repos et traquilité des bourgeois, manans et inhabitans de nred. ville aurions incontinent comandé aud sr. de Noircarmes d'y mectre garnison, et leur ayant escript lres du XXVJ^e du mois precedent, que cestoit a cest effect seullement, auecq declaraon expresse de ne voulloir empescher l'accordt faict auecq les gentils homes, ny celluy par led. sr. de Noircarmes conclud avecq eulx, promettant icell sr. de Noircarmes de sa part faire le meisme, voires leur offrant (en recepuant par eulx lad. garnison) d'aller resider en lad. ville avecq sa femme et famille. Ausquelz comandemens nous entendons de premiere face lesd. de nre ville de Vallen avoir este prestz dobeyr et accepter lad. garnison, comme a bons et leaulx subiectz appar-

tenoit, neantmoins auroient depuis enuoye declairer aud. sr. de Noircarmes que les ministres, et quelques aultres auoient tellem seduict le peuple, quilz ne vouloient recepuoir garnison, que plus est se seroient iugere de sans aulcune colccaon ou respect a nous en la fidelite et obeissance quilz nous doibvent, sortir nred. ville armez en bien grant nombre, sefforceans de saccagier et massacrer les soldars envoyez par ledict sr. de Noircarmes au poice de S[t]. Saulve pres de lad. ville jusques dedens leur propre logis, comme auroient aussy depuis tyre plusieurs coups d'artillerye, apres nos gens de guerre, et depuis avoient demoly et paruyne le cloistre des Chartreux, legle de S[t]. Vaast, et les meismes faulxbourgs ou sont scituez lesd. egles, lequel cloistre aupauant et passé trois a quattre mois ilz auoient pillez et saccagiez. Ayans depuis a nred. soeur la ducesse regente, scauoir est le Ve de ce mois, mandé en effect le meisme que aud. sr. de Noircarmes, auecq aultres plusieurs alleghaons frivolles et impertinentes, auquel refus demeurent encoires non-obstant aultres lres iteratives sur paine de privation de leurs previleges, et nre indignation les admonestant tousiours de leur debuoir et obeissance (et les asseurant du mesmes voires que donnerions ordre que lad. garnison ne leur feroit aulcun grief ny moleste, tant en faict que parrolles ne aultrement) par touttes lesquelles choses on voit evidentement la desobeissance et rebbellion des habitans de nred. ville allencontre de nous, ce que n'avons voullu laisser de faire entendre, a tous par cestuy pnt edict, lequel vous enjoindons incontinent ceste vue faire publyer par toutes limites de vre jurisdiction, ou l'on est accoustumez faire criz et publicaons. Et en oultre faire inhibitions et deffences que nul de quelque estat qualité ou condition quilz soient, n'ayent a frequenter, negocier, passer, aller ne venir pour quelque cause que se soit en nred. ville de Vallen, ny porter vivres, faveurs ny aydes a ceux de dedens, tant et jusques ad ce quilz ayent obey et furny a nre comandem, a paine d'estre tenu pour fauteurs et rebelles, et comme telz pugniz du dernier supplice par la corde et confiscaon de biens, pareillement, que nul ne ait par quelque seruice de faueur, ou assitence ausd. de nre ville de Vallenchiennes faire assemblees, ne sortir du lieu de sa demeure auecq armes ne aultrement, s'il n'est enrolle en nre seruice et soubz cap[ne], ayant de ce nos lres patentes, sur les paines que contre les transgresseurs, l'on procedera tant a la confiscation de leurs biens que pugnition de leurs personnes comme dit est

ci dessus, declarans pour rebelles noz ennemiz et de la patrie, tous quy seront trouvez contreuenans a ceste nre ordonnance. Pourvoyat par vous les officiers et gens de loix subalternes a ce que aulcune assemblee, leuee de gens, ou aultres inconveniens ne puissent advenir et saquittant en ce de telle fidelite et diligence que chun en puisse respondre comme il appertient. Et a l'entretienement et observaon de cestes proceder et faictes proceder, contre les transgresseurs, par l'execution des paines susd[es] sans aulcune faveur, pert et dissimulation de ce faire et quy en depend vous donnons et ausd. officiers et gens de loy plain pooir et auctorité et mandement espeal.

Mandons et comandons a tous que a vous et eulx se faisant ilz obeissent et entendent diligamment. Car ainsy nous plait-il.

Donne en nre ville de Bruxelles soubz nre contreseel cy mis en placcart, le XIIIJ[e] jour de December l'an XV[c] soixante-six.

REMONSTRANCE

et svpplication de ceus de l'Eglise reformée de la ville de Valencenes.

Svr le Mandement de son Altesse, fait contre eus le 14. jour de Decembre, 1566.

A Messeigneurs les cheualiers de l'Ordre.

Imprime en l'an MDLXVII [1]).

Remonstrance et svpplication de ceus de l'Eglise reformée de la ville de Valencenes: Sur le Mandement de son Altesse, fait contre eus le 14. *jour de Decembre*, 1566. *A Messeigneurs les cheualiers de l'Ordre.*

Comme ainsi soit, Messeigneurs, que le desir lequel nous auons tousiours eu et demonstré par effect, d'estre fidelles et obeissans au Roy, et à ses Lieutenans, soit creu, et croisse journellemet par la predication de l'Euangile: Nous sommes fort contristez, et à bon droit, que l'occasion s'est presentée maintenant d'vn estat et disposition, par laquelle plusieurs prennent matiere d'en juger autrement. Mais sur tout, nous sentons nos coeurs mortellement naurez, de entendre par la teneur d'vn certain mandement du 14. de Decembre que le Roy et son Altesse, ayent telle impression de nous, entierement contraire à nostre obeissance et fidelité passée, et affection ardete d'y continuer. Or combien qu'en ce regret, conjoint auec vne affliction extreme, nous ayons la consolation du tesmoignage de nostre bonne conscience deuant Dieu: toutesfois d'autant que les calomnies, par lesquelles aucuns taschent à nous rendre odieus et execrables deuant les hommes, pourroyet enflamber plusieurs à aduancer nostre ruine et s'en esiouir, auec blasphemes contre le S. Euangile, dont nous

[1] Vgl. Bijlage D, blz. 62, noot 2. HENNE, l. c., T. I, p. 274. VANDERHAEGHEN, a. w., Dl. II, blz. 84–96. BOR, editie 1679, Dl. I, f°. 136*b*–f°. 141*a*, geeft eene Nederlandsche vertaling van deze Remonstrance.

faisons profession: Nous auons estimé estre nostre deuoir, de rendre tesmoignage de la verité des choses passées, auec humble remonstrance d'y auoir esgard, et prieres ardentes à son Altesse, qu'il luy plaise pourueoir à ce que sans estre ouys, ne soyons injustemet oppressez et accablez. Mais craignans que ceus qui luy ont desia donné ceste mauuaise impression, pour maintenir et poursuyure ce qu'ils ont encommencé contre nous, tascheront par tous moyens à eus possibles, d'empescher que n'ayons, ou par personnes deputées, ou par remonstances en escrit, accés à son Altesse: Nous n'auos trouué plus propre, expedient, et d'où puissions attendre plus de fruit, que de nous adresser à vos Excellences, lesquelles selon leur bon zele à la conseruation de ces Pays-bas, et des subjets du Roy, selon leur prudence, droiture et equité: et pour conclusion, selon le lieu qu' icelles tiennent vers sa Majesté et son Altesse, ne faudront, comme nous esperos, nostre innocence et affection leur estant certainement apparue, de s'employer et faire tous bos offices, à ce que l'impressio de desobeissance et rebellion estant ostée à l'endroit de son Altesse, les troubles, outrages, insolences, meurtres, ruines, et desolations encommencées, et desia par trop aduancées, soyent par son authorité promptement, et comme tout court, arrestées et empeschées pour l'aduenir: de sorte que le seruice de Dieu et du Roy, ayent vn cours inuiolable, auec coseruation de ses villes et subjets en leur entier, nous puissios veoir de plus en plus florir le Pays en tout bien, paix et prosperité.

1. Nous sommes chargez en premier lieu, Messeigneurs, par ce mandement, *d'auoir refusé de renuoyer les Ministres estrangers, combren qu'en eussions fait promesse:* Mais nous n'estimos point, sous correctio, qu'on pourra faire apparoir ni de l'vn, ni de l'autre. Car quat à ce qu'il est demeuré entre nous, c'a esté par supplications presentées à nos tres-honnorez Seigneurs du Magistrat, remonstrans la longue espace de temps qu'il s'estoit fidellement et paisiblement acquitté de son office, auquel nous desirios qu'il peust continuer jusques à ce que fussions pourueus d'vn autre. Sur lesquelles remonstrances, ne nous a esté fait commandement du costé de nos tres-honnorez Seigneurs du Magistrat, ni promesse du nostre, de le renuoyer.

2. Quant au second poinct dont nous sommes chargez par ce Mandement, *que nous aurions refusé de comparoir, se presentant monsieur de Noircarme à la porte de Valencenes, pour nous assigner lieus hors de la ville*, Tant s'en faut que nous ayons fuy sa presence,

ou aucunemet differé l'entier accomplissemet de nostre deuoir en cest endroit, qu'au cotraire nous estions bien esmerueillez et marris, qu'il tardoit tat à venir, depuis l'accord fait et receu par le Greffier de la ville du Quesnoy le XX. de Octobre: Singulieremet ayat lors promis ledit Seigneur de venir à Valecenes le plustost qu'il pourroit, afin de mettre en parchemin ledit accord, auoir les signatures des principaus de l'Eglise, et ainsi publier l'asseurance de sa part, pour maintenir la ville en paix auec l'exercice de nostre Religio: estans prests de nostre costé d'obeir en tout et par tout audit cotract. Mais il n'y vint point qu'vn mois apres, c'est à scauoir le XX. de Nouebre. Auquel jour estant arriué à la porte de la ville, auec vne grade suite de cheuaus outre son ordinaire, il s'y arresta tout court, sans entrer plus auant, et demada incontinent apres ceus du Consitoire, lesquels ne se trouuans prests à l'instant (car aussi ils n'en estoyent aucunement aduertis) il commença à protester contre eus, et menacer la ville d'vne calamité extreme, auant que dix jours se passassent: et sur cela se partit incontinent. Dequoy vn chacun peut facilement apperceuoir, qu'vne telle venue et partement si soudain, n'a esté qu'vne surprinse manifeste, pourjettée par celuy, lequel ne trouuant en nous aucun refus ni desobeissance à ses commandemens, a pensé par ce moyen bastir quelque occasion et couleur, pour executer sur nous les griefues afflictions, que sentons sur nous presentement.

3. Pour le iij. poinct, nous sommes taxez *qu'au lieu de luy obeir, nous aurions publié la sainte Cene du Seigneur:* Mais nous desirons en premier lieu, qu'vn chacun entende, que n'en auions lors aucune defense. D'auantage, elle s'estoit desia administrée en plusieurs lieus de ce pays. De sorte qu'en cela n'estimions rien faire, qu'en suiuant l'exercice permis de nostre Religion. En laquelle deliberation nous aurions aussi persisté, nonobstant les menaces faictes depuis par ledit Seigneur, estimans que l'intention de son Altesse, declarée de sa part par aucuns de vous, Messeigneurs, (que sous les presches accordez auec les Gentilshommes confederez, estoit comprins l'vsage des Sacremes) n'estoit changée: veu principalement et consideré, que ledit Seigneur mesme auoit declaré parauant ouuertement, que par les presches il entendoit l'entier exercice de nostre Religion, presentant de nous faire despescher acte expres de ceste sienne intention. Suyuant quoy, nous n'estimons estre raisonnable de nous priuer de ceste liberté, et nous reduire volontairement à pire condition

que les autres villes du Pays, sous ceste menace nouuelle, et contraire à la declaration precedente dudit Seigneur, qui en toutes ses procedures a tousiours monstré, combien il s'efforce de faire plaisir à l'Euesque de Cambray.

4. Et quant à ce que, *Nous aurions continué les Presches en quelques Temples, auec intention d'y administrer la Sainte Cene:* Comme nous auiōs promis en l'accord de sortir lesdits Temples, et mesme la Ville, ainsi estans prests d'obier, n'auions ni moyen ni asseurance de ce faire, jusques à ce que lieus certains nous fussent assignez: tellement que cela est aduenu plustost par la dilatiō de monsieur de Noircarme, à nous assigner lieus, que par nostre desobeissance.

5. Touchant *l'abjuration de l'Eglise Romaine*, dont le mandement fait mention: Nous confessons que nos Ministres exhortent ceus que Dieu conuertit par sa misericorde de l'Eglise Romaine à la doctrine ancienne et Catholique de l'Euangile de nostre Seigneur Jesus Christ, de ne plus retourner à la Messe, ni autres superstitiōs et idolatries. Et ceus qui declarent auoir telle intention et volonté, et au reste sont tenus pour gens de bien et craignās Dieu, sont recogneus pour membres de nostre Eglise, et admis à la sainte Cene, sans que personne face autre abjuration. Or de ceste remonstrance et exhortation que font les Ministres, nous auons plusieurs exemples et passages notables aus Escritures sainctes. Et quant à la declaration des autres de leur bone volonté, ce n'est autre chose qu'vn refraichissement de ce qu'on a promis pour nous en nostre Baptesme, à sçauoir de renoncer au diable, à ses oeuures et pompes.

6. Mais nous sommes sur tout esmerueillez en quelle conscience aucuns ont osé donner à entendre à son Altesse, et luy faire publier au nom de sa M. *par l'aduis de son conseil, que nos Ministres*, comme porte le Mandement, *feroyent faire serment à ceus qui veulent communiquer à la sainte Cene du Seigneur, de persecuter, nuire et endomager par tous moyēs à eus possibles ceus de l'eglise Romaine:* Si on en trouue vn seul qui ait esté requis de faire vn tel ou semblable sermēt ou promesse, nous sommes contēs d'estre punis, comme ayans fait *chose scandaleuse, intolerable, seditieuse, et tres dangereuse*, selon qu'est cōtenu audit Mandement. Mais tout au contraire, ceus quy ont oui leurs predicatiōs et prieres publiques sçauēt le deuoir qu'ils font, de prier Dieu pour les poures ignorans, et en general pour ceus, desquels ils ont esté et sont encore persecutez: cōme aussi Jesus Christ nous enseigne et admo-

neste. Qui plus est, nous osons bien affermer, que si par les predications et remostrances ordinaires des Ministres, de se contenir paisiblement, de rendre bien pour mal, de supporter les ignorans, de prier pour eus, de souffrir injures et outrages plustost que d'en faire à autruy, le peuple n'eut esté retenu en son deuoir, à grand' peine se fust-il gardé de monster sur les Prestres et Moynes l'extreme regret, marrissement et indignation de leurs coeurs, d'auoir esté si long temps et si mal-heureusement deceus et trompez en chose de si grande consequence, comme est l'esperance de la vie eternelle, et le seruice de Dieu: et de sçauoir certainement, que tous leurs desseins et efforts, ne tendent qu' à persecuter et extirper ceus qui desirent de seruir paisiblement à Dieu selon sa parole. Pour conclusion, les Ministres ne leur feroyent faire tel serment, sans les exhorter de l'accomplir, et les y solliciter et attirer par leur exemple: là où au contraire plusieurs mesme de l'eglise Romaine, qui ne sont transportez de passion, ont rendu et rendront encore tesmoignage de leur modestie en cest endroit, et deuoir fait par eus, pour y contenir le peuple.

7. Mais encore plus manifeste et dagereuse est la calomnie de ceus, qui ont osé persuader à son Altes. que *les Ministres auroyent esté si des-honteus, que d'oser dire en leurs precheries*, pour reciter les propres mots du Mademet, *que le Consistoire n'estoit obligé d'obeir au Roy, ni au Magistrat de la ville de Valencenes; et que sa Maiesté en est certainement aduertie.* Or nous prenons en tesmoignage du contraire, tous ceus qui ont ouy leurs predications. Et de faict, nous sçauons bien (graces à Dieu) que l'Escriture sainte nous enseigne de rendre obeissance, amour, honneur, et reuerence aus Rois, Princes et autres Magistrats. Dont aussi il n'en y a aucun du Consistoire, qui puisse estre conuaincu d'vne seulle desobeissance; et qui ne vueille à l'auenir faire de plus en plus son deuoir en cest endroit: Estant prest en outre, de payer tailles, gabelles, tributs, imposts et subsides ordinaires et extraordinaires, qui nous seront imposées, comme aussi nous auons fait jusqu'à preseut. Vray est que quad le Magistrat commanderoit chose cotre la parolle de Dieu, et par consequent contre la conscience et salut des ames, nous confessons que nous serios tous obligez, come aussi ont prattiqué et protesté les Aprostres dc Jesus Christ, d'obier à Dieu plus qu'aus hommes. Mais quat au reste et toutes choses politiques, nos Ministres ont enseigné fidelement, et enseignet journellement, q tous indifferement

/ NB

doiuet obeir aus puissāces superieures, nō seulemēt pour crainte d'estre punis, mais aussi pour la consience.

8. Quant à ce que les Ministres sont chargez *d'auoir seduit le peuple pour refuser gendarmerie*, Nous confessons bien qu'eus estans interroguez de leur aduis, ont declaré quelques inconueniens qui s'ensuiuroyent en la receuant. Premierement que l'administratiō de la sainte Cene, du Baptesme, et tout le reste de l'exercice de nostre Religiō seroit empesché, et les Ministres chassez, l'vn cōme estrāger, et l'autre cōme bāni, selon qu'assez clairemēt est contenu audit Mandemēt, que telle estoit l'intentiō de mōsieur de Noircarme: et q̄ mesme la predication nous seroit ostée. Car quant à la promesse dudit Seigneur, de ne rōpre l'accord fait auec les gētils hōmes confederez, la dispense donnée au concile de Constance, de ne garder la foy aus heretiques (puis que pour tels il nous tient) nous faisoit douter, veu ses menaces precedentes, q̄ quand il auroit la gēdarmerie en la ville, ne serions trop asseurez de l'execution et accōplissement de sa parole, ores qu'en toutes autres choses il seroit seigneur le plus digne de foy qu'on pourroit trouuer. Et de faict, la miserable dissipatiō de l'eglise de la ville de S. Amād, et la recerche du Ministre pleine de menaces cruelles, nous ont monstré, que nos cōjectures n'estoyent sans apparence et raison. Car d'alleguer la publication faite de la part dudit Seigneur à Tournay, de n'empescher ni outrager ceus qui se trouuerōt aus presches és lieux designez, il est aisé à entendre, que c'a esté fait en grand' partie pour seruir de grief contre nous en la deffiance qu' auons monstré d'auoir de sa parole. Car les propos outrageus et pleins de menaces, dont aucuns soldats ont vsé impunémēt contre les Ministres, monstrent en quelle asseurāce ils pourroyēt prescher: et le brisemēt despiteus de la chaire, declare quelle intention on a de maintenir les presches: Singulieremēt quād on considerera, que si ledit Seigneur a affectiō de cōplaire en toutes autres choses à son Altesse, il n'a faute de volonté de s'y employer en la resolution qu'elle a declarée par diuerses lettres, d'abolir entieremēt lez presches et tout exercice de nostre Religion, en venant du petit au grand. Au reste de couurir ceste volonté de mettre gendarmerie dedans la ville, sous tiltre de l'asseurer cōtre les François, quelle occasion auons-nous donné d'entrer si soudainemēt en jalousie et deffiance de nous? D'alleguer quelque bruit de guerre et crainte de surprinse du costé des François, n'y a apparence, veu qu'en lieu de la munir, on en auoit tiré

peu de jours auparauat grade partie de l'artilerie: veu aussi qu'en retirat la gedarmerie des villes plus frontieres, et les despouillant presque entieremet de leur garnison, pour assieger ceste ville, il y a bien plus grand dager de surprinse de ce costé là. Singulieremet si on considere l'occasion qui seroit maintenant donnée aus François, de nous secourir en ceste extreme affliction, se jettans sur quelque ville frontiere, en cas que ils eussent quelque intelligence auec nous. Mais nous sommes apprins (graces à Dieu) d'estre fideles à nostre Roy: Nous l'auos monstré jusqu'à present: Et faisans profession de cheminer en la crainte de Dieu, n'auos jamais pensé et ne pensons, de racheter nos vies et nos biens, par vn acte de mauuaise conscience, commettans lascheté contre nostre Roy, et faussans le serment de fidelité que luy auons fait. Dauantage il y auoit beaucoup de gens à Valencenes, sans gaignage, pour la diversité du teps, desquels si on eust fait quelques compagnies pour la garde de la ville, comme il se fait à Anuers, et plusieurs autres lieus, c'eust esté vn moyen de soulager et entretenir bon nombre de leurs Bourgeois: et n'y eust eu en eus moins d'asseurance, seruice et fidelité, que en soldats estrangers, ennemis des Valencenois. Qui plus est, ceus qui se tenoyent pour bien informez de ce qui s'estoit passé à Mons, quand on y assembla dernierement le Conseil de Heynaut, sans y conuoquer quelques vns, qui y deuoyent estre appelez, remonstroyet les desseins dés lors pourjettez, de faire l'exploit q Mons. de Noircarme a depuis entreprins et executé contre nous. Et pour approbation de leur allegatio proposoyet comet sous bie maigre couleur, on auoit tiré l'artillerie de ceste ville, et mené à Mos, afin qu'estas de nostre costé desnuez de telle munition, elle fust cependat prochaine de nous, pour nous en assaillir et ruiner. Joint qu'enuiron ce teps-la les bourgeois Papistes de ceste ville, auoyent comencé à s'enroller secrettemet, auec intetion de nous saccager: dont aussi aucuns d'eus, s'estat descouuerte ceste entreprinse, se sont absentez et fuis. En outre, aucuns alleguoyent, que ce n'estoit par l'aduis et authorité du conseil d'Estat, que Monsieur de Noircarme pretendoit mettre gendarmerie en ceste ville. Et de faict, plusieurs d'entre vous, Messeigneurs, ont desaduoué ceste leuée de gens, et entreprinse dudit Seigneur d'assieger ceste ville.

Pour les raisons cy dessus exposees, ne pouuans et les Ministres, et tous autres de sain jugement, se persuader autre chose de ceste gendarmerie, laquelle Monsieur de Noircarme

pretendoit mettre dedans la ville, sinon que la fin estoit pour executer ce que le Mandement porte ouuertement disant, *Nous pour ces causes à ce vous mouuans, etc.* c'est à sçauoir, de chasser les Ministres, et empescher l'exercice de nostre Religion, et au reste affliger la ville, et singulieremet ceus qui fot professio de l'Euangile. Ce n'est merueilles si plusieurs pesans ces inconueniens et les raisons ci dessus proposees, n'ont peu estre si facilement induis à receuoir ceste gendarmerie, foudroyante menaces mortelles contre les habitans de la ville, et nommémet contre ceus de la Religion: lesquels aussi esperoyent, que quad le tout seroit bien amplement remonstré à son Altesse, elle auroit matiere de contentement, pour n'autoriser mosieur de Noircarme à mettre sans fondement et raison, en ruine et desolation irreparable, vne telle ville et si bon nombre de sujets fideles et obeissans à sa Majesté.

9. Or si sur ceste difficulté et dilation receuoir la gedarmerie dedans la ville, monsieur de Noircarme a tant fait, que d'assembler gens pour venir ruiner ceste ville et le pays d'alentour: Si pour excecuter par violence et force la desolation parauant conceuë et arrestée, il les a amenez à S. Amand et lieus circon-voisins, afin de nous fermer tous passages, et ainsi nous tenir assiegez. Si ses gens ont pillé, fourragé, et saccagé les poures fideles, jusqu' à arracher les chausses des jambes des petis enfans: S'ils ont fait des insolences et outrages monstrueus jusques à forcer femmes et filles, et les vendre apres au son du tabourin, et brusler à petit feu vn poure homme deplayé, non pour autre cause, qu'en haine et despit de la Religio: S'ils ont ropu l'exercice de la Religion où il estoit establi, suiuant l'accord de son Altesse auec les Seigneurs confederez: S'ils sont venus aus faulxbourgs pour les piller, afin d'affamer la ville: S'ils ont comencé à tuer et massacrer ceus qui ne les cerchoyent point, est-ce chose estrange, contre nature et raison, que se voyans ceus de la ville menacez et enuironez de tels dangers, estans assaillis de si pres, estans si mortelement poursuivis, ils se sont mis en defense pour se garentir de telles violences. Et si en se defendant, *ils ont tué quelques soldats de Monsieur de Noircarme*, il faut plus tost imputer la faute à ceus qui sont venus ainsi outrageusement les assaillir, qu'aus autres se defendans le plus modestement qu'il leur a esté possible.

10. Et si aus mesmes fins *ceus de la ville ont demoli le cloistre des Chartrous et quelques maisons des faus-bourgs:* Ce n'a esté pour le plaisir qu'ils ayent prins de ruiner de leur propres mains leurs maisons: Mais y estans contrains pour se garentir des surprinses

et assauts de ceus qui taschet et s'efforcent par tous moyens de les accabler.

11. Au reste quat à ce q nous sommes chargés *d'auoir pillé trois ou quatre mois parauat ledit cloistre des Chartrous:* Nous ne pouons respondre autre chose, sinon que nous estimons bien qu' aucuns à nous incogneus sans le sceu de ceus du consistoire y auroyent abbatu les images. Mais si quelques vns se sont aduancez à piller et desrober: Les Moynes mesme desdits Chartrous ont ouuertement confessé, que cela n'auroit point esté fait par ceus de la ville. Et de nostre part, tant s'en faut que les voudrios aduouër, qu' au contraire, nous confessons que telles gens meritent d'estre reprins et chastiez.

Voici, Messeigneurs, toutes les causes et fondements pour lesquels à si grande instance on nous a poursuiui de receuoir gendarmerie. Voici les raisons contenues au Mandement, au regard desquelles pour auoir differé et fait difficulté de la receuoir, nous sommes mainteuat declarez rebelles et ennemis de sa Majesté, nous sommes assiegez et assaillis auec menaces de desolation extreme: nos biens sont exposez au pillage, et nos vies à l'abandon de nos ennemis. Voici pourquoy on defend si estroitement de nous consoler, assister et secourir, en exposant aussi en proye, ceus qui en feroyent quelque signe tant seulemet. Cependant nous ne pouuons en cest endroit sinon recognoistre le bon zele de son Altesse au seruice de sa Majesté et au bien du païs, estimant les choses alleguees pour fondement et raison dudit Mandement, estre vrayes et certaines. Dont aussi nous esperons, qu'estant mieus informée de la verité, son indignation conceuë contre nous, sera appaisee, et par son autorìté donera ordre, qu'estans deliurez de ceste oppression, pourrons jouïr paisiblement du benefice de l'accord fait auec les Confederez.

Or afin que puissions tant plus facilement paruenir à vn tel bien, Nous supplions vos Excellences de meurement peser, tant le fondement et occasion de l'affliction dot nous sommes pressez, comme la grandeur d'icelle, et la consequence tres-dangereuse et pernicieuse à tout le païs, que ce commencement tire apres soy. S'il n'estoit ici question que de la vie et des biens, Nous auons tousiours monstré cobien l'vn et l'autre sont dediez et consacrez au seruice de sa Majesté et de son Altesse: Et offrons de demostrer par effect, que nous croissons de plus en plus en ceste affection, soit en payant tailles, tributs, gabelles, et toutes autres semblables charges ordinaires et extraordinaires, soit en employant nos

vies pour la defense de la ville contre les ennemis estrangers, et repoussement d'iceus hors du pays. Mais quand il est questio du seruice de Dieu, du salut ou condamnation de nos ames, et au reste du faict de la conscience, Nous vous supplios considerer combien cela touche de pres, combien l'homme craignant Dieu l'a en recomandation, selon que l'exemple des trois Princes Hebrieux, et de Daniel, et d'vne infinité d'autres le monstre, combien il est difficile d'arracher des coeurs par force d'armes, la Religion qui y est imprimée. En quelles extremitez et destroits on met ceus, qui se voyent menacez de perdre les biens, les corps et les ames, auec renuersement du pur seruice de Dieu. Quand Petronius voulut mettre dedans le temple de Jerusalem la statue de Caligula Empereur de Rome, qui luy en auoit donné comandement bien expres, les Iuifs se presenterent pour estre tous massacrez, plustost que de veoir le temple de Dieu profané. Ainsi nous, si n'eussions esté enuironnez si soudainement, nous-nous fussions plustost presentez, et prosternez aus pieds de son Altesse et les vostres, auec femmes et enfas, pour estre tous ensemble meurtris, que de receuoir gendarmerie, qui en nous outrageant en nos biens, en nos corps, en nos femmes et filles par vilenie abominable, comme il est aduenu à nos voisins: et auec cela nous priuant de l'exercice de nostre Religion, nous tiendroit en vne continuelle mort corporelle et spirituelle. Pourtant aussi quand nous pourrions racheter vn si mal-heureus et pitoyable estat, comme feirent jadis les Iuifs aledroit de Petronius, en nous presentat tous à la mort, nous serions prests d'ouurir les portes à son Altesse et à vos Excellences, et nous exposer à sa volonté, moyennant que nous soyons plustost tous miserablement massacrez auec femmes et enfans, que d'estre priuez de l'exercice de nostre Religion. Ou si son Altesse trouue tant expedient pour le seruice de sa M. de mettre gedarmerie en ceste ville, que ce soit sous la charge de vos Excellececs, auec promesse d'icelles, que ne serons outragez, singulierement en ce que concerne la conscience et exercice de nostre Religion, ensuiuant l'accord fait auuec les Seigneurs confederez. Et en cest endroit, nous supplions vos Exelleces juger, s'il y a matiere de nous tenir pour rebelles: et aduenant que pour vouloir cotinuer ceste extreme rigueur contre nous, s'ensuiue vne pitoyable effusion de sang et desolatio extreme, non seulemet en ceste ville, mais aussi en tout le pays, si nous n'en pourrons point de nostre part leuer les mains nettes au ciel, et par le tesmoignage de bonne conscience nous cosolas

en la mort, esperer aussi que deuant toutes personnes de sain jugement, nous serons suffisamment purgez et justifiez.

Proposez vous donc, Messeigneurs, deuant les yeus, l'angoisse et affliction extreme de tat de bons et fideles sujets de sa Majesté, assiegez auec leurs femmes et enfans, par gens donnas tesmoignage de parole et de faict, qu'ils nous voudroyent veoir tous en feu et en sang. Mettez-vous deuant les yeux les outrages et insoleces desia faites aus lieus circonvoisins. Mettez-vous deuant les yeus la poureté dont plusieurs sont come reduits en desespoir, par l'indisposition de ce temps troublé: Le dager manifeste de veoir tout le pays en feu et en sang, et en desolation telle, que les cheueus dresseront en la teste de ceus qui en orront parler. Pourrons vos excellences se mettre deuant les yeus tels massacres, violences, outrages, et pitoyable ruine du pays, sans estre touchez de copassion, sans estre esmeus en vos coeurs, sans recognoistre vostre deuoir d'interposer vostre prudence, authorité et puissance, pour esteindre le feu allumé, et preuenir l'horrible deluge d'affliction qui tombe sur ce pays, sans confesser qu'il est plus que temps d'y besongner proptement? Qu' attedez-vous, Messeigneurs? que l'orage soit tobé? que le deluge ait abysmé le pays? que le feu soit tellemet embrazé, qu'il n'y ait plus remede pour l'esteindre, de sorte qu'il faille laisser tout reduire en cendres, les villes en deserts, et le pays ainsi debilité, en proye aus ennemis?

Que la cause des affligez paruienne à vos Exellences, que vos aureilles soyent ouuertes à leur complaintes, que les entrailles de vos coeurs soyent touchées, pour faire office de pere et pasteur, alendroit du peuple qui desire faire tout deuoir de brebis et d'enfant. Craignez-vous reproches de sa M. pour luy auoir gardé son pays et ses sujets fideles et tres-affectionez? Que les ennemis du pays juget autrement de vostre zele et seruice fait à sa M. tat qu'ils voudront, vostre bonne conciece vous sera vn bouclier d'airain, et la paix et prosperité du pays, porteront tesmoignage deuant les Anges et les hommes, de vostre fidelité enuers sa M. et bons offices faits pour la coseruation de sa grandeur. Quand les horribles fleaus de peste, de guerre, de famine, ont eu diminué des sujets du Roy de France plus de deux ces mille: Quand en ces troubles de guerre ciuille plusieurs Cheualirs de l'ordre et autres gras Seigneurs, plusieurs Capitaines tres-vaillans et soldats aguerris, ont esté tuez: Quand des villes grades, riches et puissantes, ont esté pillées et saccagées. Quand la gedarmerie

estrangere est retournée en so pays, enrichie et chargée des despouilles de France. Bref, quand le Royaume a esté pour ce mesme faict de la Religion, en grand bransle et danger d'estre entierement ruiné: Si est-ce que la conclusion a esté, de sauuer le reste et des sujets et des bies, par vn Edit de pacification. Cest exemple de si fraische memoire, d'vn pays si voisin, et d'vne cause si semblable, deuroit bien esmouuoir les coeurs de tous ceus, qui veulent estre tenus fideles et loyaus seruiteurs de sa M. et amateurs de la patrie, pour employer leur prudece, force credit et autorité, à ce que telles calamitez desia encommencées, ne poursuiuent, de sorte qu'elles viennent semblablement à engloutir tout ce pays.

Quant aus moyens, ce n'est pas à nous de les proposer, ains de receuoir ceus qui seront trouuez raisonnables par son Altesse et vos Exelleces, y assujettissans et nos corps et nos bies, comme aussi l'vn et l'autre ont esté tousjours dediez et cosacrez au seruice de sa M. et de son Altesse, sans reseruer que nos ames, et ce qui concerne le salut d'icelles, et le pur seruice de Dieu, scauoir est, l'exercice de la Religion, reglée selon la doctrine des Prophetes et Apostres. Sur quoy ne pouuans nous dispenser, sans encourir l'ire et indignatio de ce grad Dieu, Roy des rois, et Seigneur sur tous seigneurs. Nous supplions au reste vos Exellences, faire tant par leur prudence, zele et autorité, que son Altesse nous deliurant de l'affliction presente, et donnant occasion à tous de se contenir cois et paisibles en leurs maisons, la tranquillité soit restablie au pays, et heureusement maintenue, jusques à plus ample resolution et arrest de sa M. et des estats generaus de ces pays. Si ferez bien.

FIN.

Requeste de ceus de l'eglise reformee de Valencenes, aus Seigneurs et Gentilshommes confederez, pour presenter leur Remonstrance et Supplication à Messeigneurs les Cheualiers de l'ordre du Conseil d'estat [1]).

A Messeigneurs les Seigneurs et Gentilshommes confederez.

Remonstret en toute humilité ceus qui font profession de l'Euangile en la ville de Valencenes: Comme pour jouir paisiblement de l'exercice de la Religion reformée, accordé par son Altesse à vos Seigneuries, ils ont fait tout deuoir de solliciter Mosieur de Noircarme leur gouuerneur, pour traitter et accorder quelques articles auec eus, selon lesquels ils auroyent à se conduire et regler, ensuiuant l'intetion de son Altesse, declarée par les trois Seigneurs Cheualiers de l'ordre, à vos Seigneuries. Or cobien qu'ils se soyent employez soigneusement à poursuiure cest accord par l'espace de plus d'vn mois, allans à Cambray et autres lieus, ou il luy plaisoit les mander, et ce par plusieurs fois, pretendant iceluy Seigneur de Noircarme quelques empeschemes et diuerses occasions, pour les renuoyer, et faire retourner autrefois. Combien aussi que leur ayant en la fin accordé, de choisir lieus hors de la ville, pour l'exercice de leur Religio, ils ayent esté prests de sortir des teples et de la ville: Ce qu' auroit esté differé, par ce que ledit Seigneur auroit apres reuoqué cest accord, sous couleur qu'il auroit depuis receu lettres de son Altesse, par lesquelles elle declaroit, vouloir luy estre reserué le chois et assignation des lieus. Toutefois sous tiltre de refus et rebellion, ledit Seigneur a voulu introduire gendarmerie en la ville. Surquoy ayans fait les Remonstans quelque difficulté, pour grandes considerations, et entre autres pour la fraische memoire de la charge de plus de cinquante mille florins, violemes de femmes et filles, cessatio de trafique, et autres griefues afflictions, qu'ils ont senti par la gendarmerie qui fut introduite en la ville, il y a enuiron quatre ans,

---

1 Vgl. Bijlage D, blz. 62, noot 2. VANDERHAEGHEN, a. w., Dl. II, blz. 79–81. Men vindt hier eene Vlaamsche vertaling van dit rekwest. BOR, editie 1679, Dl. I, f°. 141 geeft er een uittreksel van.

au mesme iour auquel promesse solennelle leur auoit esté faite, qu'ils n'en auroyent point, et pour plusieurs autres causes et raisons contenues plus amplement en la Remonstrance et Supplication cy joincte, ils sont maintenant par mandement publique de son Altesse, declarez rebelles, et exposez en proye et pillage de leurs ennemis, et ainsi reduis en extreme desolation, et danger apparent de totale ruine. Pour laquelle preuenir, ils supplient vos Seigneureis, leur aider par tous moyens legitimes, et à vous possibles, et nommément en presentant de la part desdits Remonstrans, aus Seigneurs Cheualiers de l'ordre, la susdite Remonstrance et Supplication, et sollicitant l'effect d'icelle, selon que par la lecture vous cognoistrez, combien est iuste et raisonnable leur petition et desir: Si ferez bien.

De vos Seigneuries

Humbles et obeissans seruiteurs, ceus quy font profession de l'Euangile en la ville de Valencenes.

Ceste Requeste a esté presentée le 10. de Januier 1567.
Et l'autre le 15. de Januier 1567.

Declaration sommaire du faict de ceux de la ville de Valenciennes [1]).

Messeigneurs, combien qu'en bon odre de droict ce seroit à faire à ceux qui usent de violence et aggression de redre raison des troubles et miseres par trop auant desbordees sur ceux de la ville de Valenciene, Sainct Amand, et puis alenviron: Si est-ce que les poures oppressez, considerans combien la presente esmotion faite contre eux, est suiette à beaucoup de jugemens diuers, à raison de plusieurs circonstances notables: ont bien voulu en toute humilité et verité, exposer ce qui les constraint de tenir et garder la ville de Vallenciene, pour en coserver l'entiere obeissance et servitude à la maiesté du Roy nostre Souverain Sire. On sait, et est assez notoire, que pour obuier à une ruine et calamité ineuitable de ces pais-bas, qu'eust tirè avec soy vne Inquisito qu'on taschoit introduire, et la rigoureuse executio des placars peu esloignee d'icelle Inquisition, on les auroit tenues necessairement en surceance, jusques à autre ordonnance qui se feroit par sa maiesté, à l'advis des Estats generaux à ces fins legitimement assemblez. Depuis, Dieu a voulu que l'Estat du pais au faict de la Religion s'est si bien acheminé, que pour remedier à la necessité du temps, l'Altesse de madame la Gouvernante a trouvé expedient de permettre par forme de provision, que les presches se feroyent ès lieux esquels on les auroit auparavant faits. Et pour laquelle permission estre effectuee avec plus grand contentement, ausseurace et conservation de tout le pais, vos Excellences se sont tellement acquittees, qu'à icelles n'a tenu que le peuple n'ait esté entretenu en paix et tranquillité, dressans pouriects et desseins expediens et necessaires, pour oster toute diffidence d'une part et d'autre pour maintenir vraye union et concorde.

Mais en certains endroits l'iniquité des conditions proposées au peuple au dehors d'iceux vos pouriects et actios vertueuses, ont empesché qu'une police n'ait esté dressée et arrestée, telle comme il

---

1 Vgl. Bijlage D, blz. 62, noot 1.

appartenoit, et ès autres esquels quelque ordre a esté establi, il a duré seulement autant que loisir et occasion à esté donnèe aux adversaires, de premierement par secretes menees circonvenir vostre besogné! faisans par après ouuerte demonstration de leur vouloir, tant par menaces que par forces, renversant petit à petit tant ce qu'aviez advisé, traitté et accordé avec le peuple, pour pacification et mannière de prouision. Et pour empescher, ou plustost mettre à neant la susdicte permission et prouision lesdits adversaires ont trouvé bon d'ouirdir leur trame, et commencer par une ville de Vallenciennes: à la facon de ceux qui depuis peu d'annees ença, en cause pareille commencerent au royame de France, à l'endroit de ceux de Vaissy, pour puis venir à bout des autres par tous moyens a eux possibles, afin d'extirper ceux qu'on nomme de la Religion nouvelle.

Et toutefois il n'y a ville qu'ait prins plus de peine et devoir de se contenir en toute modestie, et traitter toutes choses en paix, que lesdits de Valencienne, avec le Seigneur de Noircarme, commandeur de l'ordre d'Alcantara, lieutenant, capitaine general, et grand bailly de Henaut, Vallenciene, etc. Dont la demonstration s'en pourra faire autant manifeste, que faict qui soit en ce pais advenu de longteps: moyennant qu'en douceur et clemece: la cause desdits soit une fois ouye et entendue.

Des le premier iour d'Octobre de de cet an MDLXVI au mandement dudit Seigneur, furent envoyez de la part de ladite ville, par l'advis du conseil particulier d'icelle sept personnes notables assavoir quatre de la part du Magistrat, et trois de la part du consistoire, pour contracter touchant les affaires de la religion reformée, auec ledit Seigneur, estant les à Cambray: ou il commanda ausdits envoyez, de mettre par escrit leur demande. Quoy estant fait par iceux, leur escript fut totallement rejetté; et en presenta ledit Seigneur un autre, par lequel il donnoit choix à ceux de l'Eglise, de prendre quelque lieu pres de la ville, pour bastir temples: auec trois mois de terme pendant qu'on les feroit.

Comme on estoit sur le poinct d'arrester iceluy accord, ledit Seigneur retracta ce qu'il avoit presenté; alleguant qu'il avoit reçeu lettres de son Altesse: et de rechef dressa un autre escrit, contenant une sortie expresse de la ville, sans jour ne termne: et d'accorder en tout et partout les articles contenus audit dernier escrit: donnant à cognoistre par paroles expresses, qu'il aimoit autant qu'on n'accordast point, qu'autrement ce qui ne resentoit nullement un vouloir de contracter, mais d'absolutement

commander: en quoy il n'estoit besoin à tant de fois et à si long sejour evoquer, et lasser les parties. Et neantmoins apres plusieurs evocations, d'autant que ledit Seigneur ne vouloit aucunement etedre de se trouver en la dite ville pour cognoistre de plus pres le tout, et voir l'obeissance et tranquilité de ceux de l'Eglise reformee, mandat lesdits Commis de se trouver au Quesnoy: ou finalement fut accordé tout ce que ledit Seigneur avoit articulé, moyennant certaines belles promesses qu'il leur faisoit au dehors de l'accord, en les dissant aussi vaillables qu'inserees et escrites: et desquelles il permettoit d'en prendre tel Acte qu'on voudroit.

Le Contract fut passé et reçeu par le Greffier de la dite ville de Quesnoy, en date du XX d'Octobre MDLXVI et comme les trois offices et fonctions ecclesiastiques de Ministres, Anciens et Diacres y sont denommez, aussi entendoit ledit Seigneur en ces trois avoir contracté solennellement auec tout le corps de l'eglise de Valencienne: tellemet qu'il promit d'y venir le plustost qu'il pourroit, pour publier l'asseurance de sa part, et effectuer le tout et mettre en parchemin ledit contract: et avoir les signatures des principaux de l'Eglise.

Un mois apres, assauoir le XX de Nouembre, ledit Seigneur s'estant acheminé vers ladite ville, accompagné de grand' suitte de cheuaux, outre son ordinaire, entra en une des portes de la ville, et come en passant, demanda apres ceux du consistoire, qui n'avoyent esté advertis de sa venue: et voyant qu'ils n'estoyent en ladite porte, il se departit, menassant la ville d'une calamité extreme avant que dix jours se passassent. Surquoy vos excellences, Messeigneurs, peuvent juger à qui doit estre imputé le tort du delay, ou à celuy qui avoit promis (comme l'office de sa charge portoit) de venir en la ville, ou à ceux lesquels s'attendans à sadite venue, avant qu'avoir seu entendre l'effect de sa volonté; et mesme sans avoir certain lieu designé pour faire leurs temples.

Or pour executer les dites menees et menaces, rien n'a esté oublié depuis ce temps-là, non seulement contre les dits de Vallenciene et Sainct-Amand, mais aussi contre les marchans et laboureurs du pais à l'environ, par pilleries et concussios horribles, exercées par les soldatz tirez de toutes parts, de maniere que ladite ville de Valenciene, se tenant close et fermee contre telles enormités, n'entend et pretend aucunement contrevenir à l'obeissance deüe à la maiesté de son Roy, n'a l'edict ni mandement emané de son Altesse deüement informee, mais à une

violence, force, oppression et envahissemens faits à leurs biens et vies, par ceux à qui les mains demangent, et qui allechez de quelque vaine esperance d'honneur, ou de profit, sont cause de renversement de toute police et ordre.

Car combien que lesdits ennemies pretendent quelque fondement et couleur de leurs desseins sur lettres de son Altesse du XXVJ de novembre dernier passé, insinuees par ledit Seigneur ausdits de Vallencienne, contenantes commandement de recevoir gendarmerie en la ville, adjoustant cause, assavoir pour une desobeissance commise contre ledit Seigneur: Il ne se trouvera, sous correction, en cest endroit que lesdits ayant aucunemet desobey, veu qu'ils ont accordé avec ledit Seigneur, ne tenant à eux que l'accomplissement entier ne soit ia pieca ensuivi; et partant par la meme cause de raison contenue es dites lettres, lesdits de Valencienne ne seroyent capables de recevoir ladite gendarmerie pour punition.

A ceste cause lesdits de Valencienne supplient tres humblement, qu'apres avoir representé devant les yeux de vos exellences les advertissemens de telles calamitez et miserables spectacles, et consideré la patience que jusqu'ici l'on a eu, pour le respect et obeissance deue à la Majesté, à son Altesse, et à vos excellences, vostre plaisir soit de faire que vos actions vertueuses sortent leurs effets; a ce que la licence ne soit point baillee en ce paisbas, de faire surmonter la raison par force effrenee et demesuree.

FIN.

BIJLAGE G.

Lettre du Conte du Roeulx à la duchesse de Parme.

Madame ayant esté adverty hier au matin du grand maire de Sainct-Amand, comme il auoit entre ses mains les prissonniers qui vont cy-joinctz, j'envoyay au mesmo instant mon lieutenant et sergeant-major audict lieu de Sainct-Amand, pour estre du bailliaige de Tournay, afin que le grand maire euisse à m'envoyer lesdicts prisonniers. Et comme il estoit ja parti pour Bruxelles sans m'en advertir, et que son lieutenant avoit faict refuz de les me rendre, j'y renvoyay le procureur du roy leur faire commandement qu'ilz euissent à les mettre entre ses mains, ce qu'ilz ont faict; de manière, Madame qu'ilz sont arrivez ce matin au chasteau de ceste ville, ou j'espère que l'on en fera si bonne garde que vostredicte Alteze en aura contentement.

Tournay, 31 Mars 1566 (n. s. 1567).

Bij dezen brief is een klein stuk papier gevoegd, waarop het volgende staat geschreven: „Le ministre Guy, - le ministre la Grange, - le fils de Michel Herlin; nommé aussi Michiel, et son valet, eaigé de XIIIJ à XV ans, - et ung aultre nommé Jacques, cordier de son mestier, lequel est de Valenciennes".

Liasse 77 restituée par l'Autriche en 1862.

Correspondance de la Duchesse de Parme touchante la negociation des Commissaires envoyés a Tournay.

Afgedrukt bij PINCHART, l. c., T. II, p. 264, note 1.

Marguerite au comte de Roeulx 1 *Avril* 1567.

Mon cousin, je vous scay bon gre des debuoirs q auez faict pour faire mener au chasteau de Tournay, ceulx q ces jours sont esté prins p le grandmaire de St-Amand plus amples mentionez en voz lres du dernier du mois passé. Et come il conuient q la punition et justice se face au lieu du delict ass[r] en la ville de Valenciennes, y ayans mutiné le peuple contre sa Majesté, qui est cae de rebellion, aussi quil est necessaire de les interroguer et confronter de plus pres auec aultres tant prisonniers en lad. ville de Valenciennes. Je vous prie de au plustost enuoyer lesd. prisonniers aud. Valenciennes à l'effect q dessus, et ce auec bonne et secure garde. Sans preiudice toutesfois aux privileges de non renuoyer prisoniers d'ung province à l'aultre, n'y d'ung lieu à l'aultre, q ne en ce cas aura lieu.

Pourquoy leisserez suyure à Quatrevaulx lieuten des harquebouziers de ma garde lesd. psonniers, auec la garde q dess, vers Valleciennes.

Liasse 77.

3 *Avril* 1567.

Lettre du comte de Roeulx à la duchesse de Parme.

Madame j'ay reçeu les lres de vre Al^{ze} du premier de ce mois contenant que j'euisse a remettre es mains du Sr. de Quatrevaulx les prisonniers, prins par la gendarmerie de St. Amand.

Madame lesd. prisonniers n'ont esté selon que j'entens saisiz ny apprehendez par la gendarmerie dudict St. Amand ains par le grand-maire dud. lieu. Ne scachant s'il a eu assistence d'aulcune gendarmerie. Et comme le lieu de leur saisissement est notoirement du district de ce bailliaige, et que Guy de Bray, et la Grange, ministres, ont aussi dogmatisé et esmeu le peuple en ceste ville, meismes ledict la Grange, pour avoir entour ceste ville faict les premières presches publiques, et ledict Guy passé l'espace de plus de noeuf ans, y tenu sa résidence et semé ses hérésies en icelle ville, et meismes a esté la cause des troubles et esmotions à diverses foiz y advenuz, comme vostre Alteze peult avoir entendu, et se trouuera par les besoignez estans es mains du conseiller d'Assonville, en ce temps- là commis pour lesdicts troubles. Avant faire la dicte délivrance, j'ay bien voulu advertir Vostre Altèze, et que, soubz correction, il me semble, comme faict aux aultres commissaires estans en ce lieu, que la coignoissance desdicts prisonniers doibt ici demourez pour non préjudicier aux haulteurs de sa Majesté en son bailliaige de Tournay et Tournésiz. Et quant au poinct de la confrontation, l'on pourra à celle fin seullement, s'il se treuve besoing, mener à Valenciennes aulcuns d'eulx, pour, la confrontation faicte, estre ici ramené et cogneu de leur cas; et signamment ledict Guy, qui est bien nécessaire en ce lieu pour descouvrir ses réceptateurs, faulteurs et auditeurs, et qui en dépend.

Et ou vre Alteze seroit resolue (espérant néantmoings quil ne se fera pour les raisons que dessus) de les distraire de ceste

ville, je vous suplie quil vous plaise faire despescher et m'envoier acte pertinente de ceste ma remonstraon et de non prejudice, afin que je ne sois notté, que durant ceste ma charge les droictz et haulteurs de sa Majesté en sond. Baillage de Tournésiz ne soyent diminuez. Priant neantmoings pour vne aultre foiz, avoir regard à ce que dessus.

JAN DE CROY. Comte de Roeulx.

Aan dezen brief werd door JAN DE MOULBAIS het volgende schrijven toegevoegd:

Comme j'ay esté adverty que vre Al^{ze} auroit escript lres a monsieur le Conte de Roeulx, affin qu'il eult a remectre es mains du Seigneur de Quatrevaulx, les prisonniers que puis aulcums iours ont estez saisis; soubz le gouvernemet des bailliaiges de Tournay et Tournésis. Je n'ay volu faillyr pour mon debuoir de advertir vre Alteze que, renvoiant lesds. prisonniers en la ville de Valenchiennes ce seroit grandemet contre les haulteurs et preëminences de sa Ma^{té}. Joinct d'avantaige que les ministres sicoe celluy appellé la Grange, ha premieremet causé les tumultes et assamblees, pour auoir le premir faict les presches publicques allentour de ceste ville. Et quant a vng nomé Ghuy de Braye aussy prisonnier, il a faict et causé grand mal en lad^{te} ville, et diverty beaucoup de gens de bien de la religion catholicque, par l'espace de huict ou noeuf ans, quil ha secretemet dogmatisé et enseigné ses erreurs en icelle, de sorte et maniere que pour le present iceulx sont trop plus necessaire en ce lieu, où tant sont de prisonniers que l'on estime auvoir divers fois recepté et eu intelligence auecq lesds. ministres que de les renvoier aud. Valenchiennes ou pour le présent il n'en est encoire de grand besoing.

Parquoy (Madame) ie supplie bien humblemet vre Alteze tant pour la garde des droix et haulteurs de sa Maté en icelluy baill come pour plus seceuremet et auecq meilleure-intelligence proceder à la verifficaon des cherges quilz sont contre les prisonniers de ceste ville, estans en ce chau en laissier icy la cognoisse. A tant.

JAN DE MOULBAIS.

Liasse 77.

Gedeeltelijk afgedrukt bij PINCHART, l. c., T. II, p. 267, note 1.

Au conte du Roeulx.

Mon cousin, j'ay tant par voz lres du jour d'hier, q p celles du sr. de Molbaxs de mesme date, entendu ce q m'escripuez de l'endroit des prisonniers, prescheurs q ces jours sont esté prins p le grandmaire de St-Amand, que je vous requis reuoyer en la ville de Valenciennes pour les causes contenues en mes precedentes. Sur quoy vous faictes difficultez tant pour estre le lieu de leur saisissem notoirem du district du bailliaige de Tournay q aultres raisons plus amplem touchées en vosd. lres. Et consultant l'importance de ceste matière, mesmes qu'il compete entierem pour le suice du Roy, monseigneur, q lesd. prisoniers soyent renuoyez vers lad. ville de Vallenciennes, pour les causes contenues en mesd. precedetes, chose laqlle pour le bn des affes de sa Maté ne se poeult obmectre p ceste cause je vous requiers bn expssem sans actendant aultre ord^{ce} mienne q renuoyez lesd. prisoniers les deliurant promptem es mains de Quatrevaulx, lieuten des harquebouziers à chal de ma garde, pour auec bone et seceure garde estre menez aud. Valenciennes.

Bien entendu toutesfois q cecy ne sera en diminution des droictz et haulteurs de sa Maté aud. Balliage ny pire en consequence come estant ung cas militaire et priuilege et no fct p droit de jurisdicton mais d'autorité de sa Maté, et sans piudice de jurisdon.

Et ny voulez fe faulte come quil soit, et suiront ces pntes pour vre descharge, et pour ault ad ce q dictes les deux minists auoir exercé psches aud. Tournay, je suis bn acertioré q ainsi est, ensv q Guy de Bray, y a esté pendu en figure p les comisses de l'an 61 p ou vraysablablem poevet scavoir plusirs secretz, parquoy si voulez les fe interroguer les poinctz contenuz en vos lres ou aults j'ay ordonné que vous le puissiez fe ou fe fe p comis si tost quil soit dud. Vallencienes n'est toutesfois q ia vous l'auez fct pendet qu'il ot esté au chasteau de Tournay.

Liasse 77. 4 Avril 1567.

---

9 Avril 1567.

Sur les lres de Madame au Conte du Roeulx du IIIJme Dapuril dernier a semblé soubz correction que mondt. Seigneur se pourroit transporter à Bruxelles en personne.

Et en premier lieu remonster illecq à son Alteze le contenu de ses precedentes, touchant les prisonniers naguaires saisiz pres de St-Amand (notoirement territoire desoubz sa charge) par un officier dudt. lieu et nullement par le sr. de Quatrevaulx ny par ses gens.

Aussi declairer en cas son Alteze treuve emporter pour le service de sa Maté et le bien publicq, que lesd. prisonniers soient renvoyez a Valenciennes, comme de son endroict il est bien prest les y faire conduire par ses gens propres pour les delivrer es mains de celuy, ayant audt. Valenciennes commission de par le roy, come par lres patentes luy est baillée au district du bailliaige de Tournay.

Et neantmoings au regard de Guy de Bray, comme icelluy a longuem, tant en secret que en publicq, audt. Tournay semé sa dampnable doctrine, et en infecté le peuple, les ayant aussi par distinctes foiz mis en trouble, quil seroit plus expedient et exemplaire le delaisser absolutement à la cognoissance de ceulx y estans comis, vers lesquelz l'on pourra de Valenciennes auoir secours, pour enfonsser le secret de ce qui au surplus est recherché.

Signamment pourroit aussi ledt. sr. conte remonster come le seigneur de Moulbaix et le conseiler de Blasere affirment, que, de leur sceu, ne a audt. Tournay, esté prononcée quelque condemnaon à la charge d'iceluy Guy, par suspension diffamatoire en figure. Davantaige que le faict des susds prisonniers en genal ne doibt par raison estre estimé privilegue ou cas militaire au regard de Valenciennes, que pour les ..... [1]) de la ville et bailliaige de Tournay, y ayans les gouuerneurs respectivement, chn en leur district cognoissance de tous cas, previlegues militaires ou altres sans ...... taon.

Et en tout event pour la conservaon des droictz et haulteurs de sa Maté audt. bailliaige de Tournay, ensemble la descharge

---

1 Onleesbaar woord.

de ses officiers illecq, seroit besoing au regard du renvoy desdts. prisonniers, avoir lres patentes ou demoings acte de non prejudice, ne pouuant soubz correction la missive de son Alteze, servir que pour la particuliere décharge dudt. sr. Conte.

Finablement come il s'a trouvé que la populace a esté séduicte, non seullement par la doctrine des ministres, mais aussi encouragée aux troubles, quilz ont suscitez au moyen du confort et par l'extorsion d'aulcunes des principaulx de lad. ville ...... [1]) en estans desia aulcuns d'entre eulx saisiz et aultres fort suspectz, sa s^e pourroit aussi communiquer ce point a son Alteze, et par espeal, icelle son Alteze adviser que pour le tout descouvrir la pnce du susdt. Guy, est audict Tournay plus que nécessaire.

Liasse 77.

---

1 Eenige onleesbare woorden.

Comme la duchesse de Parme, de Plaisance etc. regente et gouvernante pour le roy nre s^{e} es pays de pardeça auoit comandé et requis au conte du Reulx, commi au gouvernem de la ville et cité de Tournay, en ledroict de Guy de Bray et vn nomé la Grange, ministres et pdicatz puis naguaires à Valenciennes, et trois aultres, qui ces jours se sont renduz fugitifz dud. Valecienes et ensuyuat fct prisonniers par le grandmaire de St-Amand, et depuis menez au chasteau de Tournay, affin de les mect es mains de mr. de Quatreuaulx, lieuten des harquebouziers de sad. Alteze pour les coduire et ramener en lad. ville de Valenciennes, pour aller estre interroguez et confrontez de plus prez auec aultres, apprehendez pour crime de leze Maté et rebellion, dot aussy lesd. psoniers sont chargez. Ce que led. conte a differé fe, alleguant que comme lesd. prisonniers ont esté prins p led. grandmaire dudt. St-Amand estat notoiremet du district et bailliaige dudt. Tonay, ou lesd. ministres auoient aussi cy devant dogmatisé et esmeu le poeuple, et mesmes led. de la Grange, entour de lad. ville de Tournay faict les premières presches en icelle, et mesmes auoit esté la cause des troubles et esmotions a divereses fois y advenuz, quy estoit cause q led. conte comme aussi les commissaires de sa Maté aud. Tonay, ptendoient, que le cognoissance desd. prisonniers les y debuoit demourer, sans les debuoir reuoyer aud. Valench pour non préjudicier aux haulteurs de sad. Maté en sond. bailliaige de Tournay et Tournésiz, daultant q p costume des pais, ny a auc reuoy des pais a aultres son Alteze considerant ce quil eport pour svice de sa Maté, et notemen pour auerer les autheurs, chiefz et coplices de lad. rebellion q lesd. prisonniers soient menez aud. Valenciennes, a ordonné et ordonne p cestes aud. conte du Roeulx ql face coduire seurem et en bonne garde iceulx prisonniers hors lad. ville de Tournay, iusqs aud. lieu de St-Amand, pour les mect es maĩns du puost le cote dud. Vallecienes ad ce depute par sad. Alteze ou ault quy sera euoyé p luy pour les mener aussy auec bone et seceure garde aud. Vallecienes à l'effect q dess et lez fe leur proces. Ce que sad. Alteze veult et entend quil soit sans préjudice desd.

droitz et haulteurs de sad. Maté aud. Bailliaige de Tournay et Tournesis et priuileges et coustues de envoyer aucuns prisonniers d'une province ou lieu à l'aultre, ausquelz son Alteze a l'effect que dessus a pour ceste fois drogué et drogue p cestes, demeurans au surplus iceulx et aültres choses en leur forme et rigueur.

Ainsi faict p son Alteze à Bruxelles ce IXe d'Apuril 1567 (après Pasques).

Liasse 77.

16 Auril 1567.

A Madame.

Suyvant les lres et ordonnan de vre Alteze sommes transportez en la ville de Valenciennes le plus tost que a este possible, et en pmier lieu pour cognoistre la source de la rebellion, autheurs et ceulx quy en sont plus coulpables. Apres avoir oy somierement aucuns bons catholiques, avons veu et visité les registres contenans les resolutions prinses tant au particulier que au grand conseil d'icelle ville, et de ce dressé ung *recueil* p escript en annotant ce q pourra servir pour l'examen des prisonniers et aultres signammet des ministres assr Guy et la Grange, quy sont presentement amenez en ceste ville, ayantz ja commencé a examiner ledt. de la Grange, lequel en sa confession voluntaire approche ad ce qu'est passé, sauf a denomer ceulx quil craint charger par icelle a quoy encoire nous justifions, craindants de l'esloigner de la verité, ce que par apres se pourra faire, et ad ce contraindre par question extraordinaire. Et ce faict ne fauldrons advertir vre Alteze de nostre besonge par le procureur genal de Flandres qui pourra plus amplemet informer icelle de l'estat des affaires de ceste ville.

Les tres humbles et tres obeissans serviteurs de vre Alteze les preuost le conte, conseillers et comissaires de sa Maté à Valeciennes.

Liasse 78.

BIJLAGE H.

Vgl. L'Histoire du Pays-bas et GUY DE BRES, p. 356-388.

La grace et misericorde de nostre bon Dieu et Pere celeste, et la dilection de son Fils nostre Seigneur Iesus Christ, soit auec vostre esprit, ma bien aimee: Catherine Ramon, ma chere et biē aimee espouse et soeur en nostre Seigneur Iesus Christ, vostre angoisse et douleur perturbant aucunement ma ioye, et la liesse de mon coeur, cause que je vous escri la presente, tāt pour vostre consolation que pour la mienne; ie dy notamment pour vostre consolation, d'autāt que m'auez tousiours aimé d'vne affection tres ardente, et qu'à present il plaist au Seigneur que la separation se face de nous deux: pour laquelle separation ie sens vostre amertume plus que la mienne. Et vous prie autant que ie puis de ne vous troubler outre mesure, craignant d'offenser Dieu. Vous sauez assez que quand vous m'auez espousé, vous avez prins vn mary mortel, lequel estoit incertain de viure vne minute de temps: et cependant il a pleu à nostre bon Dieu nous laisser viure ensemble l'espace d'enuiron sept ans, nous donnāt cinq enfans. Si le Seignenr eust voulu nous laisser viure plus long temps ensemble, il en auoit bien le moyen. Mais il ne luy plaist pas: parquoy son bon plaisir soit fait, et vous soit pour toute raison. D'autre part considerez que ie ne suis pas tombé entre les mains de mes aduersaires par cas fortuit, mais par la prouidence de mon Dieu, laquelle conduit et gouuerne toutes choses tant petites que grandes, comme il appert parce que Christ dit, Ne craignez point; vos cheueux sont nombrez. Ne sont pas vēdus deux passereaux vne maille? et vn d'iceux ne cherra point sur la terre sans la volonté de vostre Pere. Ne craignez point donc. Vous estes plus excellents que beaucoup de passereaux, Qu'y a-il qui soit estimé de nous moindre qu'un cheueu: et cependant voila la bouche de la sapience diuine qui dit que Dieu tient enregistré le nombre de mes cheueux. Commēt pourra donc mal et aduersité aduenir à ma personne, sans

l'ordonnance et prouidence de Dieu? cela ne peut nullement estre, si on ne veut dire que Dieu ne soit plus Dieu. Et voila pourquoy le Prophete dit, Il n'y a aduersité en la cité que le Seigneur n'ait fait. Et en ceste doctrine nous voyons que tous les saincts personnages qui ont esté deuant nous, se sont cosolez en toutes leurs afflictions et tribulations. Ioseph estant vendu par ses freres pour estre mené en Egypte dit, Vous auez fait vne mauuaise oeuure, mais Dieu l'a conuertie à vostre bien: Dieu m'a enuoyé deuant vous en Egypte pour vostre profit. Gen. 50. Autant en a fait Dauid à l'endroit de Semei qui le maudissoit. Le mesme a fait Iob: et ainsi consequemment tous les autres. Et c'est la cause pourquoy les Euangelistes traittans si diligement des souffraces et de la mort de nostre Seigneur Iesus Christ, adioustent, Et cecy a esté fait, à fin que fust accompli ce qui estoit escrit de luy. Le mesme doit estre rapporté à tous les membres d'iceluy. Il est bien vray que la raison humaine bataille contre ceste doctrine, et y resiste tant qu'elle peut, et ie l'ay tres fort experimenté. Lors que ie fu apprehendé ie disoye en moy-mesme, Nous avons mal fait de cheminer si grande troupe ensemble: nous auons esté descouuers par vn tel et par vn tel: nous ne deuions arrester nulle part. et sous telles cogitations ie demeuray là tout accablé en mes pensees, iusques à ce que i'eu esleué mon esprit plus haut à la meditation de la prouidece de Dieu. Adonc mon coeur commença à sentir vn merueilleux repos: ie commençay lors à dire, Mon Dieu, tu m'as fait naistre au temps et à l'heure que tu auois ordonné: et durant tout ce temps de ma vie, tu m'as gardé et preserué en des merueilleux dangers, et m'en as deliuré du tout: et si a present mon heure est venue que ie doy passer de ceste vie à toy, ta bonne volonté soit faite: ie ne puis eschapper de tes mains. Et quad ie pourroye ie ne voudroye, d'autant que c'est toute ma felicité de moy conformer à ta volonté. Toutes ces considerations ont rendu et rendet encore mon coeur tres alaigre et dispos. Et ie vous prie, ma chere compagne et fidele, de vous en resiouir auec moy, et remercier ce bo Dieu de ce qu'il fait. Car il ne fait rien qui ne soit iuste et tres equitable: et principalement vous vous en deuez resiouir, d'autant que c'est pour mon bien et pour mon repos. Vous auez assez apperceu et resenti mes labeurs, croix, persecutions et afflictions, lesquelles i'ay enduré: et mesmes en auez esté participante quad vous m'auez fait compagnie en mes voyages durant le temps de mon exil. Et voicy à present mo Dieu qui me veut

tedre la main pour me recueillir en son Royaume bien heureux. Je m'en voy deuant vous: et quand il plaira au Seigneur vous me suyurez ce ne sera point pour tout temps que la separation se fera. Le Seigneur vous recueillira aussi pour nous conioindre ensemble à nostre chef Iesus Christ. Ce n'est pas icy le lieu de nostre habitation, il est au ciel; c'est icy le lieu de nostre peregrination. Parquoy aspirons apres nostre vray pays qui est le ciel, et desirons sur tout d'estre receus en la maison de nostre Pere celeste, pour voir nostre Frere, Chef, et Sauueur Jesus Christ, pour voir la tres noble compagnie des Patriarches, Prophetes, Apostres et tant de milliers de Martyrs, en la compagnie des quels i'espere estre recueilli quand i'auray acheué le cours de l'administration, laquelle i'ay receue de mo Seigneur Iesus. Ie vous prie donc, ma chere aimee, que vous vous consoliez en la meditation de ces choses. Considerez à bon escient l'honneur que Dieu vous fait, de vous auoir donné vn mary qui soit non seulement ministre du Fils de Dieu, mais aussi qui est tant estimé et prisé de Dieu, qu'il le daigne faire participant de la couronne des Martyrs. C'est vn tel honneur que Dieu n'en fait pas vn semblable à ses Anges. Ie suis ioyeux, mon coeur est alaigre; il ne me defaut rien en mes afflictions. Je suis rempli de l'abondance des richesses de mon Dieu, voire ie suis tellemet consolé que i'en ay assez pour moy et pour tous ceux ausquels ie pourroye parler. Pour laquelle chose ie prie mon Dieu qu'il continue enuers moy son prisonnier sa bonté et benignité: ce qu'aussi i'espere qu'il fera: car ie sens bien par experience qu'il n'abandonne iamais ceux qui esperet en luy. Ie n'eusse iamais pensé que Dieu eust esté tant debonnaire enuers vne si poure creature que ie suis. Ie sens à present la fidelité de mon Seigneur Iesus Christ. Ie patrique à preset ce que i'ay tant presché aux autres. Et certes il faut que ie cofesse cela, à sauoir que quand i'ay presché, ie parloye comme vn aueugle des couleurs, au regard de ce que ie sens à present par pratique. I'ay plus profité et apprins depuis que ie suis prisonnier que ie n'ay fait toute ma vie: ie suis en vne tres bonne escole: i'ay le sainct Esprit qui m'inspire continuellement, et qui m'enseigne à manier les armes en ce combat. D'autre costé Satan l'aduersaire de tous les enfants de Dieu, qui est comme vn lyon bruyant et rugissant, me circuit de toutes pars pour me naurer. Mais celuy qui m'a dit, Ne crain point, i'ay vaincu le monde, me rend victorieux. Et desia ie voy le Seigneur brise Satan dessous mes pieds: et

sens la puissance de Dieu parfaite en mon infirmité. Nostre Seigneur me fait sentir d'vn costé mon infirmité et ma petitesse que ie ne suis qu'vn poure vaisseau de terre, fragile au possible, à fin que ie m'humilie, et que toute la gloire de la victoire luy soit donnee. De l'autre costé il me fortifie et me console d'vne façon incroyable: mesme ie suis mieux à mo aise q les ennemis de l'Euagile. Ie mage, boy, et repose mieux qu'eux. Ie suis logé en la plus forte prison et la plus meschante qui soit, obscure et tenebreuse, laquelle pour son obscurité on nomme Brunain: et n'ay l'air que par vn petit trou puant, là ou on iette les infections; i'ay des fers aux pieds et mains, gros et pesans, qui me seruent, d'vne gehenne continuelle, me cauans iusques dedans mes poures os, apres le Preuost des mareschaux viet visiter mes fers deux ou trois fois le iour, craignant que ie n'eschappe, et d'abondant ils ont mis trois gardes de 40 hommes deuant la porte de la prison. I'ay aussi les visitations de monsieur de Hamaide, lequel me vient voir, pour me cosoler et exhorter à patience, comme il dit: mais il viet volontiers apres disner, apres qu'il à le vin en la teste et le ventre farcy. Vous pouuez penser quelles sont ces consolatios. Il me done face menaces, et m'a dit q si ie fay le moindre signe du mode de vouloir eschapper, qu'il me fera enchainer par le col, le corps et les iambes, de sorte que ie ne pourray mouuoir vn doigt: et beaucoup d'autres semblables propos. Mais pour tout cela mo Dieu ne laisse pas de tenir sa promesse et consoler mon coeur, me donnant tres grand contentement. Veu donc que les choses sont telles, ma bonne soeur et fidele espouse, ie vous prie de vous consoler au Seignenr en vos afflictions, et remettre en luy et vous et vos affaires; il est le mary des vefues fideles, et le pere des poures orphelins: il ne vous delaissera iamais, et de cela ie vous asseure. Portez-vous tousiours comme vne femme Chrestienne et fidele en la crainte de Dieu, comme tousiours vous auez fait, et honnorez, entant qu'en vous sera, par vostre bonne vie et conuersation la doctrine du Fils de Dieu, laquelle vostre mary a presché: et comme tousiours vous m'auez aimé tressaffectueusement, ie vous prie de la cotinuer enuers nos petits enfans: instruisez-les en la cognoissance du vray Dieu et de son Fils Iesus Christ. Soyez leur pere et mere, et regardez qu'ils soyent traittez honnestement du peu que Dieu vous a donné. Si Dieu vous fait la grace de viure apres mon trespas, en viduité auec vos petits enfans, vous ferez fort bie. Si vous ne pouuez, et que

les moyens vous defaillent, regardez que vous-vous alliez à quelque homme de bien, fidele et craignant Dieu, duquel on ait bon tesmoigmage. Et quand i'auray les moyens i'escriray à nos amis qu'ils ayent soin de vous, comme ie croy qu'ils ne vous defaudront point. Vous vous pourrez remettre en vostre premier train, apres que le Seigneur m'aura retiré. Vous auez nostre fille Sarra, qui sera tantost esleuee; elle vous pourra tenir compagnie, et vous assister en vos afflictions, et vous consoler en vos tribulations et le Seigneur sera tousiours auec vous, Saluez tous nos bons amis en mon nom, et qu'ils prient Dieu pour moy, à ce qu'il me donne force, bouche et sapiece telle pour maintenir la verité du Fils de Dieu iusques à la fin et iusques au dernier soupir de ma vie. A-dieu Catherine ma tres bone amie. Ie prie mon Dieu qu'il vous vueille consoler et doner contentement de sa bonne volonté. I'espere que Dieu me fera la grace de vous escrire d'auatage, s'il luy plaist, pour vous consoler tant que ie feray en ce poure monde, et gardez ma lettre pour souenace de moy: elle est bien mal escrite, mais c'est come ie puis, et non pas comme ie veux. Ie vous prie de me recommander à ma bonne mere. I'espere de luy escrire quelque cosolation, s'il plaist à Dieu. Saluez aussi ma bonne soeur, et qu'elle prenne de Dieu son affliction. Bien vous soit.

Des prisons le 12 d'Auril MDLXVII. Vostre fidele mary Guy de Bres ministre de la Parole de Dieu, à Valenciennes, et à present prisonnier pour le Fils de Dieu audit lieu [1]).

La grace et misericorde de Dieu le Pere, et la dilection de son Fils nostre Seigneur Iesus Christ, vous soit pour salut eternel.

Ma bonne et bien-aimee mere, quand ie considere à part moy, combien mon emprisonnement vous est grief, et difficile à porter, à cause de la grande affection maternelle que m'auez tousiours porté: il ne se peut faire que mon coeur ne soit traspercé de douleur, et que mes entrailles n'en soyent grandemet esmeues. Et certes ie puis à present bien dire par experience, que c'est

1 Is deze brief den 12[den] April door DE BRAY geschreven, dan moet, in plaats van „audit lieu", gelezen worden: à Tournay, aangezien hij eerst den 16[den] April te Valenciennes is gekomen. Vgl. bijlage G, blz. 126. Dat DE BRAY zich echter zóó zou vergist hebben, is onwaarschijnlijk, en daarom oordeel ik het niet gewaagd om in plaats van 12, 22 te lezen.

vne dure departie de la mere et de son enfant. Mais quoy? quand ie considere la departie est sans comparaison plus dure, quand il faut que l'homme departe de son Dieu, et quitte la felicité eternelle. Ie me sens aucunement releué de ma peine, pour regarder à ma vocation, et à la cause du Fils de Dieu, laquelle il faut que ie maintienne deuant les hommes. Il me semble que i'oy Iesus Christ mon Maistre, parlat de viue voix, et me disant, Quiconque aimera son pere et sa mere plus que moy, il n'est point digne d'estre des miens, Matth. 10. Puis il me dit, Ie vous dy en verité il n'y a nul qui ait delaissé sa maison, ou parens, ou freres, ou enfans pour le royaume de Dieu, qu'il n'en reçoiue beaucoup plus en ce temps-cy, et au siecle aduenir la vie eternelle, Matth. 19. Telles paroles certes me font mettre toutes choses en arriere, et me font bondir le coeur de ioye en mes entrailles. Quand ie pense à la fermeté et verité de celuy qui parle ainsi à moy. Ie dy donc hardiment auec sainct Paul, I'estime toutes choses comme fiente, et les repute pour dommage, pour l'excellence de la cognoissance de mon Seigneur Iesus Christ. Vous aussi ma bien-aimee, surmotez vos douleurs par la consideration du bon vouloir de Dieu, lequel veut ainsi disposer de ma personne pour estre glorifié en moy poure vaisseau fragile. Reduisez en vostre entendement comme il a pleu à Dieu de m'appeler à son seruice contre toute esperance humaine; voire et quand i'estoye encore porté en vostre ventre vous couriez par la ville de Mos apres vn certain Jesuiste Italien, lequel preschoit par les rues. Vous dites lors en priant Dieu, mon Dieu que ne m'as tu donné vn tel enfant? Et que n'est l'enfant que ie porte en mon ventre, vn enfant pour prescher ta parole. Vous le dites, et Dieu vous exauça: voire selon qu'il est riche en misericorde, et qu'il peut faire toutes choses plus abondamment que nous n'oserions demander; il vous a donné plus que ne luy demandiez. Vous demandiez que l'enfant que vous portiez fust tel que ce Jesuiste: il l'a bien fait Iesuiste, mais non pas de ces sectes nouuelles qu'on apelle Iesuistes. Ains me faisant estre vray imitateur de Iesus Fils de Dieu m'a appelé au sainct ministere, non point pour prescher la doctrine des hommes, mais la pure et simple Parole de Iesus et de ses Apostres; ce que i'ay fait iusques à present en bonne et seine conscience, ne cherchat autre chose que le salut des hommes, non pas ma gloire, ne mon profit particulier. Tesmoin le zele de Dieu qui a esté en moy accompagné de beaucoup de croix, afflictions et trauaux, et non par vn

petit nombre de iours, mais par beaucoup d'annees. Toutes ces choses vous doyuet retourner au devant pour vostre consolation, et vous reputer bien heureuse de ce que Dieu vous fait l'honneur d'avoir porté, nourri et esleué vn de ses seruiteurs, lequel il reçoit à la couronne et gloire de martyre. Qu'il ne vous soit poît grief, si mon Dieu me veut à present receuoir en sacrifice de bon odeur, et confermer par ma mort le peuple qu'il à esleu. Ie suis ioyeux quand à moy: et vous prie de vous en resiouir auec moy, sachant que cela tournera à mon grand bien et salut. Ie me submets à tout ce qu'il luy plaira faire de moy, sachant qu'il ne veut rien faire qu'il ne soit iuste et raisonnable. Il est mon Dieu et mon pere, n'ayant point faute de bonne volonté enuers moy, et de puissance pour me deliurer, s'il le trouué bon: partant ie me repose du tout en luy. Que s'il trouue bon de me retirer à present de ceste poure vie tant caduque et laborieuse, il me retirera en la fleur de mon age, ayant beaucoup labouré et seme en l'Eglise de son Fils: voire, et m'ayant desia fait voir de mes yeux le fruit de mes labeurs et trauaux, ayant benit et rendu grandement fructeux mon ministere, de sorte que l'Eglise s'en ressentira longues annees apres ma mort. Ie ne puis moins que de me tenir content et rassasié d'auoir veu ce que mon Dieu m'a fait voir. Il y a encore beaucoup de bonne semence, laquelle i'ay semee, qui est à present comme euseuelie en la terre. Mais estant arousee de mon sang, elle croistra et se manifestera à merueilles. Que doy-ie donc maintenant desirer, sinon que la volonté de mon Dieu se face, et que ie m'appreste à moissonner au ciel en gloire et incorruption le fruict de ce que i'ay semé ça bas en terre auec larmes aux yeux? Et certes i'espere que le grand peuple que i'ay gaigné à mon Seigneur Iesus par l'Euangile, sera ma gloire et ma couronne au iour dernier. Ie m'en vay donc et marche par le chemin estroit et difficile qui mene à la vie. Ie m'en vay le chemin par où ont passé tous les Prophetes, et les Apostres, voire le propre Fils de Dieu nostre Seigneur Jesus Christ, et tant de milliers de Martyrs qui ont espadu leur sang pour le tesmoinage de l'Euagile. C'est la voye de laquelle Christ à parlé, disant Entrez par la porte estroitte: car ie vous dy que plusieurs tacheront d'entrer, et n'entreront point. C'est le chemin tresestroit duquel parle Esdras, lequel n'est qu'vn pas de large, et dessous ceste plache il y a vn grand fleuue, et vn feu lequel deuore ceux qui choppent et tresbuchet. Cependant ceste planche mene à la cité remplie de tous bies, qui est la vie

bienheureuse, où les enfans de Dieu n'aurot faute de rien. Que me profiteroit de cheminer auec le monde par la voye large et spatieuse pour tresbucher à la fin en ruine et perdition eternelle? Ie say bien que si ie vouloye renoncer mon bon Seigneur Jesus, et retourner en mo immondicité et souillure de ceste vie, le monde m'embrasseroit, et feroit estime de ma personne. Mais ia à Dieu ne plaise que ie renonce mon Sauueur, pour mettre des idoles en sa place, et des choses profanes au lieu de son sag pretieux. Ie luy ay desia serui plus de vingt ans, et iamais il ne m'a defailli en aucune chose: ains m'a tousiours monstré vne dilection, surmontant tout entendement des hommes: outre ce grand benefice, qu'il s'est donné à la mort ignominieuse de la croix, pour ne donner la vie eternelle. Quoy donc? delaisseroy'-ie le viuat pour auoir refuge aux morts? Laisseroy'-ie le ciel pour prendre la terre? les choses eternelles pour les temporelles? Abandonneroy'-ie la vraye vie pour la mort corporelle? Celuy qui seul est ma force et mon rocher, m'en vueille garder, et se monstre au besoin estre mon garant, mon bouclier et defenseur, et la force de ma vie en ma petitesse et infirmité. Ie puis dire auec S. Pierre, quand Christ luy demanda, apres que grand nombre de ses disciples l'auoyent abandonné et s'estoyent reuoltez de luy, Et vous, dit-il, vous-en voulez-vous pas aussi aller comme les autres? Pierre respondit, Seigneur, à qui irions nous? car deuers toy sont les paroles de vie eternelle. Le Seigneur mon Dieu ne me laisse pas venir iusques là, que ie quitte avec le monde les fonteines d'eau viue, pour fouir et cauer des cisternes qui ne contiennent point d'eau: comme Dieu à bon droit se complaint par son prophete Ieremie de son peuple d'Israël. Or ie croy fermement que ie ne suis pas fils de substraction pour aller à perdition, ains de foy en acquisition de l'ame. Quant à moy, ie dy hardiment auec Moyse, que i'ayme mieux estre affligé auec le peuple de Dieu, que de iouir pour vn temps des delices de peché, estimat l'opprobre de Christ plus grades richesses que tous les thresors du monde: car ie regarde à la remuneration, et i'espere que la vertu de la foy ne sera point vaine en moy au besoin. Car desia par icelle ie surmonte le monde et tous mes aduersaires: Comme l'Apostre me monstre et enseigne, que les fideles de l'ancien testament, ayans la mesme foy ont surmonté en leurs afflictions, disant qu'aucuns ont esté estendus come tabourins, ne tenans conte d'estre deliurez, à fin qu'ils trouuassent vne meilleure resurrection: et les autres ont esté moquez et batus; en outre ont

esté liez et mis en prison: ils ont esté lapidez: ils ont esté sciez: ils ont esté tentez: ils ont esté mis à mort par occision de glaiue: ils ont cheminé ça et là vestus de peaux de brebis et de chieures: en idigence, en angoisse, oppressez et affligez, desquels le monde n'estoit pas digne, errans aux deserts, aux montagnes, fosses et cauernes de la terre. Tous ces saincts personnages ont vaincu le monde par foy en mourant, et estans comme veincus et exterminez des hommes. Que diray-ie donc maintenant quand mon Dieu me propose deuant les yeux vne si grande nuee de tesmoins et vaillans champiōs? Certes ie reiette loin de moy, tant que ie puis, le fardeau de peché qui m'enuironne pour estre plus alaigre à la luitte, et que ie coure par patience au combat qui m'est proposé, regardant au chef de la foy et consummateur Jesus: lequel quand la gloire et la croix luy ont esté proposees, a choisi et esleu plustost la croix, en mesprisant cōfusion: et est assis à la dextre du siege de Dieu. Et pense et repese à celuy qui à souffert telle cōtradiction des pecheurs cōtre soy-mesme, à fin que ie ne soye ennuyé pour defaillir en mon courage. Ie considere que ie n'ay pas encore resisté contre le peché iusques au sang. Il doit suffire (dit Jesus Christ) quand le seruiteur est aussi bien traité que son maistre: car le seruiteur n'est pas plus grand que son seigneur. I'ay bien matiere de me resiouir grandement, que ie voy que mon Maistre Jesus Christ me fait l'honneur de me faire seoir auec luy à sa table, me faisaint ma souppe de son mesme pain, et me faisant boire à sa propre couppe et en son hanap. Est ce là peu de chose de suyure vn tel Seigneur? C'est luy qui a fait le ciel et la terre de rien par sa parole vertueuse. C'est luy deuant la face duquel les Anges et Archanges couurent leurs faces et tremblent deuant luy: et voicy moy vn poure ver de terre enuironné d'infirmité, il luy plaist m'appeler son amy et non pas seruiteur. O quel honneur! Il ne fait pas mesme cest honneur à ses Anges de les admettre à souffrir pour son nom. Et qui suis-ie moy pour receuoir vn tel honneur de mon Dieu? Certes ie suis raui au ciel, quand ie considere ces choses. Et comme si c'estoit peu de tout cela, il me console sans cesse en mes combats il est icy prisonnier auec moy: i'enten Jesus Christ mon Maistre. Ie le voy, par maniere de dire, enclos et enferré en mes fers et liens. Ie le voy des yeux de mon esprit enclos en ma prison obscure et tenebreuse, cōme il m'a promis par sa parole tres ueritable d'estre auec moy tous les iours iusques à la fin. Il dit que quand l'vn de ses petits disciples est prisonnier, que s'est

luy-mesme, disant: I'ay esté prisonnier, et vous m'auez visité. Il disoit à Saul, Saul, Saul, pourquoy me persecutes-tu? et cependant il ne persecutoit sinon les poures fideles. Mais Christ dit que c'est à luy qu'il s'attachoit. Il a dit par son prophete Zacharie, Qui vous touche, il touche la prunelle de mon oeil. Qu'y a-il de plus pretieux et de plus pres gardé que l'oeil? et cependant voila mon Seingneur qui dit, que le mal et les afflictions qu'on me fait luy redondent droit en la prunelle de l'oeil, O quel Maistre, ô quel Seigneur mon Dieu m'a fait trouuer! Trouuera-on beaucoup de maistres qui parleront ainsi de leurs seruiteurs? ie ne le croy pas. Il est icy auec moy auec vne infinité d'Anges, me consolant et fortifiant, et faisant sonner ceste tant douce melodie des paroles de sa bouche en mes oreilles, me disant, Ie donneray à celuy quy veincra, à manger de l'arbre de vie, lequel est au milieu du paradis de mon Dieu. Item ie cognoy ta tribulation et ta poureté, mais tu es riche. Tu es blasmé de ceux qui se disent estre Juifs et ne le sont point: mais sont la synagogue de Satan. Ne crain les choses que tu as à souffrir: voicy le diable doit enuoyer aucuns de vous en prison. Puis il me dit, Sois fidele iusques à la mort, ie te donneray la couronne de vie. O quelle consolation! Mon coeur bondit dedans mes enentrailles, quand ces paroles sonnent à mes aureilles. Ce n'est pas vn menteur ou trompeur qui parle ainsi: mais c'est le Fils de Dieu, la bouche sans fraude, la verité infaillible. Estant donc ainsi consolé, fortifié, et disposé par la cosolation diuine, ie combats en mes liens, me tenant mille fois bien-heuruex d'auoir part et communion aux souffrances et afflictions de Christ: sachant bien que ie ne souffre point pour auoir fait tort et extorsion à personne. I'ay procuré le salut de tous hommes, entant qu'en moy a esté: i'ay annoncé la paix à tous. Et ne souffre pour autre chose, sinon pour auoir presché Jesus Christ crucifie pour le salut des hommes. Et de cela i'en appele en tesmoignage la consience de ceux qui me tiennent icy enferré comme mal-faicteur. Partant à bon droit ie me resiouy de souffrir pour Christ, pour la verité, pour iustice, sachant, comme dict sainct Pierre, que l'Esprit de la gloire de Christ repose sur moy: ie suis contet: ie suis rempli de biens. Ie n'ay faute de rien, tant bien le Seigneur me remplit de ses biens. Que diray-ie donc? puis que mon Dieu m'a fait voir le royaume de son Fils florir en la terre de ma natiuité, et que maintenat il m'appelle au repos, certes ie dy de bon coeur auec Simeon le bo vieillart, embrassant Iesus Christ come noueau nay entre mes bras, disant,

Or'laisses, Createur, en paix ton seruiteur, ensuyuant ta promesse. Ie suis content de departir de ceste vie mortelle, pour entrer au repos de mon Dieu. Ainsi donc, ma bonne mere puis que vous me voyez ainsi bien dispos et alaigre, soyez contente, et vous resiouissez auec moy de l'honneur que Dieu vous fait. Dieu vous a donné vn fils prescheur de sa parole, encore que vous entediez demander vn qui preschast les doctrines humaines. Et comme les croix et persecutions accompagnent volontiers la parole de Dieu, i'en suis fait participat. Ne trouuez cela estrange: car soit moy, soit qui que ce soit, quicoque voudra viure fidelement en Jesus Christ, soufrira persecution, come Sainct Paul tesmoigne à tous. 1. Timothee 3. Soyez donc contente: Dieu vous a fait voir tous vos enfans mariez: et auez veu leurs lignees. Vous auez vescu en bonne vieillesse: et selon le cours de nature vous ne pouuez pas longtemps viure apres moy. Ie m'en vay deuant, et vous me suiurez apres que vous aurez accompli vos iours. Il ne faut pas s'arrester aux souffrances de là vie presente, pour demeurer la tout coy en les contemplant: tout cela ne fait que tirer larmes des yeux, et estonner personnes. Mais il faut considerer que tout ce passera hastiuemet, et la ioye qui suyura puis apres sera eternelle et permanete. Et les persecuteurs ne feront autre chose sinon ammasser sur eux l'ire de Dieu qui les ruinera et accablera à la fin. Ne voyez-vous pas bien qu'vne generation passe, et vne autre vient? et ainsi tout passe legerement come le vent et comme la fumee, sans que rien soit de duree. L'vn meurt auiourd' huy et l'autre demain: l'vn d'vne sorte, et l'autre d'vne autre. Il n'y a nul bien-heureux en ceste varieté et inconstance de ce siecle, sinon ceux qui sont appuyez sur le ferme fondement qui est Iesus Christ. Proposez-vous deuant vos yeux l'exemple de ceste vertueuse mere dont il est parlé au 2. liu. des Machabees cha. 7 la quelle voyant martyrizer ses sept fils en vne iournee, voire les voyant mourir d'vne trescruelle mort, la langue couppee la teste escorchee, les bras et les iambes couppez, puis estre rostis dedans vne paelle sur le feu: elle voyant ce piteux spectacle deuant ces yeux, monstra vn coeur vrayement virile, consolant et fortifiat ces propres enfans, pour endurer la mort pour la Loy de Dieu. Et où le plus ieune estoit comme esbralé par les promesses du tyran, elle le rencouragea à souffrir constamment, et à marcher le chemin de ses freres, luy disant qu'il donnast volontiers sa vie et son corps pour la Loy de Dieu, et qu'il luy seroit rendu en la resur-

rection. Il me souuient aussi d'auoir leu aux histoires Ecclesiastiques, que du temps des grandes persecutions qui se faisoyent iadis, Les poures Chrestiens s'estoyent assemblez hors de quelque ville, pour là ouyr la parolle de Dieu. Il y eut vn certain gouuerneur qui fut enuoyé pour aller mettre à mort tous ces poures fideles. Or comme ce gouuerneur marchoit pour executer sa meschante commission, le bruit en paruint iusques aux oreilles d'vne bonne femme fidelle et vrayement Chrestiene, laquelle se hasta bien viste de courir en ladite assemblee, prenat son petit enfant entre ses bras. Or comme elle approcha de la trouppe des tyrans, elle se fourra au trauers d'eux par violence pour se faire passage. Ledit gouuerneur la voyat ainsi courir et eschauffee, la fit appeler, et luy demanda où elle couroit tant hastiment. Elle respondit promptement, qu'elle s'en alloit en l'assemblee des Chrestiens. Lors il luy dit, N'as tu pas entendu la charge et la commission qui m'est donnee de mettre tout à mort? Elle respondit, Si ay: et c'est pour cela que ie cour tant vistement, à fin d'estre si heureuse que de souffir auec les autres. Puis il luy demanda, Et que veux-tu faire de ce petit enfant? Ie le porte auec moy, dit-elle: à fin qu'il soit participant de la couronne de martyre auec les autres. Le tyran ayat le coeur nauré des paroles de ceste feme, retourna à son maistre, sans executer son entreprinse. Voila certes vn coeur merueilleusemet enflambé de zele de l'amour de Dieu: C'est vn coeur digne d'estre proposé à toutes femmes. Il me souuient encore d'vne autre mere et de son fils, du temps que Romain fut martyrizé. On vouloit qu'il adorast quelqs images, il dit haut et clair au lieu publiq, qu'il n'adoroit qu'vn seul Dieu par Iesus Christ son Fils, et que ceste doctrine estoit tant certaine et vraye, que si on luy proposoit vn petit enfant de sept ans qui n'est encore preoccupé d'affection particuliere, et il luy demandast de ces choses, il en respondroit. Ainsi lors on print quelque petit enfant d'enuiron sept aus, lequel estant mis en publique, Romain luy demanda, disant, Vien ça mon fils, faut il adorer plusieurs dieux, ou s'il faut adorer vn seul Dieu par Iesus Christ. L'enfant luy respondit, Entre nous petits enfans, nous ne cognoissons qu'vn seul Dieu. Lors le tyran fit apperheder la mere, et deschirer de verges le petit enfant en la presece de sa mere. L'enfant demada à boire à sa mere. Laquelle luy respondit, Helas mon enfant, ie n'ay point de quoy te donner à boire. Mais va mon fils, boy au calice de martyre auec les petits enfans qu' Herodes fit occir. Puis l'enfant

fut decollé. Tels exemples [1]) sont dignes d'estre mis deuant vos yeux, et de toutes meres fideles, et ne faut pas qu'elles ressemblent à la mere des fils de Zebedee, laquelle presentoit bien ses deux fils à Christ, mais c'estoit pour les faire grands selon le monde: Ie veux, Seigneur, disoit-elle, que mes deux fils soyent assis l'vn à ta dextre et l'autre à ta senestre en ton royaume, or elle entendoit vn royaume terrien. Mais Jesus Christ les renuoye bien tost à la croix, disant, *Pouuez-vous boire la couppe laquelle ie beuuray?* donnant à entendre, que pour entrer en son Royaume, la croix et les souffrances seruent comme d'eschelles: cômme Christ a souffert, et ainsi est entré en sa gloire: et par beaucoup de tribulations il nous faut entrer au royaume des cieux. Au reste, ma bone mere, ie vous prie de vous monster femme vertueuse en vostre affliction, et porter ceste espreuue que Dieu vous enuoye patiemment et alaigrement, cognoissant que c'est le bon plaisir de Dieu contre lequel il ne faut nullement resister, encore mesme qu'on le peut faire. Viuez le reste de vos iours en la crainte de Dieu, vous souuenat de moy, et comme ie sers à mon Dieu iuques à la mort. Ie vous recommande tousiours ma poure femme et mes petits enfans tant que vous viurez en ce monde. Ils perdet leur pere en leur tendre ieunesse. Ie prie le Seingeur mon Dieu de tout mon coeur qu'il leur soit pere pitoyable et misericordieux, qu'il leur donne son sainct Esprit dés leur enfance, et les face cheminer en sa crainte tout le teps de leur vie. Ie luy demande sans cesse qu'il me face ce bien, et qu'il se declare mary de ma poure vefue, la benissant et luy estat fauorable à tousiours. Ie suis ioyeux qu'elle est retiree auec ses enfans à Sedan: Ce m'est vn petit soulas et repos. Et combien qu'elle soit eslongee de vous, et de mes freres, ie vous prie tous de ne l'oublier iamais: mais d'en porter lè soin, et de mes petits. Ie prie le Seigneur mon Dieu qu'il luy plaise vous remplir de toutes ses graces et bene-

---

[1] Achter „Tels exemples" leest men in de *Histoire des Martyrs*, f°. 747 r°. *a*, „sont laissez comme miroirs, pour y voir les triomphes de Dieu en l'infirmité des siens, afin que tous d'vn coeur et d'vne volonté lui rendions sacrifices de graces et de louanges: et en racontant à nos freres et soeurs ses victoires, nous lui chantions nouueau cantique, lequel resonant par toute la terre, incite toutes les creatures, voire les Anges mesmes, à glorifier son sainct nom eternellement. Ainsi soit-il." — Wat hier ter plaatse, aan den brief, zooals ik die heb laten afdrukken, ontbreekt, vindt men in de *Histoire des Martyrs*, f°. 748 v°. *b*–749 r°. *a*: „Ces miroirs, disoit il, sont dignes" etc.

dictions celestes, et rēdre de plus en plus vostre viellesse honorable, vous confermāt en tous biens, iusques à ce qu'il vous recueille en son royaume bien-heureux auec tous ses vrays enfans. Ie vous recommande à Dieu et à la parole de sa grace, laquelle est puissante de vous edifier et donner heritage entre tous les sanctifiez. A-dieu ma mere, à-dieu ma bonne mere: le Seigneur vous vueille cōsoler en vostre tribulation. Ce 19. de May 1567. Par vostre fils, lequel vous aime trescordialement, Guy de Bres prisonnier et enferré pour Jesus Christ le Fils de Dieu.

AANHANGSEL.

Kan de, in bijlage A blz. 7 regel 2 van boven, genoemde CHRESTIEN ook zijn CHRESTIEN (CHRETIEN) DE LA QUELLERIE, die in 1543 te Zelle was geboren? (Vgl. over hem VAN DER AA, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Dl. XV, blz. 547 en 548, en H. Q. JANSSEN, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, Dl. I, blz. 208 en 352). De meening dat DE BRAY met CHRESTIEN, CHRISTOPHE FABRITIUS bedoeld zou hebben (Dr. CH. SEPP, *Geschiedkundige Nasporingen*, Dl. III, Leiden 1875, blz. 140), is zeer onwaarschijnlijk, aangezien FABRITIUS reeds den 4[den] October 1564 te Antwerpen den marteldood ondergaan had en het ondenkbaar is, dat DE BRAY, negen maanden later, daarvan nog niets zou geweten hebben.

Bijlage D, blz. 39, noot 1. Bij de hier opgegevene litteratuur over GILLES LE CLERQ is nog te voegen: BAKHUIZEN V. D. BRINK, *Studiën en schetsen over Nederlandsche geschiedenis en letteren, uit vroegere opstellen bijeenverzameld, herzien en vermeerderd door* E. J. POTGIETER en P. A. TIELE, 4 Dl. 1863/77. Dl. IV, blz. 1—72. Nasporingen op het Rijks-Archief te Brussel en te Weenen.

Bijlage D, blz. 52, noot 1. Aan de hier voorkomende litteratuur over het verzoekschrift der drie millioen dient nog toegevoegd te worden: GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. XCIX, note 2, PIOT, l. c., T. I, p. 169, GROEN, l. c., 1e série, T. II, p. 416 en 417, *Pièces du XVIe Siècle*, f°. 180 v°.-181 r°, waar men aantreft:

»Ordre qui sera expedient de tenir, pour faire signer la requeste et trouver l'argent content.

D'assambler les marchans par XX ou XXX.

Leur proposer l'intention et but de la requeste au Roy faire lecture d'icelle.

Declairer quil y a quelques Seigneurs principaux qui l'ont desia signée, estantz prestz de se declarer chef pour la presenter et pour suyvre l'effect d'icelle, et demander quant et quant que la gendarmerie soit cassée, pour mettre le pays en paix et que les estatz generaux se assemblent.

La dilation de ce que on requiert presentement a este causée par ce que cependant on a besoigne pour y attirer ledts. seigneurs et aultres gentilhommes.

Sur cela faire signer vn chacun ce quil voudra contribuer, a l'aduancement de la requeste.

Et d'autant quil y pouroit avoir opposition et empeschement a l'execution de ceste entreprinse se parla (de la) dissimulation de madame, et des forces qui sont desia au pays, seroit necessaire fournir le VJ^{e} dedans huict jours, es mains de ceux qui a cela seront commis affin d'obvier a tous inconveniens, et donner ausdts. srs. ausseurance que en faisant ce service au pays et a l'exercice de la Religion, ils ayent moyen de se garentir auec le pleuple, pource que aucuns n'auroyent point moyen de fournir l'argent presentement, exhorter quils le fournissent a deux ou trois termes de mois en mois.

Quil ne soit faict mention de cecy, sinon au besoing".

Vijf dagen, vóórdat het verzoekschrift te Antwerpen werd aangeboden, werd door de afgevaardigden der Gereformeerde kerk aldaar een schrijven gericht »a messeigneurs noz frerez et amys, les ministrez et consistoires de toutes les eglisez de Flandres et environz". Het was van dezen inhoud:

»Messrs. et freres.

Nous avons donné en charge a Mre Gilles le Clerck, porteur de cestes de communicquer auecq vous aultres, certaine requeste, touchante certaine affaire concernante toutez lez provincez du payz de pardeça. Lequel pour ce quil est d'importance, et est besoing quil s'avanche en toute diligence, nouz vouz supplionz et requeronz de vouloir donner audience et foy aud. Mre Gilles et luy faire toute telle assistence pour l'aduanchement dud. affaire que la necessité requiert, vouz recomandant a cestez la sainte garde de nostre Sr. Dieu.

Voz trez affectionnez confrerez et amiz, lez deputez de l'eglise reformee Danuerz. Soubsigne. Marcus Perez, Charles de Bomberghe, Franchois Godin, Corneille de Bomberghe, Nicollaz du Vivier, et Nicollaz Sellin".

(*Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 179, v^{o}.)

Het verzoekschrift werd den 27sten October te Antwerpen door Marcus Perez, in tegenwoordigheid van tien personen »comme deputez et au non des suppliantz, du membre d'Anuers", overgegeven aan »Monseigneur le Conte d'Hoochstrate Gouverneur pour sa Majesté, et Messeigneurs les Bourgmre et Eschevinz de lade ville d'Anuers assemblez au college d'icelle, presenz Messeigneurs le Margraue et Lamptman, le vingtseptiesme jour d'Octobre, lan XVcLXVJ entre les douze et vne heure a midy, avec une aultre requeste audt. Monseigneur le Conte d'Hoochstrate Gouverneur etc. et Messeigneurs lez Bourgmre et Conseil dudict Anuers attachée a icelle, dont le teneur icy ensuyt de mot a aultre:

COPIE.

A Monseigneur. Monseigneur le Conte d'Hoochstrate Gouverneur pour sa Majesté en la ville d'Anuers et messrs. Les Bourgmre et Conseil dudict Anuers.

Remonstrent en toutte humilité ceulx qui font profession de l'Euangile en Anuers, dont les exercicez sont pmis p prouision. Comme ainsi soit que pour la paix, tranquillité et conservation du payz-bas, touttes les eglisez euangelicquez dudict payz ont conceue et communicquée ensamble vne requeste au roy nre Souuerain prince, de laquelle semblable en substance est attachée a cestez, quilz la trouuent bonne, vtile et necessaire pour le svice de sa Majesté et bien du payz. Et d'aultant quilz ne voyent aultre expedient ny pluz prompt moyen tant pour le bien que dessuz que pour la faire tenir a sade Majesté la presentent a voz seigneuriez. Et supplient la vouloir addresser et faire presenter pour la part et entant quil touche et compete a ceulx de lade religion en Anuers, à son Alteze estre evoyé au roy auec recommandationz convenablez et requisez affin d'obtenir l'effect d'icelle chose tant necessaire comme p vre prudence et discretion le pourrez juger et aperceuoir. Si ferez bien [1]).

COPIE.

Et trouvée la susd. Copie correspondre de mot a autre a lad. originelle requeste au roy, p moy Marcq. Selberger, notaire

[1] Met kleine wijzigingen is deze copie afgedrukt in het *Bulletin de la commission royale d'histoire,* 2me série, T. VI, Brux. 1858, p. 252. Het stuk is hier afgedrukt naar eene copie, die berust in het „cabinet historique" van Louis Paris te Parijs.

publicq en lad. ville Danuers. ayant esté present a lade presentation. En presence comme tesmoingz de mre CORNEILLE RETINZ, aduocat de lad. ville, GREGOIRE GOETHEYNZ, aussy notaire et FRANCOIS VAN BOMBERGHEN bourgeoiz d'icelle.

Tesmoing mon seing manuel accoustume cy miz. Approuvant cez motz. miz en la marge: Predicateurs, leur religion est venu a l'exercice publicq de lade religion, afin que ung chascun fust notoire, quelle estoit la religion que p cy deuant auoit esté secretement entr-eux exercée et aux conciles, conforme a la parolle de Dieu, de la Haulte et basse (?), et reprouuant cez motz: royez les assemblees faictes en secret, pour ouyr la sainte parolle de Dieu et le prier pour l'advancement du roy . . . . [1]), de nostre Seignr Jesu Christ, le salut de tous hommes, l'heureuse conservation de nostre Majesté et la prosperité de la patrie. S'est assemble publicquemet pour l'exercice de sa religion afin que personne ne fust ignorant de la doctrine et des ceremonies par cy secretement entre euz vsiteez et aux quatres premiers conciles generauz, soubsigné. MARCQ. SELBERGER.

(*Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f⁰. 182 v⁰.-183 r⁰.)

Het verzoekschrift werd reeds den 28sten October door HOOGSTRAETEN en den magistraat van Antwerpen aan de Landvoogdes gezonden (Vgl. *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 3me Série, T. III, Brux. 1862, p. 392 en 393. Lettre du Comte DE HOOGSTRAETEN et du magistrat d'Anuers à la duchesse DE PARME, D'Anvers ce 28me jour d'Octobre 1566), en deze zond het den 13den d. a. v. aan den Koning (Vgl. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. XCIX, note 2).

Den 8sten November 1566 zond MARCUS PEREZ een brief naar Doornik aan GILLIS LE CLERCQ, van dezen inhoud:

Monsieur DE CLERCQ.

Je vous envoye p ce messagier qui m'a apporté vre lre du VJe de Nouebre, treze exemplaires francoys de la requeste dont l'ung est de la manière quelle fust icy presentée, escripuez moy en quelle forme on l'a presenté p de la et en combien des villes elle ha esté presentée. Je suys d'advis q de la presenter en chacq

[1] Onleesbare woorden.

ville a son magistrat faict plus de fruict et de bruict q de la presenter une foys seule a Bruxelles. Ceulx des villes de Zelande l'ont presente et ceulx de Breda, des aultres pts n'ay encoires nouvelles, sinon quilz estoient prestz pour la presenter. Quant au fruict de pdeça, je scay q du premier coup elle a faict estoner nos aduersaires, apres quilz ont respiré et quilz n'ont poinct veu suyvre de prez les aultres villes, ilz s'en sont mocquez, mais il me samble q c'est ung ris sardonien. Come q ce soit on m'a certifié de bonne pt qu'on tacha a me faire tuer pour cause qu'on me tient pour autheur ou conducteur de ceste requeste, mais je scay aussy q Dieu me gardera.

Danuers ce 8 jour de Nouebre 1566 (vgl. v. DEVENTER a. w., blz. 46, noot 2).

Vre bien bon amy a vous faire plaisir MARCUS PEREZ.

(*Pièces du XVI*[e] *Siècle*, T. I, f°. 143, r°.)

Werkelijk is het verzoekschrift in verschillende plaatsen aan de magistraten gezonden, die het op hunne beurt weer aan de Landvoogdes deden toekomen (vgl. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. XCIX, note 2). Over de aanbieding te Doornik vgl. PINCHART, l. c., T. I, p. 246-557 en *Bulletin de la commissien royale d'histoire*, 3me Série, T. III, p. 393 en 394. Uit den hier p. 393, 394 voorkomenden brief van den magistraat te Doornik aan dien van Antwerpen blijkt, dat het verzoekschrift te Doornik den 7[den] November is aangeboden. De magistraat van Antwerpen gaf den 10[deu] November antwoord. Bij PINCHART vindt men den Franschen text van het verzoekschrift, p. 248-256, zoo ook in het zooeven aangehaalde *Bulletin*, 2me Série, T. XI, p. 244-251. Niet overal was het verzoekschrift in dezelfde bewoordingen vervat, hetgeen niet alleen is op te maken uit den boven medegedeelden brief van M. PEREZ, maar ook blijkt uit hetgeen »de gedeputeerden der gereformeerde kercken uit Antwerpen den 4[den] December 1566 schreven aan het consistory tot 's Hertogenbosch ende daeromtrent: Wij hebben hem (GILLES DE CLERK) bevoolen U L. te verclaren die orsaecken die ons hebben beweeght om die supplicatie, daervan dat wy U L. tot anderen tyden gescreven hebben, over te gheven met sulck een haeste, item, hoe dat die van Vlaendre dieselvighe supplicatie in die handen van Madamme overgegeven hebben (vgl. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. XCIX, note 2), dat ooc die van Zeelandt, Breda (vgl. brief van M. PEREZ) Valencyne, Doornicke ende andere steden meer

(vgl. PINCHART, l. c., T. I, p. 247) aen haer overheyden ende gouverneurs die selve supplicatie overgegeven hebben, daerin verandert hebbende sulcks als hen van noode was, doch alsoe dat die substantie van der presentatie der drie millioenen, ende begheerte van het openbaere exercitie der gereformeert religie, gebleven is; hetwelcke daartoe dienen sal op dat U. L. hetselve oick doen, alsoe dat die voorscreve substancie ook blijve" (vgl. CUYPERS VAN VELTHOVEN, l. c., T. I, p. 112). Uit dit schrijven schijnt te volgen, dat het stuk vroeger is aangeboden dan men eerst van plan was.

Nog trof ik in de *Pièces du XVIe Siècle*, T. I, f°. 150 r°., een stuk aan, dat ook in betrekking staat tot het verzoekschrift der drie millioen. Het is van groot belang, omdat er eenige namen in voorkomen van hen, die tot de verspreiding hebben medegewerkt (vgl. v. VLOTEN, a. w., blz. 46.) In het register draagt het stuk dezen titel: *Auis sur la presentation d'une requête de la part de' la ville de Tournay à la Regente*".

Il est resolu q premierement on fera tant vers les villes d'approuver la requeste laquelle se doibt presenter delles toutes aux quatres srs. Cependant on euoyera vers monsr. l'admiral pour entendre de ses nouvelles ensamble de sa resolution

Les moyens de faire approuuer lad^e reqte seroit de doner copie aux ministres de lad^e reqte, ensamble deputer gens propres pour retirer l'avis de la comune, come pour exemple en ceste ville de Tournay nous propositrons premieremt la requeste aux doyens pour la faire aduouer et dabondant au magistrat pour entendre sa resolution. Si les aultres villes ont quelq moyens plus propres selon leur comodité, il leur sera libre de chercher ce quilz estimeront le plus couenable, rendant cependant peine que le magistrat y condescende, remonstrant q la requeste tend a la conservation du pays et d'ung chun en particulier. Or d'aultant q le magistrat pouroit incontinent euoyer lad^e requeste a son Alteze, auant que l'eussions presenté, il est resolu qu'on ne presentera lad^e reqte au magistrat sinon deux jours aupauant q on vouldra presenter la requeste aux S^{rs} et Madame.

Audenarde, Gandt, Malinnes, Anuers, Bruxelles. Pour Lille, Armentiers, Lalieu, mons^r DE NOYELLES avecq mess^e JULIEN.

Pour Ypre et basse Flandre, mons^r DE VENDEUILLE, prenant tel adjoinct q bon luy samblera.

Pour Valenchiennes, Arras et la euiron mons^r CREPIN et NEUFUILLE.

Pour Renaix, monsr TAFFIN predicant anjoinct.

Pour Tournay monsr. DE VILLERS d'Escobecq et le ministre. Led. LE CLERCQ remonstrera en Anuers qu'on depescha vers Gueldre, Frize (vgl. v. DEVENTER, a. w., blz. 47, waar uit noot 1 blijkt, dat DIRK VOLKERTSZOON COORNHERT het verzoekschrift in het Nederlandsch heeft gesteld) et colquer la requeste aux srs. DE THOULOUSE faisant le tout le plustot qu'on pourra.

In nauw verband met de geschiedenis van het verzoekschrift der drie millioen, staat ook de reis van LODEWIJK VAN NASSAU naar Amsterdam in December 1566 (vgl. bijlage D, blz. 65 noot 5). In November en de eerste dagen van December kwamen te Vianen ten huize van BREDERODE eene groote menigte edelen bijeen, onder welke ook LODEWIJK V. NASSAU (vgl. TE WATER, a. w., Dl. IV, blz. 326) »en den 14den December quamen te Vianen aan myn heere eenige Gedeputeerden van de Gemeente van Antwerpen" (vgl. ald. blz. 327). Onder deze afgevaardigden behoorde ook G. LE CLERCQ. Toen deze bij BREDERODE kwam, was LODEWIJK reeds naar Amsterdam vertrokken; want den 18den December schreef de Landvoogdes aan haren broeder, dat zij vernomen, had »que le comte LOUIS DE NASSAU était allé à Amsterdam, accompagné de trente arquebusiers, prins parmi les deux cents qui forment la garde du prince, son frère, dans le but d'exciter les habitants de cette ville à demander les prêches, et, à supprimer le culte catholique" (vgl. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, T. I, p. 404). En wat was LODEWIJK nu te Amsterdam gaan doen? Hier werd eene vergadering (consistorie) gehouden, waar o. a. door hem werd gesproken over de drie millioen (vgl. BOR, editie 1679, T. I, fo. 124*b*, GROEN, l. c., 1e Série, T. II, p. 515, 516). BOR zegt, dat hetzelfde voorstel, dat te Amsterdam door graaf LODEWIJK gedaan werd, ook gedaan was te Antwerpen, Doornik, Valenciennes en op andere plaatsen. Hieruit meen ik te mogen besluiten, dat men hier te doen heeft met een naar omstandigheden gewijzigd verzoekschrift, doch met behoud van de drie millioen en de vrijheid van godsdienst, geheel en al in den geest dus van den brief, die door de gedeputeerden der gereformeerde kerken van Antwerpen was meegegeven aan LE CLERCQ voor het consistorie te 's Hertogenbosch. Op deze vergadering waren, behalve de gedeputeerden der gereformeerde gemeenten, der steden en plaatsen in Holland (vgl. GROEN, l. c., 1e série, T. II, p. 515), ook edelen en andere personen tegenwoordig, o. a. DATHENUS (vgl. v. DEVENTER, a. w., blz. 49, TE WATER, a. w., Dl. IV,

blz. 327, v. VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje*, [1564-1567] blz. 116, noot 2, en GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. 329, 349, 352). MORILLON schrijft aan GRANVELLE over deze vergadering, »J'ay recouvert, par le moien de HASSELT (HESSELE) ce que at esté tracté par le comte LODOVIC avec le consistoire d'Amsterdam. Le mesme at esté faict en aultres lieux; et leur intention estoit bien de charger les ecclesiastiques et catholiques de la contribution de trois millions, et que les sectaires en paieroient le moings, que l'on debvroit cy après condampner en ladicte somme" (vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 372, 373). Doch er werd meer gedaan dan gesproken over de drie millioen, de gehoorzaamheid aan den Koning en de aanneming der Augsburgsche confessie (vgl. over dit laatste punt BOR, f°. 125), er werd ook gehandeld over de »*question*", die den 1sten December 1566 in het consistorie der Antwerpensche gereformeerde kerken was ter tafel gebracht (vgl. bijlage D, blz. 68, noot 1). Dit blijkt uit hetgeen de Bruggenaar JAN VAN VYFVE heeft gezegd (vgl. v. VLOTEN, a. w., blz. 110, noot 2 en POULLET, l. c., T. II, p. 372 note 4). JAN VAN VYFVE's mededeeling toont ook aan, dat te Amsterdam is ter sprake gekomen de reis van LODEWIJK naar Duitschland (vgl. over die reis van LODEWIJK nog POULLET, l. c., T. II, passim, vooral p. 304, note 2 en p. 340, note 1). Als laatste middel om de Landvoogdes te bewegen tot medewerking, dat er vrijheid van godsdienst zou worden verleend, werd te Amsterdam besloten, haar nogmaals een verzoekschrift aan te bieden, en bleef ook dit buiten aanmerking, dan zou men zich openlijk tegen de regeering verzetten (vgl. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. CXI en CXII, avec les notes, POULLET, l. c., T. II, p. 262 note 2) en daarvoor de drie millioen gebruiken, die men anders voor den Koning had bestemd. Breedvoerig werd over een en ander nogmaals gesproken in de vergadering te Breda (einde Januari 1567), en hier werd besloten de kerken in hun vrijheid te handhaven, terwijl BREDERODE zich moest verklaren (vgl. bijlage D, blz. 68), d. i. zeggen of hij al dan niet aan het hoofd zou willen staan van wat men ging ondernemen, daar noch WILLEM v. ORANJE, noch HORNE dit wilden doen. BREDERODE nam de leiding der zaken op zich, ging onmiddellijk naar Antwerpen om dit bekend te maken, en riep dáár eene vergadering bijeen van al de kerken, waar besloten werd, dat iedere kerk eene zekere som zou bijdragen, om daardoor vrijheid van godsdienst te verkrijgen.

Aan BREDERODE, die belast was met de aanbieding van het derde verzoekschrift te Brussel aan de Landvoogdes, werd door haar verboden binnen deze stad te verschijnen (vgl. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. 431-433). BREDERODE zond nu het verzoekschrift den 8[sten] Februari naar Brussel, en de Landvoogdes antwoordde hierop den 16[den] d. a. v. (vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 266-273). Na ontvangst van dit bericht, dat BREDERODE te Vianen zal hebben gekregen, dewijl hij hier den 16[den] Februari was aangekomen (vgl. TE WATER, a. w., Dl. IV., blz. 328), verklaarde hij zich openlijk tegen den Koning. Op denzelfden dag, dat hij in zijne woonplaats terugkeerde, benoemde hij MARNIX tot algemeenen penningmeester (vgl. v. VLOTEN, a. w., blz. 130). Nu werden te Antwerpen kapiteinen aangesteld over de troepen, aan wier hoofd BREDERODE zou optreden (vgl. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. CXII-CXIV, TE WATER, a. w., Dl. IV, blz. 328, v. VLOTEN, a. w., blz. 130, en vooral POULLET, p. 659-676, *Interrogatoires de certains gentilshommes qui ont suivi et servi le Sgr.* DE BREDERODE, *qui ont eté pris à Harlingen en Frise, le* 7 *Mai* 1567, *et qui depuis ont eté envoyés prisonniers au château de Vilvorde, etc.*). Al de middelen van verzet tegen de regeering in dezen tijd kunnen worden aangemerkt als gevolg èn van de te Antwerpen behandelde »*question*", èn van de weigering der Landvoogdes om gehoor te geven aan het verzoekschrift, dat haar den 8sten Februari was gezonden. Onder die pogingen van verzet zijn, behalve het verzet van BREDERODE, te rekenen de handelingen van ANTHONIS VAN BOMBERGEN te 's Hertogenbosch (vgl. CUYPERS VAN VELTHOVEN, l. c., T. I, p. 173 et suiv. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, p. 355 en 356), de aanslag op Walcheren (vgl. GACHARD, l. c., p. CXV-CXXI, CXLII et suiv. POULLET, l. c., T. II, Table Alphabétique, i. v., v. VLOTEN, a. w., blz. 131 v.v., A. 's GRAVENSANDE, *Tweehonderdjarige gedachtenis van het eerste synode*, Middelburg, 1769, blz. 66, noot *a*). Hoe het plan van dezen aanslag werd verraden door GILLIS JOLY, is te zien uit bijlage E, blz. 85 en 86, evenals wat men zou uitvoeren, indien de tocht naar Walcheren mislukte. De nederlaag bij Astruweel (vgl. bijlage E, blz. 72 noot 1) verhinderde dat de troepen van JAN VAN TOULOUZE naar Gelderland trokken.

Te bejammeren is 't, dat zooveel inspanning met geen beteren uitslag is bekroond geworden, want al wat ondernomen werd, leed schipbreuk. Het bestek van ons werk gedoogt niet, dit in het breede te ontvouwen.

Bijlage D, blz. 62, noot 2. Het hier voorkomende lied van CLEMENT MAROT bestaat uit de vier eerste regels van het eerste vers van den 22sten psalm.

Bijlage D, blz. 74, noot, regel 2 v. o. ROBLES werd den 14 April door de Landvoogdes naar PHILIPS gezonden, om hem op de hoogte te stellen »sur ce qui s'est passé à Valenciennes" (GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, T. I, p. 525). Hij arriveerde te Madrid den 26sten. GACHARD, *La Bibliothèque Nationale à Paris*, T. II, p. 237).

Bijlage D, blz. 77, noot, regel 9 v. o.: »JEHAN LE MESUREUR, prisonnier eschappé". MESUREUR ontsnapte den 1sten Augustus 1567 uit het huis van MICHEL HERLIN, waarin hij was opgesloten (vgl. POULLET, l. c., T. II, p. 354, note 3 en ROUBAULX DE SOUMOY, l. c., p. 27-29).

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

De schrijfwijze De Bray is de eenig ware.

II.

„Es ist wohl Keinem und ebensowenig mir eingefallen, zu behaupten, die Anhänger der neuen Lehre datirten erst von 1565, aber von diesem Jahre an ist ihr Zuwachs in Folge der Rückkehr der Emigrirten aus England und des Zuzuges der Hugenotten ein so massenhafter, dass sie von dieser Zeit an das ganze Land erfüllen. Da auch gleichzeitig vom Prinzen von Oranien und seinem Bruder Ludwig calvinistische Prediger von allen Orten, wo deren zu haben waren, herbeigezogen wurden, und diese Missionäre selbst gewaltsame Mittel bei ihrer Proselytenmacherei anwendeten, so ist die Vermehrung der Protestanten von jetzt an auch überdiess eine *künstliche*, von der man nicht den Schluss auf eine natürliche Ausbreitung des Protestantismus ziehen kan". Dit is onjuist.

(M. Koch, *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II*, Th. II, S. 208).

III.

Het is niet te ontkennen, dat Kalvinistische predikanten in 1566 tot den beeldstorm hebben meegewerkt.

IV.

„Un des principaux caractères du bris des images, c'est qu'il y eut très-peu de vols d'objets sacrés; c'est aussi que les attentats contre les personnes furent fort rares. Toutes les allégations contraires sont fausses".

(CH. PAILLARD, *Mém. Hist.*, T. V, p. 404).

V.

Het martelaarsboek, dat in 1566 in onze taal verschenen is, was niet te Antwerpen, maar te Sédan gedrukt.

VI.

Met ADRIANUS, voorkomende p. 82, T. I der *Travaux du cours pratique d'histoire nationale de* PAUL FREDERICQ, wordt bedoeld ADRIANUS SARAVIA.

VII.

„Genf wurde unter CALVIN, die Staat des Geistes, von dem Stoicismus gegründet auf den Felsen der Prädestination, die Hauptstadt einer Idee, die grossartig, erhaben und schauerlich war".

(F. W. KAMPSCHULTE, *Joh. Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf*, Th. I, S. 430).

VIII.

Een in alle opzichten afdoende verklaring over het ontstaan van het Episcopaat is nog niet gegeven.

IX.

Dat Albrecht van Beieren in 1393 aan de abdij te Rijnsburg de heerlijkheden Rijnsburg en Boskoop, de Gheer en de Veenen ontnam, was geen gevolg van de hevige oneenigheden toen ter tijde in bovengenoemde abdij ontstaan.

X.

Het Dl. I, blz. 491 van het *Kerkhistorisch Archief*, sub No. 6 genoemde zegel is niet van de Classis van Tholen.

XI.

Het Dl. III, blz. 156 van het *Kerkhistorisch Archief*, sub No. 2 voorkomende zegel is dat van de Nederlandsche Ambassade-kapel te Parijs.

XII.

De scheppingsverhalen Genesis I en II bezitten geene hoogere geschiedkundige waarde dan die van andere volken.

XIII.

De oorsprong der zonde is niet verklaarbaar uit Genesis III.

XIV.

Het boek Daniël dagteekent uit den eersten tijd van den Maccabeeuwschen opstand.

XV.

Hozea XIII : 14 bewijst niet, dat de profeet aan onsterfelijkheid geloofde.

XVI.

Dat aan den zoogenaamden textus receptus meer waarde en gezag moet worden toegekend dan aan een anderen textus is volstrekt onbewijsbaar.

XVII.

De conjecturaal kritiek mag en moet ook op de N. T. geschriften worden toegepast.

XVIII.

Het verdient aanbeveling met Prof. NABER Mattheüs XVII : 27 voor *ἀναβάντα* te lezen *ἐνδακόντα*.

XIX.

De woorden Mattheüs XXVIII : 19: „*πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος*" kunnen niet aan Jezus worden toegekend.

XX.

Bij *Μικρὸν ποίμνιον*, Luc. XII : 32, heeft men niet aan Paulus en de zijnen te denken.

XXI.

De lichamelijke opstanding laat zich uit 1 Corinth. XV niet bewijzen.

XXII.

De in den brief aan de Filippiërs, H. IV : 2 en 3 voorkomende namen Εὐωδία, Συντύχη, Κλήμης en ὁ γνήσιος σύνζυγος bewijzen niets tegen den Paulinischen oorsprong van dezen brief.

XXIII.

Viget semper in omnium hominum animis aliqua Dei notio.

(*Institutio J. Calvini*, Lib. I, Cap. III, § 2).

XXIV.

„Nach dem calvinischen Gottesbegriff ist Gott in letzter Beziehung wesentlich nichts anderes als die absolute Willkür".

(Baur, *Dogmengeschichte*, S. 303).

XXV.

Spinoza is het dualisme niet te boven gekomen.

XXVI.

De zonde is een toestand, waarin de mensch verkeert, die nog op den weg is, om zich tot het geestelijke te verheffen.

XXVII.

Het confessionalisme kan anderer overtuiging niet eerbiedigen, het *moet* onverdraagzaam zijn: dit is zijn roem en zijn vloek.

XXVIII.

Door aan de *Confession de Foy* in geloofszaken een beslissend gezag toe te kennen, geraakt men in strijd met artikel VII dier *Confession.*

XXIX.

Wie van anderen eischt, volkomene onderwerping aan de drie Formulieren van Eenigheid der Nederl. Herv. Kerk en zelf niet kan instemmen met art. 36 der Geloofsbelijdenis, handelt inconsequent.

XXX.

Onwaar is de beschuldiging, door niet weinige orthodoxen tegen de moderne richting ingebracht, dat zij de menschen noodwendig ongeloovig maakt.

XXXI.

„Paedagogie is niets anders dan toepassing der Anthropologie".

(*Gids voor den Onderwijzer*, 1883, blz. 108).

XXXII.

Sprookjes kunnen bij het godsdienstonderwijs ook een opvoedend karakter hebben.

XXXIII.

Het doel van het godsdienstonderwijs moet zijn: vorming tot zelfstandig, godsdienstig leven.

XXXIV.

„On ne guérit pas la superstition et l'idolâtrie en brisant les amulettes, les idôles, mais en mettant les esprits dans un état ou la superstition et l'idolâtrie sont des nonsens".

(Renan, *Revue des deux Mondes*, 15 Fevr. 1874).

XXXV.

De aanstelling van Roomsch-Katholieken tot inspecteurs bij het lager onderwijs, is aan den bloei van dat onderwijs niet bevorderlijk.

XXXVI.

Het algemeen stemrecht moet in de Herv. Kerk gehandhaafd blijven.

XXXVII.

De Kiescolleges zijn in strijd met de historie dier Kerk en behooren te worden afgeschaft.

XXXVIII.

De theologische faculteit te Leiden was volkomen in haar recht, toen zij aan de Synode der Herv. Kerk een adres opzond, waarin zij de aanneming der vroegere onderteekenings-formule ernstig ontraadt.

XXXIX.

P. P. Rubens is niet te Antwerpen geboren.

XL.

Gilles le Clercq heeft, als afgevaardigde van het Consistorie te Antwerpen, den Rijksdag te Augsburg in 1566 bijgewoond.

ERRATA.

Blz. 2,	noot 1,	regel 7 v. b.,	preface	lees	préface.
» 9,	» 4,	» 12 v. b.,	chaptre	»	chapitre.
» 10,	» 5,	» 3 v. o.,	onmogelijk	»	bijna onmogelijk.
» 19,	» 4,	» 2 v. o.,	KUYPER	»	KUYPER,
» 21,	» 1,	» 1 v. b.,	BRES	»	BRES,
» 22,	» 5,	» 8 v. o.,	del'an	»	de l'an.
» 23,	» 4,	laatste regel,	periode	»	période.
» 25,	» 3,	» »	toubles	»	troubles.
» 26,	» 1,	regel 2 v. b.,	departement	»	département.
» 30,	» 1,	eerste regel,	se	»	se
» 44,	» 2,	regel 4 v. o.,	maisen	»	maison.
» 46,		» 19 v. b.,	lres	»	lres.
» 46,		» 7 v. o.,	pntemet	»	pntemet.
» 52,	noot 1,	eerste regel,	FROSSARD	»	FROSSARD,
» 61,	» 2,	regel 13 v. o.,	FROSASRD	»	FROSSARD.
» 65,	» 1,	» 1	PINCHARDT	»	PINCHART.
» 76,	» 1,	» 13 v. b.,	paisaint	»	paisant.
» 76,	» 1,	» 9 v. o.,	desmétrites	»	desmérites.
» 76,	» 2,	» 4 v. o.,	Mebin	»	Melun.
» 82,	» 4,	» 2	theologie	»	théologie.
		en	prevôt	»	prévôt.
» 82,	» 4,	» 3 v. o.,	avoit	»	avait.
» 82,	» 4,	» 2 v. o.,	C'etait	»	C'était.
» 82,	» 4,	laatste regel,	T. 1, p. 51	»	T. 1, p. 50, 51.
» 92,	» 1,	regel 19 v. o.,	*Ecceliasticis*	»	*Ecclesiasticis*.

Bijlage A, blz. VI, regel 3 v. b., quliz lees quilz.
» B, » XI, » 8 v. b., séstoit » s'estoit.
» C, » XVI, voor ao » ao.
» D, » XXVIII, noot 2, » 3 v. o., etudiants » étudiants.
» » » XXVIII, » 2, laatste regel, moeten de woorden »van de hoogeschool te Genève" wegvallen.

Bijlage D, blz. XL, noot, regel 5 v. b., Zie lees zie
» » » XLII, » 19 v. b., Mattheu » Matthieu.
» » » XLIV, » 19 v. o., cosultoyet » cosultoyet.
» » » XLV, noot 2, » 4 v. o., vincent » Vincent.
» » » XLVI, » 1, » 8 v. o., »is te vinden op de laatste bladzijde" lees vgl. blz. 76.
» » » XLVI, noot 1, regel 6 v. o., hem, lees hem.
» » » XLVII, » 6, laatste regel, plakkaten » plakaten.
» » » LII, » 1, regel 1, miljoen » millioen.
» » » LII, » 1, » 17 v. b., DIEGERICK, l.c., lees DIEGERICK, l.c., T. II.
» » » LIX, regel 4 v. o., Pouire lees Pouiure.
» » » LXII, noot 2, regel 13 v. o., bijlage H » bijlage F, blz. 111—114.
» » » LXV, noot 5, regel 3 v. o., srie lees srie.
» » » LXVIII, » 3 v. o., on » ou
» » » LXXII, » 16 v. b., Ladmiral » Lamoral.
» » » LXXXI, noot » 6 v. o., inhond » inhoud.
Aanhangsel, blz. CXLIII, regel 6 v. b., CHRISTOPHE lees CHRISTOPHLE.
» » CLI, » 15 v. o., 's Hertogenbosch lees 's Hertogenbosch en.